

ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİNİN
SERBESTLEŞTİRİLMESİ VE GELİŞME
YOLUNDAKİ ÜLKELERE ETKİLERİ:
TÜRKİYE UYGULAMASI

Nazım ÇATALBAŞ
(Doktora Tezi)

Eskişehir-2005

ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİNİN SERBESTLEŞTİRİLMESİ VE
GELİŞME YOLUNDAKİ ÜLKELERE ETKİLERİ:
TÜRKİYE UYGULAMASI

Nazım ÇATALBAŞ

DOKTORA TEZİ

İktisat Politikası Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. S. Rıdvan KARLUK

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ekim 2005

DOKTORA TEZ ÖZÜ

ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİNİN SERBESTLEŞTİRİLMESİ VE GELİŞME YOLUNDAKİ ÜLKELERE ETKİLERİ: TÜRKİYE UYGULAMASI

Nazım ÇATALBAŞ

İktisat Politikası Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ekim 2005

Danışman: Prof. Dr. S. Rıdvan KARLUK

Hizmetler sektörü iktisat teorisinde fizyokratlardan klasik iktisatçılara kadar göz ardı edilmiştir. Neo-klasik iktisatçıların çalışmaları hizmetlerin öneminin anlaşılması bakımından faydalı olmuştur. Modern yaklaşımlar ise hizmetler sektörünün ekonomi için ne denli önemli olduğunu vurgulamaktadır. Hizmetlerin mallardan farklı yapıda olmasına karşılık, klasik ve modern dış ticaret teorileri yeniden yorumlanarak uluslararası hizmetler ticaretini açıklayabilmektedir.

Günümüzde uluslararası hizmetler ticareti uluslararası mal ticaretinin yaklaşık yüzde 25'ine eşittir. Dünya hizmet ihracatının yaklaşık yüzde 75'i gelişmiş ülkelere ait iken, Gelişme Yolundaki Ülkelerin (GYÜ'lerin) payı ancak yüzde 21'dir. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesinden elde edilecek faydada açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüklerinin yanı sıra, ülkelerin özgün şartları ve hizmetler ticaretindeki ağırlıkları da önemlidir. GATS kapsamında yapılacak serbestleşme, Türkiye dahil bir çok GYÜ'yü seyahat hizmetleri (turizm) dışında olumsuz etkileyecektir. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesi GYÜ'lerin ekonomik büyüme, istihdam, verimlilik, milli gelir ve cari işlemler dengeleri ile diğer ekonomik ve sosyal parametrelerini değiştirecektir.

Bütün olumsuzluklara rağmen, Türkiye ve diğer GYÜ'ler fiziki, beşeri, teknolojik ve enformasyon altyapılarına önem vererek, fiziki ve beşeri sermaye niteliğini daha artırarak seyahat hizmetleri dışında da karşılaştırmalı üstünlükler elde edebilirler. Söz konusu ülkelerin DTÖ'de uluslararası hizmetler ticaretinde adil serbestleşme için ısrar etmeleri ve müzakerelerde birbirleriyle işbirliği yapmaları önemlidir.

ABSTRACTLIBERALIZATION OF INTERNATIONAL TRADE IN SERVICES AND
EFFECTS OF THAT ON DEVELOPING COUNTRIES: AN APPLICATION ON
TURKEY

Nazım ÇATALBAŞ

Department of Political Economics

Anadolu University, Institute of Social Sciences, October 2005

Advisor: Prof. Dr. S. Rıdvan KARLUK

Services sector was ignored from physiocrats to classical economists in economics theory. Studies of neo-classical economists had the importance of services sector revealed. Modern approaches have stressed how services sector is critical for economy. Though services have different structure from goods, classical and modern foreign trade theories with some new interpretation can explain international trade in services.

Today, international trade in services equals almost 24 per cent of international merchandise trade. While developed countries have almost 75 per cent of world services' export, developing countries have a share of 25 per cent solely. In addition to revealed comparative advantages, specific conditions and shares of countries in trade in services are important for benefits from liberalization of international trade in services. Liberalization in the context of GATS will negatively affect many developing countries including Turkey in trade in services, excluding travel services sector. Liberalization in trade in services will change some parameters of developing countries such as economic development, employment, productivity, national income, balance of current transactions and some other economic and social variables.

In spite of all negative effects, Turkey and other developing countries may have some comparative advantages not only in travel services sector but also in others, by focusing on physical, human, technological, and informational infrastructures. It is important for these countries to insist on fair liberalization of international trade in services in WTO and to cooperate in negotiations.

“

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Nazım ÇATALBAŞ'ın Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Gelişme Yolundaki Ülkelere Etkileri: Türkiye Uygulaması başlıklı tezi tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmenliğinin ilgili maddeleri uyarınca İktisat Politikası Anabilim dalında Doktora tezi olarak değerlendirilmesi kabul edilmiştir.

	Adı Soyadı	İmza
Üye (Tez Danışmanı) :	Prof. Dr. S. Rıdvan KARLUK	
Üye	: Prof. Dr. Mehmet ŞAHİN	
Üye	: Prof. Dr. Serdar ALTINOK	
Üye	: Doç. Dr. Erol KUTLU	
Üye	: Yrd. Doç. Dr. M. Kemal BİÇERLİ	

Prof. Dr. Nurhan AYDIN
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖNSÖZ

Tez konusunun belirlenmesi, bölümlerinin oluşturulması ve içeriğinin şekillendirilmesi ile yazım aşamasında eleştiri ve teşvikleriyle katkıda bulunan başta danışmanım Prof. Dr. S. Rıdvan KARLUK olmak üzere tez izleme komitesindeki diğer hocalarıma çok teşekkür ederim. Tez yazma sürecinde her türlü desteğiyle eşim Meral'e, geleceğimin şekillenmesinde özverileri ve ileri görüşlülükleri için babam Hasan ve annem Fatma ÇATALBAŞ'a, gece yarısına kadar bana eşlik eden ve çalışmama izin veren kızım Nida'ya ve kardeşlerime çok şey borçlu olduğumu belirtmek isterim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
ÖZGEÇMİŞ.....	vi
TABLolar LİSTESİ.....	xv
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xix
KISALTMALAR.....	xx
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİ TEORİSİNDE ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİ

1. ULUSLARARASI TİCARET AÇISINDAN HİZMETLERİN TANIMI VE KAPSAMI.....	3
1.1. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Sınıflandırılması.....	7
1.2. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Temel Özellikleri.....	13
1.3. Uluslararası Hizmetler ve Mal Ticareti Arasındaki Farklılıklar.....	17
1.4. Uluslararası Hizmetler Ticareti ve Ekonomik Büyüme.....	18
2. ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİNİN TEORİK ÇERÇEVESİ.....	20
2.1. Dış Ticaret Teorileri Açısından Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	22
2.1.1. Klasik Dış Ticaret Teorileri ve Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	23

2.1.1.1. Klasik Dış Ticaret Teorilerinin Varsayımlarına Göre Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	23
2.1.1.2. Klasik Dış Ticaret Teorilerine Göre Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	25
2.1.2. Yeni Dış Ticaret Teorileri ve Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	26
2.1.2.1. Dick ve Dicke'nin Yaklaşımı.....	28
2.1.2.2. Sapir ve Lutz'un Yaklaşımı.....	29
2.1.2.3. Alan Deardorff'un Yaklaşımı.....	30
2.1.2.4. Hindley ve Smith'in Yaklaşımı.....	31
2.1.2.5. Kierszkowski'nin Yaklaşımı.....	32
2.1.2.6. A. Wood ve J. Mayer Yaklaşımı.....	32
2.1.2.7. James R. Melvin'in Yaklaşımı.....	33
2.1.2.8. Diğer Yaklaşımlar.....	34
2.1.3. Dış Ticaret İle İlgili Teori ve Yaklaşımlar Açısından Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Değerlendirilmesi.....	36
2.2. Uluslararası Hizmetler Ticareti ve Vergileme.....	37
2.2.1. Klasik Uzun Mesafeli (Uzak) Hizmetler ve Vergileme.....	38
2.2.2. Klasik Üs Hizmetleri ve Vergileme.....	42
2.3. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesinin Etkileri... 44	
2.3.1. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesinin Statik Etkileri.....	45
2.3.2. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesinin Dinamik Etkileri.....	48
2.3.2.1. Piyasa Büyüklüğü ve İçsel Ekonomiler.....	48
2.3.2.2. Piyasa Büyüklüğü ve Dışsal Ekonomiler.....	50
2.3.3. Serbestleşme Stratejisi ve Dinamik Etkiler.....	52

İKİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI TİCARETTE HİZMETLER SEKTÖRÜ VE HİZMETLER TİCARETİ GENEL ANLAŞMASI

1. ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİNE	
GENEL BİR BAKIŞ.....	54
1.1. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Gelişimi.....	55
1.1.1. Bölgelere Göre Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Gelişimi.....	60
1.1.2. Sektörler İtibariyle Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Gelişimi.....	67
1.2. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Nedenleri.....	71
1.2.1. Beşeri Sermaye.....	71
1.2.2. Teknolojik Yenilik.....	72
1.2.3. Enformasyon Teknolojisi.....	74
1.2.4. Ölçek Ekonomileri.....	75
1.3. Uluslararası Hizmetler Ticareti ve Öncü Sektörler.....	75
1.3.1. Haberleşme Hizmetleri ve Elektronik Ticaret.....	76
1.3.1.1. Haberleşme Hizmetleri.....	77
1.3.1.2. Elektronik Ticaret.....	79
1.3.2. Bilgisayar Yazılım ve Donanımları.....	82
1.4. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Önündeki Engeller.....	85
1.4.1. Miktar Temelli Kısıtlamalar.....	87
1.4.2. Fiyat Temelli Kısıtlamalar.....	88
1.4.3. Mali Temelli Kısıtlamalar.....	88
1.4.4. Diğer Kısıtlamalar.....	89

1.5. Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri ve Hizmetler Sektörü.....	90
1.6. Uruguay Turu ve Hizmetler Sektörü.....	91
2. HİZMETLER TİCARETİ GENEL ANLAŞMASI'NIN ORTAYA ÇIKIŞI VE DÜNYA TİCARET ÖRGÜTÜ.....	92
2.1. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması Tanımı ve Kapsamı.....	93
2.1.1. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması'nın İlke ve İstisnaları.....	96
2.1.1.1. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması'nın İlkeleri.....	96
2.1.1.2. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması'nın İstisnaları.....	98
2.1.2. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması ve Taahhütler.....	100
2.1.3. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması ve Türkiye'nin Taahhütleri.....	103
2.2. Gelişme Yolundaki Ülkeler ve Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması.....	104
2.3. Çok Taraflı Ticaret Müzakerelerinin Geleceği ve Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi.....	108
2.3.1. Post- Uruguay Turu Müzakereleri.....	108
2.3.2. DTÖ Bakanlar Konferansı.....	109
2.3.2.1. Singapur Bakanlar Konferansı.....	110
2.3.2.2. Cenevre Bakanlar Konferansı.....	110
2.3.2.3. Seattle Bakanlar Konferansı.....	111
2.3.2.4. Doha Bakanlar Konferansı.....	112
2.3.2.5. Cancun Bakanlar Konferansı.....	114
2.3.2.6. Hong Kong Bakanlar Konferansı.....	115
2.3.3. Diğer Müzakereler.....	115
2.4. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesini Aksatan Nedenler.....	117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİNİN SERBESTLEŞTİRİLMESİ
VE GELİŞME YOLUNDAKİ ÜLKELER

1. ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİNİN SERBESTLEŞTİRİLMESİNİN YARATACAĞI FIRSATLAR VE SAKINICALAR.....	119
2. ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİNİN SERBESTLEŞTİRİLMESİ VE GELİŞME YOLUNDAKİ ÜLKELERE ETKİLERİ.....	121
2.1. Ekonomik Büyüme Etkisi.....	122
2.2. Milli Gelir ve Refah Etkileri.....	123
2.3. Verimlilik Etkisi.....	124
2.4. İstihdam Etkisi.....	125
2.5. Cari İşlemler Dengesine Yönelik Etkiler.....	126
2.6. Teknolojik Yenilik Etkisi.....	127
2.7. Sağlık Alanındaki Etkiler.....	129
2.8. Gıda ve Yoksulluk Etkileri.....	130
2.9. Çevresel Etkiler.....	133
2.10. Diğer Etkiler.....	134
3. ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİNİN SERBESTLEŞTİRİLMESİYLE İLGİLİ BAZI BÖLGE VE GELİŞME YOLUNDAKİ ÜLKELERİN DENEYİMLERİ.....	136
3.1. Asya ve Pasifik Bölgesi'nde Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi.....	137
3. 1. 1. Asya ve Pasifik'teki Bölgesel Ekonomik Bütünleşmeler ve Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	139

3.1.1.1. Güneydoğu Asya Ulusları Birliği ve Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	140
3.1.1.2. Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği ve Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	143
3.1.1.3. Bölgesel İşbirliği İçin Güney Asya Birliği ve Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	144
3.1.1.4. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Asya ve Pasifik Bölgesi Ülkelerinin Performansları.....	144
3.2. Latin Amerika ve Karayiplerde Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi.....	149
3.2.1. Latin Amerika ve Karayipler’de Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesine Yönelik Anlaşmalar.....	152
3.2.1.1. Güney Amerika Ortak Pazarı ve Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	152
3.2.1.2. Karayipler Ortak Pazarı ve Uluslararası Hizmetler Ticareti	153
3.2.1.3. Andean Topluluğu ve Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	154
3.2.1.4. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi ve Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	155
3.2.1.5. Amerika Serbest Ticaret Alanı ve Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	156
3.2.2. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Latin Amerika İle Karayip Ülkelerinin Performansları.....	158
3.3. Afrika Kıtasında Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi.....	166

3.3.1. Afrika'daki Bölgesel Ekonomik Bütünleşmelerde Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi.....	168
3.3.2. Afrika Ülkelerinin Uluslararası Hizmetler Ticaretindeki Performansları.....	170
3.4. Gelişme Yolundaki Ülkelere Örnekler.....	176
3.4.1. Hindistan.....	176
3.4.2. Türkiye.....	179
3.4.2.1. Türkiye ve Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	182
3.4.2.2. Türkiye İle Avrupa Birliği Arasında Hizmetlerin ve Kişilerin Serbest Dolaşımı.....	185
3.4.2.2.1. Ortaklık Temel Belgelerinde Hizmetlerin ve Kişilerin Serbest Dolaşımı.....	187
3.4.2.2.2. Adaylık Sürecinde Hizmetlerin ve Kişilerin Serbest Dolaşımı.....	190
3.4.2.3. Türkiye İle Avrupa Birliği'nde Hizmetler Sektörlerinin Karşılaştırılması.....	193

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİNİN SERBESTLEŞTİRİLMESİNİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	200
2. ARAŞTIRMANIN AMACI.....	200
3. ARAŞTIRMA YÖNTEMİ.....	201
3.1. Araştırma Modeli.....	201
3.2. Örnek Büyüklüğünün Belirlenmesi.....	205

3.3. Veri Toplama Yöntemi.....	205
4. ARAŞTIRMANIN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	206
5. VERİLERİN ANALİZİ VE YORUMU.....	206
5.1. Uluslararası Hizmetler Ticareti.....	207
5.2. Ticari Hizmetler Ticareti.....	214
5.3. Seyahat Hizmetleri Ticareti.....	219
5.4. Taşımacılık Hizmetleri Ticareti.....	224
5.5. Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler Ticareti.....	230
5.6. Sigorta ve Finansal Hizmetler Ticareti.....	235
SONUÇ.....	240
EKLER.....	248
KAYNAKÇA.....	263

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo: 1	Hizmetlerle İlgili Çeşitli Sınıflandırmaların Karşılaştırılması	10
Tablo: 2	Hizmetlerle İlgili Sınıflamalardaki Temel Gruplar	12
Tablo: 3	Bölgeler İtibariyle Ticari Hizmetler Ticaretinde Büyüme (1990-2002)	62
Tablo: 4	Seçilmiş Bölge ve Ülkelerin Ticari Hizmetler İhracatı ve Payları (1980-2004)	63
Tablo: 5	Ülkelerin Gelişmişlik Düzeyleri ve Ticari Hizmetler İhracatı (1980-2003).....	64
Tablo: 6	Uluslararası Mal Ticaretinde İlk 20 Ülke (2004)	66
Tablo: 7	Ticari Hizmetler İhracat ve İthalatında İlk 20 Ülke (2004)	67
Tablo: 8	Ticari Hizmetler Ticaretinde Alt Sektörlerdeki Gelişmeler (1980-2004)	70
Tablo: 9	Ticari Hizmetler Ticaretinde Alt Sektörlerde Ülke ve Bölgelerin Payları (1999-2002)	70
Tablo: 10	Dünya Ticaret ve Büyüme Oranları (1870-2000)	76
Tablo: 11	ABD’de Bilgisayarı Olan Ailelerin Oranı (1994-2000)	80
Tablo: 12	E-Ticaret Şekilleri ve Payları (1997-2000)	81
Tablo: 13	Hindistan’ın Yazılım İhracatı (1980-2004)	84
Tablo: 14	Uruguay Turu Sonunda Hizmetlerle İlgili Taahhütlerin Ülke Gruplarına Göre Dağılımı	101
Tablo: 15	Sektörler İtibariyle Taahhütler	101
Tablo: 16	GATS’a Taraf Ülkelerin Hizmetlerle İlgili Taahhütlerinin Miktarı	102
Tablo: 17	Asya ve Pasifik Ülkelerinde Hizmetler Sektörüne İlişkin Göstergeler (1980-2003)	138
Tablo: 18	Asya ve Asya’daki Bölgesel Ekonomik Entegrasyonlar ve Ticari Hizmetler Ticareti (1980-2003)	140
Tablo: 19	Asya ve Pasifik Ülkelerinde Ticari Hizmetler İhracatı ve Sektörel Dağılımı(1980-2003)	146

Tablo: 20	Asya ve Pasifik Ülkelerinde Ticari Hizmetler İthalatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)	147
Tablo: 21	Latin Amerika ve Karayip Ülkelerinde Hizmetler Sektörünün GSYİH ve İstihdama Katkısı (1980-2003)	150
Tablo: 22	Latin Amerika ve Karayiplerdeki Bölgesel Ekonomik Entegrasyonlar ve Ticari Hizmetler Ticareti	160
Tablo: 23	Latin Amerika ve Karayip Ülkelerinde Ticari Hizmetler İhracatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)	162
Tablo: 24	Karayip Ülkelerinde Hizmetler Dengesi (1998-2000)	163
Tablo: 25	Latin Amerika ve Karayip Ülkelerinde Ticari Hizmetler İthalatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)	165
Tablo: 26	Afrika ve Orta Doğu'da Hizmetler Sektörü İle İlgili Çeşitli Göstergeler (1980-2003)	167
Tablo: 27	Afrika'daki Bölgesel Ekonomik Entegrasyon ve Grupların Ticari Hizmetler Ticareti (1980-2003)	172
Tablo: 28	Afrika ve Ortadoğu Ülkelerinde Ticari Hizmetler İhracatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)	174
Tablo: 29	Afrika ve Ortadoğu Ülkelerinde Ticari Hizmetler İthalatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)	175
Tablo: 30	Hindistan'ın Büyüme Oranları (1950-2000)	178
Tablo: 31	Türkiye'de Hizmetler Sektörüne İlişkin Göstergeler (1962-2005)	180
Tablo: 32	Türkiye'de Hizmet Alt Sektörlerinin GSMH'ya Katkıları (1968-2004)	181
Tablo: 33	En Çok Hizmetler İhracatı Yapan Gelişme Yolundaki Ülkeler (1990-2003)	183
Tablo: 34	Türkiye'nin Hizmetler Ticaretinin Gelişimi (1975-2005)	183
Tablo: 35	Türkiye'de Yazılım Hizmetleri Ticareti ve Hizmetler Ticaretindeki Payı (1995-1998)	184
Tablo: 36	Türkiye ve Bazı AB Ülkelerinin Hizmetler Sektörü Göstergelerinin Karşılaştırılması (1980-2003).....	194
Tablo: 37	Türkiye ve Bazı AB Ülkelerinde Hizmetler Ticaretinin GSYİH'ya Oranı (1980-2003)	195

Tablo: 38	Türkiye ve Bazı AB Ülkelerinde Ticari Hizmetler İhracatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)	197
Tablo: 39	Türkiye ve Bazı AB Ülkelerinde Ticari Hizmetler İthalatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)	198
Tablo: 40	Türkiye ve AB Ülkelerinin Uluslararası Hizmetler Ticaretinde RCA2 Değerleri.....	211
Tablo: 41	Türkiye ve Bazı Ülkelerin Uluslararası Hizmetler Ticaretinde RCA5 Değerleri.....	212
Tablo: 42	Türkiye ve Bazı Ülkelerin Uluslararası Hizmetler Ticaretindeki RCA6 Değerleri.....	213
Tablo: 43	Türkiye ve AB Ülkelerinin Ticari Hizmetler Ticaretinde RCA2 Değerleri.....	216
Tablo: 44	Türkiye ve Bazı Ülkelerin Ticari Hizmetler Ticaretinde RCA5 Değerleri.....	217
Tablo: 45	Türkiye ve Bazı Ülkelerin Ticari Hizmetler Ticaretinde RCA6 Değerleri.....	218
Tablo: 46	Türkiye ve AB Ülkelerinin Seyahat Hizmetleri Ticaretinde RCA2 Değerleri.....	221
Tablo: 47	Türkiye ve Bazı Ülkelerin Seyahat Hizmetleri Ticaretinde RCA5 Değerleri.....	222
Tablo: 48	Türkiye ve Bazı Ülkelerin Seyahat Hizmetleri Ticaretinde RCA6 Değerleri.....	223
Tablo: 49	Türkiye ve AB Ülkelerinin Taşımacılık Hizmetleri Ticaretinde RCA2 Değerleri.....	227
Tablo: 50	Türkiye ve Bazı Ülkelerin Taşımacılık Hizmetleri Ticaretinde RCA5 Değerleri.....	228
Tablo: 51	Türkiye ve Bazı Ülkelerin Taşımacılık Hizmetleri Ticaretinde RCA6 Değerleri.....	229
Tablo: 52	Türkiye ve AB Ülkelerinin Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler Ticaretinde RCA2 Değerleri.....	232
Tablo: 53	Türkiye ve Bazı Ülkelerin Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler Ticaretinde RCA5 Değerleri.....	233

Tablo: 54 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler Ticaretinde RCA6 Değerleri.....	234
Tablo: 55 Türkiye ve AB Ülkelerinin Sigorta ve Finansal Hizmetler Ticaretinde RCA2 Değerleri.....	237
Tablo: 56 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Sigorta ve Finansal Hizmetler Ticaretinde RCA5 Değerleri.....	238
Tablo: 57 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Sigorta ve Finansal Hizmetler Ticaretinde RCA6 Değerleri	239

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil: 1	Uluslararası Hizmetler Ticareti ve Şekilleri	16
Şekil: 2	Klasik Uzun Mesafeli (Uzak) Hizmetler ve Vergileme	41
Şekil: 3	İthal Edilerek Üslerde Üretilen Hizmetler ve Vergileme	44
Şekil: 4	Hizmetler İhracatının Gelişimi ve Mal İhracatına Oranı (1975-2004)	56
Şekil: 5	Hizmetler İhracatının Büyüme Hızları (1981-2004)	59
Şekil: 6	Uluslararası Hizmetler Ticaretinde Türkiye'nin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Değerleri (1990-2003)	208
Tablo: 7	Ticari Hizmetler Ticaretinde Türkiye'nin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Değerleri (1990-2003)	215
Şekil: 8	Seyahat Hizmetleri Ticaretinde Türkiye'nin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Değerleri (1990-2003)	219
Şekil: 9	Taşımacılık Hizmetleri Ticaretinde Türkiye'nin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Değerleri (1990-2003)	224
Şekil: 10	Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler Ticareti ve Türkiye'nin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Değerleri (1990-2003)	230
Şekil: 11	Sigorta ve Finansal Hizmetler Ticaretinde Türkiye'nin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Değerleri (1990-2003)	236

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AEA	: Avrupa Ekonomik Alanı
AEC	: Afrika Ekonomik Topluluğu
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AKÇT	: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
APEC	: Asya ve Pasifik Ekonomik İşbirliği
ASEAN	: Güneydoğu Asya Ulusları Birliği
AU	: Afrika Birliği
BM	: Birleşmiş Milletler
BYKP	: Beş Yıllık Kalkınma Programı
CARICOM	: Karayipler Ortak Pazarı
COMESA	: Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DPT	: Devlet Planlama Teşkilatı
DTM	: Dış Ticaret Müsteşarlığı
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü (World Trade Organization: WTO)
EAGÜ	: En Az Gelişmiş Ülke
ECOWAS	: Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu
EFTA	: Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi
EPB	: Ekonomik ve Parasal Birlik
FTAA	: Amerika Serbest Ticaret Alanı
GATS	: Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması
GATT	: Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GKRY	: Güney Kıbrıs Rum Yönetimi
GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GYÜ	: Gelişme Yolundaki Ülke
H-O-S	: Heckscher- Ohlin- Samuelson
İKV	: İktisadi Kalkınma Vakfı

KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
MERCOSUR	: Güney Amerika Ortak Pazarı
NAFTA	: Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi
OKK	: Ortaklık Konseyi Kararı
OGT	: Ortak Gümrük Tarifesi
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
RCA	: Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (Revealed Comparative Advantages)
SAARC	: Bölgesel İşbirliği İçin Güney Asya Birliği
SACU	: Güney Afrika Gümrük Birliği
SADC	: Güney Afrika Ekonomik Topluluğu
SAPTA	: Güney Asya Tercihli Ticaret Anlaşması
TCMB	: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası
TRIMs	: Ticaretle İlgili Yatırım Önlemleri
TRIPs	: Ticaretle İlgili Fikri Mülkiyet Hakları
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNESCAP	: Birleşmiş Milletler Asya ve Pasifik İçin Ekonomik ve Sosyal Komisyonu

GİRİŞ

İktisat teorisinde hizmetler sektörü, tanımı, kapsamı ve sınıflandırma sistemleri açısından farklı bir yapıya sahiptir. Bunda, hizmetlerin heterojen yapıda olması ve sanayileşme, iletişim ve teknolojik yenilikler ile gelir artışına paralel olarak yeni hizmet sektörlerinin doğması etkili olmuştur. Diğer yandan hizmetler sektörü ülkelerin Gayri Safi Milli Hasılları (GSMH) ve istihdamlarında önemli paylara sahiptir.

Uluslararası hizmetler ticareti doğası gereği uluslararası mal ticaretinden farklıdır. Hizmetlerin fiziki olarak görünmemesi nedeniyle uluslararası hizmetler ticaretinde tarife dışı engeller ön plana çıkmaktadır. Ayrıca uluslararası mal ticaretine yönelik olarak geliştirilen klasik ve modern dış ticaret teorileri uluslararası hizmetler ticaretini tam olarak uymamaktadır. Bu nedenle uluslararası hizmetler ticaretini açıklamak için klasik ve modern dış ticaret teorilerini hizmetlerin özellikleri de dikkate alınarak yeniden yorumlanması gerekmektedir.

Uluslararası hizmetler ticaretinin artan önemine paralel olarak, bu ticaretin serbestleştirilmesi gündeme gelmiştir. Gelişme Yolundaki Ülkelerin (GYÜ'lerin) tüm itirazlarına rağmen, GATT Uruguay Turu'nda uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ele alınmıştır. Tur sonunda, Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması (GATS) imzalanmıştır. Anlaşma ile uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi amaçlanmaktadır.

GATS'tan kaynaklanan bazı eksiklik ve yetersizlikler ile ülkelerin ekonomik, siyasal ve sosyal kaygılarla hizmetler ticaretinin serbestleşmesine soğuk bakmaları, serbestleşme sürecini aksatmaktadır. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesi sürecinde gelişmiş ülkelerin öncü ve belirleyici olmaları ve serbestleşmenin muhtemel sonuçları, GYÜ'lerin bu sürece kuşkuyla bakmalarına neden olmuştur.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ulusal ekonomileri pek çok yönden etkilemesinin yanı sıra, çevresel olarak bazı olumsuz etkiler yaratması da olasıdır. Serbestleşme sürecini GYÜ'lerin kendi lehlerine çevirebilmeleri için çeşitli hizmet alt sektörlerinde karşılaştırmalı üstünlükler elde etmeleri gerekmektedir. Bu

nedenle GYÜ'lerin bilgi ve teknoloji ağırlıklı hizmetlerde karşılaştırmalı üstünlükler sağlayacak politikalara da ağırlık vermeleri önem kazanmaktadır.

Bu Çalışma'nın amacı, uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin GYÜ'lere (özellikle Türkiye'ye) etkilerini tahmin etmektir. Ayrıca, gerçekleşen ya da olası etkilere göre alınması gereken tedbirler üzerinde durmaktır. Bu kapsamda çalışma, dört bölüme ayrılmıştır.

Birinci Bölüm'de, uluslararası hizmetler ticareti ile ilgili kavramlara ve sınıflandırmalara yer verilmiştir. Uluslararası hizmetler ticareti dış ticaret teorileri ile yeni yaklaşımlara göre değerlendirilmiş ve uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi teorik açıdan incelenmiştir.

İkinci Bölüm'de, hizmetler ticaretinin gelişimi genel, sektörel ve bölgesel olarak ele alınmıştır. Ayrıca, Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması (GATS) ve ilgili taahhütlerin yanı sıra Anlaşma'nın ilkeleri ve istisnaları ile GYÜ'lerle ilgili hükümleri analiz edilmiştir. Bununla birlikte Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ'nün) gözetiminde yürütülen müzakereler, hizmetler açısından değerlendirilmiştir.

Üçüncü Bölüm'de, uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin GYÜ'lere etkileri ortaya konmuştur. Ayrıca, bazı bölgesel ekonomik bütünleşmelerin uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik faaliyetleri ile Türkiye'nin hizmetler sektörü ve uluslararası hizmetler ticareti incelenmiştir. Ayrıca, Türkiye ile AB arasında hizmetlerin ve kişilerin serbest dolaşımı üzerinde durulmuştur.

Dördüncü Bölüm'de, açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksi ve bu endeks değerleri ile uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin Türkiye'ye etkilerinin nasıl tahmin edileceği araştırılmış ve Türkiye'nin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeks değerleri Bela Balassa ve T. L. Vollrath'ın geliştirmiş oldukları formülasyonlara göre hesaplanmıştır. Endeks değerlerine göre uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesinin Türkiye'ye olası etkileri saptanmıştır. Ayrıca, diğer ülkelerin de açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükleri hesaplanarak, analizin daha iyi anlaşılması sağlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

EKONOMİ TEORİSİNDE ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİ

1. Uluslararası Ticaret Açısından Hizmetlerin Tanımı ve Kapsamı

Hizmetler sektörü, tarihsel gelişim içinde imalat sanayiinden daha az öneme sahip olmuştur. Sektörün gelişmesi, sanayi devriminden sonra hız kazanmıştır. 1960'lı yılların sonuna doğru hizmetler sektörü gelişmiş ülkelerin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'larının (GSYİH'larının) yarısından fazlasını oluşturmaya başlamıştır. Hizmetler sektörünün 1970'li yıllardan sonra önemi daha da artmıştır. 1984 yılında, GATT tarafından yayınlanan verilerde hizmetler sektörü Amerika Birleşik Devletleri (ABD) GSYİH'nın yüzde 66'sını, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (AET) GSYİH'nın ise yüzde 58'ini oluşturmaktadır¹. Hizmetler sektörü modern ekonomilerde GSYİH'lardan giderek daha fazla pay almaktadır². 2000'li yıllarda hizmetler sektörünün GSYİH'lar içindeki ortalama payı, gelişmiş ülkelerde yüzde 70, Gelişme Yolundaki Ülkelerde (GYÜ'lerde) ise yüzde 60'tır.

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki büyük gelişmeler ile hızlı enformasyon akışı dünya çapında ekonomilerin yeniden yapılanmasına ve özellikle gelişmiş batı toplumlarının ekonomik ve sosyal yapılarında köklü değişimlere yol açmıştır. Bu dönüşüm sürecinde tarım ve sanayi sektörlerinin ekonomideki ağırlığı azalırken, hizmetler sektörü hızla büyüyüp gelişmektedir³. Yukarıdaki gelişmelerin sonucu olarak küreselleşme ve teknolojiye hızlı değişim ekonomilerin yapısını ve işleyişini radikal bir biçimde etkilemektedir.

¹ Christian Grönroos, **Service Management and Marketing: Managing the Moments of Truth in Service Competition** (Massachusetts: Lexington Books, 1990), s. 1.

² James Markusen, Thomas F. Rutherford ve David Tarr, "Foreign Direct Investment in Services and the Domestic Market for Expertise", **World Bank Policy Research Working Paper**. No. 2413, (2000), s. 3.

³ Naci Gündoğan, "Hizmetler Sektöründe İstihdam", **Kamu-İs Dergisi**. 7/1, (2002), s. 1.

Bilgi faktörünün etkin olduğu “bilgi temelli” yeni ekonomide beliren bir olgu da hizmetler sektörünün gelişmesi ve ekonomide artan rolüdür⁴. Ekonominin yapısındaki bu hızlı değişim ilk zamanlarda **hizmet devrimi** olarak algılanmış, hizmetler yeni ekonominin temel çıktısı olarak düşünülmüştür⁵. Buna karşılık, hizmetlerin ağırlıkta olduğu ekonomi (veya hizmet ekonomisi) sadece sanayi ekonomisinin ileri aşaması olup, hizmet devrimi deyimini anlamını aşmaktadır.

Dünya ekonomisinde giderek artan öneme sahip olan hizmetler sektörünün tanımını yapmadan önce doğasını belirtmek gerekmektedir. Hizmet, fiziksel varlığı olmayan ve depolanamayan bir üründür. Dolayısıyla, hizmetlerin üretim ve tüketimi aynı anda ve aynı yerde gerçekleşmesi gerekmektedir. Bu durum, hizmetleri arz ve talep edenlerle söz konusu hizmetlerden yararlananların aynı yerde bulunmasını zorunlu kılmaktadır⁶.

Hizmetler sektörünün çağdaş ekonomilerde giderek daha fazla ağırlık kazanmasına paralel olarak bu sektörün tanımı ve kapsamı hakkında farklı yaklaşım ve görüşler ortaya çıkmıştır. Farklı yaklaşım ve görüşlerde temel neden hizmetler sektörünün birbirinden çok farklı (heterojen) alt sektörlerden oluşmasıdır. Hizmetlerin çağdaş ve etkili tanımı, 1977 yılında T. P. Hill tarafından yapılmıştır. Hill’e göre;

Hizmetler, bir kişi veya herhangi bir ekonomik birime bağlı olan malın durumundaki değişimdir⁷. Bu değişim, sözü edilen ilk kişi veya ekonomik birimin diğer ekonomik birimle önceden belirlenmiş sözleşme çerçevesinde gerçekleştirilen faaliyetlerin sonucu olarak meydana gelmektedir

Hill, hizmetlerin fiziksel varlığının olmadığını ifade etmekten kaçınmaktadır. O, hizmetlerin depolanamaması ve fiziksel olarak görünmemesi özelliği yerine, fiziksel varlığına önem vermektedir⁸. Hill’in tanımına çeşitli eleştiriler yapılmıştır. Bu eleştiriler, yapılan tanım ve hizmetler ile açılımların tüm hizmet sektörlerini kapsamadığı noktasında toplanmaktadır. Philip Kotler ve Gary Armstrong (1997) hizmetleri, “bir tarafın diğerine sunduğu, temel olarak dokunulamayan ve herhangi bir

⁴ Saadet İyidoğan, “Hizmetler Sektörü:Büyümenin Yeni Platformu” ERC/METU V nci Uluslararası Ekonomi Kongresi’ne sunulan bildiri (Ankara. 10-13 Eylül 2001), s. 2.

⁵ Grönroos, A. g. e. , s. 6.

⁶ DPT, **Sekizinci Beş Yıllık Kalınma Planı Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi Özel İhtisas Komisyon Raporu** (DPT: 2543- ÖİK: 559, Ankara, 2000), s. 2.

⁷ T. P. Hill, "On Goods and Services", **Review of Income and Wealth**. 23/ 4, (1977), s. 318.

⁸ UNCTAD and World Bank, **Liberalizing International Transactions In Services: A Handbook** (New York, Geneva: 1994) , s. 2.

şeyin sahipliği ile sonuçlanmayan bir faaliyet yada fayda” şeklinde tanımlamaktadırlar. Onlara göre hizmetlerin üretilmesi ise fiziksel bir ürüne bağlı olabilir ya da olmayabilir⁹.

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) hizmetleri, “malların üretimine, madencilğe veya tarıma doğrudan bağlı olmayan çeşitli ekonomik faaliyetler grubu” şeklinde tanımlamaktadır¹⁰. Avrupa Ekonomik Topluluğu’nun (AET) kurucu Antlaşması’nda (Roma Antlaşması) hizmetler, “normal olarak bir ücret karşılığında yapılan ve malların, sermayenin ve kişilerin serbest dolaşımı kapsamına girmeyen işler” olarak tanımlanmaktadır¹¹. Buna karşılık, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) Uruguay Turu’nda oluşturulan Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması’nda (GATS), hizmetlerin tanımı bulunmamaktadır. Böylece, hızla gelişen teknolojiyle paralel olarak yeni türeyen hizmetlerin tanım dışında kalması önlenmiştir¹².

Hizmetlerin genel kabul görmüş bir tanımı yoktur. Teknolojideki hızlı yenilikler ve değişen ihtiyaçlar yeni hizmet sektörleri yaratmakta olup, bu ise hizmetler sektörünün tanımı ve kapsamını değiştirmektedir. Ayrıca ekonomideki sektörler arasındaki sınırlar da tam olarak çizilememektedir. Bir imalat işletmesi, aynı zamanda hizmet işletmesi olabilmektedir.

Hizmetler genel olarak fiziksel varlığı olmayan (dokunulamaz) ve depolanamayan bir ürün olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle üretim ve tüketim de eş anlılık gereklidir. Hizmetlere ait özellikler, tüm hizmet sektörlerinde görülmemektedir. Dokunulamazlık genel kabul görmüş hizmet özelliği olmasına karşılık, yazılım programı üreten bir hizmet işletmesinde yazılımın kaydedildiği diskete, fiziksel bir varlığa sahip olduğu için, dokunulabilir.

Enformasyon hizmetleri gibi bazı sektörlerde depolanabilen ve pazarlığı yapılabilen standart hizmet ürünleri de gelişmektedir¹³. Bu gelişmede, elektronik

⁹ Sevgi Ayşe Öztürk, **Hizmet Pazarlaması** (3. Baskı. Eskişehir: Birlik Ofset, 2002), s. 3.

¹⁰ İyidoğan, **A. g. e.**, s. 2- 3.

¹¹ Hizmetler, Roma Antlaşması’nın 60 ncı Maddesi’nde ele alınmaktadır. Bu maddeye göre; hizmetler, sınai nitelikte faaliyetler, ticari nitelikte faaliyetler, esnaf ve sanatkar faaliyetleri, mesleki faaliyetler şeklinde sıralanmaktadır. Söz konusu Antlaşma’nın 61 nci Maddesi’nde de ulaştırma, bankacılık ve sigortacılık alanlarındaki hizmet ticareti düzenlemelerinin Antlaşma’nın ulaştırma ve sermayenin serbest dolaşımı ele alınmakta olduğu vurgulanmaktadır. Bu yüzden bu sektörler de AET’nin kurucu Antlaşması gereği hizmet tanımı kapsamında yer almaktadır.

¹² DPT, **A. g. e.**, s. 2.

¹³ İyidoğan, **A. g. e.**, s. 3.

ticaretin (e-ticaretin) gelişmesi ve doğrudan yabancı yatırımlar aracılığıyla hizmetlerin artması etkili olmuştur.

Uluslararası hizmetler ise ulusal sınırları aşarak yabancı kültürlerle ilişki kuran iş, performans ve çaba olarak tanımlanmaktadır¹⁴. Dolayısıyla, uluslararası hizmetler ticaretinde¹⁵ hizmet sağlayıcılarla (üreticilerle) tüketiciler (talep edenler) arasında doğrudan karşılıklı etkileşim gerekmektedir. Çoğu hizmet ticaretinde, ya tüketiciler üretimin olduğu yere gitmekte (turizm gibi) ya da hizmet sağlayıcılar üretim faktörlerini tüketimin olduğu mekana taşımaktadırlar. Doğrudan yabancı sermayenin herhangi bir ülkede fabrika kurması veya geçici iş gücü (emek) hareketlerinde olduğu gibidir¹⁶.

Hizmet sağlayıcıları ile tüketicilerin herhangi bir hareketi söz konusu olmaksızın, hizmet objesi, ülke sınırlarından içeri girerek veya çıkararak uluslararası ticarete neden olmaktadır. Bu hizmetler, “ayrılabilir” veya “uzun mesafeli” hizmetler olarak adlandırılmaktadır¹⁷. Hizmet sağlayıcıları ile tüketiciler arasındaki fiziksel yakınlık uluslararası hizmetler ticaretinin sınıflandırılmasında kullanılmaktadır.

Hizmetlerde sabit sermaye esas olarak bina ve inşaatlardan oluşurken, günümüzde giderek daha fazla makine ve ekipman ön plana çıkmaktadır. Hizmetlerin bazı alt sektörlerinde yüksek nitelikli iş gücü, diğer bazı alt sektörlerde ise daha düşük nitelikli iş gücü kullanılmaktadır. Teknik yetkinlik giderek daha çok önem taşırken, bazı ustalık becerileri standardize edilmektedir.

Hizmetler sektöründe ölçek ekonomileri imalat sanayiine göre çok sınırlı düzeyde kalmakla birlikte geçmişe göre genişlemektedir¹⁸. Ekonomik faaliyetler arasındaki bağlar arttıkça, üretim daha karmaşık hale gelmektedir. İmalat sanayi ve diğer sektörler, hizmetler sektörü ile iç içe girmektedir. Hizmetler bazen ara girdi olarak kullanılırken, bazen de nihai ürün olarak ortaya çıkmaktadır. Hizmetler ile diğer sektörler arasında tamamlayıcılık giderek artmakta, ekonomik sektörler arasındaki sınır

¹⁴ Terry Clark and Daniel Rajaratnam, “International Services: Perspectives at Century’s End” **Journal of Services Marketing**, 13/415, (1999), s. 299.

¹⁵ Bu çalışmada “hizmet sektörü” yerine “hizmetler sektörü” kullanılmaktadır. Bunun nedeni hizmetler sektörünün birbiri ile benzerliği çok az olan pek çok alt sektörden oluşması ve bunun sonucunda çoğul olmasıdır. Bu çoğulluğu en uygun şekilde “hizmetler sektörü” ifade etmektedir. Diğer yandan, bu çalışmada ağırlıklı olarak “uluslararası hizmetler ticareti” ifadesi kullanılırken, metin içinde akıcılığı sağlamak için “uluslararası hizmetler ticareti”nin yerine “hizmetler ticareti” de kullanılmaktadır.

¹⁶ Bernard Hoekman and Carlos Primo Braga, “Protection and Trade in Services”, **World Bank Policy Research Working Paper**, No: 1747, (1997), s. 2.

¹⁷ Jagdish N. Bhagwati, “Trade in Services and the Multilateral Trade Negotiations”, **World Bank Economic Review**, 1/ 4, (1987), s. 553.

¹⁸ İyidoğan, A. g. e. , s. 3.

giderek belirsizleşmektedir. Bu nedenle, hizmetlerin tanımında bir uzlaşmanın sağlanması giderek zorlaşmaktadır. Bu ise, bilimsel çalışmalar açısından veri ve sınırlandırma gibi çeşitli zorluklar yaratmaktadır.

1.1. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Sınıflandırılması

Hizmetler, ekonomik fonksiyonları ya da onların tüketiciler ve/veya hizmet sağlayıcıları açısından kendilerine özgü değerleri göz önüne alınarak sınıflandırılmaktadır. Bu sınıflandırmada çeşitli ortak noktalar bulunmasına karşılık, farklılıklar da vardır. Hizmetler sektörü sınıflandırmasında kesin bir sınır çizmek oldukça zordur.

Harley L. Browning ve Joachim Singelmann (1975) hizmetleri kullanımlarına göre “ara” ve “nihai hizmetler” olarak ikiye ayırmaktadır. **Ara hizmetler**, *dağıtıcı hizmetler* (toptan ve perakende ticaret, taşıma, depolama ve ambarlama ile iletişim) ve *üretici hizmetler* (finansal, iş ve mesleki hizmetler) olarak iki alt bölümü kapsar. **Nihai hizmetler**, *sosyal hizmetler* (sağlık, eğitim, ve sağlıkla ilgili diğer hizmetler) ve *kişisel (bireysel) hizmetlerden* (ev-aile, eğlence ve kültürel hizmetler ile otel ve restoran hizmetleri) oluşur.

Üretici ve dağıtıcı hizmetler, birincil sektör ve imalat sektörü ile ilişkisi nedeniyle “mal orijinli”, sosyal ve bireysel hizmetler ise “tüketim orijinli” hizmetlerdir. Dağıtıcı ve üretici hizmetler, ekonomik kalkınma sürecinde önemlidir¹⁹. Bu hizmetler, ekonomik kalkınmada ara girdi olarak önemli bir işleve sahiptir. Hizmetler ekonomide verimliliği desteklerken, üretici hizmetlerde ekonomik büyümeye katkıda bulunmaktadır.

Tüketim orijinli hizmetler, nispi olarak düşük nitelikli (kalifiye olmayan) iş gücü gerektirmektedir. Bu hizmetler büyük oranda emek yoğun olmasına karşılık emeğin verimliliği düşüktür. Üretici hizmetler yüksek oranda sermaye yoğun olmanın yanı sıra yüksek emek verimliliğine sahiptir. Toplumsal/ sosyal hizmetler, yüksek kalifiye ve emek verimliliği gerektirmektedir. Ayrıca bu hizmetler, yüksek gelir esnekliği yanı sıra

¹⁹ UNCTAD and World Bank, **A. g. e.** , s. 3.

nispi olarak sermaye yoğundurlar. Üretici hizmetler ise gelir inelastiktir. Gelirdeki artış veya azalış üretici hizmetlere olan talebi çok fazla etkilememektedir.

Hizmetlerin farklı faaliyetlerden oluşması, esnekliğinde her hizmet faaliyeti içinde farklı olmasını sağlamaktadır. Summers (1985) toplamda hizmetlerin gelir esnekliğinin büyük ölçüde birim esnek olduğunu bulurken, Bergstand (1991) ile Falvey ve Gemmell (1991), toplamda hizmetlerin gelir esnekliğinin istatistiksel olarak birim esneklikten büyük fakat sayısal olarak birim esnekliğe yakın olabileceğini bulmuşlardır²⁰.

M. A. Katouzian hizmetleri, homojen gruplara ayırarak sınıflandırmaktadır. Bu sınıflandırmaya göre; hizmetler, **yeni hizmetler** (eğlence, eğitim, ve sağlık hizmetleri), **tamamlayıcı hizmetler** (bankacılık, finans, ulaşım (taşıma) ile toptan ve perakende ticaret hizmetleri) ve **eski hizmetler** (yerel ve ev hizmetleri) diye üç gruba ayrılmaktadır. Hizmetler, **Fisher-Clark Modeli**'nde ise üç sektöre ayrılan ekonominin üçüncül sektörüdür. Klasik İngiliz iktisatçı Colin Clark ve Fisher'e göre, ekonomi, **birincil sektör** (tarım ve balıkçılık), **ikincil sektör** (madencilik ve imalat sanayi) ve **üçüncül sektör** (maddi olmayan) olmak üzere üç sektöre ayrılmaktadır²¹. Bu sınıflandırmada; iş gücü dağılımı, gelir esnekliği ve tüketici talebinin yapısı, teknolojik süreçler gibi ekonomik değişkenler göz önüne alınmıştır²². Bilimsel çalışmaların çoğunda, Fisher-Clark Modeli'nin üçüncül sektörle ilgili sınıflandırması kullanılmaktadır. Uluslararası hizmetler ticareti ile ilgili ulusal ve uluslararası sınıflandırmada ise, daha çok uluslararası örgütlerin ve hizmetler ticaretinde büyük paya sahip ülkelerin sınıflandırmalarına önem verilmektedir.

²⁰ Rodney E. Falley and Norman Gemmell, "Are Services Income-Elastic? Some New Evidence", **Review of Income and Wealth**. 42/3, (1996), s. 258. ; Rodney E. Falley and Norman Gemmell, "Explaining Service Price Differences in International Comparisons", **American Economic Review**. 81/5, (1991), s. 1302-1307.

²¹ Andersen, Birgitte. and Marva Corley. "The Theoretical, Conceptual and Empirical Impact of the Service Economy: A Critical Review", Paper presented at European Association for Evolutionary Political Economy Conference on Comparing Institutions (Siena. November 2001), s. 7.

²² Fisher-Clark Modeli (üç sektör modeli), sektörlerin büyümeye katkısı ve verimlilik üzerine odaklanmaktadır. İktisadi planlama ve ulusal gelir hesaplama yöntemlerinin gelişmesi, üç sektör modelinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu modelde hizmetler sektörünün büyümesi özellikle talebe bağlıdır. Modelin gelişmiş ülkelerde işlemesi daha kolay iken, EAGÜ'lerde ve GYÜ'lerde işlemesi zorlaşmaktadır. Bunun nedeni ikincil sektördeki büyümeden etkilenecek çoğu üçüncül sektör faaliyetlerinin (bilgi birikimi, eğitim ve sosyal hizmetler) aslında ikincil sektörün büyümesi için bir ön koşul olmasıdır. Dolayısıyla yetersiz beşeri ve fiziki altyapı hizmetleri modelin en önemli sorunları arasında yer almaktadır.

Hizmetler ticaretinde en büyük paya sahip olan Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD'nin) **Teknoloji Değerlendirme Ofisi**, hizmetleri içeriklerine göre ikiye ayırmaktadır. Bunlar, bilgi temelli (tabanlı) hizmetler ile üçüncül hizmetlerdir. **Bilgi temelli hizmetler**, sigortacılık, mesleki ve teknik hizmetler, belirli bankacılık hizmetleri, bilgi teknolojisi hizmetleri, reklamcılık, sağlık, eğitim ve bazı kamu hizmetlerinden oluşmaktadır²³. **Üçüncül hizmetler**, kiralama, gemi ile taşımacılık (navlun), dağıtım, franchising, perakende ticaret, seyahat, bazı sosyal hizmetler, eğlence hizmetlerinin büyük bir kısmı ile bireysel hizmetleri kapsamaktadır.

Bilgi temelli hizmetler, nispi olarak yüksek beşeri sermaye içerir. Üçüncül hizmetlerde ise, daha çok klasik hizmet faaliyetleri (çoğunlukla tüketim orijinli hizmetler) yer alır. Ayrıca, bu hizmetlerde beşeri sermaye düşüktür.

OECD, Uluslararası Sınıflandırma Sistemi'nin (International Standart Industrial Classification: ISIC 6000-9000)²⁴ gözden geçirilmiş ikinci versiyonunda hizmetleri dört gruba ayırmaktadır. Bunlar;

- Toptan ve perakende ticaret, otel ve restoranlar,
- Taşıma, depolama, iletişim,
- Finans, sigorta, emlak ve firmalara sunulan hizmetler,
- Kolektif, sosyal ve bireysel hizmetlerdir.

OECD ve EUROSTAT tarafından kullanılan Uluslararası Sanayi Sınıflandırma Standartı'nda (ISIC Rev.3)²⁵ hizmetler sektörü aşağıdaki gibi sınıflandırılmaktadır. Bunlar;

- ISIC G: Toptan ve perakende ticaret, motorlu araçlar, motosiklet, kişisel ve hanehalkı mallarının tamiri,
- ISIC H: Otel ve restoran,
- ISIC I: Taşıma, depolama ve haberleşme
- ISIC J: Finansal (mali) aracılık,
- ISIC K: Gayrimenkul, kiralama, ve iş hizmetleri,
- ISIC L: Kamu yönetimi ve güvenlik, zorunlu sosyal güvenlik,

²³ U.S. Congress Office of Technology Assessment (OTA), **International Competition in Services** (Washington: Government Printing Office, July 1987), s. 36-41.

²⁴ <http://unstats.un.org/unsd/cr/registry/regcst.asp?Cl=8&Lg=1> (18.05.2005)

²⁵ <http://unstats.un.org/unsd/cr/registry/regcst.asp?Cl=8&Lg=1> (18.05.2005)

- ISIC M: Eğitim,
- ISIC N: Sağlık ve sosyal güvenlik,
- ISIC O: Topluluk, sosyal ve kişisel hizmetlerdir.

Dünya Bankası düzenli olarak uluslararası verilerin yer aldığı World Development Indicators (WDI) adlı yayınında uluslararası hizmetler ticaretinin yaklaşık yüzde 95'inden fazlasını oluşturan ticari hizmetler ticaretini seyahat hizmetleri, sigorta ve finansal hizmetler, taşımacılık hizmetleri ile bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler olmak üzere dört gruba ayırarak sınıflandırmaktadır. Dünya Bankası OECD/Eurostat'ın sınıflandırmasından farklı olarak hizmetleri daha genel ele almaktadır. Bu sınıflandırmalar arasındaki ilişki Tablo:1'de gösterilmektedir. WDI'nın hizmetler ticaretine ilişkin sınıflandırması ISIC (1 veya 2) ve OECD/Eurostat (ISIC Rev. 3)'a göre daha geneldir. Bu Çalışma'nın dördüncü bölümündeki uygulamada Dünya Bankası'nın sınıflandırması temel alınmaktadır.

Tablo: 1 Hizmetlerle İlgili Çeşitli Sınıflandırmaların Karşılaştırılması

ISIC 1 veya 2	OECD/Eurostat (ISIC Rev. 3)	WDI
Kara, deniz (su) ve hava taşımacılığı	Taşımacılık (Nakliyat)	Taşımacılık Hizmetleri
Eğitim, Pansiyon ve Eğlence	Seyahat	Seyahat Hizmetleri
Finansal ve Sigorta Hizmetleri	Finansal Hizmetler	Sigorta ve Finansal Hiz.
	Sigorta Hizmetleri	
Haberleşme	İletişim Hizmetleri	Diğer Hizmetler (Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler)
İnşaat (Müteahhitlik)	İnşaat Hizmetleri	
Bilgisayar Hizmetleri	Bilgisayar ve Enformasyon	
İş Hizmetleri	Patent ve Lisans Ücretleri	
Sosyal, Kişisel ve Eğlence Hizmetleri	Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri	

Kaynak: Gert-Jan Linders, **Theory, Methodology and Descriptive Statistics on Services and Services Trade** (Den Haag: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis Publications, 2001), s. 150.

Türkiye’de ise Devlet İstatistik Enstitüsü 1998 yılında yayınladığı Hizmet İstatistikleri’nde söz konusu sektörün kapsamını ISIC Rev. 3’e göre değerlendirmektedir. Buna göre hizmetler sektörü;

K: Gayrimenkul, kiralama ve iş hizmetleri,

M: Eğitim,

N: Sağlık işleri ve sosyal hizmetler,

O: Diğer toplumsal, sosyal ve kişisel hizmetleri kapsamaktadır.

Uygulamada, ülkeler ve çeşitli uluslararası kuruluşlar tarafından yapılan hizmetlerle ilgili sınıflandırmalar arasında çeşitli farklılıklar vardır. Bu farklılık, Tablo: 1 ve 2’de açıkça görülmektedir. Tablo: 2’de, IMF tarafından yayınlanan Ödemeler Dengesi Elkitabı’nda (Balance of Payments Manual: BPM5’te) ödemeler dengesi istatistiklerinin hizmetler ticareti verileri yerleşiklerle yerleşik olmayanlar arasındaki işlemleri göstermektedir. Bu yüzden Mod: 3 ve Mod: 4’teki hizmetler ticaretini tam kapsamamaktadır. Sonuçta BPM5/ EBOPS’da (5 th Edition of Balance of Payments Manual/ Extended Balance of Payments Services Classification) genel bir sınıflandırma yapılmaktadır. Buna karşılık Birleşmiş Milletler (BM) tarafından hazırlanan CPC’de (Central Product Classification) daha ayrıntılı ve spesifik sınıflandırma yapılmıştır. Bu farklılıklar, hizmetleri oluşturan alt sektörlerin heterojen yapıda olmasından kaynaklanmaktadır. Sınıflandırmadaki bu farklılıklar, hizmetler ticaretinin önündeki önemli engeller arasında yer almaktadır. Dolayısıyla uluslararası hizmetler ticareti istatistikleri hala önemli ilerlemelere ihtiyaç duymaktadır²⁶.

Günümüzde, hizmetler ticaretinin hangi sektörleri kapsadığı ve Fisher-Clark Modeli’ndeki üç sektör arasındaki sınırları belirleme ile pek çok alt sektör arasındaki tanımlama konularında bir uzlaşma yoktur. Hizmetler sektörünü oluşturan alt sektörlerin heterojen yapıda olması, teknolojik yenilikler, sosyal hayattaki değişimler ve ülkelerin korumacı eğilimleri uzlaşmayı mümkün kılmamaktadır.

²⁶ World Trade Organization (WTO), **Measuring Trade in Services**, (Washington: November 2003), s. 36.

Tablo: 2 Hizmetlerle İlgili Sınıflamalardaki Temel Gruplar

BPM5/ EBOPS Temel Kategorileri	CPC Gruplama Kategorileri (CPC Numaraları)	ICFA Hizmetleri (ISIC Numarası) Temel Kategoriler ⁽¹⁾	GNS/ W/ 120 Temel Kategoriler ⁽²⁾
Taşımacılık (Ulaşım)	İnşaat Hizmetleri (54)	İnşaat (45)	İş Hizmetleri
İletişim Hizmetleri	Dağıtıcı Ticaret Hizmetleri (61-62)	Dağıtıcı Ticaret ve Tamir (50-52)	İletişim Hizmetler
İnşaat Hizmetleri	Geçici Yemek ve İçecek Sunma Hizmetleri (63)	Otel ve Restoranlar (55)	İnşaat ve İlgili Mühendislik Hizmetleri
Sigorta Hizmetleri	Taşıma ve Posta Hizmetleri (64- 68)	Taşıma, Depolama ve İletişim (60-64)	Dağıtım Hizmetleri
Finansal Hizmetler	Elektrik, Gaz ve Su Dağıtım Hizmetleri (69)	Finansal Aracılık (65-67)	Eğitsel Hizmetleri
Bilgisayar ve Enformasyon Hizmetleri	Sigorta ve Finansal Hizmetler (71)	Taşınmaz Mal Faaliyetleri (70)	Çevresel Hizmetler
Telif Hakkı ve Lisans Ücretleri	Emlak Hizmetleri (72)	Makine ve Ekipman Kiralama (71)	Finansal Hizmetler
Diğer İş Hizmetleri	Leasing ve Kiralama Hizmetleri (Operatör Olmaksızın) (73)	Bilgisayar ve İlgili Faaliyetler (72)	Sağlıkla İlgili ve Sosyal Hizmetler
Kişisel, Kültürel ve Eğlence Hizmetleri	Araştırma ve Geliştirme (81)	Araştırma ve Geliştirme (73)	Turizm ve Seyahat İle İlgili Hizmetler
Hükümet Hizmetleri (Başka Yerdekiler dahil Değil)	Mesleki Bilim ve Teknik Hizmetleri (82-83)	Diğer İş Faaliyetleri (74)	Eğlence, Kültürel ve Sportif Faaliyetler
	Haberleşme ve Enformasyon Alma (84)	Eğitim (80)	Taşımacılık Hizmetleri
	Destek Hizmetleri (85)	Kamu Yönetimi ve Güvenlik, Zorunlu Sosyal Güvenlik	Diğer Hizmetler (Başka Yerlerdeki)
	Serbest veya Sözleşmeye Bağlı Üretim Hizmetleri (86)	Sağlık ve Sosyal Çalışma (85)	
	Bakım ve Tamir Hizmetleri (87)	Lağım ve Çöp Tanzimi (90)	
	Kamu Yönetimi (91)	Üye Olunan Örgütlerin Faaliyetleri (91)	
	Eğitim (92)	Eğlence, Kültürel ve Sportif Faaliyetler (92)	
	Sağlık ve Sosyal Çalışma (93)	Diğer Hizmet Faaliyetleri (93)	
	Sağlık Koruma ve Çevresel Hizmetler (94)		
	Eğlence, Kültürel ve Spor Faaliyetleri (95)		

Kaynak: William Cave, “Measuring International Trade in Services and New Demands on the Family of Classifications”, The International Association for Official Statistics (IAOS) conference on “Official Statistics and the New Economy”, was hosted by the Office for National Statistics. (London, 27–29 August 2002), s. 19.

- (1) ICFA (ISIC Categories for Foreign Affiliates), hizmet işletmelerinin tüm faaliyetlerini kapsamaktadır.
(2) GNS/ W/ 120, Dünya Ticaret Örgütü Sekreterliği’nin 10 Temmuz 1991 tarihinde yayınladığı hizmetler sektörüne ilişkin sınıflandırmadır.

Hizmetler sektörü, teknolojik gelişme ve sosyal hayattaki değişiklikler nedeniyle kapsam olarak genişlemektedir. Dolayısıyla, sınıflandırmanın devamlı bir şekilde güncellenmesi ve gözden geçirilmesi önemlidir. Hizmetler sektörü ve uluslararası hizmetler ticaretinin tanım ve sınıflandırmasında bir uzlaşmanın sağlanması, uluslararası hizmetler ticaretinin önündeki engellerin azalmasına ve ticaretin büyümesine yol açacaktır. Bu, DTÖ'nün (WTO: World Trade Organization) yürüttüğü çok taraflı ticaretin serbestleştirilmesinin başarısı açısından da çok önemlidir.

1.5. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Temel Özellikleri

Uluslararası hizmetler ticareti, yerli bir ekonomik birim ile yerli olmayan başka bir ekonomik birim arasında yapılmaktadır. Bir hizmet ürünü (işlemi) aynı anda üretilip tüketilen ortak üretim sürecinden oluşmaktadır²⁷. Bu nedenle çoğu hizmetin ortak üretim sürecinde karşılıklı etkileşim için hizmet sağlayıcıları ile tüketiciler arasında karşılıklı iletişim gerekmektedir. Üretim ve tüketimin aynı anda olması, hizmetlerin depolanabilirliğinin olmamasından kaynaklanmaktadır.

Karşılıklı etkileşim, hizmet sağlayıcıları ve hizmet objesinin (konusunun) fiziksel yakınlığını gerektirmektedir. Bütün hizmetlerde ortak üretim gereklidir. Fakat, karşılıklı etkileşim şekli farklı olabilmektedir. Hizmetlerde karşılıklı etkileşimde iletişim gerekmesine rağmen, yüz yüze gelmek şart değildir. Ortak üretim süreçlerinin bazı aşamaları fiziksel varlığı gerektirirken, haberleşmenin gerekli olduğu aşamalarda hizmet sağlayıcılarının ve hizmet objesinin bulunmaması herhangi bir sakınca yaratmamaktadır. Taşımacılık, inşaat (müteahhitlik), cerrahi hizmetler, saç kesimi, turizm gibi hizmetlerde ortak üretim için fiziksel yakınlık gerekirken, haberleşme hizmetleri, danışmanlık, data (veri) yönetimi hizmetleri, finansal (mali) hizmetler ve diğer koordinasyon hizmetlerinde ortak üretim için fiziksel yakınlık gerekli değildir.

Hizmetlerin heterojen yapıda olması, onların uluslararasılaşmasının farklı şekillerde gerçekleşmesine neden olmaktadır²⁸. Hizmetleri oluşturan alt sektörlerin her

²⁷ Gert-Jan Linders, **Theory, Methodology and Descriptive Statistics on Services and Services Trade** (Den Haag: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis Publications, 2001), s. 41.

²⁸ Luis Rubalcaba Bermejo and Juan Ramon Cuadrado Roura, "Internationalization of Service Industries: A Comparative Approach" **Documento de Trabajo**. No: 4, (2001), s. 23.

birinin farklı özellik taşıması nedeniyle, uluslararası hizmetler ticareti dört temel şekilde sınıflandırılmaktadır²⁹. Uluslararası hizmetler ticaretinin tipleri (şekilleri) ve işlemlerin nasıl gerçekleştiği Şekil: 1’de gösterilmektedir. Uluslararası hizmetler ticaretinin şekilleri Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması’nda belirtilmektedir. Uluslararası hizmetler ticareti sınır ötesi arz, yurt dışında tüketim, ticari varlık ve gerçek kişilerin varlığı olmak üzere dört şekilde yapılmaktadır.

a) Sınır Ötesi Arz: (Cross Border Supply) Hem tüketicilerin ve hem de hizmet sağlayıcılarının hareket etmeksizin yaptığı işlemlerdir. Bu tür hizmetler, ticarete konu olan mallara benzemektedir. Hizmet objesi sınır ötesine geçerek uluslararası ticarete konu olmaktadır. Obje ulusal sınırlardan geçerken, hizmet sağlayıcıları ve tüketiciler hareketsiz kalmaktadır. Şekil: 1’de A ülkesindeki tüketiciler ile B ülkesindeki hizmet sağlayıcıları ülke sınırlarının dışına çıkmamaktadır. Hizmet objesi ulusal sınırları aşarak tüketiciye ulaşmaktadır. Uluslararası hizmetler ticaretinde en ekonomik ticaret şekli, sınır ötesi arzdir. Bilgi yoğun hizmet faaliyetleri ve bilgi temelli hizmetler (lisans, AR+GE, veri yönetimi, danışmanlık, finans, haberleşme ve e- ticaret) bu gruba girmektedir. Bu şekilde ticareti yapılan hizmetler, ayrılmış hizmetler ticareti veya uzun mesafeli (uzak) hizmetler ticareti şeklinde de tanımlanmaktadır.

b) Yurt Dışında Tüketim: (Consumption Abroad) Uluslararası hizmetler ticaretinin bu şeklinde, tüketiciler ulusal sınırlardan karşıya geçmekte, hizmet sağlayıcıları ise hareketsiz kalmaktadır. Turizm, eğitim, sağlık, tamir ve havacılık gibi hizmetler bu gruba girmektedir. Uluslararası hizmetler ticaretinin yaklaşık yüzde 20’si yurt dışı tüketim şeklinde yapılmaktadır³⁰.

c) Ticari Varlık: (Commercial Presence) Üretim faktörlerinin hizmet işlemini yerine getirmek için geçici olarak sınırdan geçtiği ve tüketicilerin hareketsiz olduğu hizmetlerdir. Bu gruba giren hizmetlerde sıklıkla karşılıklı etkileşim olmamakta, fakat belli zamanlarda yüz yüze iletişim görülmektedir. Herhangi bir ülkedeki bir şirkete danışmanlık yapan bir danışmanlık şirketinin personelini belli bir iş için söz konusu ülkeye göndermesi, yurt dışında ihale alan bir müteahhitlik firmasının belli sayıda bilgi,

²⁹ “A. Sapir, and C. Winter, “Services Trade” (D. Greenaway, L. Winters and eds., Surveys in International Trade, Blackwell Publishers, Oxford. 1994) s. 275.” Gert-Jan Linders, **Theory, Methodology and Descriptive Statistics on Services and Services Trade** (Den Haag: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis Publications:, 2001), s. 41’deki alıntı.

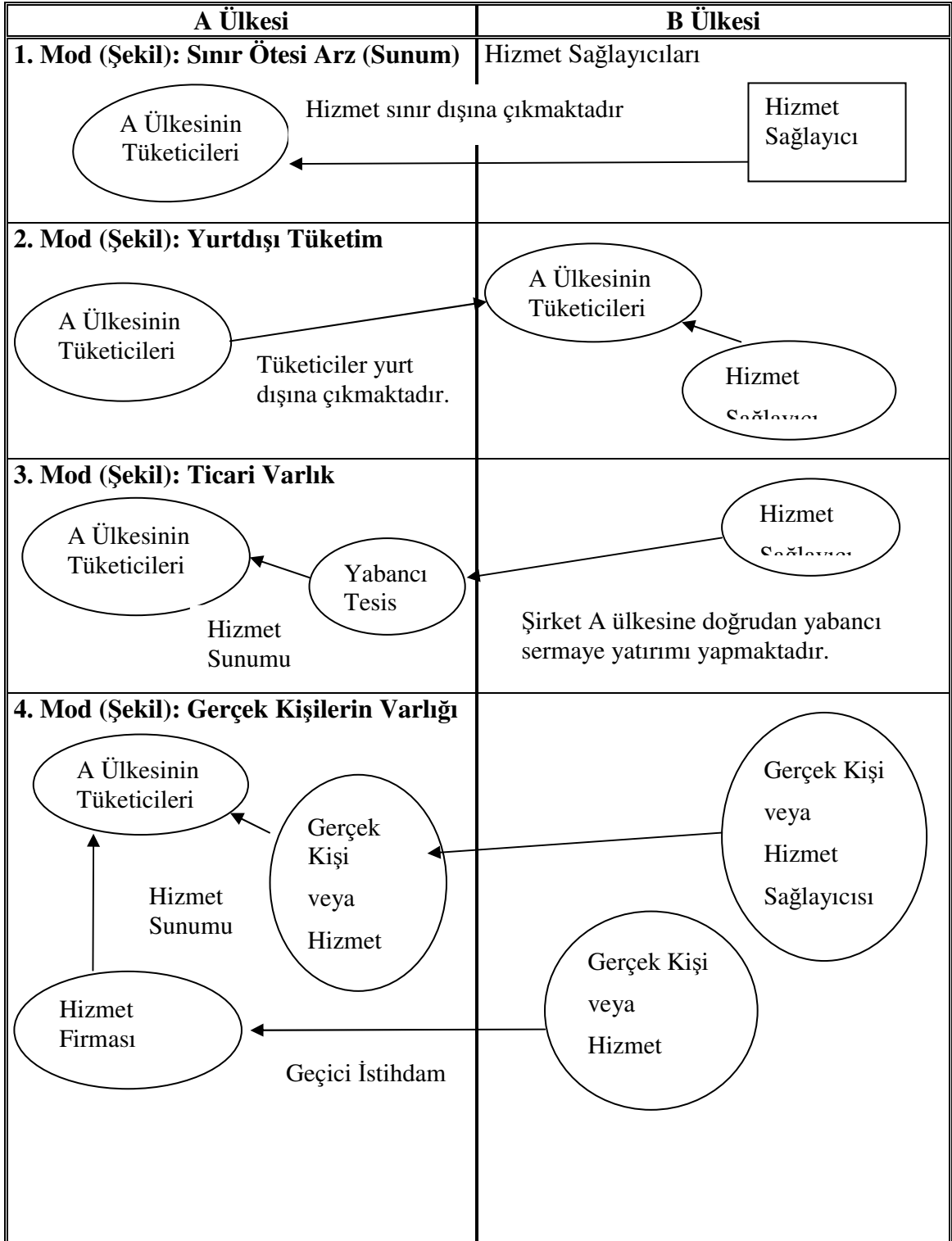
³⁰ Gary Hafbauer and Tony Warren, “The Globalization of Services: What Has Happened? What Are the Implications?”, **Institute for International Economics Working Papers**, (October 1999), s. 3.

beceri ve deneyim sahibi iş gücünü belli süreyle başka bir ülkeye götürmesi, uluslararası taşımacılık gibi hizmetler, bu grupta yer almaktadır.

d) Gerçek Kişilerin Varlığı (Presence of Natural Persons): Bir firmanın kendi ülkesinden farklı ülkede sürekli yerleşik bir tesis kurmak için yaptığı hizmet işlemleridir. Uluslararası hizmetler ticaretinde, bu tür hizmet işlemleri rekabet üstünlüğü kazanmak amacıyla kullanılır. Bir bankanın başka bir ülkede banka satın alması ve/veya ortak bir banka kurması ya da şube açması, danışmanlık şirketinin yabancı bir ülkede şube açması gibi faaliyetler, bu gruba girmektedir.

Uluslararası hizmetler ticareti doğası gereği yukarıda ifade edildiği gibi dört farklı şekilde yapılmaktadır. Bu ise uluslararası hizmetler ticaretini mal ticaretinden önemli ölçüde ayırmaktadır. Hizmetler ticaretini mal ticaretinden ayıran diğer özellikler takip eden başlıkta ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Şekil: 1 Uluslararası Hizmetler Ticareti ve Şekilleri

Kaynak: OECD, "Trade in Goods and Services: Statistical Trends and Measurement Challenges", **Statistical Briefs** (No. 1, October 2001), s. 6.

1.6. Uluslararası Hizmetler ve Mal Ticareti Arasındaki Farklılıklar

Hizmetlerin iki özelliği hizmetler ticaretini mal ticaretinden net bir şekilde ayırmaktadır. Birincisi hizmetlerin üretim ve tüketiminin genelde eş anlı olmasıdır. İkincisi hizmetlerin fiziksel varlığının olmaması³¹ veya maddi olmayan yapısıdır. Bu, hizmetlerin miktar veya metrik olarak ölçülmesini imkansızlaştırmaktadır³².

Mal ve hizmetlerin farklı özelliklere sahip olması, uluslararası işlemlerin şekillerini etkilemektedir. Uluslararası mal ticaretinde, malların sınır ötesi hareketi gerekmektedir. Oysa, bir çok hizmet işleminde, tüketiciler ve hizmet sağlayıcılarının sınır ötesi hareketi söz konusudur³³. Hizmetler genel ve spesifik özellikleri nedeniyle uluslararası ticarete yeterli düzeyde yer alamamaktadır³⁴.

Ülkeler mal ticaretinde yerli sanayilerini korumak için tarifeler ya da miktar kısıtlamaları ve diğer kısıtlayıcı önlemlere başvurmaktadırlar. Hizmetlerin fiziksel varlıklarının olmaması ve birçok hizmet işleminin sınır ötesi hareketi içermemesinden dolayı, hizmetler sektörü sınır önlemleri ile korunamamaktadır. Sektör doğrudan yabancı sermaye yatırımı ve yabancı hizmet sağlayıcılarının yurt içine girişine ilişkin çeşitli ulusal düzenlemeler ile korunmaktadır³⁵. Ulusal düzenlemeler ise subjektif ve selektif olabilmektedir. Hizmetler ticareti, mal ticaretine göre daha fazla sayıda ve yüksek oranda önlem ve engellerle karşı karşıya bulunmaktadır. Bu uluslararası hizmetler ticaretinin gelişip GSYİH'ya daha fazla katkıda bulunmasını ve artan hizmetler ihracatı ile birlikte ekonomik büyümenin artmasını engellemektedir.

³¹ Hizmetler birçok alt sektörden oluştuğu için, fiziksel varlığı olmadığı şeklindeki tanımlama kesin değildir. Fiziksel varlıkla ilgili tanımlamalarda istisnalar da vardır. Ulusal veya uluslararası bir danışmanlık şirketinin hazırladığı yazılı rapor ile ulusal veya uluslararası bilgisayar yazılımı veya donanımı üzerine çalışan bir firmanın hazırladığı yazılım programının fiziksel varlığı vardır. Buna karşılık, saç kesimi görünebilmekte, telefon santrallerindeki otomatik cevaplama sistemleri depolanabilmekte, hizmet sağlayıcıları ile tüketiciler arasındaki karşılıklı etkileşimi gerektirmeyen otomatik konuşan makineler, hizmetlerin genel özelliklerinden farklılık göstermektedir.

³² Leo A. Günfeld and Andreas Moxnes, "The Intangible Globalization: Explaining the Patterns of International Trade in Services", **Norwegian Institute of International Affairs**, No. 657, (2003), s. 3.

³³ Hufbauer and Warren, **A. g. e.**, s. 1-3.

³⁴ UNCTAD and World Bank, **A. g. e.**, s. 1.

³⁵ International Trade Centre (ITC) ve Commonwealth Secretariat, **Dünya Ticaret Sistemi Rehberi** (İkinci Baskı. İstanbul: İKV Yayını, 2002), s. 219.

1.7. Uluslararası Hizmetler Ticareti ve Ekonomik Büyüme

Bir ekonomide büyümenin sağlanması için üretim gereklidir. Sanayi devriminden sonra birinci üretim faaliyeti doğal olarak “sanayileşme” iken, 1960’li yıllardan başlayarak 2000’li yıllara kadar olan dönemde ise ekonomik faaliyetler arasında hizmetler sektörü giderek ön plana çıkmakta ve fonksiyonları da artmaktadır. Çoğu gelişmiş ülkede hizmetler sektörü GSYİH’da üçte ikilik bir paya ulaşmış iken, GYÜ’lerin büyük çoğunluğunda hizmetlerin katkısı, son 10-20 yıl içinde artış trendinde olmasına rağmen, yüzde 40’ın üstündedir³⁶. Bununla birlikte hizmetler ekonomik kalkınma (dar anlamda büyüme) açısından giderek daha önemli hale gelmektedir. Hizmetler sektörünün ekonomik kalkınma sürecinde daha dinamik rol üstlenmesinde ulusal muhasebe ve istatistik, çalışma ekonomisi, ekonomi coğrafyası, kent (şehir) bilimi ve sosyoloji alanında gelişmelerin etkileri de önemlidir³⁷.

Yapısal ve teknolojik değişimler de ekonomik kalkınmada hizmetler sektörünü önemli hale getirmektedir³⁸. Altyapı hizmetlerinin kalitesi ve düzeyi ticaret ve kalkınma politikalarının başarısını belirleyen temel faktörler arasındadır³⁹. Hizmetler ticaretindeki serbestleşme verimliliği arttırdığında ekonomik büyümeye dolaylı katkıda sağlayacaktır. İletişim teknolojilerinde sağlanan dönüşüm ve gelişmeye paralel olarak üretici hizmetlerin etkinliği de artmaktadır.

Ekonomik kalkınmada hizmetlerin rolünü ve etkinliğini en iyi açıklayan yaklaşım, **Fischer-Clark Modeli**’dir. Model’in “üç sektör” yaklaşımına göre, ekonomik büyüme ardışıktır⁴⁰. Fischer-Clark Modeli’nin çoğu GYÜ’nün hizmetler sektöründeki büyümenin tahmininde yeterliliğe sahip olmadığı ileri sürülmektedir. Buna neden olarak ise, çoğu üçüncül faaliyetlerin gelişme düzeylerinin kalkınmanın bir sonucu olmadığı,

³⁶ Mina Mashayekhi, “GATS 2000 Negotiations Options For Developing Countries”, **Trade Related Agenda Development And Equity (T.R.A.D.E) Working Papers**. No. 9, (December 2000), s. 5.

³⁷ Sergio Parrinelli, “The Myth of The Service Economy”, **Universita Degli Studi Di Roma Dipartimento Di Economia Pubblica Working Paper**. No. 55, (2003), s. 4.

³⁸ Sherry M. Stephenson, “ Approaches to Liberalizing Services” **World Bank Policy Research Working Papers**. No: 2107, (1999), s. 13.

³⁹ Andre Sapir and Ernst Lutz, “Trade in Services, Economic Determinants and Development-Related Issues”, **World Bank Staff Working Papers**. No. 410, (1981), s.24.

⁴⁰ Birincil sektördeki istihdam artışı ikinci sektöre, ikincil sektördeki büyüme üçüncül sektöre aşama aşama bir hareketlilik getirecektir. Modelin varsayımına göre daha yüksek üretkenlik düzeylerine sahip faaliyet kollarından (özellikle imalat sanayiinden) ikincil faaliyetler oluşmaktadır. Birincil sektördeki istihdam artışının ikincil sektörde istihdam artışına neden olması ek bir büyümeye yol açmaktadır.

aksine bir ön şartı olduğudur⁴¹. Bu belirsizlikler nedeniyle, ekonomik kalkınmada hizmetlerin rolü ile ilgili cevapsız sorular bulunmaktadır⁴².

Rosenstein-Rodan (1943), Little ve diğerleri (1970) ve Baldwin (1978) çalışmalarında ekonomik kalkınma için altyapının önemi vurgularken, altyapı hizmetlerinin kalite ve düzeylerinin de önemli olduğunu belirtmişlerdir. Dolayısıyla altyapıda sorunları bulunan ulusal ekonomilerin büyümede çeşitli zorluklarla karşılaşması da olağandır. Neo-klasik büyüme teorisinin ilk yazınlarında ise finansal hizmetlerin büyümenin artmasını sağlayan bir rolü olmadığı vurgulanmaktadır⁴³. Finansal araçların pasif rol oynadıkları varsayılmakta, bunların sadece hanehalkının tasarruflarının yatırımcılarda toplanmasına aracılık ettiği ifade edilmektedir⁴⁴.

Ekonomik büyüme ve uzmanlaşma arasındaki yakın ilişki sayesinde, üretimin daha karmaşık hale geldiği günümüzde ara hizmet talebi, üretici hizmetler dahil olmak üzere, giderek artmaktadır. AR+GE, pazarlama, finans ve satış sonrası destek hizmetleri imalat süreci açısından gerekli olan tamamlayıcı hizmetlerdir. Kurum içinden sağlanan hizmetler, artık kurum dışından sağlanmaya başlanmıştır.

Kalkınma sürecinde hizmetler açısından diğer önemli bir konu da, hizmetlerin arz etkinliğidir. GYÜ’lerde etkin olmayan bir hizmetler sektörü, bu ülkelerin ekonomik kalkınmayı başarma şansını azaltmaktadır. Teknolojik yenilikler ve süreçler, ekonomik kalkınmada etkin rol üstlenmesine paralel olarak bilgi yoğun hizmetlerin ekonomik kalkınmada giderek daha fazla rol oynamaktadır. Yapılan çalışmalarda, imalat sanayi ve bilgi yoğun iş hizmetleri arasında önemli bir ilişki olduğu belirlenmiştir⁴⁵.

⁴¹ Söz konusu modele getirilen tüm eleştirilere rağmen, birincil sektördeki büyüme olumlu şekilde ikincil ve üçüncül sektörlere yayılmaktadır. Örneğin ileri teknoloji ile üretim yapan bir tesisin yarattığı katma değer ve istihdam artışı tüm ekonomik birim ve faaliyetleri etkileyecektir. Söz konusu tesis üretim yaparken belli bir birikime sahip mühendisleri kullanmaktadır. Burada üretim için ön şart, hizmetlerin alt sektörü olan eğitimidir. Üretilen ürünlerin pazarlara ulaşması için altyapının yeterli olması gereklidir. Dolayısıyla, haberleşme ve ulaşım ağları ön plana çıkmaktadır. Yetersiz altyapı ve/veya zayıf bir finansal yapı kalkınmada kritik bir dar boğazdır. Üretici hizmetlerdeki uzmanlaşma ekonomik büyüme açısından ülkelere üstünlük sağlamaktadır.

⁴² UNCTAD and World Bank, **A. g. e.**, s. 5.

⁴³ Neo-klasik büyüme teorisinde sermayenin azalan getirisi varsayımına ek olarak teknolojik gelişme dışsal olup, modele dahil değildir.

⁴⁴ Joseph F. Francois and Ludger Schuknecht, “Trade in Financial Services: Procompetitive Effects and Growth Performance”, **Centre for Economic Policy Research (CEPR) Discussion Papers**. No 2144, (1999), s. 2.

⁴⁵ Mark Tomlinson, “Services and Economic Development: A Network Approach”, Paper for the ‘Innovation in Services’ workshop Massachusetts Institute of Technology (Massachusetts. October 27-29, 1999) s. 3.

2. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Teorik Çerçevesi

Fizyokratlardan Adam Smith ve marjinalizm temsilci olan John Stuart Mill'e kadar, "hizmetler" kavramı verimsiz faaliyetin türevi olarak görülmüştür⁴⁶. Klasik iktisatçılardan Adam Smith'in yanı sıra Karl Marx da hizmetler sektörünü farklı bir faaliyet olarak görmüştür. Onlar, hizmetler sektörünün maddi olmayan ve verimsiz bir faaliyet olduğunu belirtmişlerdir⁴⁷. Bunun nedeni ise, hizmetlerin ekonomik sistemi yeniden oluşturamayacağı ve ulusların maddi değerlerine tarım ve imalat sanayi gibi ekleme yapmadığı için refah yaratamayacağıdır⁴⁸. Hizmetler, onlara göre katma değer yaratamamaktadır. Smith'in hizmetler ile ilgili görüşü fizyokratlara benzemektedir⁴⁹. Ayrıca Smith ve Marx, hizmetlerde üretim süreci ile tüketimin birbirinden ayrılamaması nedeniyle hizmetlerin değerinin satışlar tarafından geri alınamayacağını ileri sürmüşlerdir⁵⁰. Malthus ise, verimsiz harcamaların sermaye birikimine katkı sağlamayacağını kabul etmiş, ancak üretilen malların satılabilmesi için hizmet harcamalarının gerekli olduğunu belirtmiştir⁵¹. John Stuart Mill ise hizmetleri, maddi ve maddi olmayan ile kolay bozulabilen ve bozulmayan şeklinde ayırmaktadır⁵². Örneğin eğitim ve sağlık gibi hizmetlerin faydaları sürekli olup kolay kolay kaybolmamaktadır. Buna karşılık klasik iktisatçılar arasında yer alan Karl Marx, hizmetlerin verimli bir faaliyet sayılamayacağını belirtmiştir.

Klasik iktisatçılar genel olarak hizmetleri emeğin ürünü olarak değerlendirmektedirler⁵³. Söz konusu ürün meydana geldiği andan hemen sonra yok olmaktadır. Bu özelliğin üzerinde durulmadığı için bazı unsurlar fazla netleşmemiştir. Klasiklere göre, maddi olarak var olmayan varlıklar (hizmetler), ne depolanabildiği ne

⁴⁶ Parrinello, A. g. e. , s. 2.

⁴⁷ Andersen and Corley, A. g. e. , s. 6.

⁴⁸ Sanayi faaliyeti, gemi ve uluslararası taşımacılığın yoğun olduğu dönemde, Adam Smith finans ve sigortacılık hizmetlerinin artarak daha önemli hale geleceğini belirtmiştir. Bu günkü "tüketici hizmetler" veya "mesleki hizmetler" ayrımı da fizyokratlar, Adam Smith ve Karl Marx'ın hizmetler konusundaki görüşlerine dayanmaktadır.

⁴⁹ Fizyokratlara göre hizmetler verimsizdir. Verimsiz harcamalar sermayenin oluşumunu sınırlandırmaktadır. Bu yüzden ekonomik kalkınma yavaşlamaktadır. Bu görüş ilk merkantilist görüşlerle benzerlik sergilemektedir.

⁵⁰ Andersen and Corley, A. g. e. , s. 6.

⁵¹ Erol Çakmak, **Hizmet Sektörünün Ulusal Ekonomiler ve Uluslararası Ticaret İçindeki Yeri ve Gelişme Seyri**, (Yayınlanmamış Çalışma, Atatürk Üniversitesi, 1999), s. 69.

⁵² European Commission, **The Job Potential of the Service Sector in Europe: Final Report 2000**. (Directorate General for Employment and Social Affairs Unit EMPL/A.1, 2000), s. 37.

⁵³ Linders, A. g. e. , s. 11.

de işleme tabi olduğu için değişim değerinde bir artış (katkı) sağlayamamaktadır. Bu nedenle, klasik iktisatçılar hizmetleri verimsiz bir sektör olarak görmüş ve hizmetler ticareti de klasik dış ticaret teorileri tarafından göz ardı edilmiştir.

Neo-klasik iktisatçılar ise hizmetlerin yukarıda belirtilen (açık olmayan) niteliğinden dolayı kendi içlerinde tutarsızlığa düşmüşler ve hizmetlerin nasıl yorumlanacağı konusunda birbirleri ile çatışan hipotezler ileri sürmüşlerdir. Neo-klasiklerin de bir kısmı, hizmetlerin mallardan farklı olduğunu yaygın bir şekilde kabul ederken, diğerleri ise Marshall'ın analitik (çözümlemeli) yaklaşımına⁵⁴ katılmışlardır. Neo-klasikler, hizmetleri basitçe fiziksel varlığı olmayan bir ürün olarak ifade etmişlerdir⁵⁵. Walras ve Irving Fisher hizmet kavramını genişletirken, Pierro Sraffa⁵⁶ ve onu izleyenler ise tam olarak artık verimli ve verimsiz faaliyetlerden bahsedilemeyeceği belirttikten sonra, uygulamada mal ve hizmetler arasındaki ayırım olmadığını belirtmişlerdir⁵⁷. Neo-klasik iktisatçıların “hizmetler” konusundaki tartışmaları bu sektörün öneminin anlaşılması bakımından faydalı olmuştur. Sonuçta, bütün ekonomik faaliyetlerin verimli olduğu ve hizmetlerin bütün ekonomik ayrılmaz bir parçası olduğu fikrine varılmıştır.

Sanayileşme ile birlikte hizmetler sektörünün önemi ön plana çıkarken, klasik iktisatçılardan Heinrich Storch bu gerçeği görenler arasında da yer almıştır. Storch, hizmetlerle sanayi sektörü arasında karşılıklı bağımlılıktan söz etmiştir. Bu gerçek, hizmetler sektörünün ekonomideki öneminin farkına varılması açısından dönüm noktalarından biridir⁵⁸. Storch, hizmet faaliyetlerinin bir değer ürettiği gerçeğini kabul eden ilk klasik iktisatçıdır⁵⁹. 1930-1970 yılları arasında ulusal gelir istatistiklerinin gelişmesi ile birlikte hizmetlerin önemi artmıştır. Bu süreçte, Colin Clark , Allan Fisher ve Jean Fourastie'nun katkıları önemlidir. Bu süreçte, ulusal gelir hesaplamalarında

⁵⁴ Marshall'ın yaklaşımı sağ duyuya dayanmaktadır. Ona göre iktisat bilimi düzenli bir analiz ve akıl yordamıyla desteklenmiş bir sağ duyunun işlemesinden ibarettir. O, belli bir kurumsal yapı ve ahlaki sınırlamalar içinde insan davranışlarının tekrarlanan özellikleri ve eğilimlerinin gözlemlenmesi tarihsel ve ampirik verilerden bulunup, çıkarılması gerektiğini belirtmektedir.

⁵⁵ Hill, A. g. e. , s. 315- 338.

⁵⁶ Pierro Sraffa (1898-1983) neo-klasik teoriye ciddi eleştiriler getirmiş, önemli katkılar yapmıştır. Sraffa genel dengenin merkezi planlı ekonomilerde de sağlanabileceğini belirtmiştir. O ayrıca Marshall'ın fiyat teorisini eleştirerek, artan getirilerin hem tam rekabet varsayımı ile bağdaşmadığını hem de kısmi denge analizine uymadığını ifade etmiştir. Bu nedenle Sraffa eksik rekabet üzerinde durmuş, klasiklerin gerekli ve gerekli olmayan ayırımını benimsemiştir.

⁵⁷ Parrinello, A. g. e. , s. 2-4.

⁵⁸ Çakmak, A. g. e. , s. 70.

⁵⁹ -----, “History and Measurement in the Service Sector: A Review”, **Review of Income and Wealth**. 41/4, (1995), s. 484.

ekonomi birincil sektör, ikincil sektör ve üçüncül sektör olmak üzere üç alt sektöre bölünmüştür.

Daniel Bell (1973), hizmetlerin ekonomik faaliyetlerde giderek etkin hale geleceğini belirtmiştir. Bell, hizmetlerin ağırlıkta olduğu Post-Sanayi Toplumu'nda bilgi, bilim ve teknolojinin rolünü, profesyonel ve teknik elemanların önemini vurgularken, toplumda kontrol mekanizmasının ve değer sistemlerinin kökten değişeceklerini ifade etmiştir⁶⁰. Jonathan Gershuny (1978) gelecekte hizmet üretiminin daha sofistike hale geleceğini belirtmiştir⁶¹. L. Osberg, F.N. Wolf ve W.J. Baumol (1989), günümüzde GSYİH hesaplanmalarında hizmetlerin daha önemli olduğunu vurgulamışlardır⁶². Onlar ayrıca mal ve hizmetlerin üretiminde, iki sektör arasındaki karşılıklı bağlılığa dikkat çekmiştir. Sonuçta mal üretimini artırmak için hizmet kullanımını artırmak gerekmektedir. Bu ise hizmetlerin GSYİH'da daha fazla pay almasını sağlayacaktır.

Ekonomik büyüme ve teknolojiye bağlı değişiklikler, uluslararası ticaretin konularını genişletmektedir. İletişimdeki hızlı gelişme, uydu teknolojilerinin devreye girmesi ve internetin doğurduğu enformasyon devrimi, mal ve hizmetler ticaretinin önündeki yüksek maliyet engellerini nispeten kaldırmıştır. Hizmetler de dış ticaretin konuları arasına girerken, ortalama olarak mal ticaretinden daha hızlı büyümektedir. Klasik iktisatçıların hizmetleri verimsiz faaliyetler olarak görmesine karşılık, modern yaklaşım, hizmetlerin önemli olduğunu vurgulamaktadır. Bunlara ek olarak hizmetler sektörü ve uluslararası hizmetler ticareti ile ilgili yaklaşımlar yeni dış ticaret teorileri ve uluslararası hizmetler ticareti adlı başlıkta incelemektedir.

2.1. Dış Ticaret Teorileri Açısından Uluslararası Hizmetler Ticareti

Ülkeler arasındaki dış ticarete, temel olarak üç faktör neden olmaktadır. Bunlar; belirli malların (hizmetlerin) bazı ülkelerde hiç üretilmemesi, yerli üretimin ulusal

⁶⁰ -----, **History ...** , s. 485; Ayrıntılı bilgi için bakınız. Daniel Bell, **The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting** (New Yorks: Basic Books, 1976).

⁶¹ -----, **History ...** , s. 485; Ayrıntılı bilgi için bakınız. Jonathan Gershuny, **After Industrial Society? The Emerging Self-Service Economy** (London: Macmillan, 1978).

⁶² -----, **History ...** , s. 487-488; Ayrıntılı bilgi için bakınız. . F.N. Wolf Osberg and W.J. Baumol, **The Information Economy: The Implications of Unbalanced Growth** (Halifax: Institute for Research on Public Policy, 1989).

ihtiyaçları yeterince karşılayamaması, buna karşın diğer mallar (hizmetler) da oluşan arz fazlasıdır. Yeryüzünde hiçbir ülke kendi kendine yeterli değildir⁶³. Bu faktörlerin yanı sıra malın (hizmetlerin) kalite ve fiyatı, zevk ve tercihler de uluslararası mal ve hizmetler ticaretinin nedenleri arasında yer almaktadır.

Klasik dış ticaret teorileri mallar için geliştirildiği için varsayımlar, malların özellikleri göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Klasik dış ticaret teorilerinin analizlerinde malların homojen olduğu ve bütün ülkelerin tüm malları üretmekte olduğu varsayılmaktadır. Bu nedenle uluslararası ticaret, fiyat farklılıkları ile açıklanmaktadır. Hizmetler sektörü heterojen olduğu için, klasik dış ticaret teorileri hizmetler sektörüne uygulanırken çeşitli zorluklarla karşılaşılmaktadır. Dış ticaret teorilerinin hizmetler sektörüne uygulanabilirliği, klasik ve yeni dış ticaret teorileri açısından aşağıda incelenmektedir.

2.1.1. Klasik Dış Ticaret Teorileri ve Uluslararası Hizmetler Ticareti

Hizmetler sektörü klasik iktisadın en önemli temsilcileri olan Adam Smith tarafından verimli olmayan bir sektör olarak ifade edilirken, hizmetler ticaretine hiç değinilmemektedir. Klasik dış ticaret teorisi, uzmanlaşma ve işbölümünün faydaları üzerinde durmakta, teorik modeli oluşturmak için çeşitli basitleştirici varsayımlarda bulunmaktadır.

2.1.1.1. Klasik Dış Ticaret Teorilerinin Varsayımlarına Göre Uluslararası Hizmetler Ticareti

Klasik dış ticaret teorisinin varsayımları hizmetler ticareti açısından incelediğinde şu sonuçlar elde edilmektedir;

- Her mal kendi içinde standart veya homojen niteliktedir. Hizmetlerde, alt sektörler veya aynı hizmeti sunan iki hizmet sağlayıcısı (arzcı) arasında bile farklılıklar varken, bütün hizmetlerin homojen olması imkansızdır.

⁶³ Halil Seyidoğlu, **Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama** (Geliştirilmiş 10. Baskı, İstanbul: Güzem Yayınları, 1994), s. 25.

- Tek üretim faktörü emektir ve bu faktör de homojendir. Hizmetlerin üretiminde teknoloji, sermaye, nitelikli ve niteliksiz iş gücü (emek) üretim faktörü olarak yer almaktadır. Nitelikli iş gücü ile düşük niteliğe sahip iş gücü homojen değildir.

- Emek yurt içinde tam hareketli, buna karşılık yurt dışında tam hareketsizdir. Bu varsayım, bazı alt sektörler için geçerli iken bazıları için (turizm, sigortacılık ve kısmen eğitim) geçerli değildir. Veri dağıtımını yapan uluslararası bir şirket hesabına para yatırıldığı an, veriler derhal veya belli bir zaman sonra talep eden kişiye veya kuruluşa ulaşmaktadır. Burada, veri dağıtımını yapan kuruluşun sınırı geçip veriyi teslim etmesi söz konusu değildir. Buna karşılık, turizm sektöründe uluslararası hizmetler ticaretinin gerçekleşmesi için mutlaka ülke dışına çıkılması gerekmektedir. Videodan ülke görüntülerinin seyredilmesi, hizmetler ticareti konusuna değil, kişinin ilgi alanına girmektedir.

- Taşıma giderleri sıfırdır. Hizmetler ticaretinden taşıma giderleri büyük ölçüde sıfır değildir. Taşıma maliyetlerinin sıfır olduğu durumlar da vardır. Bir bilim adamı kendi uzmanlık alanıyla ilgili bir makalesinin tamamını internet ortamında ücretsiz olarak paylaşımına açmış ise, ticaret söz konusu değildir. Buna karşılık, söz konusu kişi aynı makalesini internet ortamında belli ücret karşılığında kullanıma açmışsa, ücret yatırıldığında tüketici söz konusu makaleyi bilgisayarına indirip kaydedebilir. Diğer bir şekilde, bilim adamının banka hesabına para yatırıldıktan sonra söz konusu makale tüketicinin adresine gönderilir ve yapılan bu işlemde ulaşım masrafları alınır. Bu üç işlemin birincisinde ticaret söz konusu değildir. İkincisinde ticaret söz konusu olup, ulaşım maliyetleri sıfırdır. Üçüncüsünde ise ticaret söz konusu olup, taşıma (ulaşım) maliyetleri de vardır.

- Uluslararası ticarete para kullanılmaz, dış ticaret malın (hizmetin) malla (hizmetle) değişimi ile gerçekleştirilir. A ülkesinden B ülkesine turist gitmektedir. B ülkesi bu işlem karşılığında A ülkesine eğitim almak için öğrenci göndermektedir. A veya B ülkesinin dış ticarete konu olacak herhangi bir hizmet sektörü olmadığı durumda, dış ticaretin gerçekleşmesi için malın hizmetle veya hizmetin malla değişimi gerekmektedir. Böylesi bir durum, klasiklerin varsayımına uymamaktadır.

Homojen bir yapıda olan mal ticareti için geliştirilen bazı varsayımların heterojen yapıda olan hizmetler ticaretine uymaması normaldir. Bu varsayımlar hizmetler ticaretine uyarlanmalıdır. Klasik dış ticaret teorisinin varsayımlarının

hizmetler ticaretine uygulanabilmesi için hizmetlerin özellikleri de dikkate alınarak bazı varsayımların yorumlanması gerekmektedir.

2.1.1.2. Klasik Dış Ticaret Teorilerine Göre Uluslararası Hizmetler Ticareti

Klasik dış ticaret teorileri, geliştirildiği dönemde hizmetler ticaretine hiç uygulanmamıştır. Yapılan çalışmalarda klasik dış ticaret teorilerinin hizmetler uygulanabileceği belirtilmesine karşılık, tam bir uygunluktan söz edilmemektedir. Bu ise mal ve hizmetler arasındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır.

Klasik dış ticaret teorilerinden Adam Smith'in mutlak üstünlükler teorisinin hizmetler ticaretine uygulanabilirliği belli durumlarda geçerlidir. Buna karşılık iki ülkede (A ve B ülkesinde) iki hizmetin olduğu durumda, A ülkesi tüm hizmetlerde mutlak üstünlüğe sahipse, dış ticaret söz konusu olmayacaktır. Bu durum söz konusu teorisinin mal ticaretinde olduğu gibi hizmetler ticaretine uygulanabilirliğini zorlaştırmaktadır.

Klasik dış ticaret teorileri arasında uluslararası hizmetler ticaretine en çok uyan teorilerden birisi de David Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisidir. Bilgisayar üretimi yapan A ülkesinin X firması en düşük maliyetle üretim yaparak karını maksimize etmek istemektedir. Firma, bilgisayarın yazılım ve donanımı ile ilgili tüm parçaları ve yazılımları tek bir ülkede üretme imkanına sahiptir. Fakat, firma maliyetlerini daha da düşürmek için yazılım ve donanımla ilgili parçaları farklı ülkelerde üretmektedir. Firma yazılım ve donanımla ilgili parçaları kendi ülkesinde üretmek yerine donanım parçalarını kendisine göre daha ucuza üreten B ülkesindeki Y firmasına ürettirmektedir. X firması Y firmasına bıraktığı donanım parçalarının üretiminden boşalan iş gücünü eğitimden geçirerek daha fazla yazılım parçası üretimi gerçekleştirebilmektedir. Üretimi ayrılan parçalar tekrar A ülkesinde toplanarak nihai ürün ortaya çıkmaktadır. A ve B ülkesinde firmalar sahip oldukları karşılaştırmalı üstünlükler sayesinde bir nihai ürünü daha ucuza üretmekte, küresel kaynaklar daha etkin kullanılmaktadır.

John Stuart Mill'in karşılıklı talep kanunu da bazı hizmet sektörlerine uygulanabilir. Ayrıca Mill, hizmetler sektörü ile ilgili olarak bazı hizmetlerin maddi olarak kolay bozulabildiğini, buna karşılık eğitim ve sağlık gibi hizmetlerde faydaların sürdüğünü ve manevi olarak bozulmadığını ifade etmektedir⁶⁴. Alfred Marshall tarafından geliştirilen teklif eğrileri de hizmetler sektörüne uyumlu hale getirilebilir. A ülkesi B ülkesinden belli bir miktar turist gelmesi karşılığında B ülkesine eğitim için ne kadar öğrenci göndereceğini teklif edebilir.

Mallar için geliştirilen Heckscher-Ohlin (H-O) Teorisi, dış ticarete belirleyici olan üretim faktörlerine beşeri sermaye ve teknolojiyi de ekleyerek, yeni bir açılım getirmiştir. Bu sayede dış ticaret teorilerinin bazı hizmetlere uygulanması daha da kolaylaşmıştır. H-O Teorisi, bilgisayar ve enformasyon gibi birkaç uluslararası hizmetler ticaretini açıklamakta ama genel olarak bir geçerliliğe sahip değildir⁶⁵. H-O Teorisi'nin bazı hizmetlerin ticaretini açıklamasının nedeni, tamamen ülkelerin kaynak donanımları ve ürün faktör yoğunlukları (sadece faktör girdileri temelli) arasındaki karşılıklı etkileşimdir. Ürün ister buğday olsun ister sigorta, aynı faktör girdi dağılımı kullanılır ve onların maliyetleri de ülke içindeki nispi bollukları tarafından belirlenir. Bu nedenle, hizmetler ticaretini açıklarken, dış ticaret teorilerini kullanmakta mantıksal bir hata bulunmamaktadır⁶⁶. Buna karşılık, H-O Teorisi'nin standart varsayımları olan üretim faktörlerinin hareketsiz olması, kaynak donanımı ve teknolojiadaki farklılıklar uluslararası hizmetler ticaretine uymayabilmektedir⁶⁷.

2.1.2. Yeni Dış Ticaret Teorileri ve Uluslararası Hizmetler Ticareti

Uluslararası hizmetler ticareti ile ilgili teorik çalışmalar oldukça sınırlı olmasına karşılık, 1980'den sonra dış ticaret teorisyenleri arasında hizmetler ticaretine ilişkin konulara ilgi artmaktadır. Uluslararası hizmetler ticareti ile ilgili yapılan çeşitli

⁶⁴ European Commission, **A. g. e.** , s. 37.

⁶⁵ Shujro Urata and Kozo Kiyota, **Service Trade in East Asia** (Revised Draft, May 2001), s. 12- 20.

⁶⁶ James Hodge, "Towards an Understanding of World and South African Trade in Service", **TIPS Working Papers**, s. 9. ; <http://www.tips.org.za/research/papers/showpaper.asp?ID=196> (19.02.2003)

⁶⁷ Clement Yuk Pang Wong, Jinhui Wu and Anming Zhang, **A Matching Model of Liberalisation of Trade in Services**, s. 2. ; "[http:// faculty.washington.edu/karyiu/confer/ Sea01/papers/wong-match.pdf](http://faculty.washington.edu/karyiu/confer/Sea01/papers/wong-match.pdf) (20.02.2003)".

çalışmalarda karşılaştırmalı üstünlüğün belirleyicilerinin farklı olduğu ifade edilmektedir⁶⁸.

Yapılan bu çalışmalarda ulaşılan sonuçlar ve bazı yaklaşımlar, dış ticaret teorilerinin mal ve hizmetlere aynı şekilde uygulanabileceğini belirtmektedir⁶⁹. Ayrıca bu çalışmalarda odaklanılan nokta, ticaretin serbestleştirilmesine yönelik normatif konulardır. Dolayısıyla hizmetler ticareti ile ilgili doğrudan çalışmalar çok azdır. Ayrıca ticaret modelleri ile ilgili deneysel çalışmalar, genellikle ticareti yapılamayan (non-tradeable) hizmetlerle ilgilidir⁷⁰. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde odaklanılan nokta, ya genel ve çok spesifik sektörel sorunların cevaplandırılması ya da iki taraflı sorunların çözülmesiyle sınırlıdır⁷¹. Böyle olunca “büyük resim” gözden kaçmakta ve esas sorunlar göz ardı edilmektedir. 1980’li yılların sonlarında yapılan çalışmalarda, hizmetlerin bazı önemli özellikleri incelenmiş ve hizmetlerde bilgi yoğun faktörlerin önemli rol oynadığı belirlenmiştir⁷². Öte yandan, hizmetler sektörünün politika ve düzenlemeleriyle ilgili çok geniş çaplı deneysel çalışmalar vardır. Fakat, bunlar çoğunlukla yerel düzenlemeler üzerinde durmaktadır⁷³.

Dış ticaretin en önemli teorisi olan karşılaştırmalı üstünlüklerin hizmetler ticaretine uyarlanması konusunda yapılan çalışmalarda farklı sonuçlar elde edilmesine karşılık, bu sonuçlar genel olarak olumludur. Sapir ve Winter (1994) hizmetler ticaretinin belirleyicilerinin üzerine yaptıkları ekonometrik çalışmalarında, karşılaştırmalı üstünlüğün hizmetler ticaretine uygulanabileceği sonucunu çıkarmışlardır. Dick ve Dicke (1979) ile Sapir ve Lutz (1981) çalışmalarında benzer metodolojiyi kullanmalarına karşılık, büyük ölçüde farklı sonuçlar elde etmişlerdir⁷⁴. Bununla birlikte her iki çalışmada ülke büyüklüğünün önemli bir ticaret belirleyicisi olduğunu belirtilmekte, nüfus değişkenleri ile ekonomik büyüklüğün uluslararası hizmetler ticareti analizlerine dahil edilmesi gerektiği sonucuna varılmaktadır.

⁶⁸ Joseph Francois and Ian Wooton, “Market Structure, Trade Liberalizations and the GATS” **European Journal of Political Economy**. 17/ 2, (2001), s. 2.

⁶⁹ Francois and Wooton, **A. g. e.** , s. 2

⁷⁰ “R. McCulloch, “International Competition in Services” (M. Feldstein (ed.), *The United States in the World Economy*. Chicago: University of Chicago Press, 1988), s. 369” Gert-Jan Linders, **Theory, Methodology and Descriptive Statistics on Services and Services Trade** (Den Haag: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis Publications:, 2001), s. 90’daki alıntı.

⁷¹ Linders, **A. g. e.** s. 90.

⁷² Francois and Wooton, **A. g. e.** , s. 2.

⁷³ Francois and Wooton, **A. g. e.** , s. 2.

⁷⁴ Linders, **A. g. e.** , s. 86.

Hizmetler ticareti ile ilgili yukarıdaki çalışmaların yanı sıra diğer bazı çalışmalar aşağıdaki başlıklarda ele alınmaktadır.

2.1.2.1. Dick ve Dicke'nin Yaklaşımı

Uluslararası hizmetler ticaret konusundaki ilk çalışmalardan birisini yapan Dick ve Dicke (1979), hizmetler ticaretinin bilgi yoğun doğasını incelemişlerdir. Onlar 18 ülkenin ödemeler bilançosuna ait OECD verilerini kullanarak, mal ve hizmetlerde içerilen bilgi ticaretinin dört alternatif modelini test etmişlerdir⁷⁵. Söz konusu çalışmada bilgi yoğun hizmetler, ticari taşımacılık ve sigortacılık, diğer taşımacılık hizmetleri ve diğer hizmetler oluşmaktadır.

Dick ve Dicke, H-O Teorisi'nin genişletilmiş versiyonunu, kalkınma aşamaları hipotezini ve doğal kaynak donanımı hipotezi test etmişlerdir⁷⁶. Kişibaşına gayri safi milli hasıla, nitelikli emek arzı, AR+GE harcamaları, doğal kaynak donanımı, nüfus ile ölçülen piyasa büyüklüğü, nihai kamu harcamaları ve reel sermaye girişleri açıklayıcı değişkenlerdir. Dick ve Dicke tarafından uygulanan model mal ticaretini açıklamakta, fakat bilgi yoğun hizmet tahminlerinin hiçbirisi istatistiksel olarak önemli sonuçlar vermemiştir⁷⁷. Hizmetlerin olumlu sonuç vermemesi dört nedene bağlanmaktadır. Bunlar;

- uluslararası hizmetler ticaretinin önündeki mal ticaretine oranla daha yüksek engellerin bulunması,
- ülkelerin özdeş üretim fonksiyonlarına sahip olmamaları,
- faktör yoğunluklarının tersine dönmesi,
- mal ve hizmetler arasındaki tamamlayıcılık ilişkisi şeklinde sıralanmaktadır.

⁷⁵ Çakmak, A. g. e. , s. 87.

⁷⁶ Çakmak, A. g. e. , s. 88.

⁷⁷ Matthew Stern, "Predicting South African Trade in Services", Trade and Industrial Policy Strategies (TIPS) 2002 Annual Forum at Glenburn Lodge (Muldersdrift. 2002), s. 1.

Sonuçta Dick ve Dicke bilgi yoğun hizmetler ticaretinin faktör donanımı tarafından açıklanamayacağını savunmuşlardır⁷⁸.

2.1.2.2. Sapir ve Lutz'un Yaklaşımı

Sapir ve Lutz (1981), klasik dış ticaret teorilerinin hizmetler ticaretini açıklayabileceğini savunmaktadırlar. Onlar, Dick ve Dicke ile benzer yaklaşımları benimsemekle birlikte, farklı noktaların bulunduğunu belirtmektedirler. Ayrıca Sapir ve Lutz hizmetler sektöründe yüksek koruma oranlarına karşılık, karşılaştırmalı üstünlüğün belirleyicilerinin giderek daha çok ortaya çıktığını ifade etmektedirler⁷⁹. Onlar ek olarak fiziki ve beşeri sermayenin elde edilebilirliğini uluslararası hizmetler ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğü belirleyen temel faktörler kabul etmektedirler⁸⁰. Aynı şekilde Sazanami ve Urata (1990) da fiziki ve beşeri sermayenin uluslararası hizmetler ticaretinden pay almayı sağlayan karşılaştırmalı üstünlüğün en önemli kaynaklar arasında bulunduğunu belirtmektedirler⁸¹.

Sapir ve Lutz'a göre, taşımacılık hizmetleri ticaretinde ülkenin sermaye donanımı ile bazı yakınlıkları olmasına karşılık, yazılım hizmetleri ticareti ile beşeri sermaye arasında çok yakın bir ilişki vardır. Onlara göre, sigorta hizmetleri gibi özel hizmetler ticaretinde temel belirleyici beşeri sermayedir. Ayrıca, yerleşim ve ölçek ekonomileri bazı hizmet sektörleri için önemlidir⁸². Bunlar açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğün önemli belirleyicileridir.

Sapir ve Winter (1994) ise tam rekabet şartları altında, karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin hizmetler ticaretine de uygulanabileceğini ifade etmişlerdir. Sapir (1986), az sayıda GYÜ'nin, yatırımla ilgili teknolojik hizmetlerde önemli ihracatçı konumuna geldiğini belirtmiştir. Sapir, bu gelişmede yatırım projelerinde kamu

⁷⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız. R. Dick and H. Dicke, "Patterns of Trade in Knowledge", **International Economic Development and Resource Transfer**. Ed.: Herbert Giersch (Tübingen: J. C. B. Mohr, 1979, ss. 335-367).

⁷⁹ Andre Sapir and Ernst Lutz, "Trade in Services: Economic Determinants and Development- Related Issues", **World Bank Staff Working Paper**, No. 480 (1981) , s. 21.

⁸⁰ Desiree van Welsum, "International Trade in Services: Issues and Concepts", **London Birkbeck College, School of Economics, Mathematics and Statistics, Economics Working Paper**. No. 04/03, (September 2000), s. 20.

⁸¹ Urata and Kiyota, **A. g. e.** , s. 7.

⁸² Sapir and Lutz, **A. g. e.** , s. 21.

sektörünün rolü ve yurt dışından teknoloji transferinin önemli katkısını olduğunu ifade etmektedir. O, GYÜ'lerin spesifik hizmetler ihracatında karşılaştırmalı üstünlük kazanabileceğini öne sürmektedir.

2.1.2.3. Alan Deardorff'un Yaklaşımı

Alan Deardorff (1985) tam rekabet şartlarında karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin uluslararası hizmetler ticaretini açıklayabileceğini ifade etmiştir⁸³. Deardorff karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin uluslararası hizmetler ticaretindeki geçerliliğini incelemek için üç tür hizmet ticaret şekli belirlemiştir. Bunlar, hizmetler ticaretinin mal ticaretinin bir yan ürünü olduğu durum, faktör hareketlerinden oluşan hizmetler ticareti ve uzak mesafeli faktör ticaretidir. İlk iki uluslararası hizmetler ticareti şekli için karşılaştırmalı üstünlükler teorisi geçerli iken, uzak mesafeli faktör ticaretinde nispi faktör donanımına dayanan karşılaştırmalı üstünlükler teorisi ticaretin yönünü ve bileşimini yeterince açıklayamamaktadır.

Emek yoğun hizmet üretimi karşılığında, uzak mesafeli hizmet üretim faktörü (yönetim bilgisi) değişimini içeren bir model, emek zengin ülkenin (yönetim bilgisi fakir) yönetim bilgisi hizmetleri karşılığında yönetim yoğun hizmetleri ihraç edeceğini (yani emek yoğun hizmetleri ithal edeceğini) göstermektedir. Diğer yandan yönetim bilgisi zengin ülke, yönetim bilgisi ile birlikte bir miktar emek içeren yönetim bilgisi yoğun mallar karşılığında yönetim bilgisi ihraç etmektedir⁸⁴.

Yönetim bilgisi yoğun hizmetler yönetim bilgisi fakir ülkede üretilmesi, "bir ülkede hangi faktör bol ise söz konusu ülke üretimi o faktörü yoğun olarak kullanmayı gerektiren malı ihraç eder" şeklindeki Heckscher- Ohlin- Samuelson (H-O-S) Teorisi ile çelişmektedir. Deardorff'un yaklaşımında da olduğu gibi hizmetlerin doğalarının birbirinden çok farklı olması klasik ve yeni dış ticaret teorilerinin ve yaklaşımlarının tüm hizmetler ticaretini kapsamını zorlaştırmaktadır. Buna karşılık Deardorff (1985) tam rekabet şartlarında karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin hizmetler ticaretini açıklayabileceğini de ifade etmiştir⁸⁵.

⁸³ Welsun, A. g. e. , s. 18-19.

⁸⁴ Çakmak, A. g. e. , s. 83.

⁸⁵ Welsun, A. g. e. , s. 18.

Deardorff ayrıca ihracat yapan ülke ile yabancı pazarlar arasındaki fiziki uzaklığın taşıma maliyetlerini etkilediği için uluslararası hizmetler ticareti analizlerine girmesi gerektiğini belirtmektedir. Taşıma maliyetleri, uluslararası hizmetler ticaretinde oldukça az öneme sahip olmasına karşılık, deniz ulaşımında ve uluslararası sulara girmede önemlidir⁸⁶.

Deardorff (1984), sanayi analizlerinde teknolojinin önemli olduğunu vurgulayarak, teknolojik değişkenlerin analizlere dahil edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ona göre teknoloji, hizmetler sektöründe anahtar girdi olduğu için bu analizlere mutlaka katılmalıdır. Winters (1992) ise, teknoloji liderliği konusunda iki temel unsurdan söz etmektedir. Bunlar, AR+GE harcamaları ve kayıtlı patentlerdir. Dolayısıyla, uluslararası hizmetler ticareti analizlerine bu iki değişkenden katılmalıdır.

2.1.2.4. Hindley ve Smith'in Yaklaşımı

Hindley ve Smith (1984) mal ticaretini açıklamayı hedefleyen karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin hizmetler ticaretine uygulanıp uygulanamayacağını denemişlerdir⁸⁷. Onlar, hizmetlerin mallardan farklı olması nedeniyle hizmetler ticaretinin karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin mantığına uymadığını belirtmektedirler. Buna karşılık Hindley ve Smith ticaret belirleyicilerini veya karşılaştırmalı üstünlüğün kaynaklarını tanımlamadaki bu başarısızlığın teorisinin geçersiz olduğu anlamına gelmeyeceğini vurgulamışlardır. Yazarlar, dış teorilerinin ispatında malın niteliğinin asla açıkça belirtilemeyeceğini ifade ettikten sonra, Ricardo'nun şarap ve kumaşla ilgili ispatının şarap ve sigorta politikaları ile de geçerli olabileceğine değinmişlerdir⁸⁸.

⁸⁶ Alan Deardorff, "International Provision of Trade Services, Trade and Fragmentation", **World Bank Working Papers**. No: WPS 2548, (2001), s. 5- 11.

⁸⁷ Welsum, A. g. e. , s. 17.

⁸⁸ Welsum, A. g. e. , s. 17.

2.1.2.5. Kierszkowski'nin Yaklaşımı

Kierszkowski (1984)⁸⁹ H-O tipi bir model ile uluslararası hizmetler ticaretini açıklamıştır. Modelin temel özelliği, mallardan birisinin dayanıklı olması, çeşitli kalite düzeylerinde üretilebilmesi ve tüketim akışını maksimize edebilmek için hizmet faaliyeti gerektirmesidir⁹⁰. Modele göre, gerekli hizmet miktarı, malın kalitesi ile ters orantılıdır. Yüksek kaliteli dayanıklı mallar, yaşamları boyunca daha az hizmet gerektirmektedirler. Model'de hizmetlerin sadece dayanıklı mal için gereksinildiği ve sadece emek kullanılarak üretildiği varsayılmaktadır⁹¹. Mal ticaretinin gerçekleşmemesi ve hizmetlerin değişimi yapılamaz olması halinde otarşi fiyatları (kalite farklılıkları ile düzetilmemiş) karşılaştırmalı üstünlük yaratmayabilecektir.

Nispeten sermaye zengin ülkenin nispeten sermaye yoğun dayanıklı mal üretmede karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olacağı gerçeğine rağmen, dayanıklı mallar o ülkede daha yüksek bir fiyata sahip olabilirler. Çünkü kalite, ücret-rant oranı ile pozitif yönde ilişkilidir ve daha yüksek fiyat gerektirir⁹². Bu sistemin uluslararası hizmetler ticaretine açılması, mal ticaretinin yönünü ve hacmini etkiler. Nispeten sermaye yoğun olan dayanıklı mal, önemli ölçüde emek yoğun hizmet sözleşmesi ile bağlandığı zaman nispeten emek yoğun üretime dönebilmektedir. Kierszkowski modelleri sadece bir tür hizmet üretimi için ele aldığını belirterek, farklı hizmet sektörleri için diğer durumların da dikkate alınması gerektiğinin üzerinde durmuştur.

2.1.2.6. A. Wood ve J. Mayer Yaklaşımı

A. Wood ve J. Mayer (2001)⁹³, hizmetler ticaretine ilişkin yaklaşımlarında özellikle beşeri sermaye ile fiziki sermaye üzerinde durmaktadırlar. Onlar, ülkeler arasındaki eğitim tipi ve kalitesindeki farklılıklara değinmekte olup, bu farklılıkların

⁸⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız. H. Kierszkowski, **Services in Development Process and 'Theory of International Trade**, (Geneva: Graduate Institute of International Studies, 1984).

⁹⁰ Çakmak, A. g. e. , s. 85.

⁹¹ Çakmak, A. g. e. , s. 85.

⁹² Çakmak, A. g. e. , s. 85.

⁹³ A. Wood, and J. Mayer,. "Africa's Export Structure in a Comparative Perspective," **Cambridge Journal of Economics**. 25 /3: (2001),s. 369–394.

okullaşma ve diğer faktörlerden etkilendiğini ifade etmektedirler. Wood ve Mayer ayrıca doğal kaynak varlığının yansız olduğunu öne sürmektedirler⁹⁴.

Wood (1994), fiziksel sermayenin ticaret modeline eklendiğinde durumun zayıfladığını iddia etmektedir. Fiziksel sermaye, hareketsizdir ve ülkeler arasında önemli derecede miktar ve kalite bakımından farklıdır. Binalar nispeten çabuk bir şekilde inşa edilirken, makineler hareketlidir. Reel faiz oranlarında ise ülkeler arasındaki değişim çok azdır. Wood'a göre, fiziksel sermaye sadece uluslararası ticaretin altyapısını şekillendirmektedir.

2.1.2.7. James R. Melvin'in Yaklaşımı

James R. Melvin (1989), üretici hizmetleri H-O Teorisi ile birleştirerek analiz etmiştir. O, Hindley ve Smith'in görüşlerinin aksine, hizmetlerin içeriği karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin yeniden yorumlanmasını gerektiren farklı bir yaklaşıma ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir⁹⁵. Melvin çalışmasında iki ülke, iki mal ve iki faktörlü bir modeli uluslararası hizmetler ticaretine uygulamıştır. Klasik varsayımlardan farklı olarak sadece tek bir mal, bir üretim faktörü ile değiştirilebilmektedir. Üretim faktörü, geçici olarak hareket etmektedir. Bu faktör hizmetleri, dış ticarete konu olabilen mal ile değiştirilebilmektedir⁹⁶.

Sermaye yoğun malın değişiminin yapıldığı ve sermayenin hareketli bir faktör olduğu durumda, sermaye zengin ülke, sermaye yoğun malın ithalatı karşılığında büyük miktarda sermaye hizmeti ihracatı yapmaktadır⁹⁷. Buna karşılık emek zengin ülkede sermaye hizmetleri sağlamak suretiyle kaynakların etkin dağılımı sağlanmakta, sonuçta dünya kaynakları optimal olarak dağılmaktadır.

Ticareti yapılan mal yoğun olarak hareketsiz faktörleri kullanırsa, bu malların üretiminde kullanılan faktör hizmetleri, başlangıçtaki faktör donanımı ne olursa olsun, dünya çıktısını etkin kılacaktır. Buna karşılık mal üretiminde hareketli faktörler

⁹⁴ Stern, A. g. e. , s. 4.

⁹⁵ James R. Melvin, "Trade in Producer Services: A. Heckscher-Ohlin Approach", **Journal of Political Economy**. 97/5, (1989), s. 1181.

⁹⁶ Çakmak, A. g. e. , s. 84.

⁹⁷ Çakmak, A. g. e. , s. 84.

kullanılırsa, etkin dünya çıktısı garanti değildir⁹⁸. Melvin faktör hizmetlerinde dış ticaret yoluyla etkin kaynak donanımı noktasının (hizmet üretim yerinin) değişme ihtimalinin faktör fiyatlarını eşitleme olanağını arttıracacağını belirtmektedir⁹⁹. Buna paralel olarak başlangıçtaki faktör yapısı ve teknolojik düzey, söz konusu olgunun gerçekleşmesini engellemeyecektir.

Melvin, mallar üzerine uygulanacak tarifelerin malların faktör yoğunluğu ne olursa olsun hareketsiz faktörü ödüllendirirken, hareketli faktörü kayba uğratmasını ve hareketsiz faktörü yoğun olarak kullanan malın nispi fiyatını yükselteceğini vurgulamaktadır. O, hizmetler ticareti için H-O Teorisi ve karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin yeniden yorumlanması gerektiği sonucuna varmıştır¹⁰⁰. Melvin ayrıca Deardorff'un uluslararası hizmetler ticareti ile ithal bir hizmet girdisi kullanan yurt içi üretim arasında dikkatli bir ayırım yapmadığını belirtmiştir.

2.1.2.8. Diğer Yaklaşımlar

Uluslararası hizmetler ticareti ile ilgili diğer yaklaşımlar da hizmetler ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğün belirleyicileri, hizmetler ticaretinin yönü ve serbestleşme durumunda muhtemel gelişmeler üzerinde durmuşlardır. Bunlardan N. Oulton gelişmiş ülkelerin 1959-1960 ve 1979-1980 yıllarındaki verilerini kullanarak, ülkelerin rekabet güçleri ile ilgili tutarlı sonuçlar elde etmesine karşılık rekabet gücü ile ülkelerin kaynak donanımı arasında açık bir ilişki kuramamıştır¹⁰¹.

Langhammer (1991) Fransa, Almanya, Japonya ve ABD'nin ödemeler bilançoları verilerinden elde ettiği nispi faktör donanımını kullanarak uluslararası hizmetler ticaretinin açıklanabileceğini göstermiştir. Bu çalışmada, ödemeler bilançosu istatistikleri temelli çalışmaların sınırlanması ile yüksek sektörel toplanma üzerinde durulmuştur¹⁰².

⁹⁸ Melvin, A. g. e. , s. 1189.

⁹⁹ Çakmak, A. g. e. , s. 84.

¹⁰⁰ Melvin, A. g. e. , s. 1195.

¹⁰¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Nicholas Oulton, **International Trade in Service Industries: Comparative Advantage of EC Countries**, (Wiston House: Trade Policy Research Center, 1984).

¹⁰² Stern, A. g. e. , s. 2.

Hoekman ve Braga (1997), uluslararası hizmetler ticareti açısından ülke içindeki hizmet koruma oranlarının önemli olduğunu vurgulamışlar, koruma oranlarının refah maliyetleri üzerinde durmaktadırlar. Onlar, teknolojik süreç ve uluslararası ticareti serbestleştirme müzakerelerinin serbestleşmede daha yüksek profilli politikalar üreteceğini belirtmiş ve bunun önemine değinmişlerdir.

Van Marrewijk (1997), uluslararası hizmetler ticaretinde ölçek ekonomileri üzerinde durmaktadır. Ona göre, nispeten az hizmet sağlayıcısının ağırlıkta olduğu bazı hizmet sektörlerinin (finans ve sigortacılık hizmetleri) ticaretinde ölçek ekonomileri vardır. Prieto (2000)¹⁰³ ise uluslararası hizmetler ticaretinde ürün kalitelerinin emeğin niteliği ve haberleşme sektöründeki altyapı yatırımlarına bağımlı olabileceğini dikkat çekmektedir. Bazı yazarlar (özellikle Nusbaumer (1987)) ise farklılaştırılmış ve uzmanlaşmış bilginin gerekli olduğunu belirtmektedir¹⁰⁴.

Uzmanlaşma hizmetler ticaretindeki serbestleşmeden sağlanacak kazançlar açısından çok önemlidir. Uzmanlaşma ülkenin uluslararası rekabette öne geçmesini sağlamaktadır. Uluslararası rekabetçiliği ölçmedeki iki yaklaşımdan biri olan maliyet temelli yaklaşım, maliyet ve istihdam indekslerindeki hesaplama farklılıkları nedeniyle tam hesaplanamamaktadır¹⁰⁵. Buna karşılık uzmanlaşma temelli yaklaşımda uluslararası ticarete konu olan hizmetlerde rekabetçilik düzeyleri, ihracat temelli göstergelerin kullanıldığı uzmanlaşma indeksleri ile ölçülmektedir.

Uzmanlaşma modelleri endüstriler- arası ve endüstri- içi ikiye ayrılmaktadır. İhracatta uzmanlaşma indeksi endüstriler-arası ticareti açıklarken, Grubel-Lloyd İndeksi endüstri-içi ticareti temsil etmektedir. Benzer faktör donanımına sahip iki ülkenin arasındaki hizmetler ticaretini açıklamak için eksik rekabet ve ölçek ekonomilerine dayanan yeni endüstri- içi ticaret teorisinin uygun bir yaklaşım olabileceği görünmektedir¹⁰⁶. Endüstri- içi ticaret ölçek ekonomileri temelli iken, endüstriler-arası ticaret karşılaştırmalı üstünlükler temellidir¹⁰⁷. İhracatta uzmanlaşma indeksi daha çok Bela Balassa (1965) Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler İndeksi ile anılmaktadır.

¹⁰³ J. Prieto, "The GATS Subregional Agreements and FTAA: How Much is Left to Be Done?" **Services Trade in the Western Hemisphere: Liberalization, Integration, and Reform**. Ed.: Sherry Stephenson (Washington: Brookings Institution Press, [...]).

¹⁰⁴ Wong, Wu and Zhang, **A. g. e.**, s. 2.

¹⁰⁵ John Peterson and Richard Barras, "Measuring International Competitiveness in Services", **Services Industries Journal**. 7/2 (199)s. 134.

¹⁰⁶ Wong, Wu and Zhang, **A. g. e.**, s. 2.

¹⁰⁷ Paul Krugman, "New Theories of Trade Among Industrial Countries", **American Economic Review**. 73/2, (1983), s. 344.

Bu çalışmanın uygulama bölümünde bu indeksin geliştirilmiş bir formülasyonu kullanılmaktadır. Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler indeksi ile ayrıntılı bilgiler 4 ncü Bölüm’de verilmektedir.

Yeni yaklaşımlar eksik rekabet, değişen teknoloji, ölçeğe göre artan getirileri ve diğer faktörleri dikkate aldığı için daha gerçekçidir. Buna karşılık uluslararası hizmetler ticareti yazınında en önemli eksiklikler, ticaret belirleyicileri ve hizmetlerde uzmanlaşma modeline yönelik deneysel çalışmaların eksikliğidir¹⁰⁸.

2.1.3. Dış Ticaret İle İlgili Teori ve Yaklaşımlar Açısından Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Değerlendirilmesi

Uluslararası hizmetler ticaretini açıklamak için mutlak üstünlükler teorisinin karşılaştırmalı üstünlükler teorisinden daha önemli olduğunu savunanlar gelişmiş ülkelerin dünya hizmetler ticaretinden yüzde 75’nin üzerinde pay almalarına karşılık, GYÜ’lerin güç bela 1/4’lük paya sahip olmalarını önemli bir delil olarak öne sürmektedirler. Bu ise, uluslararası hizmetler ticaretini açıklamada karşılaştırmalı üstünlüklerin yeterliliği konusundaki şüpheleri arttırmaktadır. Bu şüphe uluslararası hizmetler ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğün dayandığı faktörlerden kaynaklanmaktadır. Mal ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğü belirleyen emek ve sermayenin yerini hizmetler ticaretinde beşeri sermaye, teknoloji ve bilgi almaktadır.

Hizmetlerin doğasından kaynaklanan nedenlerden dolayı üretim ve tüketimde eş anlılık gerekmektedir. Hizmet işleminde hizmet sağlayıcılar ile piyasa arasında “fiziki uzaklık” sorunu, “ortak üretim” sayesinde çözülmektedir. Yabancı hizmet sağlayıcıları hizmetler sektöründe piyasaya çoğunlukla doğrudan yabancı sermaye yatırımları aracılığıyla girmektedirler. Uluslararası hizmetler ticaretinde rekabet geniş ölçüde söz konusu ülkedeki yurt içi piyasadaki sürekli varlığa bağlıdır. Eş anlılık sorunu veya hizmet sağlayıcıları ve tüketiciler arasındaki karşılıklı iletişimin gerekliliği nedeniyle uzun mesafeli hizmetler ticareti sürekli varlığı gerekli kılmaktadır. Bu ise hizmet sağlayıcıları açısından tamamlayıcı hizmetlerin ekonomikliğine bağlıdır. Bu nedenle, hizmetler ticaretinin maliyeti mal ticaretine oran daha yüksektir¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Linders, A. g. e. , s. 90.

¹⁰⁹ Linders, A. g. e. , s. 86.

Mal üretiminde rekabetçi üstünlüğü belirleyen faktörler, uluslararası hizmetler ticaretinin temelini oluşturmakta birlikte, nispi ekonomik ve sosyal kalkınma seviyesi de belirleyici role sahiptir. Eğitim, altyapı ve teknolojiye ilişkin göstergeler ile çoğu temel ekonomik göstergeler arasında güçlü bir korelasyon vardır. Uluslararası hizmetler ticaretinde karşılaştırmalı üstünlük açısından eğitim, altyapı ve teknolojik ilerleme belirleyici olmaktadır. Uluslararası rekabette firmanın veya ülkenin rekabetçiliği, teknoloji, faktör fiyatları, ölçek ekonomilerinin varlığı ve uluslararası işlem maliyetlerinin nispi değeri tarafından belirlenmektedir. Rekabetçi varlıkların yerleşimi ve işlem maliyetleri, hizmetlerde uluslararası rekabetin boyutunu belirlemektedir.

Sonuç olarak, klasik dış ticaret teorileri, hizmetler ticaretine açıkça değinmemiştir. Bu, büyük ölçüde hizmetlerin ticareti yapılamaz olarak varsayılmasından kaynaklanmıştır. Buna karşılık, uluslararası hizmetler ticaretinin klasik ve yeni dış ticaret teorilerine uyumunda çok önemli sorun bulunmamaktadır. Bu teorileri hizmetlerin doğası ve ticaret şekillerini de dikkate alarak yeniden yorumlamak yeterli olacaktır. Dış ticaret teorilerinin mantığı da teorinin sadece mallara uygulanabileceği konusunda herhangi bir sınırlama getirmemektedir. Hizmetlerin “sınır ötesi ticaret” şekli, uluslararası hizmetler ticaretinin dış ticaret teorisine en uygun ticaret şekli olarak görünmektedir.

Hizmetler sektöründe faktör ticareti ve doğrudan yabancı sermaye yatırımı hem birbiriyle hem de doğrudan hizmetler ticaretiyle yakın ikame edici ve tamamlayıcıdır. Bu, uluslararası hizmet işlemlerinin spesifik bir özelliğini oluşturmaktadır. Karşılaştırmalı maliyet teorisini ortadan kaldırmaya gerek yoktur. İhtiyaç sadece uluslararası zorlukla güç bela açıklayan teoriden çok uluslararası işlemler teorisine ihtiyaç vardır¹¹⁰.

2.2. Uluslararası Hizmetler Ticareti ve Vergileme

Uluslararası hizmetler ticareti, çeşitli vergiler, tarife dışı engeller, yerel düzenleme ve politikalarla kontrol altına alınmaktadır. Hizmet sektörlerinin korumasında iki argüman ön plana çıkmaktadır. Bunlar var olan gücün korunması ve

¹¹⁰ Linders, A. g. e. , s. 87.

söz konusu sektörlerdeki zayıflıklardır¹¹¹. Ülkeler, Bebek Endüstriler Tezi ve dış ödemeler dengesi sorunları gibi nedenler ile de yabancı hizmet sağlayıcılarını vergilendirmektedir. Ülkeler söz konusu uygulamalardan kendi amaçlarına uygun sonuçlar elde etmeye çalışmaktadırlar. Alan Deardoff, “Tariffication in Services” adlı çalışmasında, hükümetlerin yabancı kategorisine soktuğu hizmet üreten firmalardan (yabancı hizmet sağlayıcılarından), vergileme yetkisini kullanarak vergi aldığını vurgulamaktadır.

Hizmetlerden alınan vergilerin etkilerini incelemek için hizmetler ikiye ayrılmaktadır. Bunlar; klasik uzun mesafeli (uzak) hizmetler ve üs hizmetlerdir. Bu analizde, ülkede hizmet üreten firmaların hangilerinin yerli ve hangilerinin yabancı olduğu sorununun çözülmüş olduğu varsayılmaktadır.

2.2.1.Klasik Uzun Mesafeli (Uzak) Hizmetler ve Vergileme

Klasik uzun mesafeli hizmetler, yabancı sermayeli firmalar tarafından üretilmekte ve bu firmalar sadece yabancı girdiler kullanmaktadır. Ev sahibi ülkedeki ekonomik birimler (emek), bu firmalar tarafından satın alınan ürünleri üretmek için kullanılmaktadır. Bir hizmet çıktısı meydana gelirken, ülkeler arasında bazı değişimler olmaktadır. Çıktının ithal edilen ülkenin sınırından geçerken, genelde gözlenebilecek bir fiziksel şekli olmamaktadır. Hizmetlerin uluslararasılaşmasında, ortak iletişim veya ulaşım kullanımı gerekmektedir¹¹².

Uzun mesafeli (uzak) hizmetler kapsamına pek çok hizmet tipi girmektedir. Profesyonel bir danışman başka bir ülkedeki müşterisine hizmet sağlarken, tavsiyelerini e-posta, telefon veya faks ile iletmektedir. Profesyonel danışman hizmeti sunmak için söz konusu ülkeye seyahat edip, konferans da verebilir. Bu şekilde, uzmanlıkların yurt dışına pazarlanması sağlanmaktadır. Sigorta hizmetleri de aynı şekilde ticarete konu olmaktadır. Sigorta şirketleri ayrıca girdiği ülkede istihdam yaratma kapasitesine sahiptir. Medikal hizmetler, hukuksal hizmetler, muhasebe hizmetleri, mimari hizmetler aynı şekilde yurt dışına pazarlanmaktadır.

¹¹¹ Brian Hindley, “Service Sector Protection: Considerations for Developing Countries”, **World Bank Economic Review**. 2/2, (1988), s. 217.

¹¹² Alan V. Deardoff, “Tariffication in Services”, **Research Seminar in International Economics Discussion Paper**. No: 473, (August 2001), s. 5.

Uzak hizmetler, ticareti yapılan mallardan daha az farklıdır. Bu hizmetlerin üretimindeki girdiler tamamen ithalat yapan ülkenin dışından geldiği için, üretim de yabancı (yurt dışı) faktörler tarafından gerçekleştirilmektedir. Söz konusu hizmetlerin ülkeye girişini izlemek mümkün değilken, eğer iyi bir dış ticaret düzenlemesi yapılmışsa, ithal edilen hizmetin değeri ve kalitesi nispeten daha iyi tanımlanır, vergileme daha da kolaylaşır. Bu durumda, hizmet tarifesi, sadece satın alınmış hizmetin miktarındaki vergidir¹¹³. Hizmet çıktısının birimi uygun bir şekilde tanımlanmalıdır. Vergi miktar üzerinden alınıyorsa spesifik vergi, eğer hizmetin piyasa değerinin yüzdesi üzerinden alınıyorsa advalorem vergi¹¹⁴ söz konusudur.

Tarifeye çok benzemesine karşılık, uzak hizmetlerden alınan benzer vergilerin etkileri tarife ile aynıdır¹¹⁵. Uluslararası hizmetler ticaretinin vergilendirilmesi yurt içi piyasada hem yabancı hem de yerli hizmet sağlayıcıların hizmetlerinin fiyatlarını arttıracaktır. Bu durumdan yerli hizmet sağlayıcıları yarar sağlayacaklardır. Eğer ithalat yapan ülke büyük bir ülke ise dünya hizmet fiyatları düşerken, söz konusu ülkedeki tüketiciler daha yüksek fiyattan hizmet tüketeceklerdir¹¹⁶. Eğer, tarifeler önemli derecede yükseltirse, uzak hizmetlerin ithalatı tamamen ortadan kalkabilir. Özellikle hizmetler homojen ise, net refah etkisi olağandır. Küçük ülke, vergiden dolayı net refah kaybına katlanmaktadır. Söz konusu ülkenin tüketicileri yerli hizmet sağlayıcılardan daha fazla kayba uğramakta, fakat devlet kazanmaktadır. Büyük bir ülkede ise yeni vergi ile birlikte dış ticaret hadlerini ülke lehine çevirebilmektedir. Eğer yeni tarife ve/veya tarife dışı engeller çok fazla değilse, büyük ülke bundan kazançlı çıkacaktır.

Uluslararası hizmetler ticaretinde ülkeler, makro ekonomik politikaları ve kendi iç dinamikleri gereği çeşitli vergiler ve/veya vergiye benzer etkiler yaratabilecek tarife dışı engeller uygulamaktadırlar. Hizmetler ithalatı üzerine konan vergi, dış ticaretin hiç olmadığı duruma göre tercih edilir. Şekil: 2, ticaretin hiç olmadığı (veya yasaklayıcı tarifenin olduğu) durumdan ticaretin olduğu ve verginin uygulandığı uzun mesafeli (uzak) hizmetler üzerinde durmaktadır. Şekilde verginin etkileri, kısmi denge açısından incelenmektedir.

¹¹³ Deardorff, A. g. e. , s. 6.

¹¹⁴ Aykut Herekman, **Kamu Maliyesi** (Tıpkı 2. Bası, Sevinç Matbaası: Ankara, 1989), s. 19.

¹¹⁵ Deardorff, A. g. e. , s. 6.

¹¹⁶ Deardorff, A. g. e. , s. 6.

Şekil: 2’de, sol taraftaki panel yurt içinde üretilen hizmetlerin arz ve taleplerini, sağ taraftaki panel ise ithal edilen hizmetlerin arz ve taleplerini göstermektedir. İthal edilen hizmetler piyasasında (P_M) fiyatları, (q_M) ise miktarları göstermektedir. Yurt içinde üretilen hizmetlerin talebi, kendi fiyatı (P_D) ve ithal edilen hizmetlerin fiyatlarına (P_M) bağlıdır. İthal edilen hizmetlerin talebi, her iki fiyata (P_D ve P_M) çok fazla bağlı olan talep eğrisinin durumu ile yakından ilgilidir¹¹⁷.

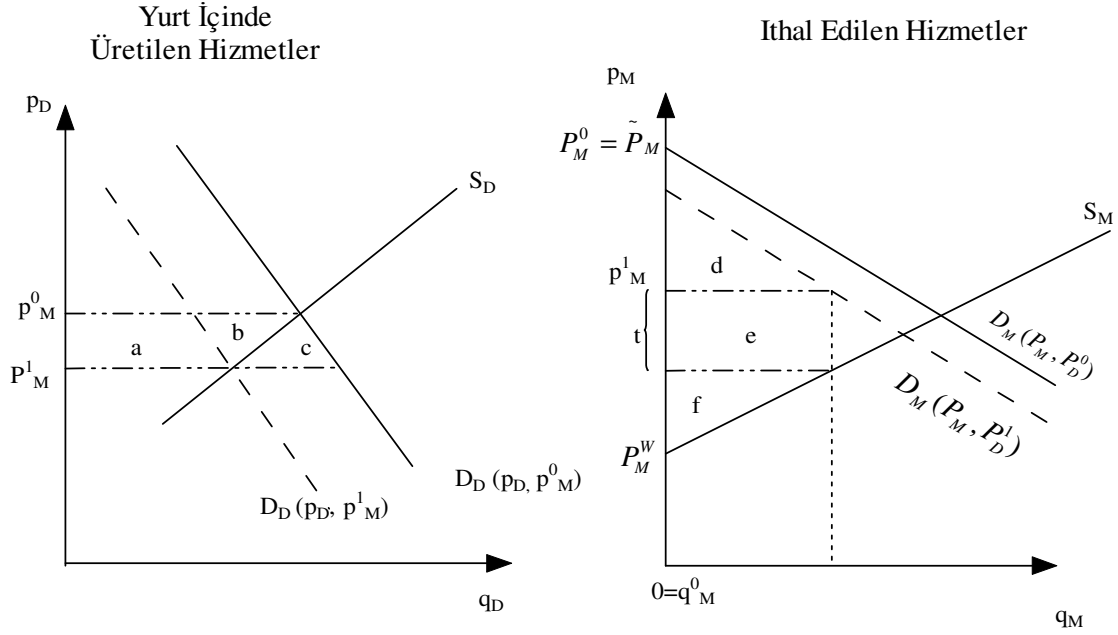
İthal edilen hizmetin gölge fiyatı sonsuz hale getirilmeksizin temizlenebildiği (ortadan kaldırılabilirdiği) için ithal edilen hizmetlerin hem talep eğrisi hem de arz eğrisi, düşey ekseninde sırasıyla \tilde{P}_M ve P_M^W ile gösterilmektedir. İthalat yapan ülke nispi olarak küçük ise, arz eğrisi düşey ekseninde P_M^W olur. Burada ele alınan ülke daha fazla ithalat için daha yüksek fiyat ödeyen büyük bir ülkedir.

Hizmet ithalatı kolay bir şekilde yasaklandığı ve ithal edilen hizmetteki bir vergi zaten \tilde{P}_M ve P_M^W arasındaki farktan daha yüksek olduğu için başlangıç dengesi, her iki panelde kesintisiz (düz) çizgilerin birleştirdiği yerdir. Burası tam olarak hiç ticaretin olmadığı duruma benzemektedir. İthal edilen hizmetin gölge fiyatı $P_M^0 = \tilde{P}_M$ ’dir. Gölge fiyatı, yurt içinde üretilen hizmetlerin piyasadaki talep eğrisinin durumunu belirlemektedir. Bu, arz eğrisi ile birlikte denge fiyatını (P_D^0) oluşturmaktadır. Bu o zaman ithal edilen hizmetin talep eğrisinin durumunu belirler. Yurt içinde üretilen hizmetler ve ithal edilen hizmetler piyasasındaki denge eş anlı olarak belirlenmektedir.

Şimdi ithalatı tümüyle ortadan kaldırmayacak oranda pozitif bir tarife veya vergi konulduğunu varsayalım. Yeni denge Şekil 3’de kesikli çizgiler tarafından oluşturulmaktadır. Tarife ($\tilde{P}_M - P_M^W$) aşağı çekilirse, ithal edilen hizmetlerin fiyatı P_M^1 ’e inmektedir. Fiyattaki düşüş, yurt içinde üretilen hizmetin talep eğrisini $D_D(P_D, P_M^1)$ ’e kaydırmaktadır. Talep eğrisinin yeni konumu, yurt içinde üretilen hizmetin fiyatının P_D^1 ’e inmesini sağlamaktadır. Yurt içinde üretilen hizmetin fiyatındaki bu düşüş, ithal edilen hizmetin talep eğrisinin $D_M(P_M, P_D^1)$ ’e kaymasına yol açmaktadır. Sağ üst grafikteki (t) tarifenin kendi büyüklüğünü, P_M^1 arz eğrisinin üst kısmındaki ithal edilen hizmetin fiyatını ve q_M^1 ise miktarını göstermektedir.

¹¹⁷ Deardorff, A. g. e. , s. 6.-7.

Sekil: 2. Klasik Uzun Mesafeli (Uzak) Hizmetler ve Vergileme

Kaynak: Deardorff, A. g. e. , s. 22.

Hizmetler ticaretinin refah etkisi, iki şekildeki arz ve talep fazlalıkları alanlarından görülmektedir. Yerli hizmet sağlayıcıları fiyatların düşmesinden (a+b) alanı kadar kayba uğrarken, tüketiciler (a+b+c) kazanç sağlamaktadır. İthal edilen hizmetler piyasasında tüketiciler daha ucuza tüketilen (d) alanı kadar kazanç sağlarken, hükümet (e) alanı kadar tarife geliri elde etmektedir¹¹⁸. Böylece, ithalat yapan ülkenin sağlamış olduğu toplam fayda (c+d+e)'dir. Yabancı hizmetlerin sağlayıcıları ise, (f) alanı kadar üretici rantı sağlamaktadır. Eğer ithalat yapan ülke söz konusu hizmetin fiyatını etkileyemeyecek kadar küçükse, yabancı arzcuların kazancı sıfır olabilir¹¹⁹.

¹¹⁸ Tüketiciler açısından bu etkiler, iki kısma ayrılarak daha iyi görülebilmektedir. P_D azalırken, P_M sabit kalmakta ve P_M azalırken P_D sabit kalmaktadır. Birinci adımda, talep edenler (a+b+c) alanı kadar kazanç sağlarken, ithal edilen hizmetin talep eğrisi, orada refahı etkilemeksizin aşağıya kaymaktadır. İkinci adımda, tüketiciler ithal edilen hizmetin yeni talep eğrisi boyunca (üzerinde) fiyat düşmelerinden (d) kadar tüketici rantı sağlamaktadır. Yurt içinde üretilen hizmetin piyasasında talep eğrisi, refahta herhangi daha fazla değişim olmaksızın aşağıya kaymaktadır.

¹¹⁹ Ülke büyüklüğü, bir yasaklayıcı tarifedeki bir indirim, ulusal refahın daha düşmesi anlamına gelirken, eğer dış ticaretin olmadığı durumdan başlanırsa, bu dış ticaret haddi etkisi ülkeye zarar vermeyebilir. Bu durum, büyük bir ülke için biraz dış ticaret, hiç dış ticaret olmamasından daha iyidir anlamına gelmektedir. Deardorff, A. g. e. , s. 17.

2.2.2. Klasik Üs Hizmetleri ve Vergileme

Klasik üs hizmetleri kapsamına giren sektörlerde, hizmet sağlayıcılarının hizmetleri sunabileceği yakın bir yer veya sürekli bir varlığa sahip olması gereklidir. Bu ise yabancı hizmet sağlayıcılarının ithalat yapan ülkenin yurt içi piyasalarından bazı girdileri sağlama zorunluluğu getirmektedir. Böyle olunca yurt içi girdi (özellikle emek) piyasası yeni durumdan etkilenecektir.

Üs hizmetleri, uzun mesafeli hizmetlerden çok daha yaygındır. Günümüzde yabancı hizmet sağlayıcılarının çoğu merkezlerinin olduğu ülkelerden ithalatı yapan ülkelere kurumlarının bazılarını taşımaktadırlar. Bu tesislerde söz konusu ülkenin emeği, arazisi ve belli oranda da yerel fiziki sermayesi kullanılmaktadır. Diğer yandan, girdilerin bir kısmı da yurt dışından temin edilmektedir¹²⁰. Üs hizmetleri en çok otel, eğlence, finansal kurumlar ve mağazalar zincirlerinde görülmektedir.

İthal edilerek üslerde üretilen hizmetlerde, yabancı hizmet sağlayıcılarının ithalatı yapan ülkenin yerli girdi piyasası ile karşılıklı etkileşimi gerekli olduğu için Şekil: 3, Şekil: 2'ye göre genişlemektedir. Burada yurt içi girdi olarak emek ele alınacak ve fiyatı (w) ile gösterilecektir. Şekil: 3'te üstteki iki panel, sırasıyla, yurt içinde üretilen ve ithal edilerek üslerde üretilen hizmetlerin piyasalarını göstermektedir. Alttaki panel ise, karşılıklı etkileşimi daha da arttıran yurt içi girdi (emek) piyasasıdır. Dolayısıyla, ithal edilerek üslerde üretilen hizmetlerin arz eğrisi, girdi piyasasındaki ücretlere (w) bağlıdır. q_M ise, hizmetlerin arz ve talebine bağlı olan hizmet miktarını göstermektedir.

Şekil: 3 öncelikle hizmetler ticaretinin olmadığı durumdan başladığı için, emek talep eğrisinin durumu, ithal edilip üslerde üretilen hizmetlerin sıfır arzına uymaktadır. Ticarete izin verildiğinde, öncelikle üslerde üretilen hizmetin fiyatı düşer ve ithal edilen hizmetlerin miktarı artar. Buna bağlı olarak, emek talebi de ileri ($D_L(w, q_M^1)$) kayar. Aynı anda yurt içinde üretilen hizmetlerin talebi de aşağıya kayar. İthal edilip üslerde üretilen hizmetlerin ve yurt içi girdinin talebindeki hızlı ileri kayma, yurt içinde üretilen hizmetlerin fiyatında (P_D^1 'ye) düşmeye neden olmaktadır¹²¹. Bu durum, ithal edilen hizmetlerin talebini aşağıya kaydırır. Ayrıca ücretlerin artışla sonuçlanması (w^1

¹²⁰ İthalatın büyük bir kısmı teknoloji ve şube türü girdiler olsa bile, ana merkez hizmetleri, esas çalışılan ülkeden sağlanmaktadır. İthalatın çoğu, ara fiziksel girdilerdir.

¹²¹ Dearrdorff, A. g. e. , s. 16.

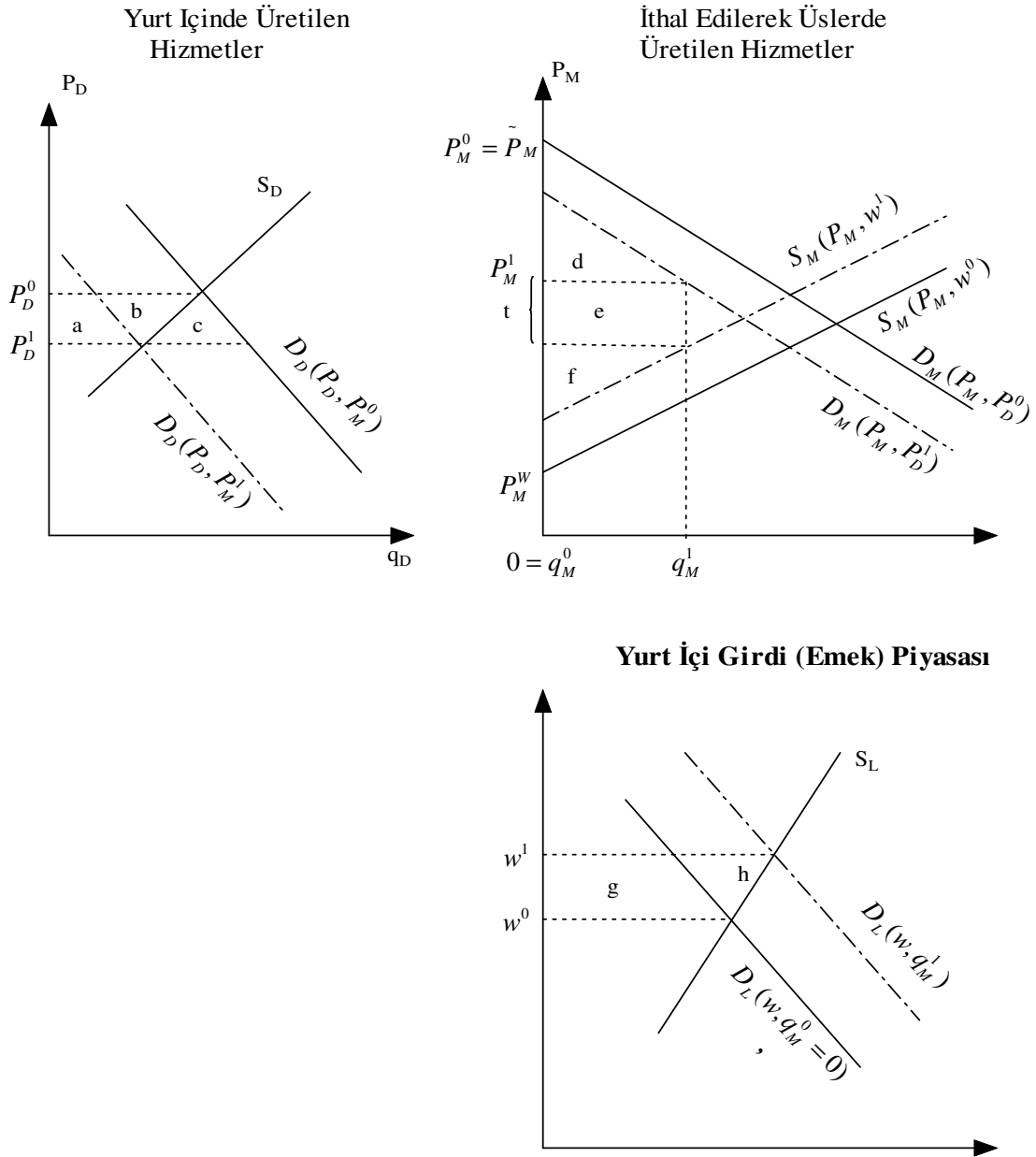
durumunda), ithal edilip üslerde üretilen hizmetlerin arzını $S_M(P_M, W')$ konumuna getirir. Dolayısıyla arzda azalma olur.

Vergiler ile yüklü hizmet ithalatının etkileri, ilk olarak emekte olduğu gibi yurt içi girdi piyasasında olacaktır. Vergi ile birlikte girdinin fiyatı artarken, girdi arzı genişler ve yabancı hizmet sağlayıcıları bundan faydalanır. Refah etkileri, önceki refah etkilerine ek olarak girdi piyasasında girdi sağlayıcılarının faydalandığı (g+h) alanı kadar artmaktadır. Diğer yandan (g) aynı girdiyi kullanan diğer talep edenlerin kaybıdır. Bu ikisi, (h) alanı kadar fayda kazandırdığı için vergilendirilmiş hizmetler ticareti ithalat yapan ülke açısından hiç dış ticaretin olmadığı duruma göre faydalıdır¹²².

Günümüzde dışa kapalı ve uluslararası hizmetler ticaretinin olmadığı bir ülke yoktur. Dolayısıyla, en kötü alternatif seçeneklerin dışında kaldığı için dinamik bir ticaret ortamında yabancı hizmet sağlayıcılarının sunduğu vergilendirilmiş hizmetler ticaretinin etkilerini görmek zorlaşmaktadır. Tarife ve tarife dışı engellerden ülke ekonomisi açısından iyi sonucu almak için makro ekonomik yapının yanı sıra sosyo-ekonomik yapının da iyi analiz edilmesi gereklidir.

¹²² Dearrdorff, A. g. e. , s. 19.

Sekil: 3 İthal Edilerek Üslerde Üretilen Hizmetler ve Vergileme

Kaynak: Deardorff, A. g. e. , s. 23.

2.3. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesinin Etkileri

Uluslararası hizmetler ticareti mal ticaretinden farklı mıdır? Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi mal ticareti aynı etkileri gösterir mi? Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ile mal ticaretinin serbestleştirilmesi arasında herhangi bir

farklılık yoktur¹²³. Dolayısıyla, bu hizmetlerin ticaretinin serbestleştirilmesi mallarla aynı etkilere sahiptir. Mallardan farklı özelliklere sahip hizmetlerde, özellikle üretim ve tüketimin eş anlı olduğu hizmetlerde, ticaret için sınır ötesine gitmek gereklidir. Doğrudan yabancı yatırımı mallarda sınır ötesi ticarete bir alternatif iken, hizmetler ticaretinde ticaret şekilleri için başka alternatifler yoktur.

Uluslararası ticaretten giderek daha fazla pay alan hizmetler ticaretinin de serbestleştirilmesi söz konusu olmaktadır. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması (GATS) hizmetler sektöründe küresel anlamda bir serbestleşmeyi hedeflerken, serbest ticaret anlaşmaları, ikili anlaşmalar ve bazı uluslararası ekonomik kuruluşlar bölgesel serbestleşme için çalışmaktadır. AB, CARICOM ve diğer bölgesel ve küresel ekonomik bütünleşmeler (entegrasyonlar) hizmetlerin serbest dolaşımını ve buna bağlı olarak uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesini belli ölçülerde gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

Uluslararası ticaretin serbestleştirilmesinin amacı hem dünya kaynaklarının daha etkin dağılımını sağlama hem de üreticiler, tüketiciler ve devlet açısından maksimum fayda sağlamaktır. Uluslararası hizmetler ticaretinin ekonomik birleşmeler yoluyla serbestleştirilmesi önemli ölçüde mal ticaretine benzer etkiler yaratacaktır. Uluslararası mal ve hizmetler ticaretinde serbestleşmenin etkisini daha rahat görebilmek için uluslararası ekonomik birleşmelerin etkilerinden yararlanılmaktadır. Bu etkiler, statik ve dinamik olarak ikiye ayrılabilir.

2.3.1. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesinin Statik Etkileri

Ülkeler gümrük birliği özelliğinde bir ekonomik birleşmeye gittiklerinde, ekonomideki nispi fiyatlar değişecek ve bu durum üretim, tüketim ve ticaretin yapısı ile yönünü etkileyecektir. Faktör donanımı, teknolojik seviye ile talep yapısı gibi

¹²³ Rudiger Dornbush, "The Case for Trade Liberalization in Developing Countries", **Journal of Economic Perspectives**. 6/1, (1992), s. 83. ; A. F. Ewing, "Why Freer Trade in Services is in the Interest of Developing Countries", **Journal of World Trade Law**. 19/2, (1985), s. 147.

parametrelerin sabit kaldığı varsayımı altında, gümrük birliğinin birlik içinde kaynakların yeniden dağılımı sebebiyle ortaya çıkan etkilere statik etkiler denir¹²⁴.

Hizmetler ticaretinin önündeki engeller ve piyasaya girişe ilişkin sınırlamaların kaldırılmasının ilk etkisi rekabetin artması olacaktır. Bununla birlikte ürün çeşitliliği ve kalitesi artarken, fiyatlar da düşecektir. Ekonomide üretim faktörlerinin yeniden dağılımı statik refah etkilerini doğuracaktır¹²⁵.

Üretimde girdi olarak kullanılan hizmetler, yarı mamul ve sermaye malındaki serbestleşmeden farklı etkiler de meydana getirmektedir¹²⁶. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesi ile kaynak dağılımı, uluslararası uzmanlaşma, ölçek ekonomileri ve ticaret hadlerinde çeşitli kayıp ve kazançlar ortaya çıkacaktır.

Hizmetlerin serbest dolaşımı belli şartlar altında optimum kaynak dağılımını sağlarken, uluslararası alanda (veya birliğe dahil olan ülkeler içinde) çeşitli hizmetlerin fiyatlarını eşitleyebilir. Marjinal verimliliklerin düşük olduğu sektörlerdeki (ülkelerdeki) üretim faktörleri marjinal verimliliği daha yüksek sektörler (ülkelere) kayar. Böylece, marjinal verimlilik ve fiyatlar eşitlenir. Fakat taşıma maliyetleri, bir engel olarak ortaya çıkmaktadır. Taşıma maliyetlerini minimuma indirmek için söz konusu hizmetlerin yurt içinde üretimlerini sağlamak gerekmektedir. Yurt içinde üretim için hizmetlerin üretiminde kullanılacak faktörlerin serbest dolaşımı önemlidir.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi (küresel veya bölgesel) üretim üzerinde iki farklı etki yaratacaktır. Bunlar olumlu ve olumsuz üretim etkileridir. Olumlu üretim etkisi, uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesi veya herhangi bir ekonomik birleşme dolayısıyla tüketicinin yüksek maliyetli yerli hizmetlerden (mallardan) düşük maliyetli birlik içindeki diğer ülke hizmetlerine (mallarına) kaymasıdır. Olumsuz üretim etkisinde ise, ekonomik birleşmeye giden ülkelerde tüketicinin yüksek maliyetli ortak ülkelere kayması söz konusudur. Bunun sebebi ise, üye ülkelerin kendi içlerinde hizmetler ticaretini serbest bırakıp, üçüncü ülkelere Ortak

¹²⁴ S. Rıdvan Karluk, **Uluslararası Ekonomi: Teori ve Politika** (8. Bası. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş. , 2005), s. 245.

¹²⁵ Matthias Lücke and Dean Spinanger, “Liberalizing International Trade in Services: Challenges and Opportunities for Developing Countries”, **Kiel Discussion Papers**. No: 412, (2004), s. 25.

¹²⁶ Aaidya Mattao, Randeep Rathindran and Arvind Subramanian, “Measuring Services Trade Liberalization and Its Impact on Economic Growth: An Illustration”, **World Bank Working Paper**. (August 2001), s. 7.

Gümrük Tarifesi (OGT)¹²⁷ koymalarıdır. İthalat yapan ülke önceden bütün ülkelere (A, B ve C) aynı vergi oranını uyguladığında, karşılaştırmalı üstünlük düşük maliyetler nedeniyle fiyatı daha düşük olan A ülkesinde iken, ithalat yapan ülke ile diğer ülkelerin (B ve C) aralarında ekonomik birlik oluşturması ve birlik içinde tarife ile tarife dışı engellerin kaldırılması nedeniyle A ülkesi fiyat üstünlüğünü kaybedecek, B ve C ülkelerinde herhangi birisi fiyat üstünlüğü elde edecektir.

Olumlu üretim etkisi ticaret yaratılmasına, olumsuz üretim etkisi ticaretin saptırılmasına neden olmaktadır. Fakat, olumlu üretim etkisinde tüketimin yüksek maliyetli yurt içi hizmetlerden düşük maliyetli yabancı hizmetlere kayması, ülke ekonomisi için büyük sorunlar yaratabilmektedir. Talebin daha ucuz olan yabancı hizmet sağlayıcılarına kayması sonucunda yerli hizmet sağlayıcılarının üretiminde daralma yaşanacaktır. Buna bağlı olarak sektörde (veya toplam) istihdam seviyesi de düşecektir. Diğer bir etkisi ise, ödemeler bilançosunda cari işlemler dengesinin bozulmasıdır. Cari işlemler dengesini hizmet gelirleri ile düzelteren bir ekonomide, hizmetler sektöründe yabancı hizmet sağlayıcılarına yönelik talep cari işlemler dengesinin bozulmasına neden olabilir. Buda ekonomik istikrarsızlıkların temelini oluşturabilir veya istikrarsızlık sürecini hızlandırabilir.

Tüketim etkileri de olumlu ve olumsuz tüketim etkisi olmak üzere ikiye ayrılabilir. Olumlu tüketim etkisi, serbestleşmenin ticaret yaratılması etkisinde meydana gelir. Böylece, tüketiciler daha ucuz bir kaynaktan daha fazla tüketim yapma imkanına kavuşacak ve refahlarını yükselteceklerdir. Olumlu tüketim etkisi, olumlu üretim etkisi ile birlikte ortaya çıkar¹²⁸. Uluslararası hizmetler ticaretinde engellerin kaldırılması yurt içi fiyatlarla yurt dışı fiyatlar arasındaki farkı azaltarak (yurt içi fiyatları aşağıya çekerek) tüketicilerin refahını artıracaktır.

Refah etkisi genellikle mal ve hizmetlere yapılan harcamalardaki artış ile ölçmek mümkündür. Serbestleşme nedeni ile tüketicilere yansıyan düşük fiyat, bol mal (hizmet), bol seçenek gibi doğrudan ölçülerin yanı sıra, yerli firmaların üretimlerinde

¹²⁷ Uluslararası hizmetler ticaretinde tarife kavramı yerine tarife dışı engeller kullanılmaktadır. Fiziki olarak görülebilen bazı hizmetlerin ticaretinde tarifeler vardır. Söz konusu engeller “vergileme”, “sınırlama” ve “kısıtlama” olarak da belirtilmektedir.

¹²⁸ Karluk, A. g. e. , s. 250-254.

rekabet nedeniyle ortaya çıkabilecek kalite artışı, ihracatın da artması nedeni ile ortaya çıkabilecek bir dizi etki, refah artışına gösterge olarak kabul edilebilir¹²⁹.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ile artan rekabet düzeyi hizmetler sektöründe verimliliği artacaktır. Bu nedenle verimsiz olarak üretim yapan hizmet sağlayıcıları) sektörden çekilmek veya daha etkin ve verimli biçimde çalışmak zorunda kalacaklardır. Bu ise, fiyatların daha da düşmesine ve çıktının (ürünün) artmasına katkı sağlayacaktır¹³⁰. Bunlara karşılık hizmetler sektöründe rekabetin artmasını engelleyen tekeller veya diğer durumlar varsa serbestleşmeden beklenen sonuçların elde edilememesi de söz konusu olabilmektedir.

2.3.2. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesinin Dinamik Etkileri

Statik etkilerin uluslararası hizmetler ticaretinden doğan etkileri açıklama yönünde sınırlı kaldığı kesindir. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ile makro ekonomideki bir çok değişkende çeşitli değişiklikler meydana gelecektir. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesi ile ekonomik büyüme hızı, faktör donanımı, istihdam, rekabet, talep ve üretim yapısı, teknolojik seviye, verimlilik, ticaret yapısı vb değişkenlerin yapısında farklı gelişmeler olacaktır. Bu değişkenlerdeki gelişmelerin yönü piyasa büyüklüğü ve içsel ekonomiler, piyasa büyüklüğü ve dışsal ekonomiler ile serbestleşme stratejisi ve dinamik etkiler başlıklarında incelenmektedir.

2.3.2.1. Piyasa Büyüklüğü ve İçsel Ekonomiler

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesi ile birlikte, yerli hizmet sağlayıcılarının yabancı hizmet piyasalarına açılması, söz konusu sektörlerin yanı sıra girdi-çıkıtı ilişkisinin olduğu diğer sektörleri de olumlu veya olumsuz etkileyecektir. Yabancı hizmet piyasalarından kaynaklanan talep artışı yerli hizmet sağlayıcılarının

¹²⁹ Sema Kalaycıoğlu, **Dış Ticarete Korumacılık ve Liberalizasyon: Teori ve Dünyadaki Uygulamalar** (İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş. , 1991), s. 83.

¹³⁰ James Hodge, **Examining the Cost of Services Protection in A Developing Country: The Case of South Africa** (World Bank, Research on Trade in Services, 2002) s. 2.

üretim kapasitelerinin artmasını sağlayacaktır. Bu, ölçek ekonomileri, içsel ekonomiler ve ekonomik büyüme bakımından olumlu olacaktır. Aynı şekilde dış talepteki azalma tersine etki yaratacaktır.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesi ile yurt içi piyasalar yabancı hizmet sağlayıcılarına açılmakta, buna bağlı olarak rekabet seviyesi artmaktadır. Rekabet nedeniyle piyasaya giriş ve çıkışların yanı sıra rekabet eden (rekabetçi) firmaların sayısı ve yapısında değişiklik olacaktır. Yoğun rekabet (veya öncekine oranla daha rekabetçi ortam) firmaları verimliliği artırmaya yöneltecektir. Üretimin verimli olmadığı yerli firmalar ya üretim yapılarını yenileyecek ya da daha verimli olabilecekleri sektörlere kayacaklardır. Bu mümkün olmaz ise üretimlerini durduracaklardır. Firmaların marjinal verimliliği daha yüksek olan sektörlere yönelmeleri toplam istihdam seviyesindeki azalmayı en aza indirecektir.

Yerli firmaların üretim faaliyetlerini sona erdirmeleri ile işini kaybeden çalışanlar, hizmetler sektörüne yeni giren diğer yabancı hizmet sağlayıcıları (firmalar) tarafından istihdam edilebilir. Burada önemli olan nokta, emeğin nitelikli olması ve söz konusu yabancı firmaların ihtiyaçlarına uygun olmasıdır. Emeğin nitelikli olması ise ülkenin beşeri sermaye stokuna bağlıdır. Ayrıca, yabancı firmaların gerekli emek ihtiyacını yurt içi girdi piyasasından karşılamaları konusunda istekli olmaları da önemlidir.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesiyle yurt içine doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile giren yabancı hizmet sağlayıcıları ekonomik büyüme açısından olumlu etkiler yaratmaktadır¹³¹. Üretime daha fazla miktarda yabancı faktör katılımı, artan rekabet ile birlikte ekonomik faaliyetin ölçeğinin büyümekte olduğunu göstermektedir¹³². Bu yüzden, yaratılan özel büyümenin genişleyen etkileri daha önemli amaç haline gelmektedir. Eğer, yabancıların girişiyle artan rekabet ortamından yerli hizmet sağlayıcıları çekilirse, yerine yabancı hizmet sağlayıcıları ve faktörler geçerse sektörler büyüyemez, rekabet seviyesi değişmeden kalır veya daha da kötüleşir. Bu olumsuz gelişmelerden sonra ekonomik büyümede olumlu etki yaratacak ölçek ekonomileri oluşmayabilir.

¹³¹ Mal ve hizmetler ticaretinin serbestleşmesinin ekonomik büyümeye etkileri arasındaki fark, hizmetlerin serbestleştirilmesinin farklılaşan iki özelliğinden ileri gelmektedir. Bunlar hizmetlerin ithalatının yurt içinde üretilmesi ve serbestleşme hem yerli hem de yabancı hizmet sağlayıcı sayısının artmasına neden olmaktadır. Faktör hareketliliği kendiliğinden ekonomik büyümeyi etkilememektedir.

¹³² Mattao, Rathindran and Subramanran, **A. g. e.**, s. 6.

Hizmetler sektöründe artan rekabet seviyesinin getirdiği daha yüksek kalite ve ürünlerde çeşitlilik ile tüketiciler için daha düşük fiyatlar, yerli hizmet sağlayıcılarının da verimliliğini artırmaktadır. Ayrıca, hizmetlerin ana (temel) girdi olarak kullanıldığı üretim faaliyetleri daha da genişleyecektir. Çünkü vergi ve benzeri etkileri yaratan kısıtlamaların (engellerin) kaldırılması, maliyetlerin düşmesini sağlayacaktır. Verimliliğin artması, ekonominin diğer sektörlerinde de pozitif dışsal ekonomik etkiler yaratacak, refahı arttıracak ve en azından yoksulluğun azaltılmasını sağlayacaktır¹³³.

Eğer yabancı faktör gelirlerinin vergilendiği küçük bir ülkede hizmet faktörü ticaretine yönelik yasaklayıcı tarifeler kaldırılırsa, o ülke hizmet faktörü ticaretinin vergiye tabi olan diğer faktörlerin ticareti arasında tamamlayıcılık veya ikame edicilik ilişkisine göre kazanç veya kayıp elde edebilir. Eğer yurt dışından hizmet spesifik faktörü akımı ekonomide mal-spesifik faktörü talebinin artmasına neden olursa, hizmetlerdeki serbestleşme gizlenmiş faydaları ortaya çıkaracaktır. İki faktörün tamamlayıcı mı yoksa ikame edici olup olmaması, önceden belirlenemeyen sadece ampirik olarak çözülebilen teknoloji ve tercihlerin ayrıntılarına bağlıdır¹³⁴.

2.3.2.2. Piyasa Büyüklüğü ve Dışsal Ekonomiler

Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ile birlikte, maliyetleri azaltan ve verimli üretim yöntemlerine uyum sağlayan hizmet sağlayıcıları , (ağlar, şebekeler ve altyapılar üzerine çalışan firmalar) üretimlerinde “Just In Time” (JIT) yöntemiyle daha verimli çalışabileceklerdir. Serbestleşme sayesinde dünya ekonomileri ile entegre olmanın yanı sıra yabancı faktörlerin yurt içine girişi muhtemelen içsel büyümenin kaynağı olan teknolojiyi beraberinde getirecektir. Yeni teknolojiler ile altyapılar yenilenebilir ve hizmetler de modernleştirilebilir. Eğer daha büyük teknoloji transferleri uluslararası

¹³³ Neil McCulloch, L.Alan Winters and Xavier Cirera, **Trade Liberalization and Poverty: A Handbook** (London: Centre for Economic Policy Research (CEPR), 2001), s. 233.

¹³⁴ David Burgess, “Is Trade Liberalization in the Service Sector in the National Interest?”, **Oxford Economic Papers**. 47/1 (Jan. 1995), s. 74-75.

hizmetler transferinin serbestleştirilmesine eşlik ederse, büyüme etkisi daha güçlü olacaktır¹³⁵.

Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinden önce, koruma oranlarının yüksek olduğu alt sektörlerde yurt içi ve yurt dışı fiyatlar ve piyasa gerçekleri arasında büyük farklılıklar bulunabilir. Bu durum orta ve uzun vadede sürerse, verimsiz olarak yapılan üretim ekonomik büyümeyi ve ekonomideki kaynak dağılımı olumsuz şekilde etkiler. Serbestleşme, söz konusu sektörlerde verimlilik artışına yol açacaktır. Eğer, korunan sektörlerin büyüklüğü az ise, negatif etkiler düşer. Ülkenin karşılaştırmalı dezavantaja sahip olduğu hizmet sektörlerinin serbestleştirilmesi, statik verimlilik kazanımlarına ek olarak faaliyetin ölçeğinin artmasına yol açacaktır¹³⁶. Bu ise, ekonomik büyümenin etkisini kuvvetlendirecektir.

Hizmetler sektöründe ülkelerin kendine özgü faktörleri serbestleştirmesinin istihdam üzerindeki etkisi belirsizdir. Eğer, hizmetler sektöründe yurt içi rekabet öncelikli olarak serbestleştirilirse ve ülke hizmetlerde net ithalatçı konumunda ise, söz konusu sektörlerdeki istihdam kesinlikle daralacaktır. Bunun yerine, yurt içi piyasaya girişteki sınırlamalar öncelikli olarak serbestleştirilirse, o zaman toplam istihdam seviyesinin artması mümkün olabilecektir.

Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin istihdam üzerindeki etkileri belirsiz iken, ulusal faktörlerin verimliliği (yurt içinde yerel varlık gerektiren bir hizmet sektöründeki serbestleşme nedeniyle) belirli olarak artacaktır. Serbestleşme ilk olarak sektörün toplam ölçeğinin artmasına yol açacaktır. Daha sonra yabancı faktörlerin yurt içindeki varlığı teknolojinin yayılmasına neden olacaktır. Bu ise, ülkelerin kendine özgü faktörlerinin verimliliğini arttıracaktır¹³⁷.

Çoğu hizmetler emek-yoğun olduğu için, istihdam seviyesi hizmetler açısından çok önemli hale gelmektedir. Bu ise, GYÜ'ler açısından hem zorluk hem de fırsatlar yaratmaktadır. Zorluk, GYÜ'lerin verimsiz olarak çalışan sektörlerinde ortaya çıkmaktadır. Kamu iktisadi teşebbüsleri tarafından yaratılan doğal tekeller verimsiz ve ağır çalışmakta ve gizli işsizlik oluşturmaktadırlar. Serbestleşme sonrasında söz konusu işletmelerin rekabet edebilmeleri için verimliliklerini arttırmaları, istihdamlarını optimal

¹³⁵ Mattao, Rathindran and Subramanran, A. g. e. , s. 7. ; Coe, Helpman and Hoffmaister, "North-South R and D Spillovers" **Economic Journal**. 107/440: 134-39, (January 1997) adlı çalışmada teknolojinin yayılmanın (teknolojik dağıtıcıların) etkisini gösteren ampirik bulgular sunmaktadır.

¹³⁶ Mattao, Rathindran and Subramanran, A. g. e. , s.7.

¹³⁷ Mattao, Rathindran and Subramanran, A. g. e. , s. 7.

seviyede tutmaları gerekecektir. Buda büyük olasılıkla söz konusu sektör ve kuruluşlarda önemli ölçüde istihdam daralmasına, kısa veya orta vadede hizmetlerin kalitelerinin ve verimliliğin artmasına yol açacaktır.

2.3.3.Serbestleşme Stratejisi ve Dinamik Etkiler

Hizmetler ticaretindeki engellerin maliyetlerini tahmin etmek zordur. Çoğu ülke engeller hakkında çok az bilgi vermekte, bu engeller ülkelere ve spesifik sektörler için değişmektedir. Hizmetleri oluşturan alt sektör piyasalarında çoğunlukla eksik rekabet vardır. Dolayısıyla engelleri sayısal olarak ortaya koymak ve özetlemek zordur. Fakat bireysel olarak ülkelerde ve sektörlerde eksik rekabet, ülke ekonomileri için büyük maliyetler oluşturmaktadır¹³⁸. Ani bir serbestleşme, yerli hizmet sağlayıcılarının artan rekabet şartlarına uyum sağlayamamaları nedeniyle piyasadan çekilmelerine yol açabilir. Böylece, sektöre giren yabancı hizmet sağlayıcıları piyasa üzerinde egemenlik kurabilir. Hizmetler sektöründe ticari kararlar çok az sayıdaki yabancı hizmet sağlayıcıları tarafından alınabilir. Dolayısıyla ekonomi, dışarıya tam bağlı hale gelecektir.

Hizmetler ticaretinde aşamalı serbestleşme, ulusal ekonomiler için daha tercih edilir yol olmalıdır. Böylece, EAGÜ'lerin ve GYÜ'lerin hizmetler sektöründeki bebek endüstrileri, gelişmiş ülkelerin hizmet sektörleriyle rekabet edecek konuma gelecektir. Aşamalı olarak yapılan serbestleşmede, teknolojileri öğrenmeyi artırarak ve kapasiteleri büyütürken veya yapılandırarak koruma sağlanabilir. Bu, bütün ülkeler için aynı etkiler oluşturmayabilir. Ülkelerin tarife ve tarife dışı engellerle koruduğu sektörlerde teknolojik kapasite açısından çoğu yıllarda bir gelişme olmamaktadır¹³⁹. Ayrıca Krueger ve Tuncer tarafından yapılan bir çalışmaya göre, Türkiye'de korunan bebek endüstrilerin faydalarına ilişkin bir genel delil bulunamamıştır¹⁴⁰.

Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi özellikle EAGÜ ve GYÜ ekonomileri açısından önemli olumsuzluk ve maliyetler yaratabilecektir. "Bebek Endüstriler" tezi

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bakınız. UNCTAD and World Bank, **Strengthening The Service Infrastructure: Uganda, Expansion of Foreign Direct Investment and Trade in Services** (New York: 1997).

¹³⁹ McCulloch, Winters and Cirera, **A. g. e.**, s. 234.

¹⁴⁰ Anne. O. Krueger and Baran Tuncer, "An Empirical Test of the Infant Industry Argument" **American Economic Review**. 72/ 5 (1982), s. 1142-1152.

GYÜ'ler arasında ön plana çıkmaktadır. Hizmetler ticaretinde rekabet edebilme ancak yeni teknolojilere ve diğer belirleyici değişkenlere uyuma bağlıdır. Dolayısıyla, EAGÜ'ler ile GYÜ'ler çoğunlukla gelişmiş ülkelerin hizmet sektörleri ile rekabette eşit konumda olmayıp, söz konusu sektörlerin rekabete hazır hale gelebilmeleri için belli bir korumaya ihtiyaç duymaktadırlar. Hizmetler sektöründeki serbestleşme ulusal kaynakların yeniden dağılımını gerçekleştirip, verimliliğe katkı sağlarken, yerli hizmet sağlayıcıları yabancı hizmet sağlayıcıları ile rekabet etmek için yeni teknolojileri benimseyeceklerdir¹⁴¹. Aniden yapılan bir serbestleşme ise mikro ve makro ekonomi açısından kısa ve orta vadede istihdam, üretim, ticaret hadleri açısından büyük olumsuzluklar yaratabilecektir.

Hizmetler ticaretinde serbestleşme ile birlikte istihdam yaratma ve verimlilik artışının GYÜ'lerin ve EAGÜ'lerin GSYİH'ları üzerindeki etkileri tam olarak belirlenememektedir. Bu etkileri ve diğer maliyetleri ölçmek güç olduğu için serbestleşme öncesinde ve sonrasında izlenecek tam doğru yolu tahmin etmekte zordur¹⁴².

Uzun vadede artan hizmet yatırımları, ekonomik büyümeyi büyük olasılıkla geliştirecek, istihdam seviyesi artacak ve yoksulluk azalacaktır. Fakat hükümetlerin serbestleştirilecek sektörleri özenle seçmeleri çok önemlidir. Çünkü, kısa vadede katlanılan maliyetler uzun vadede fayda olarak geri dönmeyebilir. Özellikle GYÜ'lerin ve EAGÜ'lerin hizmetler ticaretinin çoğu sektöründeki serbestleşmede kısa vadede kayıplarının GSYİH'larına oranı ve etkilenecek nüfusun toplam nüfusa oranı, gelişmiş ülkelere göre çok yüksek olması üzerinde durulması gereken önemli konulardır. Sonuçta yoksulların daha da yoksullaşacağı ticari serbestleşme ekonomik gerçeklere de uymamaktadır.

¹⁴¹ Bernard Hoekman and Aaditya Matto, "Services Economic Development and the Next Round of Negotiations On Services", **Journal of International Development**, 12/2, (Mar. 2000), s. 294.

¹⁴² Matthias and Dean, **A. g. e.** , s. 25.

İKİNCİ BÖLÜM

ULUSLARARASI TİCARETTE HİZMETLER SEKTÖRÜ VE HİZMETLER TİCARETİ GENEL ANLAŞMASI

1. Uluslararası Hizmetler Ticaretine Genel Bir Bakış

İktisat tarihine bakıldığında, hizmetler açısından birinci dönüm noktası sanayi devrimi, ikinci dönüm noktası ise 1960'lı yıllardan sonra sağlanan teknolojik yeniliklerdir. Sanayi devriminde sağlanan ilerlemeler, hizmetler sektörünü sanayi ve tarım sektörleri açısından önemli hale getirmiştir. Bunun yanı sıra gelir artışı, teknolojik yenilikler, ekonomik ve sosyal ihtiyaçlar nedeniyle yeni yeni hizmet sektörleri doğmuştur. Söz konusu süreç hala devam etmektedir.

Sanayi devrimi hizmetlerin önemini arttırmasına karşılık, hizmetler hakkındaki genel görüşte önemli bir değişiklik olmamıştır. Hizmetler sektörü, büyüme potansiyeli ve doğası nedeniyle genelde ticareti yapılamaz bir faaliyet olarak görülmüştür. Gelişmiş ülkelerde hizmetler sektörünün gelişmesi, "deindustrialization" un bir yan etkisi olarak düşünülmüştür¹⁴³.

Hizmetler ticareti 1960'lı yıllarda önemli hale gelirken, özellikle 1980'lerden sonra dünya ticaretinde hiç görülmediği kadar artan bir rol oynamaya başlamıştır. Bunda çok uluslu şirketlerin dünya ekonomisinde giderek daha etkin hale gelmesi, söz konusu şirketlerin üretimlerini belli aşamalarını ayırarak çeşitli ülkelere yayması ve bunun da ülkeler arasında ticarete neden olması etkili olmuştur.

Uzun mesafeli haberleşme hizmetlerinin maliyetleri ile bilgisayar fiyatlarının son 20-25 yılda hızla düşmesi, kişisel bilgisayarların reel fiyatlarındaki azalmanın¹⁴⁴ yanı sıra elektronik ağların gelişmesi, uluslararası hizmetler ticareti açısından diğer

¹⁴³ Carlos Braga, "The Impact of the Internationalization of Services on Developing Countries" **Finance & Development**. 33/1, (March 1996), s. 35.

¹⁴⁴ 1982-1988 yılları arasında kişisel bilgisayarların reel fiyatları yıllık ortalama yüzde 28 düşmüştür.

önemli gelişmelerdir. Elektronik ağlar uzun mesafeli hizmetlerin ticaretinin yapılabilmesine imkan sağlamıştır¹⁴⁵. Maliyetlerin yüksekliği, ürünün özelliği ve yetersiz teknoloji nedeniyle ticareti yapılamaz olarak görülen hizmetler, artık ticareti yapılabilir hale gelmektedir.

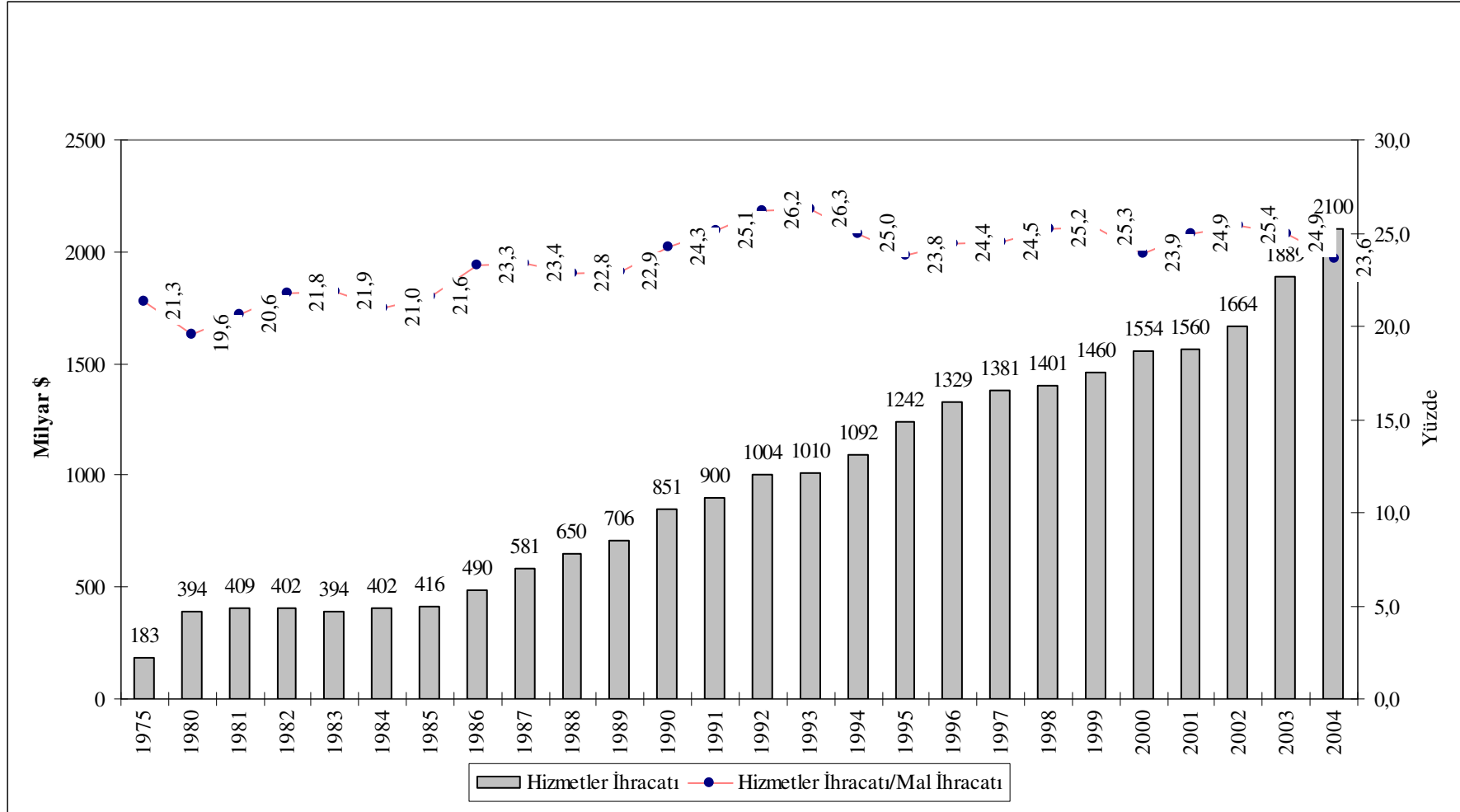
1.1.Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Gelişimi

1970'lerin ilk yıllarında hizmetler ihracatı toplam dünya ihracatının yüzde 14'nü oluşturmaktadır. 1975 yılında hizmetler ihracatı mal ihracatının yüzde 21.3'ne denk gelirken, 1980'nin ilk yıllarında mal ve hizmetler ihracatındaki negatif büyüme ile birlikte biraz gerilemiştir. Fakat bu oran 1983 yılından itibaren artmaya başlamıştır. Hizmetler ihracatının mal ihracatına oranının en yüksek olduğu yıllar yüzde 26.2 ve 26.3 ile 1992 ve 1993'tür. Bunun en önemli nedeni Şekil: 4'te de görüldüğü gibi bu yıllarda hizmetler ihracatının mal ihracatından daha hızlı büyümesidir.

1994 yılından sonra mal ihracatı hizmetler ihracatından daha hızlı büyüdüğünden hizmetler ihracatının mal ihracatına oranı önceki yıllara göre gerilemiştir. 1996-1999 döneminde hizmetler ihracatı mal ihracatından daha hızlı gelişme göstermiştir. Özellikle 1998 yılında Güneydoğu Asya, Rusya ve Latin Amerika'da yaşanan ekonomik istikrarsızlıklar sonucu mal ihracatı yüzde 1.5 negatif büyüme gösterirken, hizmetler ihracatı yüzde 1.4 artmıştır. Şekil: 4'e bakıldığında hizmetler ticaretinin mal ticaretine oranı 2000 yılında yüzde 23.9 iken, bu oran 2003 yılında yüzde 24.9 olarak gerçekleşmiştir.

¹⁴⁵ Stephenson, A. g. e. , s. 7.

Şekil: 4 Hizmetler İhracatının Gelişimi ve Mal İhracatına Oranı (1975-2004)

Kaynak: World Bank ve WTO verilerinden elde edilmiştir.

1980'lerin ilk yıllarında uluslararası ticarete en yüksek büyümenin olduğu alan, hizmetler ticareti olup, negatif büyümenin gerçekleştiği yıllarda dahi mal ticaretine oranla daha iyi büyüme sergilemiştir. 1985-1995 döneminde hizmetler ihracatı, yıllık ortalama yüzde 12 büyürken, 1996-2004 döneminde ise hizmetler ihracatı yıllık ortalama yüzde 6.1 gelişme göstermiştir. 1985-1995 döneminde, mal ticaretindeki büyüme yıllık ortalama yüzde 9.5 olarak gerçekleşmiştir. 1996-2004 döneminde ise mal ihracatı yüzde 6.3 büyüme göstermiştir.

1998 yılında ticari hizmetler¹⁴⁶ ihracatı yaklaşık 1.401 milyar dolarda kalmıştır. Hizmetler ihracatındaki bu duraklama, hizmetler ticaretinin istatistiğinin düzenli olarak tutulmaya başlandığı 1980 yılından bu yana ilk defa olmuştur. Hizmetler ihracatında durgunluk üç temel hizmet kategorisinde (taşımacılık, seyahat ve diğer ticari hizmetler) de görülmüştür. Bu dönemde, diğer ticari hizmetler ihracatı, yüzde 1 oranında büyümüştür. Seyahat hizmetleri ihracatında herhangi bir değişiklik olmamış, taşımacılık hizmetleri ihracatı yüzde 2 oranında gerilemiştir. Burada, telif hakkı ve lisans ücretleri ile finans, müteahhitlik, haberleşme ve diğer iş hizmetlerinden oluşan diğer özel hizmetlerin uluslararası hizmetler ticaretinde yüzde 40'tan daha fazla bir paya sahip olduğu göz önüne alınmalıdır¹⁴⁷. Bu sektörlerin ihracatında ortalamanın üstünde bir büyüme gerçekleşmiştir.

Ticari hizmetler ihracatındaki artışın en hızlı gerçekleştiği dönem, Şekil: 5'te de görüldüğü gibi, 1985-1990 yıllarıdır. Bu dönem enformasyon teknolojisine bağlı olarak haberleşme alanında sağlanan ilerlemelerin yoğun olduğu bir dönemdir. Bunda, bilgisayar ve iletişim teknolojilerinin hızla gelişmesiyle dünyayı saran bilgisayar destekli elektronik ağların özellikle internetin önemli yeri vardır. Bu gelişmede bilgi temelli hizmetlerin (profesyonel ve teknik hizmetler, bankacılık, sigorta, sağlık ve eğitim hizmetleri) hızla büyümesi de etkili olmuştur.

1999 yılında hizmetler ticaretindeki büyüme, 1995 yılından sonra ilk defa mal ticaretindeki büyümenin gerisinde kalmıştır. Bunun en temel nedeni, müteahhitlik hizmetleri ticaretinin hacmindeki azalmadır. Bu ise telif hakkı ve lisans ücretlerinin artışı düzenleyen bildiriden kaynaklanmıştır¹⁴⁸.

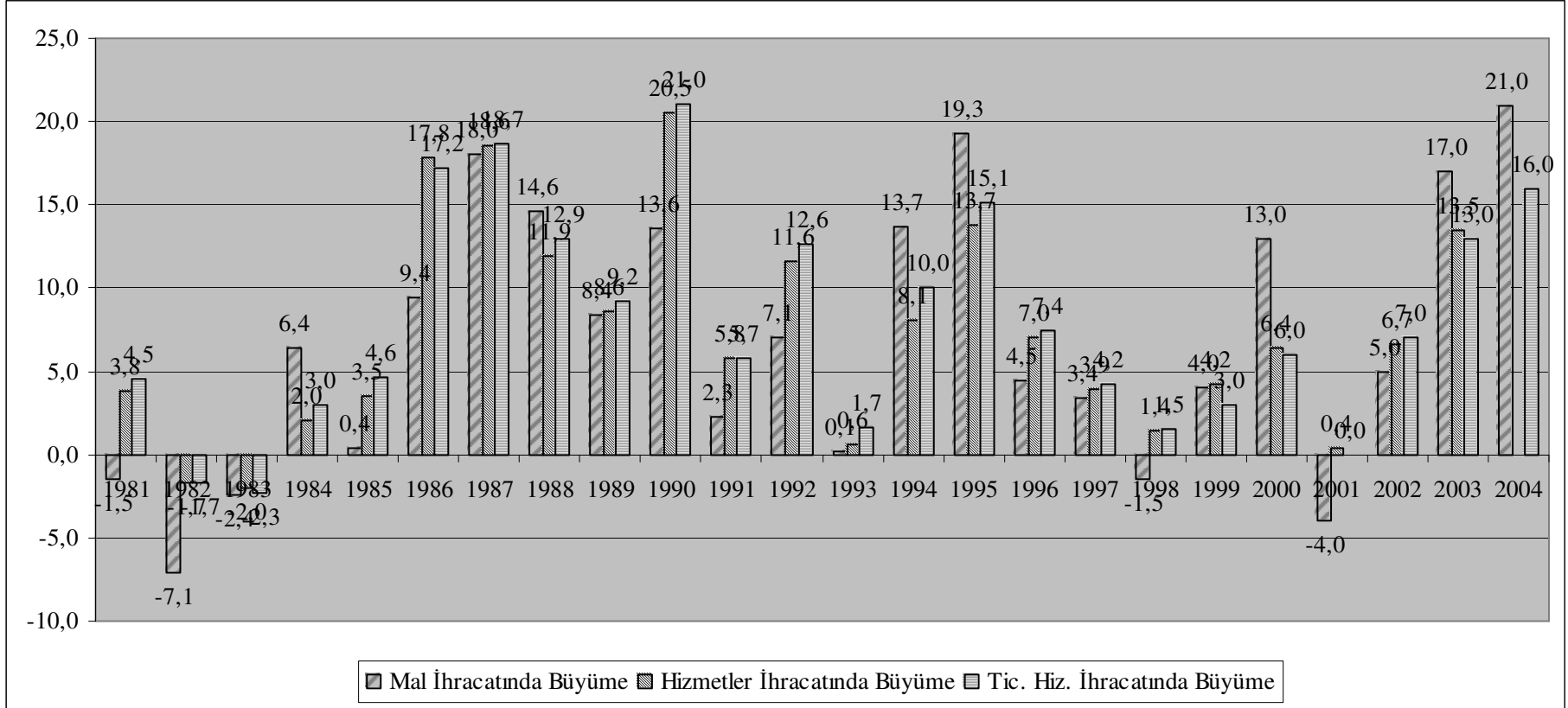
¹⁴⁶ Ticari hizmetler taşımacılık, seyahat ve finans, iletişim, müteahhitlik (inşaat), enformasyon, teknik, iş ve mesleki hizmetleri kapsayan "diğer özel hizmetler"den oluşmaktadır. Uzun mesafeli hizmetler genelde diğer özel hizmetlere kaydedilmektedir.

¹⁴⁷ WTO, **Annual Report 1999** (Geneva: WTO Publications, 1999), s. 13.

¹⁴⁸ WTO, **International Trade Statistics 2000** (Geneva: WTO Publications, 2000), s. 5.

2004 yılında petrol fiyatlarının çok hızlı artması başta taşımacılık hizmetleri ticaretini genişletmiştir. Mal ihracatının dolar kuru ve petrol fiyatlarındaki artış nedeniyle tutar olarak hızlı artışı hizmetler ticaretinin küresel ticaretteki payının azalmasına neden olmuştur .

Şekil: 5 Hizmetler İhracatının Büyüme Hızları (1981-2004)

Kaynak: World Bank ve WTO verilerinden elde edilmiştir.

1.1.1. Bölgelere Göre Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Gelişimi

Hizmetler ticaretinde artışlar bölgeden bölgeye, sektörden sektöre, yıldan yıla farklılık göstermektedir. 1990'lı yıllarda hizmetler ticaretinin hızla büyümesinden dünyanın bütün bölgeleri faydalanmıştır. Tablo: 3 ve 4'te görüldüğü gibi 1990-2004 yılları arasında hizmetler ihracatında en hızlı büyümeyi Asya kıtası sağlamıştır. 1998 yılında yaşanan Güneydoğu Asya Krizi, bölge ülkelerinin ihracatlarını ve ithalatlarını etkilemiştir. 1998 yılında hizmetler ihracatında durgunluk yaşanmıştır. Asya kıtasının hizmetler ihracatı yüzde 13 oranında düşerken, en büyük düşüş yüzde 37 ile Singapur'da gerçekleşmiştir. Bu ülkeyi yüzde 36 ile Endonezya, yüzde 31 ile Malezya, yüzde 24 ile Hindistan ve yüzde 16 Tayland izlemiştir¹⁴⁹. Asya kıtasının ihracatında düşüşe karşılık, Batı Avrupa'da bir önceki yıla göre önemli bir artış gerçekleşmiştir. Batı Avrupa'da hizmetler ihracatındaki artış 1997 yılında yüzde 1 iken, 1998 yılında yüzde 7 olmuştur¹⁵⁰.

1999 yılında, Asya'da seyahat hizmetleri ticareti yüzde 9 artarken, Latin Amerika'da ithalatın azalışına karşın ihracatta artış gerçekleşmiştir. 1999 yılında Latin Amerika'daki ekonomik zorluklar hizmetler ticaretini etkilemiştir. Bu Bölgede, ihracatta bir artış olmazken, ithalat yüzde 5 küçülmüştür. Bu azalma Meksika'da daha fazla olmuş, bu ise seyahat ve diğer iş hizmetleri gelirlerindeki azalmadan kaynaklanmıştır¹⁵¹. Kuzey Amerika'da artan mal ticareti ile bağlantılı olarak taşımacılık hizmetleri ticareti artarken, üç temel hizmet kategorisinde çok belirgin olmayan biçimde büyüme kaydedilmiştir¹⁵².

1999 yılında Asya ekonomilerinin Güneydoğu Asya Krizi'nin etkilerinden kurtulmalarıyla hizmetler ihracatı artmaya başlamış, bu ülkelerin ihracatları yüzde 4 oranında gelişirken, Batı Avrupa'nın ihracatında herhangi bir artış olmamıştır. AB'nin hizmetler ihracatı 1999 ve 2000 yıllarında Euro/dolar paritesinin düşmesi nedeniyle azalmıştır. 2000 yılında AB'nin hizmetler ihracatı Euro dikkate alındığında yüzde 17, dolar dikkate alındığında yüzde 2.5 artmıştır¹⁵³. 2001 yılında, Tablo: 3'ten de görüldüğü

¹⁴⁹ WTO, A. g. e. , s. 90.

¹⁵⁰ WTO, **International Trade Statistics 1999** (Geneva: 1999), s. 16.

¹⁵¹ WTO, **Annual Report 2000** (Geneva: 2000), 2. 12.

¹⁵² WTO, A. g. e. , s. 5.

¹⁵³ WTO, **International Trade Statistics 2001** (Geneva: 2001), s. 3.

gibi, hizmetler ihracat ve ithalatlarında en büyük tutara, sırasıyla 604 ve 589 milyar dolarla sahip olan AB, 2002 yılında ihracatını 763 milyar dolara ve ithalatını da 716 milyar dolara çıkararak üstünlüğünü sürdürmüştür. AB'yi Asya ve Kuzey Amerika izlemektedir.

Tablo: 4'e bakıldığında Afrika kıtasının mal ticaretinde olduğu gibi ticari hizmetler ticaretinden de az pay aldığı görülmektedir. 2001 yılında G. Afrika ve Mısır Afrika kıtası hizmetler ihracatının yarıya yakınıni gerçekleştirmiştir. Bu iki ülkenin 2001 yılı hizmetler ihracatı Afrika kıtasının 2004 yılı rakamının üçte birine denktir. 2000 yılından sonra, özellikle 2002-2004 döneminde Kuzey ve Latin Amerika'nın ticari hizmetler ihracat ve ithalatındaki büyüme dünya ortalamasının altında kalmıştır. Avrupa, Afrika ve kısmen Asya kıtası dünya ortalamasının üstünde performans sergilemiştir. Asya'daki gelişmede Çin, Hindistan, Hong Kong, Singapur ve Tayvan gibi dünya ticaretinde giderek önem kazanan ülkelerin etkisi vardır.

Tablo: 4'te görüldüğü gibi 2004 yılı itibariyle ticari hizmetler ticaretinin yüzde 53'ünü Avrupa (yüzde 47.9'u AB'ye ait) yüzde 20.8'ini Asya, yüzde 17.4'ünü Kuzey Amerika (yüzde 15.2'si ABD'ye ait), yüzde 3.3'ünü Latin Amerika ve yüzde 2.2'sini Afrika kıtası gerçekleştirmiştir. 2000 yılına göre 2004 yılında AB ticari hizmetler ticaretinde payını artırırken, Kuzey ve Latin Amerika'nın payı azalmıştır. Asya ve Afrika kıtası payını korumuştur.

Hizmetler ticaretine ülkelerin/ bölgelerin gelişmişlik seviyeleri açısından bakıldığında, GYÜ'lerin hizmetler ihracatı (finansal hizmetler, mesleki hizmetler, haberleşme ve turizm gibi), 1991-1995 yılları arasında yıllık ortalama yüzde 12 büyürken, gelişmiş ülkelerde bu oran, GYÜ'lerin iki katıdır. Bu artışlardan Çin, Tayland ve Filipinler gibi GYÜ'ler yüzde 20- 30 arasında, Mısır, Hindistan ve Rusya yüzde 10 oranında pay almışlardır.

**Tablo: 3 Bölgeler İtibariyle Ticari Hizmetler
Ticaretinde Büyüme (1990-2002)**

(Milyar \$)

Bölgeler	İhracat							İthalat						
	Tutar		Yıllık Yüzde Değişim					Tutar		Yıllık Yüzde Değişim				
	2002	2001	1990- 2000	1998	2000	2001	2002	2002	2001	1990- 2000	1998	2000	2001	2002
Dünya	1.570	1.440	6	1	6	0	6	1.545	1.430	6	2	6	1	5
K. Amerika	309	298	7	2	9	-3	1	248	227	7	8	14	-1	1
Latin Amerika	56	58	7	7	11	-2	-4	65	72	8	4	12	1	-9
- Meksika	..	13	6	6	15	-7	17	5	7	18	1	..
Batı Avrupa	763	670	4	7	1	2	9	716	631	4	9	1	3	9
- AB 15	686	604	4	7	1	3	10	669	589	5	9	1	3	9
Afrika	31	30	5	-1	0	0	2	40	38	4	0	7	2	2
Asya	322	298	9	-13	12	-1	7	367	351	7	-11	8	-2	3
- Çin	39	31	18	-3	15	9	20	46	36	24	-5	16	9	18
- Hong Kong	..	43	9	-6	13	2	23	8	1	2	0	..
- Japonya	65	63	5	-9	13	-1	2	107	107	3	-9	1	-7	0
- Asya (5) ¹	..	66 ⁽²⁾	10	-22	0	7 ⁽²⁾	85 ⁽²⁾	11	-25	15

Kaynak: WTO, **International Trade Statistics 2002**, s. 16, WTO, **International Trade Statistics 1999**, s. 16; WTO, **International Trade Statistics 2003**, s. 20.

(1) Endonezya, G. Kore, Malezya, Filipinler ve Tayland.

(2) 2000 yılı verisidir.

Tablo: 4 Seçilmiş Bölge ve Ülkelerin Ticari Hizmetler İhracatı ve Payları (1980-2004)

(Milyar \$)

Bölgeler	1980	1990		1995		2000		2004	
	Tutar	Tutar	Pay(%)	Tutar	Pay(%)	Tutar	Pay(%)	Tutar	Pay(%)
Dünya	364.3	783.2	100.0	1.190.6	100.0	1.485.6	100.0	2.100	100.0
K.Amerika	45.2	151.2	19.31	224.0	18.81	309.7	21.14	366	17.4
ABD	38.1	132.8	--	198.1	16.68	272.1	18.57	319	15.2
L.Amerika	17.5	29.7	3.79	44.300	3.72	59.8	4.08	69	3.3
Arjantin	1.4	2.2	0.29	3.5	0.30	4.3	0.30	2.8 ⁽¹⁾	0.18 ⁽¹⁾
Brezilya	1.6	3.7	0.47	6.0	0.50	8.8	0.60	11	0.5
Meksika	4.3	7.2	0.92	9.5	0.81	13.5	0.93	14	0.7
Avrupa	212.3	415.6	53.06	566.3	47.56	674.8	46.06	1.114	53.0
AB (15)	191.1	369.5	47.18	507.0	42.58	645.9	41.36	1.005	47.9
Türkiye	0.6	7.8	1.26	14.4	1.22	19.2	1.31	23.4	1.1
Afrika	12.3	18.7	2.39	25.6	2.15	30.9	2.11	47	2.2
G. Afrika	2.4	3.2	0.42	4.4	0.37	4.7	0.32	8 ⁽¹⁾	0.4 ⁽¹⁾
Mısır	2.3	4.8	0.61	8.2	0.69	9.6	0.66	8.9 ⁽¹⁾	0.57 ⁽¹⁾
Asya	49.9	131.5	16.79	262.1	22.01	304.2	20.76	436	20.8
Avustralya	3.6	9.8	1.26	15.7	1.32	17.9	1.22	16.7 ⁽¹⁾	1.07
Hindistan	2.8	4.6	0.59	6.7	0.57	17.6	1.21	32	1.5
Hong Kong	5.7	18.1	2.31	34.3	2.88	41.4	2.84	54,0	2.6
Japonya	18.7	41.3	5.28	63.9	5.37	60.3	4.66	94,0	4.5

Kaynak: WTO verilerinden derlenmiştir.

(1) 2001 yılı verileridir.

Hizmetler ihracatına GYÜ'ler açısından bakıldığında, 1980-2003 yılları arasında söz konusu ülkeler ihracatlarını 5.3 kat arttırmış ve 342 milyar dolara ulaşmışlardır. Tablo: 5'e bakıldığında, 2003 yılında toplam 1.409 milyar dolar dünya hizmetler ihracatının 1.072 milyar doları gelişmiş ülkeler tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. Ayrıca, 1980 yılında dünya hizmetler ihracatı 349 milyar dolar iken, gelişmiş ülkelerin hizmetler ihracatı 281 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. GYÜ'lerin ve EAGÜ'lerin ihracat tutarları oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Sonraki yıllarda, GYÜ'ler ve EAGÜ'ler toplam ihracatları içindeki hizmetler ihracatının paylarını artırmalarına karşılık, gelişmiş ülkelerin mal ihracatında olduğu gibi hizmetlerde de üstünlüğü devam etmektedir. Gelişmiş ülkelerin hizmetler ticaretinde karşılaştırmalı üstünlükleri devam etmesine karşılık, bazı EAGÜ'lerin ve GYÜ'lerde düşük ücret oranları bu ülkelere emek yoğun hizmet sektörlerinde üstünlük sağlamaktadır¹⁵⁴.

Tablo: 5 Ülkelerin Gelişmişlik Düzeyleri ve Ticari Hizmetler İhracatı (1980-2003)

(Milyar \$; %)

	1980		1985		1990		1995		2000		2003	
	Tutar	Pay	Tutar	Pay	Tutar	Pay	Tutar	Pay	Tutar	Pay	Tutar	Pay
Geliş. Ülkeler	281	80.4	292	78.2	625	80.1	868	73.1	1.072	73.3	1.409	75.8
GYÜ'ler	64	18.4	75	19.9	145	18.6	275	23.2	342	23.4	407	21.9
EAGÜ'ler	2	0.6	2	0.6	3	0.4	5	0.4	6	0.4	8	0.4
Geçiş Ekono.	2	0.6	4	1.2	7	0.9	39	3.3	43	2.9	36	1.9
Dünya	349	100.0	373	100.0	780	100.0	1.187	100.0	1.463	100.0	1.860	100.0

Kaynak: UNCTAD

Tablo: 6 ve 7 uluslararası hizmetler ticaretinde, özellikle ihracatta, ilk sıraları alan gelişmiş ve bazı GYÜ'lerin mal ticaretinde de ilk sıralarda olduğunu göstermekte ve gelişmişlik düzeyi ile hizmetler ticareti arasında bir bağlantıya işaret etmektedir¹⁵⁵. WTO (DTÖ) tarafından yayınlanan 2004 yılı verilerine göre, ABD'nin ticari hizmetler ihracatında (Tablo: 7) payı yüzde 15.2, ticari hizmetler ithalatındaki payı ise yüzde 12.4

¹⁵⁴ Steven M. Shugan, "Explanations for the Growth of Services", s. 10. "bear.cba.ufl.edu/shugan/profile/ESG.pdf" (12.07.2005)

¹⁵⁵ Norman Gemmill, "Economic Development and Structural Change: The Role of the Service Sector", *Journal of Development Studies*. 19/1, (1982) s. 60.

iken, bu ülkenin ticari mal ihracatından aldığı pay yüzde 9 ve ithalatından aldığı pay ise yüzde 16.1'dir. ABD'nin ticari hizmetler ticaretindeki fazlası cari işlemler dengesinin fazla vermesini sağlamaktadır.

2004 yılında Kıta Çin'i hizmetler ihracatından yüzde 2.8 pay almıştır. Kıta Çin'i 1990-2000 döneminde ticari hizmetler ihracatı yüzde 18 arttırarak yüksek bir performans sergilemiştir. 2004 yılı ticari hizmetler ihracatı sıralamasında Kıta Çin'ini GYÜ'ler arasından yüzde 2.6 ile Hong Kong, yüzde 1.9 ile G.Kore ve yüzde 1.7 ile Singapur izlemiştir. Ticari hizmetler ihracatı sıralamasında ilk 20 ülke arasında yer alan GYÜ'lerin toplam ihracat tutarları 189.2 milyar dolar ve payları ise yüzde 10.5 olmakta, bu oran ise ikinci sıra yer alan İngiltere'den biraz fazladır. Ticari hizmetler ithalatında ilk 20 ülke arasında yer alan 5 GYÜ'nün toplam ihracat tutarları 223.3 milyar dolar ve payları ise yüzde 10.6'ya denk gelmektedir. 2004 yılına bütün olarak bakıldığında ticari hizmetler ticaretinde ilk 20 arasında yer alan GYÜ'ler açık vermektedir. Bireysel olarak bakıldığında sadece Hong Kong ile Singapur fazla vermektedir. Türkiye ise ticari hizmetler ihracatında 23.4 milyar dolar ve yüzde 1.1 payla 26 ncı sırada yer alırken, ticari hizmetler ithalatında ilk 30'a girememiştir. Sonuçta Türkiye'nin uluslararası hizmetler ticareti dengesi fazla vermektedir.

Hizmetler ticareti son on yılda küresel çıktıdan daha hızlı büyümektedir. Hizmetlerin GSYİH'dan aldığı pay, 1990'ların ortası itibariyle, Hong Kong ve ABD'de yüzde 80, Brezilya, Şili, G. Kore, Meksika ve Tayland'da yüzde 60, Hindistan ve Endonezya'da yaklaşık 50'dir. Hizmetler sektörü ülke ekonomileri için çok önemli olduğundan en düşük gelire sahip ülkelerin bile GSYİH'larında üçte birinden fazla paya sahiptir. Geniş bir sektörel kapsama sahip olan hizmetler sektörü ihracatında GYÜ'ler mütevazı bir paya sahiptir¹⁵⁶.

¹⁵⁶ Rolf J. Langhammer, "Developing Countries as Exporters of Services: What Trade Statistics Suggest", **Journal of Economic Integration**. 17/ 2, (2002), 304-305.

Tablo: 6 Uluslararası Mal Ticaretinde İlk 20 Ülke (2004)

(Milyar \$)

İhracat				İthalat			
Ülkeler	Tutar	Pay (%)	Değişim (%)	Ülkeler	Tutar	Pay (%)	Değişim (%)
Almanya	914.8	10.0	22	ABD	1.526.4	16.1	17
ABD	819.0	9.0	13	Almanya	717.5	7.6	19
Çin	593.4	6.5	35	Çin	561.4	5.9	36
Japonya	565.5	6.2	20	Fransa	464.1	4.9	16
Fransa	451.0	4.9	15	İngiltere	462.0	4.9	18
Hollanda	358.8	3.9	21	Japonya	454.5	4.8	19
İtalya	346.1	3.8	16	İtalya	349.0	3.7	17
İngiltere	345.6	3.8	13	Hollanda	319.9	3.4	21
Kanada	322.0	3.5	18	Belçika	287.2	3.0	22
Belçika	308.9	3.4	21	Kanada	275.8	2.9	17
Hong Kong	265.7	2.9	16	Hong Kong	273.0	2.9	17
G.Kore	253.9	2.8	31	İspanya	249.8	2.6	20
Meksika	188.6	2.1	14	G.Kore	224.4	2.4	26
Rusya	183.2	2.0	35	Tayvan	167.9	1.8	32
Tayvan	181.4	2.0	21	Singapur	163.8	1.7	28
Singapur	179.5	2.0	25	Singapur	163.8	1.7	28
İspanya	179.0	2.0	15	Avusturya	115.1	1.2	16
Malezya	126.5	1.4	21	İsviçre	111.5	1.2	16
İsveç	121.0	1.3	28	Avustralya	107.8	1.1	26
S.Arab.	119.6	1.3	28	Malezya	105.2	1.1	26

Kaynak: WTO, **World Trade 2004, Prospect For 2005** (2005 Press Releases, Pres/401, 14 April 2005)

Tablo: 7 Ticari Hizmetler İhracat ve İthalatında İlk 20 Ülke (2004)

(Milyar \$)

İhracat				İthalat			
Ülkeler	Tutar	Pay (%)	Değişim (%)	Ülkeler	Tutar	Pay (%)	Değişim (%)
ABD	319.3	15.2	11	ABD	259.0	12.4	13
İngiltere	169.2	8.1	16	Almanya	190.8	9.2	11
Almanya	126.1	6.0	9	İngiltere	135.7	6.5	13
Fransa	108.4	5.2	10	Japonya	133.6	6.4	21
Japonya	93.8	4.5	21	Fransa	94.5	4.5	13
İtalya	84.6	4.0	21	İtalya	79.6	3.8	9
İspanya	84.2	4.0	10	Hollanda	72.4	3.5	11
Hollanda	72.4	3.4	15	Çin	69.7	3.3	..
Çin	58.9	2.8	..	İrlanda	58.2	2.8	11
H. Kong Kong	54.0	2.6	20	Kanada	55.9	2.7	12
Belçika	49.5	2.4	15	İspanya	53.3	2.6	17
Avusturya	47.2	2.2	12	G.Kore	49.6	2.4	24
Kanada	46.9	2.2	12	Belçika	48.4	2.3	15
İrlanda	46.2	2.2	22	Avusturya	48.0	2.3	16
G.Kore	39.7	1.9	26	Hindistan	37.9	1.8	..
İsveç	37.8	1.8	25	Singapur	36.2	1.7	23
Danimarka	37.5	1.8	18	Danimarka	34.3	1.6	21
İsviçre	37.1	1.8	12	Rusya	33.5	1.6	21
Singapur	36.6	1.7	19	İsveç	33.2	1.6	16
Lüksemburg	33.4	1.6	35	Tayvan	29.9	1.4	20

Kaynak: WTO, A. g. e.

1.1.2. Sektörler İtibariyle Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Gelişimi

1980 yılında uluslararası hizmetler ticaretinden büyüme hızı bakımından ön plana çıkan sektörler profesyonel ve teknik hizmetlerdir. Bunlara ek olarak e-ticaret ile yazılım ve donanım hizmetleri sektörlerindeki gelişmeler de dikkat çekmiştir. 1990'lar boyunca, taşımacılık ve seyahat hizmetleri gelirleri yıllık yüzde 3.5 ile 6 arasında genişlemiştir. Buna karşılık diğer ticari hizmetler yaklaşık yüzde 8.5 oranında artmıştır.

1992-2002 döneminde seyahat hizmetlerinin ticari hizmetler ihracatından aldığı pay giderek azalmış, 2002 yılında yüzde 30.6 olarak gerçekleşmiştir. 2002 yılı itibariyle seyahat ihracatında ilk 15 ülke arasında Türkiye dahil olmak üzere toplam 5 GYÜ var iken, ithalatta ise 3 GYÜ bulunmaktadır¹⁵⁷. 2002 yılında toplam ihracat içinde seyahat hizmetlerinin oran olarak en fazla olduğu bölge Latin Amerika ve Afrika'dır. Tablo: 8'de görüldüğü gibi 2004 yılında seyahat hizmetleri ihracatı yüzde 17.3 artarak, 622 milyar dolara ulaşmış ve ticari hizmetler ihracatından yüzde 29.6 pay almıştır.

Taşımacılık hizmetlerinin de 1992-2002 döneminde ticari hizmetler ihracatından aldığı pay azalma eğilimine girmiştir. 2004 yılında taşımacılık hizmetlerinin ticari hizmetler ihracatından aldığı pay, Tablo: 8'den de görüldüğü gibi, yüzde 23.6'dır. Taşımacılık hizmetleri ihracatında büyüme 1990'ların yılların ilk yarısında ikinci yarıya nispeten yüksektir. Taşımacılık hizmetleri ihracatında 2001 yılında negatif büyüme gerçekleşmiştir. Taşımacılık hizmetleri ihracatında gelişmiş ülkelerin ağırlığı bulunmaktadır. Taşımacılık hizmetleri ihracatında ilk 15 ülke arasında GYÜ'lerden sadece G. Kore ve Hong Kong bulunmaktadır. İthalatta ise ilk 15 ülke arasında 4 ülke bulunmaktadır. Buna karşılık gelişmiş ülke (Japonya) ve bölgelerin toplam ticari hizmetler ihracatında taşımacılık hizmetlerinin payı düşüktür¹⁵⁸.

Tablo: 8'de görüldüğü gibi diğer ticari hizmetlerin ticari hizmetler ihracatındaki payı giderek artmış, 2004 yılında yüzde 46.8'e ulaşmıştır. Diğer ticari hizmetlerin toplam ticari hizmetler ihracatındaki payı 1990'ların ilk yıllarında yaklaşık yüzde 39'dır. Diğer ticari hizmetler ihracatında gelişmiş ülke (Japonya) ve bölgelerin (Batı Avrupa ve Kuzey Amerika) payları diğer sektörler göre üstünlükleri daha fazladır¹⁵⁹. Tablo: 9'da görüldüğü gibi, Japonya'nın ticari hizmetler ihracatının yüzde 57.6'sı diğer ticari hizmetlere ihracatına aittir.

Taşımacılık hizmetleri ihracatı 1990-1995 arasında ortalama yüzde 6, 1995-2000 arasında ise 3 büyümüştür. Aynı dönemlerde seyahat hizmetleri ihracatında ortalama yüzde 9 ve 3, diğer hizmetler ihracatında ortalama yüzde 11 ve 6 oranında büyüme gerçekleşmiştir. 1990'lı yıllarda ticari hizmetlerde seyahat ve taşımacılık gibi geleneksel hizmetlerin payı azalırken, üretici hizmetler olarak adlandırılan diğer hizmetlerin payı belirgin olarak artmıştır. Özellikle finansal hizmetler, iletişim

¹⁵⁷ WTO, **International Trade Statistics 2003** (Geneva: 2003), s. 162-163.

¹⁵⁸ WTO, **A. g. e.**, s. 160-161.

¹⁵⁹ WTO, **A. g. e.**, s. 164.

hizmetleri ve pazarlama gibi beşeri sermaye yoğun hizmetlerde önemli ilerlemeler sağlanmıştır. Bu hizmetlerde gelişmiş ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğü vardır. GYÜ'lerin söz konusu hizmetlerde karşılaştırmalı üstünlük elde edebilmesi, yeni teknolojileri transfer edebilme ve geliştirebilme yeteneğine bağlıdır.

Tablo: 8 Ticari Hizmetler Ticaretinde Alt Sektörlerdeki Gelişmeler (1980-2004)

Sektörler	Tutar (Milyar\$)										Pay (%)										Değişim(%)							
	1980	1990	1995	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	1980	1990	1995	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	1990 1995	1995 2000	2000	2001	2002	2003	2004	
Sey. Hiz. İhr	102	264	406	430	440	465	465	480	530	622	28.1	33.8	34.1	32.6	32.6	32.4	32.1	30.6	29.4	29.6	9	3	4	-2	4	10.4	17.3	
Taş. Hiz. İhracatı	134	223	303	310	310	330	340	350	410	496	37.0	28.6	25.5	23.5	23.0	23.0	23.4	22.3	22.7	23.6	6	3	7	-1	4	17.1	20.9	
Diğ. Tic. Hiz. İhr.	126	293	481	580	600	640	655	740	865	981	34.9	37.6	40.4	43.9	44.4	44.6	45.2	47.0	47.9	46.8	11	6	7	2	9	16.8	13.4	
Tic. Hiz. İhracatı	362	780	1.190	1.320	1.350	1.435	1.450	1.570	1.805	2.100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	6.2	1.0	8.2	14.9	16.3	

Kaynak: WTO, **International Trade Statistics** (Çeşitli sayılar); <http://stat.wto.org/StasticalProgram/WSDBStatProgramSeries.aspx?Language=E> (10.09.2005)

Tablo: 9 Ticari Hizmetler Ticaretinde Alt Sektörlerde Ülke ve Bölgelerin Payları (1999-2002)

	Seyahat Hizmetleri (Ticari Hizmetler Ticaretinin % si Olarak)								Taşımacılık Hizmetleri (Ticari Hizmetler Ticaretinin % si Olarak)								Diğer Ticari Hizmetler (Ticari Hizmetler Ticaretinin % si Olarak)							
	İhracat				İthalat				İhracat				İthalat				İhracat				İthalat			
	1999	2000	2001	2002	1999	2000	2001	2002	1999	2000	2001	2002	1999	2000	2001	2002	1999	2000	2001	2002	1999	2000	2001	2002
K.Amerika	33.8	35.7	33.3	31.1	33.5	33.0	32.0	29.4	19.0	18.7	17.7	17.2	29.2	30.7	30.9	27.3	47.2	45.6	49.1	51.7	37.3	36.3	37.1	43.3
L.Amerika	56.0	53.3	54.6	54.6	31.7	30.8	29.9	28.6	18.1	16.8	17.0	18.0	39.2	31.5	31.4	28.8	25.9	30.0	28.5	27.3	29.1	37.8	38.7	42.6
B. Avrupa	30.8	30.4	29.4	28.7	31.7	31.0	29.6	30.0	22.4	22.7	23.7	21.8	23.7	24.4	23.5	22.5	46.8	46.9	46.9	49.5	44.5	44.6	46.9	47.5
-AB(15)	30.9	48.9	28.9	28.1	31.6	30.8	29.3	29.7	22.1	22.4	23.0	21.2	23.3	23.8	22.8	21.8	47.0	47.3	48.1	50.7	45.1	45.3	47.9	48.5
Afrika	48.1	46.9	47.9	47.9	21.0	20.4	21.5	20.9	25.1	26.1	27.9	26.2	40.0	39.0	40.2	37.7	26.8	25.1	24.2	25.8	39.0	40.7	38.3	41.3
Asya	28.4	26.9	28.5	28.3	27.5	27.4	27.1	26.9	27.4	27.0	26.9	25.8	30.3	32.8	31.3	31.5	44.1	46.0	44.6	45.9	42.2	39.8	41.6	41.6
-Japonya	5.7	4.9	5.2	5.4	28.7	27.6	24.8	25.0	38.0	37.5	37.7	37.0	26.8	30.3	30.3	29.6	56.3	57.6	57.1	57.6	44.5	42.1	45.0	45.4

Kaynak: WTO, **International Trade Statistics** (Çeşitli sayılar)

1.2. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Nedenleri

Uluslararası hizmetler ticareti, 1960'lı yıllardan sonra gelişmeye başlamıştır. Bunda beşeri sermayede sağlanan ilerlemeler etkili olmuştur. Teknolojik alanda sağlanan gelişmeler ve buna bağlı olarak enformasyon teknolojilerindeki ilerlemeler de önemlidir. Çokuluslu şirketlerin maliyetlerini düşürmek ve ölçek ekonomilerinden yararlanmak amacıyla çeşitli ülkelerde yapmış oldukları yatırımlar, uluslararası hizmetler ticaretinin artmasında önemli faktörlerdir. Uluslararası hizmetler ticaretinin gelişmesinde tarım ve sanayiye göre daha az fiziki sermaye ve daha fazla beşeri sermaye gerekmektedir. Bunun yanı sıra teknolojik yenilikler, enformasyon teknolojisi ve ölçek ekonomileri önemlidir.

1.2.1. Beşeri Sermaye

Beşeri sermaye, bireylerin sahip oldukları bilgi ve becerilerdir¹⁶⁰. Beşeri sermayenin temelini ise eğitim oluşturmaktadır. Eğitim, AR+GE ve teknolojik değişimleri yapan kalifiye (nitelikli) işgücünü yetiştirmektedir. Nitelikli işgücünün enformasyon ve iletişim hizmetleri, eğitim ve öğretim, bilgi yönetimi ve AR+GE alanlarında kullanımı ve yenilikler yapması, hizmetler sektörünü geliştirmektedir. Uluslararası hizmetler ticaretinde daha çok gelişmiş ülkelerin ağırlıkta olması, bu ülkelerin sanayileşme sürecinde beşeri sermayeye verdikleri önem ile fiziki sermaye alt yapılarından kaynaklanmaktadır. Uluslararası hizmetler ticaretinde ilk sıraları alan ülkeler ister gelişmiş isterse GYÜ'ler olsun, beşeri sermayeye büyük önem vermektedirler. Bu ülkelerin AR+GE'ye ayırdıkları paylar, istikrarlı ve yüksek düzeydedir.

¹⁶⁰ Ekonomi literatüründe, ekonomik kalkınmada fiziki ve beşeri sermaye ile doğal kaynakların yanı sıra sosyal sermayenin önemli olduğunu belirten çalışmalar artmaktadır. Sosyal sermaye bireyler arasındaki ilişkilerle gerçekleşir. Bu karşılıklı etkileşimdeki paylaşılmış bilgi, anlayış, norm, kural ve beklentiler sosyal sermayeyi oluşturur. Sosyal sermayeyi fiziki sermayeden ayırt eden bazı özellikler şunlardır: Sosyal sermaye kullanılmakla eskitilemez, sosyal sermaye kolay kolay ölçülemez ve gözlemlenemez. Sosyal sermaye dışsal müdahalelerle oluşturulamaz. Sosyal sermaye fiziki ve beşeri sermaye kavramlarının tamamlayıcısı olup, tek başına ekonomik büyümeyi açıklayamaz. Ayrıntılı bilgi için bakınız. James S. Coleman, "Social Capital in the Creation of Human Capital", **Social Capital**. Ed.: Partha Dasgupta and Ismail Serageldin (Washington: World Bank, 2000, ss. 13-39); Elinor Ostrom, "Social Capital: A Fad or a Fundamental Concept?", **Social Capital**. Ed.: Partha Dasgupta and Ismail Serageldin Washington: World Bank, 2000, ss. 172-214); OECD, **The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital** (Paris: 2001).

Ülkeler, sanayileşme süreçlerini tamamlayıp sanayi ötesi topluma geçerlerken, hizmetler sektörü de önem kazanmaktadır. Gelişmiş ve yüksek gelirli ülkelerin makro ekonomik yapılarında hizmetler sektörünün payı ortalama olarak yüzde 66 düzeylerinde iken, gelişme yolunda olup orta düzeyde gelire sahip ülkelerde hizmetler sektörünün payı yüzde 52'dir. Az gelişmiş ve düşük gelir düzeylerine sahip ülkelerde hizmetler sektörünün payı yüzde 35 civarındadır.

Sanayileşmenin yayılma ve gelişme sürecinde gerekli olan ön koşullar arasında, nüfusun asgari bir temel ve teknik eğitim düzeyine sahip olması gereklidir. Bu gereklilik hizmetler sektörünün gelişmesini ve ülkenin uluslararası hizmetler ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmasını sağlamaktadır. Bu nedenle çoğu GYÜ hizmetler ihracatında atılım yapmak için temel ve teknik eğitime daha fazla önem vermektedir. Çünkü eğitim, toplumların ekonomik ve sosyal anlamda ilerlemesi için mutlak olarak ihtiyaç duyulan bir öğrenim sürecidir¹⁶¹.

Beşeri sermaye teorisine göre, denge yatırım miktarı beşeri sermaye talep eğrisi ile arz eğrisinin kesiştiği noktada belirlenir. Beşeri sermaye talep eğrisi çeşitli faiz oranlarında ne kadar yatırım yapılacağını gösteren eğridir¹⁶². Eğitim yatırımının tıpkı fiziksel sermaye yatırımı gibi fayda ve maliyetleri söz konusudur¹⁶³. Eğitim ile geliştirilen beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi önemlidir. Cohen (1997) ve Barro (1995 ve 1998) tarafından yapılan çalışmalarda, beşeri sermayenin ekonomi üzerindeki rolü kanıtlanmıştır¹⁶⁴.

1.2.2. Teknolojik Yenilik

Teknoloji alanında sağlanan ilerlemeler, maliyetleri azaltarak taşımacılık, iletişim ve enformasyonun kalitesini arttırmıştır. Böylece, fiziki uzaklıklar aynı kalırken, ekonomik uzaklık azalmıştır. Genel yapısı ve özellikleri dolayısıyla ticareti

¹⁶¹ Mehmet Karagül, **Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu** (Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayın No: 37. Ankara: Anıt Matbaası, 2002), s. 41.

¹⁶² M. Kemal Biçerli, **Çalışma Ekonomisi** (İşletme-Ekonomi Dizisi: 114, Yayın No: 1049, 1. Bası. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2000), s. 240.

¹⁶³ Biçerli, **A. g. e.**, s. 250.

¹⁶⁴ Karagül, **A. g. e.**, s. 41- 47.

yapılamayan hizmetler, uluslararası hizmetler ticaretinin kalemleri arasına girmeye başlamıştır.

Teknolojik ve yönetsel yenilikler diğer sektörlerde olduğu gibi arz ve talebin büyümesini sağlayarak hizmetlerin uluslararası ticaretten daha fazla pay almasını sağlamaktadır. Hizmet sağlayıcıları dünyanın herhangi bir yerine yerleşebilmekte ve kendi ülkesinin dışında hizmet ticareti yapabilmektedir¹⁶⁵. Bu ise teknolojik yeniliklerle fiziki uzaklıkların artık öneminin azalması, taşıma maliyetlerinin azalması ve iletişim teknolojileri ile birlikte hizmet sağlayıcılar ve tüketiciler arasındaki iletişimin kolaylaşmasının sonucudur. Artık fiziki olarak mekan değişikliği gerektiren hizmet sektörlerinde bile teknolojik yeniliklerden yararlanılarak mekan değişikliğine gerek kalmadan hizmetler ticareti yapılmaktadır. Sağlık sektöründe A ülkesinde gelişmiş bir hastanedeki uzman, herhangi bir hastasının hastalığıyla ilgili tüm verileri, analiz sonuçları ve röntgen ile ultrason bilgilerini dijital teknolojiler sayesinde B ülkesindeki bir hastanedeki uzmana iletmesi ve bu kişi ile konsültasyon imkanı vardır. Böylece, ortak bir tedavi uygulanmakta, hastanın yurt dışına çıkma gerekliliği ortadan kalkmaktadır.

Teknolojide özellikle enformasyon ve bilişim teknolojilerinde sağlanan ilerlemeler uluslararası alanda ticareti yapılabilir hizmetlerin sayısını arttırmış ve bazı hizmetlerin önündeki engelleri kaldırarak (ve/veya azaltarak) maliyetleri azaltmıştır. Dolayısıyla, teknolojik yenilikler uluslararası hizmetler ticareti açısından hem bir katalizör hem de yenilikler yaratan otonom bir güç olmuştur. Bu gücün oluşması önemli ölçüde gelire ve gelişmişlik düzeyine bağlıdır.

Ulusların rekabetçi üstünlüklerini belirleyen emek ve sermayenin yanına insan kaynakları, fiziksel kaynaklar, bilimsel bilgi, teknik bilgi, sağlık, dağıtım ve taşımacılık gibi birçok faktör eklenmiştir. Bu ise klasik karşılaştırmalı üstünlüklerin teorisinin hizmetler ticaretine uygulanırken yeniden yorumlanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Uluslararası rekabet gücüne erişmede yalnızca yukarıda sayılan faktörlere sahip olmak yeterli olmamaktadır, önemli olan bunları etkili ve verimli şekilde kullanmaktır¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Bernard Hoekman and Pierre Sauve, "Liberalizing Trade in Services" **World Bank Discussion Papers**. No: 243, (1994), s. 5.

¹⁶⁶ Erol Kutlu, **Dünya Ekonomisi** (Eskişehir, 1997), s. 221.

1.2.3. Enformasyon Teknolojisi

Enformasyon teknolojisi¹⁶⁷ bir önceki başlık olan teknolojik yenilikler arasında bire bir ve doğru orantılı ilişki vardır. Teknolojik yenilikler sayesinde enformasyon daha hızlı yayılmaktadır. Dolayısıyla, hizmetlerin uluslararası ticarete konu olmaları için gerekli olan altyapı oluşmaktadır. Enformasyona dayalı hizmetlerde, haberleşme kanallarının artması ile büyük miktarda bilgiyi hızlı bir şekilde iletebilme sayesinde yeni piyasalara ulaşılmakta ya da yeni piyasalar oluşturulabilmektedir¹⁶⁸. Bunda 20 nci Yüzyıl'ın ortasından itibaren enformasyon alanında sağlanan ilerlemeler etkili olmuştur. 1956 yılında kıtalararası haberleşmeyi sağlayan transatlantik telefon sisteminde 89 hat mevcut olup, konuşma ücreti 557.000 dolar iken, 2000 yılında hat sayısı 60 milyona çıkmış ve konuşma ücreti 3.50 dolara inmiştir. Haberleşme alanında sağlanan ilerlemeler ve maliyetlerin azalması yer küre üzerindeki bireyler ve topluluklar arasındaki ilişkileri her alanda arttırmıştır. Enformasyon sektörü ile beraber hizmetler sektörü birey ve hane halklarını müşteri konumuna sokmuştur.

Enformasyon teknolojisindeki ilerlemeler, hizmet firmalarına kendi imalat süreçlerini parçalara ayırarak, üretimlerinin belli kısımlarının iş gücü ücretleri ve maliyetlerin daha düşük olduğu ülkelere kaydırma imkanı vermiştir. Bu da hizmetlerin ulusal sınırları geçerek alışverişte ekonomiklik yaratması, iş gücü ve enformasyon yoğun hizmetlerde doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını uyarmaktadır¹⁶⁹. ABD ve Avrupa menşeli firmalar, üretim süreçlerinin belli kısımları veya tamamına yakını GYÜ ve/veya EAGÜ'lere kaydırmaktadırlar. Böylece uluslararası hizmetler ticareti artmakta, dünya ticaretinden daha fazla pay almaktadır.

Enformasyon teknolojilerinin hizmetlerin uluslararası alanda ticaretinin yapılabilirliğine katkısı, uzun mesafeli hizmetleri daha ekonomik hale getirdiği için sınırsızdır. Bu teknolojiler sayesinde piyasalara girişler artmış ve yeni ürünler ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra profesyonel ve teknik hizmetler, bankacılık, sigortacılık ve eğitim gibi bilgi temelli hizmetler, hizmetler sektöründe dönüşümü sağlayan ana itici güçler olmuşlardır. Tüketici-hizmet sağlayıcısı arasında karşılıklı etkileşimin çok

¹⁶⁷ Ekonomi literatüründe enformasyon yerine bilişim terimi de yaygın olarak kullanılmaktadır.

¹⁶⁸ www.dtm.gov.tr/ead/DTDERGI/nisan2001/hizmet.htm "Muhlis Halis, Hizmet İşletmelerinde Global Stratejilerin Geliştirilmesi" (20.09.2003).

¹⁶⁹ Hoekman and Sauve, **A. g. e.** , s. 5.

gerekli olduğu bazı hizmetlerin (eğitim ve sağlık hizmetleri gibi) bile sınır ötesi ticareti daha da kolay hale gelmektedir¹⁷⁰.

1.2.4. Ölçek Ekonomileri

Çok uluslu şirketler rekabette daha avantajlı konuma geçmek için üretim maliyetlerini azaltacak şekilde ayırmaktadırlar. Ek olarak, uluslararası işgücünde artan iş bölümü, üretimde mal ve hizmetlerin bölünmesi (üçüncülleşmesi= tertiarisation) ile destek hizmetlerini tüm dünya ticaretinde artan bir şekilde önemli hale getirmektedir¹⁷¹. Bu ise ölçek ekonomilerinin sağladığı imkanlar sayesinde olmaktadır. Dolayısıyla hizmetler alanında özellikle AR+GE, donanım ve yazılım ve diğer alanlardaki doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında ölçek ekonomileri etkili olmuştur. Yabancı sermaye yatırımları finansal hizmetler, toptan ve perakende hizmetleri, emlak ve iş hizmetleri gibi sektörlerde hızla artmıştır¹⁷². Hizmetler, hem ticarete ve hem de doğrudan yabancı sermaye yatırımında en hızlı gelişen sektör olmuştur. 1996 yılında hizmetler ticareti toplam ticaretin yaklaşık beşte birini oluştururken, hizmetler sektöründeki doğrudan yabancı sermaye yatırımları toplam akımların üçte birini oluşturmaktadır.

1.3. Uluslararası Hizmetler Ticareti ve Öncü Sektörler

Sanayi devrimi ile başlayan sanayileşme hareketi ile birlikte ülkeler fiziki ve beşeri sermaye açısından zenginleşmeye başlamışlardır. Bunlarla birlikte teknoloji ve bilimdeki yenilikler ile gelir seviyelerinin artması, hizmetler ticaretinin altyapısını oluşturmuştur. Haberleşme imkanlarının artması, ulusların karşılıklı iletişimini daha da yoğunlaştırarak ticaretin önünü açmıştır. Bunlara paralel olarak haberleşme hizmetleri, elektronik ticaret (e-ticaret), bilgisayar yazılım ve donanım hizmetleri gibi sektörler hizmetler ticaretinde ön çıkmaktadırlar.

¹⁷⁰ Braga, A. g. e. , s. 4.

¹⁷¹ Dietrich Barth, **The Prospect of International Trade in Services** (Bonn: Friedrich Ebert Foundation, 1999), s. 21.

¹⁷² World Bank, **Global Economic Prospects and Developing Countries** (Washington:1995), s. 45.

Tablo: 10 Dünya Ticaret ve Büyüme Oranları (1870-2000)

	1870-1913	1913-1950	1950-1970	1970-1980	1980-1990	1990-2000
Dünya Ticareti	3.4	0.9	8.2	5.4	4.0	7.0
Dünya GSYİH	2.1	1.6	5.0	3.9	2.9	2.3

Kaynak: WTO

Mal ve hizmetler ticaretinde haberleşme (iletişim) ve diğer etkenlerin de etkisiyle ticaretin nasıl geliştiği Tablo: 10'da görülebilir. 1913-1950 yılları arasında Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ve dünya ekonomilerindeki korumacılık eğilimlerinin yüksekliği nedeniyle dünya ticareti fazla gelişmemiş, sonraki dönemde (1950-1970) ise savaş ve korumacılık eğilimlerinin azalması nedeniyle ticaret hacmi yüzde 8.2 artmıştır. 1970 ve sonraki yıllarda, özellikle 1990-2000 döneminde, diğer etkenlere paralel olarak iletişimdeki gelişmeler mal ve hizmetler ticaretini arttırmıştır. Şekil: 5'de mal ve hizmetler ticaretinin büyüme hızlarına bakıldığında, iletişimin hizmetler ticaretindeki etkisi daha açıktır.

1.3.1. Haberleşme Hizmetleri ve Elektronik Ticaret

Uluslararası hizmetler ticaretinin doğası gereği karşılaştığı çeşitli sorunlar haberleşme ağlarının sunduğu imkanlarla aşılmaktadır. Bireyler evlerindeki telefon, faks makinesi ve bilgisayarlar yardımıyla hizmetlerle ilgili, özellikle ulusal ve uluslararası bankacılık, işlemlerini yapmaktadırlar. Bu gelişmeler uluslararası haberleşme hizmetlerine olan talebi arttırmakta ve haberleşme hizmetleri ticaret hacmi genişlemektedir. Haberleşme (iletişim) büyüyen küresel ekonomilerin merkezinde yer almaktadır.

Haberleşme, iletişim ve bilişim teknolojilerinin entegrasyonu ile ortaya çıkan elektronik ticaret (e-ticaret) enformasyon çağının karakterine özgün bir ticaret şekli haline gelmektedir. Son yıllarda bilişim teknolojilerinde meydana gelen hızlı gelişmelerin sonucu olarak ortaya çıkan bilgi toplumunun temel özelliklerinden birisi de

elektronik ticarettir¹⁷³. Bilişim teknolojilerinde meydana gelen önemli gelişmeler ve 20 nci Yüzyılın sonlarına doğru yaygınlaşan küreselleşme eğilimleri, e-ticaretin gelişimini sağlayan en önemli unsurlardır. Bilgiye dayalı hizmetler sektörünün, tarım ve sanayi sektöründen daha hızlı gelişen bir sektör haline gelmesi ile e-ticaret toplumunun uygulanmasında en önemli alanlardan birisi olarak ön plana çıkmıştır¹⁷⁴.

1.3.1.1. Haberleşme Hizmetleri

Modern enformasyon altyapıları tarafından sağlanan hizmetlere giriş, ülkelere sosyal hizmetlerin dağıtım yollarını keşfetme ve ekonomilerin verimliliğini artırma imkanları vermektedir. Bunun yanı sıra, haberleşme firmalara rekabetçi fiyatlar ve yüksek kaliteli hizmetler sunma imkanı vermektedir. Küresel piyasalarla bağlantı ve sunulan hizmetlerin kalitelerinin iyi olduğu haberleşme sektörü, ülkelere rekabetçi üstünlük sağlamaktadır. Yurt içinde tekel olan haberleşme sektörünün bu hizmetleri sunmasında sıkıntıların olması doğaldır. Ülkeler söz konusu sorunları aşmak için yurt içi piyasaları aşamalı olarak rekabete açmaya ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına izin vermeye yönelmekte ve böylece söz konusu sektördeki hizmetlerin kalitelerini yükseltmeye çalışmaktadırlar. Yüksek haberleşme hizmetleri maliyetleri uluslararası ticareti cezalandıracaktır.

Enformasyon, bilgisayar ve iletişim teknolojileri çok geniş etkilere yol açmıştır. Bu sayede sınır ötesi veri akışları uluslararası bankacılık, sigortacılık, turizm ve müteahhitlik hizmetleri uluslararası hizmetler ticaretinin ayrılmaz parçası haline gelmişlerdir. Hem finansal piyasalar hem de reel ekonomi artan şekilde haberleşme altyapısı sayesinde enformasyon yoğun hale gelmektedir¹⁷⁵. Dolayısıyla, enformasyon akışı ve teknolojisi giderek artan bir şekilde uluslararası hizmetlerin bir parçası olmaktadır¹⁷⁶. Haberleşme ülke ve firmalara uluslararası uzmanlaşmada yeni fırsatlar

¹⁷³ Kenan Çelik ve Cemalettin Kalaycı, "Elektronik Ticarete Güvenlik ve Açık Anahtar Altyapısı", **Standart Dergisi**. Sayı: 494, (Şubat 2003), s. 30.

¹⁷⁴ Çelik ve Kalaycı, **A. g. e.**, s. 31.

¹⁷⁵ OECD, **Trade in Services and Developing Countries** (Paris: 1989), s. 99- 100.

¹⁷⁶ UNCTAD and World Bank, **Liberalizing International Transactions in Services: A Handbook** (New York: 1994), s. 123.

yaratmak ve teşviklerle coğrafi olarak uzak yerlere hizmetlerin sınır ötesi ticaretini yapma olanağı sağlamaktadır¹⁷⁷.

Firmalar yurt içi ve/veya yurt dışına yayılmış tesisler ve acentaları ile sürekli iletişimde olmak için kendi özel haberleşme ağlarını kurmaktadır. Böyle bir iletişim ağının nispeten yüksek maliyetli olmasına karşılık, iletişimin sağlam, güvenli ve hızlı olması firmalara üstünlük sağlamaktadır. Bu maliyetlere katlanamayan firmalar için haberleşme hizmetleri sunan kurumlardan özel şebeke kiralarak, özel iletişim şebekesi kurmuş gibi hareket etmektedirler. Bu tür hizmet taleplerinin yanı sıra teknolojik yeniliklerde haberleşme hizmetlerinin çeşitliliğini arttırmaktadırlar. Bunun nedeni ise haberleşme hizmetlerinin sunduğu imkanlar sayesinde enformasyona dayalı hizmetleri dünyanın her yerine ulaştırmasıdır.

Finansal hizmetlerde haberleşme ağlarının kullanımı nedeniyle haberleşme hizmetleri ekonomik kalkınma açısından da önemli hale gelmektedir. Haberleşme önemli bir ara girdi olmasının yanı sıra bilginin yayılmasına da yardımcı olduğu için ekonomik kalkınmaya katkılar sağlamaktadır. Bilgi, iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler ve piyasaların küreselleşmesi yardımıyla yayılmaktadır¹⁷⁸. Günümüzde internetin yayılması ve dinamizmi haberleşme hizmetlerinin önemini göstermektedir¹⁷⁹. İletişim ve bilişim teknolojilerinde sağlanan ilerlemeler bilgi ve bilgi teknolojilerine yapılan yatırımların ürünüdür. Özellikle gelişmiş ülkelerde bu alanlara yapılan yatırımlar ekonomik ve sosyal göstergeleri olumlu şekilde etkilemektedir. Bilgi sadece girdi olarak kullanıldığı alanı değil, pozitif dışsal etkileri nedeniyle diğer alanları da etkilemekte ve verimliliğe olumlu yönde katkı da bulunmaktadır. Nitelikli işgücü sayesinde ortaya çıkan bilgi tarafından yaratılan katma değerler modern ekonomilerin en önemli çıktısı ve sermayeleri haline gelmektedir.

¹⁷⁷ Carlos A. Braga, Carsten Fink and Bernard Hoekman, "Telecommunication Related Services: Market Access, Deeper Integration and the WTO", **Institut für Wirtschaftsforschung HWNA Discussion Papers**. No: 158, (2002), s. 7.

¹⁷⁸ İbrahim Güran Yumusak, **Elektronik Ticaretin Gelişmekte Olan Ülkelere Etkileri ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme** "http://www.ceterisparibus.net/ticaret/e_ticaret.htm" (24.05.2003).

¹⁷⁹ Mattao, Rathindran and Subramanian, **A. g. e.**, s. 4.

1.3.1.2. Elektronik Ticaret

Elektronik ticaretin (e-ticaretin)¹⁸⁰ tanımında farklı yaklaşımlar olmasına karşılık, e-ticaret herkese açık elektronik ağ üzerinden gerçekleştirilen ticari faaliyetler ifade edilebilmektedir¹⁸¹. E-ticaretin genel kabul görmüş tanımı, OECD tarafından 1997 yılında yapılmıştır. Bu tanıma göre e-ticaret;

- Ticaret öncesi firmaların elektronik ortamda bilgilenebilmesi ve araştırma yürütmesi,
- Firmaların elektronik ortamda buluşması,
- Ödeme sürecinin yerine getirilmesi,
- Taahhüdün yapılması, mal veya hizmetin müşteriye teslimi,
- Satış sonrası bakım, destek, vb. hizmetlerin temin edilmesini kapsayan bir süreçtir¹⁸².

Ülkeler e-ticarete yaptıkları yatırımlarla orantılı olarak bu sektörden pay almaktadırlar. Gelişmiş ülkelerin yanı sıra GYÜ'ler çağın gereği olan bilgisayar kullanımına ve internete erişime büyük önem vermektedirler. 1993-2000 yıllarında kişi başına düşen bilgisayarın artış hızı Çin'de yüzde 1.052, Hindistan'da yüzde 604, Rusya'da yüzde 580, Brezilya'da yüzde 565 ve Endonezya'da yüzde 552 oranında olmuştur¹⁸³. Türkiye'de bilgisayar ve internete erişim düşük düzeydedir. Kamu sektöründe internete erişimin en düşük olduğu sektör yüzde 0.3 ilk ve orta dereceli

¹⁸⁰ E-ticaret çok yeni bir ticaret şekli olmasına rağmen, geçmişi 1960'lı yıllara dayanmaktadır. İnternet altyapısının ilk adımı İnternet/ ARPAnet ile atılmış ve günümüzde büyük şirketlerde diğer amaçlarının yanı sıra interneti ticari amaçlı olarak kullanmaktadır. E- ticaretin gelişim süreci, doğal olarak, internetin gelişimine paralel gelişmektedir. İnternet kullanım ücretlerinin düşmesi, kredi kartı kullanımının artması, bankacılık sektörünün e-ticarete uygun hizmetler sunması ve diğer nedenler bu gelişim sürecine katkıda bulunmuştur.

¹⁸¹ Murat İnce, **Elektronik Ticaret: Gelişme Yolundaki Ülkeler İçin İmkanlar Ve Politikalar** (Ankara: DPT Yayını, Mart 1999), s. 2.

¹⁸² <http://www.kobinet.org.tr/hizmetler/e-ticaret/e-ticaret-kutuphanesi/ba1.html> (15 Mayıs 2003).

¹⁸³ US Department of Commerce, **Leadership for the New Millenium: Delivering on Digital Progress and Prosperity** (3 rd Annual Report: Washington: The US Government Working Group on Electronic Commerce, 2000), s. 15.

okullardır. En yüksek erişim oranına sırasıyla yüzde 83.3 ve 82.5 ile bakanlıklar ve yüksek öğretim kurumları sahiptir¹⁸⁴.

Yapılan çalışmalar, e-ticaret kullanımının bilgisayar ve internet kullanımıyla yakından ilgili olduğunu göstermektedir¹⁸⁵. E-ticarette ABD'nin öncülüğü devam etmekte ve bilgisayarı olan aile sayısı Tablo:11'de görüldüğü gibi hızla artmaktadır. Bu ise internet ağları üzerinden yapılan ticaret hacminin artmasına neden olmaktadır. 2000 yılında ABD'nin kırsal kesiminde bilgisayarı olan ailelerin toplam kırsal kesim nüfusuna oranı yüzde 48'dir. 1993 yılında internete bağlı bilgisayar sayısı yaklaşık 2 milyon iken, bu rakam bir önceki yıla göre yüzde 135 artışı göstermektedir. 2001 yılı ocak ayında internete bağlı bilgisayar sayısı 104 milyondur. Bu rakam, bir önceki yıla göre yüzde 44'lük bir artışı ifade etmektedir.

ABD enformasyon çağının gereklerine en fazla uyan ülkelerin başında gelmektedir. Bu ülkede kırsal kesimdeki bilgisayarlaşma ve internete erişim oranı dünya ortalamasının çok üzerindedir. Bunların doğal sonucu olarak ABD e-ticarette beşte dördlük pay elde ederken, Avrupa ülkeleri yüzde 10 ve Asya ülkeleri yüzde 5'lik paya sahiptir¹⁸⁶. E-ticaret tahmini olarak 1997 yılında 26 milyar dolar ve 2001 yılında 330 milyar dolardır. 2005 yılında bu rakamın 1 trilyon dolar olması beklenmektedir¹⁸⁷.

Tablo: 11 ABD'de Bilgisayarı Olan Ailelerin Oranı (1994-2000)

(%)

Yıllar	Kırsal Kesim	Kentsel Kesim	Şehir Merkezi	Toplam
1994	22.1	24.0	22.0	24.1
1997	34.9	37.2	32.0	34.0
1998	39.9	42.0	38.6	42.1
2000	48.0	51.0	46.9	51.0

Kaynak: US Department of Commerce, A. g. e. , s. 20-26.

Forrester Research Inc. tarafından yapılan bir araştırmada, internet ile e-ticaret faaliyetinde bulunan 63 ABD firması incelenmiştir. Araştırma sonuçlarına göre, 1997

¹⁸⁴ Michel Mingès, "Counting the Net: Internet Access Indicators" Japan İnet Conference. Yokohama. 20-21 July 2000, s. 23.

¹⁸⁵ Kenan Çelik, "Uluslararası E-konomi", **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi**. Sayı 8, (Ağustos 2000), s. 54.

¹⁸⁶ Yumuşak, A. g. e. , s. 7.

¹⁸⁷ İnce, A. g. e. , s. 2.

yılında toplam içinde yüzde 15 olan e-ticaret oranının, 2000 yılında 2.8 kat artarak yüzde 42'ye yükseleceği tahmin edilmiştir¹⁸⁸. Yapılan tahminin tutarlılığını ABD Ticaret Bakanlığı tarafından yapılan başka bir çalışma¹⁸⁹ da doğrulamaktadır. Bu çalışma internet kullanımı ile online alışveriş (veya e-ticaret) arasında doğrusal bir ilişki olduğunu belirtmektedir.

E-ticaret, dünya ticaretinin küreselleşmesi açısından ideale yakın bir noktayı ifade etmektedir. E-ticaret sayesinde gelinen nokta, OECD, UNCTAD ve DTÖ gibi birçok uluslararası kuruluşun uzun zamandan beri temin etmeye çalıştığı daha kolay, uyumlu, ucuz ve hızlı bir uluslararası ticari süreç için bir çıkış noktasıdır. E-ticaret ile birlikte arzucularla tüketiciler elektronik ortam sayesinde fiziki uzaklıkları ortadan kalkmaktadır. Dolayısıyla e-ticaret uluslararası ticaret şekilleri üzerinde yeni gelişmeler yaratacaktır. İnternet üzerinden e-ticaretle ürün satan “Amazon.com”un Harry Potter kitabına dünyanın değişik yerlerinden 6 milyon sipariş gelmesi, dış ticaret şirketlerine ihtiyaç duyulmadan gerçekleşmiştir. Bu ve diğer gelişmeler e-ticaretin piyasaları büyütme ve sonraki aşamalarda da ölçek ekonomilerine yol açma kapasitesine sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo: 12 E-Ticaret Şekilleri ve Payları (1997-2000)

(%)

E-ticaret Şekilleri	1997	2000⁽¹⁾
Doğrudan Satış	22.0	17.0
E-ticaret (İnternet)	15.0	42.0
E-ticaret (Diğer)	10.0	8.0
Posta	2.0	1.0
Telefon/Faks	51.0	32.0

Kaynak: İnce, A. g. e. , s. 6.

(1) Tahmini değerdir.

E-ticaretin gelişmesi için alınacak önlemler esas itibariyle ulusaldır. Buna karşılık açık ağ sisteminin “küresel” olmasından dolayı ilk önce ülkeler arasında temel ilkelerde uluslararası uzlaşma gereklidir. Uluslararası ilke, kural ve standartlara uyumlu olmayan

¹⁸⁸ İnce, A. g. e. , s. 6.

¹⁸⁹ US Department of Commerce, A. g. e. ,s. 35.

ulusal uygulamaların bir çoğu, söz konusu ülke açısından e-ticaretten beklenen faydanın sağlanamaması sonucunu doğuracaktır¹⁹⁰. Ayrıca e-ticaretin doğru bir şekilde ölçülebilmesi için istatistiksel veri metodolojisinin geliştirilmesi de önemlidir¹⁹¹.

E-ticaretin yaygınlaşmasında bu ticaret şeklinin güvenilirliği ve sağladığı kolaylıkların fark edilmesi önemlidir. Çünkü güvenilir kuruluşlar tarafından yapılan e-ticarette tüketicinin tatmini en üst düzeye çıkacak ve herhangi bir asimetrik enformasyon sorunu olmayacaktır. Uluslararası seyahate çıkacak bir kişinin kalacağı otelin odalarının resimlerine bakarak, kalacağı oteldeki odayı tespit etmesi ardından parasını ödemesi tüketici açısından önemli ölçüde asimetrik enformasyon sorununu ortadan kaldırmaktadır. Tüketici kendi tercihleri doğrultusunda yaptığı seçimle maksimum faydayı sağlamaya çalışacaktır. Bu, asimetrik enformasyon asgariye indirildiği zaman mümkün olacaktır. Ayrıca e-ticaretin gelişmesinde büyük rol oynayan kredi kartlarının güvenlikle ilgili eksikliklerinin giderilmesi e-ticareti daha çok tercih edilebilir hale getirecektir.

1.3.2. Bilgisayar Yazılım ve Donanımları

Bilgi teknolojilerinin yarattığı internet, e-ticaret ve diğer sektörler verimlilik artırıcı ve maliyet düşürücü etkiye sahiptirler. Bilgi teknolojilerini öğrenmek, üretmek ve geliştirmek, beşeri sermaye altyapısına dayanmaktadır. Dolayısıyla, beşeri sermaye, ülkeler açısından bu alandaki rekabette en önemli belirleyici unsurların başında gelmektedir. Ülkeler, sahip oldukları nitelikli iş gücü sayesinde ileri teknoloji ve katma değeri yüksek hizmetlerin üretiminde karşılaştırmalı üstünlük kazanmaktadırlar.

Hizmetler sektörünün alt sektörlerinden olan yazılım ve donanım hizmetleri üretimleri, maliyetlerin düşük ve kalitenin aynı olduğu ülkelere doğru kaymaktadır. Burada, uluslararası iktisat teorisinde geçerli olan “ürün devir teorisi”ne uygun bir üretim kayması söz konusudur. Bu hareketle birlikte GYÜ’lerin bazılarında, özellikle

¹⁹⁰ İnce, A. g. e. , s. 7.

¹⁹¹ Nihal Yıldırım Mızrak, “Uluslararası Hizmet Ticaretinin Gelişmesinde İnternet İle Elektronik Ticaretin Rolü ve Türkiye”, **Dünya Ekonomisinde Bütünleşme Hareketleri ve Türkiye**. Ed.: Nihal Yıldırım Mızrak (Ankara: Siyasal Yayınevi, 2004), s. 59.

Hindistan’da, yazılım sektörü gelişmektedir. Bu ise modern enformasyon (bilişim) temelli ekonomilerin esasını oluşturmaktadır.

Enformasyon temelli ekonomilere sahip ülkelerin stratejik rekabet politikaları iyi belirlenmelidir. Günümüzde ister mal isterse hizmetler olsun üretim, en düşük maliyet, aynı kalite ve ulaşımın kolay olduğu bölgelere kaymaktadır. Bilişim alanında faaliyet gösteren firmalar üretimlerini parçalara ayırarak, maliyetleri en aza indirme eğilimindedirler. 2000 ve sonraki yıllarda enformasyon çağının gereklerine uygun olarak yazılım ve donanım üretim ve ticaretleri daha önemli hale gelmektedir. Bu ihtiyacı gören ülkeler, nitelikli iş gücünün yetiştirilmesine yönelmişlerdir. Çin, Hindistan, İrlanda ve İsrail gibi ülkeler bu alanda başarılı olmuş ülkelere bazılarınıdır.

Dünyanın en kalabalık ikinci ülkesi olan Hindistan’ın 36 milyar dolar olan ihracatının yaklaşık yüzde 21’i (7.8 milyar dolar) yazılım ihracatıdır. Tablo: 13’te görüldüğü gibi Hindistan’ın 1994 yılındaki yazılım ihracatı 481 milyon dolardır. Bu ülkenin yazılım ihracatı 1986-1993 yılları arasında dolar bazında ortalama olarak yüzde 30 büyümüştür¹⁹². Yazılım ihracatı son yedi yılda yaklaşık 15 kat artmıştır. Hint firmalarının ihracat kalemleri arasında taşeron üretim, kod yazılım ve call center bulunurken, bilişim sektörünün toplam ihracatının dörtte birini telif hakkı Hindistan’da olan ürünler oluşturmaktadır¹⁹³. Yazılım sektörü 300 bin kişiye istihdam olanağı sağlamaktadır¹⁹⁴. Hint bilgisayar mühendisleri Kuzey Amerika’daki meslektaşlarıyla aynı eğitim ve deneyime sahip olmalarına karşılık, ortalamanın sekizde biri kadar ücretle çalışmaktadırlar¹⁹⁵. Tablo: 13’ten görüldüğü gibi, 2003-2004 dönemine ait veriler ülkenin yazılım ihracatı ile 8.800 milyon dolar gelir elde ettiğini göstermektedir. Hindistan’ın hedefi, 2008 yılında yazılım sektöründe 3 milyon kişiye istihdam sağlamak ve 60 milyar dolar yazılım ihracatıdır. Nasscom için danışmanlık yapan McKinsey şirketi 2008 yılında Hindistan’ın yazılım sektöründen 87 milyar dolar gelir elde edeceğini ve bunun 50 milyar dolarının ihracattan sağlanacağını tahmin etmektedir.

¹⁹² Milan Brahmhatt, T. G. Srinivasan and Kim Murrell, “India in the Global Economy”, **World Bank Policy Research Working Paper**. No. 1681, (November 1996), s. 39.

¹⁹³ <http://www.ntvmsnbc.com/news/218824.asp> “Hindistan’ın Bilişim İhracatı Yükselişte” (4 Haziran 2003).

¹⁹⁴ Radikal Gazetesi, “Yazılımda Büyük Servet Yatıyor”, 9 Eylül 2002.

¹⁹⁵ <http://www.ntvmsnbc.com/news/218824.asp> “Hindistan’ın Bilişim İhracatı Yükselişte” (4 Haziran 2003).

Tablo: 13 Hindistan’ın Yazılım İhracatı (1980-2004)

(Milyon \$)

Yıllar	Yazılım İhracatı	Büyüme Oranı (%)	Yıllar	Yazılım İhracatı	Büyüme Oranı (%)
1980	4.0	-	1992/93	219.8	26
1981	6.8	70	1993/94	314.0	43
1982	13.5	99	1994/95	480.9	53
1983	18.2	35	1995/96	668.0	39
1984	25.3	39	1996/97	997.0	49
1985	27.7	9	1997/98	1650.0	65
1986	38.9	40	1998/99	2180.0	32
1987	54.1	39	1999/00	3600.0	65
1988/89	69.7	29	2000/01	5300.0	47
1989	105.4	51	2001/02	6200.0	17
1990/91	131.2	24	2002/03	7550.0	22
1991/92	173.9	33	2003/04	8800.0	17

Kaynak: <http://www.sed.manchester.ac.uk/idpm/research/is/isi/isiexpt.htm> (19.07.2005) Richard Heeks, “The Uneven Profile of Indian Software Exports”, **University of Manchester, Development Informatics Working Paper Series**, No. 3; October 1998), s. 2. ; <http://Idpm.man.ac.uk/isiexpt.htm> (06.03.2003).

1970’lerde Avrupa’nın en yoksul ülkeleri arasında yer alan İrlanda, beşeri sermaye altyapısını güçlendirdiği için bilgi teknolojilerinden faydalanmıştır. 1990’larda bilişim alanında faaliyet gösteren firmaların birçoğu İrlanda’da yatırım yapmıştır. Dünyanın en büyük bilgisayar çipi üreticisi Intel, İrlanda’da 2.5 milyar dolar tutarında yatırım yapmıştır. Daha sonra Apple, IBM gibi firmalarda yatırım için İrlanda’ya girmişlerdir. İsrail ise kendine özgü stratejiler sayesinde 21 milyar dolar tutarında teknoloji ihracatı gerçekleştirmiştir¹⁹⁶.

Çin ise beşeri sermayenin niteliği, ucuz iş gücü ve pazar büyüklüğü nedeniyle yazılım, donanım, teknoloji ve diğer sektörlerdeki firmaların yatırım açısından cazibe merkezidir. Çin ile birlikte diğer söz konusu ülkeler yazılım sektöründe önemli ülkeler haline gelirken şu aşamalardan geçmektedirler. Önce devlet ve sektör temsilcileri sektörün ulusal vizyon ve stratejilerini ortak belirlemekte, ikinci olarak altyapının temel taşları olan nitelikli iş gücü, teknoloji, finans, AR+GE ve diğer etkenler tesis edilmektedir. Üçüncü olarak sektörün rekabet, işbirliği ve bu sektörle ilgili sanayi

¹⁹⁶ Richard Heeks and Brian Nicholson, “Software Export Success Factors and Strategies in Developing and Transitional Economies” **University of Manchester, Development Informatics Working Paper Series**. No. 12, (2002), s. 4-12.

bölgeleri kurulmaktadır. Son olarak üretilen ürünlerin pazarlanması için uluslararası bağlantılar kurulmuş ve müşterilere güven tesis edilmiştir¹⁹⁷. Tüm bunlar uluslararası hizmetler ticaretinin genişlemesine yol açmaktadır.

1.4. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Önündeki Engeller

Uluslararası hizmetler ticareti son 20- 30 yılda önemli bir artış göstermesine karşılık, hala dünya ticaretinden yaklaşık yüzde 24'lik pay alabilmektedir. Hizmetler ticaretinin payının daha fazla pay alamamasının temel nedenlerinden biri de söz konusu ticarete uygulanan engellerdir. Bu engeller mal ticaretinde olduğu gibi sınırdaki gümrük kapılarında değildir. Hizmetler ticaretinde ticarete konu olan objeyi sınırdan giriş yaparken vergilemek oldukça zordur. Dolayısıyla, uluslararası hizmetler ticaretinden tarife etkin değildir. Bu, hizmetlerin farklı faaliyetlerden oluşmasından kaynaklanmaktadır. Tarife dışı ise engeller önemli hale gelmektedir. Bunların yanı sıra fiziki uzaklık, dil ve kültür gibi doğal engellerde önemlidir.

Uluslararası hizmetler ticaretine yönelik tarife ve tarife dışı engellerle ilgili düzenlemelerin amaçları şunlardır: Tüketiciyi korumak, standartları muhafaza etmek, ulusal güvenlik ve prestij, kültürel koruma, rekabeti teşvik etmek, çevresel ve diğer düzenlemelerdir¹⁹⁸. Hoekman ve Braga (1997) hizmetlerde üretim ve tüketimin eş anlı olması sebebiyle tarifelerin uygulanmasının zor olduğunu belirtmekte ve yabancı hizmet sağlayıcılarının yurt içi hizmetler piyasalarına girişlerini sınırlayan politika ve düzenlemeleri yeniden dizayn ederek hizmetler ticaretini sınırlayan engelleri dörde ayırmaktadırlar¹⁹⁹. Bunlar;

- i. Kotalar, yerel şartlar ve yasaklamalar,
- ii. Fiyat temelli enstrümanlar,
- iii. Standart, lisans ve alımlar,

¹⁹⁷ Heeks and Nicholson, A. g. e. , s. 13.

¹⁹⁸ Ethan Weisman, **Trade in Services and Imperfect Competition** (International Studies in the Service Economy, Volume 2, London: Kluwer Academic Publisher, 1990), s. 45.

¹⁹⁹ Robert M. Stern, "Quantifying Barriers to Trade in Services", **University of Michigan School of Public Policy Discussion Papers**. No. 470, (2000), s. 2-3.

iv. Dağıtım şebekelerine (ağlarına) ayırıcı girişlerdir²⁰⁰.

Uluslararası hizmetler ticaretinin önündeki engeller, genel olarak tarifeler şeklinde değil de, ulusal refah, sağlık ve güvenlik gibi gerekçelerle getirilen yasaklamalar, miktar kısıtlamaları ve yasal düzenlemelerden oluşmaktadır²⁰¹. Bu düzenlemeler, yabancı varlığına karşı ayırım ve sübvansiyon, uluslararası hizmetler ticaretini sınırlamakta veya çarpıtmaktadır. Kalite, fiyat sınırlamaları ve giriş engelleri ekonomiyi doğrudan etkilemektedir²⁰². Bu engeller uluslararası sermaye, işgücü, enformasyon ve mal akışlarını kesmekte veya sınırlandırmaktadır.

Yurt içi düzenlemeler hizmetler ticaretini mal ticaretine göre daha fazla etkilemektedir²⁰³. Uluslararası hizmetler ticareti ve yurt içi hizmet faaliyetlerini belli bir disiplin altına alan düzenleme ve tedbirlerin en önemli amacı uluslararası ticaretin etkilerini azaltmaktır. Hizmetler ticaretine getirilen engeller ticareti sınırlamasına karşılık, söz konusu piyasalara girmekte kararlı olan yabancı hizmet sağlayıcıları ya kendileri ya da ortak bulup fiziki varlık (söz konusu ülkeye tesis) kurarak piyasaya girmekte ve söz konusu piyasadaki rekabet ortamına dahil olmaktadır²⁰⁴. Yabancı hizmet sağlayıcıları, hizmetler ticaretine konan teknolojik sınırlamaları söz konusu piyasalarda fiziksel varlık oluşturarak aşmaktadırlar.

Deardorff ve Stern (1998)²⁰⁵ tarife dışı engelleri ekonomik etkileri açısından fiyat etkili ve miktar etkili tedbirler olmak üzere iki ayırmaktadırlar²⁰⁶. Bu çalışmada, uluslararası hizmetler ticareti önündeki engeller dört gruba ayrılmaktadır. Bunlar;

- i. Miktar temelli kısıtlamalar,
- ii. Fiyat temelli kısıtlamalar,

²⁰⁰ Drusilla K. Brown and Robert M. Stern, "Measurement and Modelling of the Economic Effects of Trade and Investment Barriers in Services," **Tufts University, Department of Economics, Discussion Papers**. 2000-01, (2000), s. 2-3.

²⁰¹ Nihal Yıldırım Mızrak, "Uluslararası Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve GATS: İktisat Politikası Sorunları ve Çözüm Önerileri" **İktisat, İşletme ve Finans**. (Mayıs 2003), s. 73.

²⁰² Weisman, **A. g. e.**, s. 74.

²⁰³ Patrick Low and Aaditya Mattoo, "Is There a Better Way? Alternative Approaches to Liberalization Under the GATS", **GATS 2000: New Directions in Services Trade Liberalization**. Ed.: Pierre Sauve and Robert M. Stern (Brookings Institution Press, 2000), s. 462..

²⁰⁴ Hoekman and Sauve, **A. g. e.**, s. 7.

²⁰⁵ Alan V. Deardorff and Robert M. Stern, **Measurement of Nontariff Barriers** (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998)

²⁰⁶ Tony Warren and Christopher Findlay, "Measuring Impediments to Trade in Services" **University of Adelaide Centre for International Economic Studies Discussion Papers**. No. 99/19, (September 1999), s. 15.

- iii. Mali temelli kısıtlamalar,
- iv. Diğer kısıtlamalardır.

Yukarıdaki engeller yabancı hizmet sağlayıcılarının yurt içi hizmetler piyasasına girişini sınırlayan engellerin başında miktar kısıtlamaları gelmektedir.

1.4.1. Miktar Temelli Kısıtlamalar

Miktar temelli engeller, işlem değeri veya miktarına açıkça sınırlama getirmektedir. Bu tür kısıtlamalar yabancı hizmet sağlayıcılarının yurt içi piyasalara girişte karşılaştıkları en önemli engellerdir. Bu engeller, söz konusu hizmetlerin miktarlarını kısıtlayabilir ve/veya belirtilen zaman aralığında ürünlerin (hizmetlerin) ithalatını sınırlayabilir. Miktar kısıtlamaları tesis kurmasına izin verilen yabancı hizmet sağlayıcılarının piyasa payları ve/veya tutarlarını kısıtlayabilir. Hizmetlerin ithalatında kullanılan yabancı paraların (dövizlerin cinsine) tutarına ve/veya toplam ithalat içinde belli bir oran kadar sınırlama getirir²⁰⁷.

Miktar kısıtlamalarına benzer ayırıcı işlemler, genellikle ayırıcı olmayan işlemlerden doğan açıkları kapatmak için yapılır. Bu işlemler genel olarak hizmet sağlayıcılarının ülke ve orijinlerine göre uygulanır. Bu ayırıcı işlemler iki taraflı anlaşmalar kapsamında, ülkeler arasında karşılıklı ve spesifik engellerin azaltılması ve diğer ülkelere uygulanan engellerin korunmasını veya daha fazla olmasını sağlamaktadır.

Miktar kısıtlamaları ile birlikte piyasaya girişine izin verilen yabancı hizmet sağlayıcılarının sayısının yanı sıra, rekabet ortamı kontrol edilmektedir. Bu sayede temel hizmetlerde (haberleşme gibi) tekel, bankacılık ile kendi kendini düzenleyen mesleki hizmetlerde oligopol olup olmamaları denetlenmektedir. Miktar temelli kısıtlamalarla ulusal ekonomi açısından gelecekte tam rekabete yakın rekabet ortamı hedeflenmektedir.

²⁰⁷ Hoekman and Sauve, **A. g. e.**, s. 7. ; Malcolm Bosworth, Christopher Findlay , Ray Trewin and Tony Warren, "Measuring Trade Impediments to Services within APEC", Symposium on Evaluating APEC Trade Liberalization: Tariff and Nontariff Barriers U. S. International Trade Commission (Washington, September 11-12, 1997), s. 7.

Yerli hizmet sağlayıcılarının gelecekte daha yoğun rekabet ortamlarına hazırlanması için orta ve/veya uzun vadeli bir plan çerçevesinde yabancı hizmet sağlayıcılarına karşı uygulanan miktar kısıtlamaları aşamalı olarak kaldırılmalıdır. Engellerin kaldırılmasının aşamalı olması ve kararlılıkla yürütülmesi önemlidir. Çünkü, plandaki herhangi bir aksama yerli hizmet sağlayıcılarının planın uygulanması hakkındaki kuşklarını arttıracaktır. Hedeflenen oranda engellerin azaltılması ve hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi durumunda, yerli hizmet sağlayıcıları ve ülke ekonomisinin çok daha az kayıp ya da çok daha fazla kazançla çıkmasını sağlayacaktır.

1.4.2. Fiyat Temelli Kısıtlamalar

Fiyat kontrolleri kamu tarafından fiyat tayin etme, gerekli süreçleri izleme ve onaylama ya da her ikisinin de uygulanması şeklinde olabilmektedir. Fiyat kontrollerinin amacı, belli hizmet piyasalarında hakim olan hizmet sağlayıcılarının tekel düzeyleri ile bağlantılı olarak kurulamayan fiyat dengesini sağlamak ve yüksek fiyatları düşürmektir²⁰⁸.

Kamu, çoğu hizmet sektöründe (havayolu taşımacılığı, finansal hizmetler ve haberleşme gibi) fiyat kontrolleri uygulamaktadır. Fiyat temelli kısıtlama araçları arasında vize ücretleri ile giriş-çıkış vergileri, ayırımıcı yer ücretleri ve liman vergileri yer almaktadır. Fiziki olarak görülen hizmetlere karşı fiyat temelli engeller kolaylıkla uygulanmaktadır. Bu uygulama esnasında etken gümrük tarife oranına uygun olarak nihai ürünlere karşı yüksek vergileme daha uygun olacaktır.

1.4.3. Mali Temelli Kısıtlamalar

Uluslararası hizmetler ticaretine konan vergi ve benzeri engeller fazla etkili olmasa da, bu önlemler uygulanmaktadır. Tarifeler ise; filmler, TV programları, bilgisayar donanımları gibi fiziki olarak görülen hizmetlere ve bu hizmetlerin üretiminde ara girdi olarak kullanılan bilgisayarlar, haberleşme ekipmanları ve reklam

²⁰⁸ Hoekman and Sauve, *A. g. e.*, s. 7.

malzemelerine karşı uygulanan önemli engellerdir²⁰⁹. Mali temelli engellerin uygulanmasında amaç, etkin bir koruma olmalıdır. Bu amaçla, etken gümrük tarife oranına uygun olarak nihai ürünlere karşı yüksek vergiler daha uygun olacaktır.

1.4.4. Diğer Kısıtlamalar

Uluslararası hizmetler ticaretindeki diğer kısıtlamalar başta profesyonel ve iş hizmetleri olmak üzere yabancı hizmet sağlayıcılarına getirilen lisans ve sertifikasyonla ilgili engeller, turizm ve taşımacılıkla ilgili çevre standartları, kamu alımlarında yerli ve yabancı arasında tercihi düzenleyen yasal kısıtlamalardır²¹⁰. Ayrıca haberleşme, havayolu taşımacılığı, reklamcılık, sigorta gibi hizmet sektörlerinde yabancı hizmet sağlayıcılarına iletişim ve dağıtım konularında ayırmacılık yapılması diğer kısıtlamalar kapsamında yer almaktadır.

Fiziki uzaklık, dil, kültür ve dini inançlar doğal engeller arasında yer almaktadır. Hizmetlerle ilgili işlemlerin çoğunda, işlemlerin zamanı ve tüketim yeri birbirinden ayıramamakta ve hizmet sağlayıcıları ile tüketicileri arasında yakınlık olması gerekmektedir²¹¹. İletişim ve enformasyon teknolojileri sayesinde fiziki uzaklığın önemi azalmasına rağmen, hizmet sağlayıcıları ile tüketicilerin karşılıklı etkileşimin çok önemli olduğu sektörlerde fiziki uzaklık önemli bir engel olarak durmaktadır. Hizmet sağlayıcılar, fiziki uzaklığı teknolojilerin sağladığı imkanlarla aşmanın yanı sıra söz konu ülkelere doğrudan yatırım yaparak fiziki uzaklık engelini ortadan kaldırılmaya çalışmaktadırlar. Doğrudan yatırım fiziki sermaye gerektirdiği için, bu imkana sahip olmayan firmaların ve ülkelerin fiziki uzaklık engelini aşmaları zorlaşmaktadır.

Bazı hizmetler belli bölge, ülke, ırk, din, topluluk veya kültürlere özgüdür. Bu hizmetler ancak talep edenlere arz edilebilir. Bir ülkede yaşayan insanlar tarafından tercih edilmeyen hizmetlerin bu ülkelere sunulmasında örf, adet ve dini inançlar doğal engellerdir. Uluslararası hizmetler ticaretinde dil de önemli bir engeldir. Hizmetler ticaretinde diğer engeller olmazsa bile, dil farklılığı varsa ve insanların anlaşamaması nedeniyle dil doğal bir engel olmaktadır. Dil engeli dil eğitiminin gelişmesi ve

²⁰⁹ Brown and Stern, **A. g. e.** , s. 2.

²¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Brown and Stern, **A. g. e.** , s. 2-12.

²¹¹ Karluk, **A. g. e.** , s. 337.

yaygınlaşmasının yanı sıra kültürlerin karşılıklı etkileşimi sayesinde nispeten azaltılabilir.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin önündeki engeller arasında ülkelerin hizmetler sektörleri ile ilgili çıkarmış oldukları standart ve kalite ile ilgili kanun, tüzük, düzenlemeler arasında eş güdümün olmaması da vardır. Aynı hizmeti iki farklı ülkenin farklı şekilde sınıflaması, uluslararası ticarete gereksiz kayıplara neden olmaktadır. Bu engeller genellikle bilinçli olarak yapıldığı için üstesinden gelmek ve uluslararası ticaretin önünü açmak zaman almaktadır.

Hizmetler sektörü pek çok alt sektörden oluşmaktadır. Kamu hizmetleri de alt sektörler arasında yer almaktadır. Bu hizmetlerin çoğunda kamunun mutlak hakimiyeti vardır. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi kapsamında kamunun sunduğu hizmetlerinde serbestleştirilmesi, idari, güvenlik, özel tekel yaratmama ve diğer nedenlerle zorluk yaşanmaktadır.

Diğer kısıtlamalar yabancı hizmet sağlayıcılarının yurt içi hizmet piyasalarına girmelerini engelleyen daha çok psikolojik yönü ağır engellerdir. Tarife dışı engeller çok geniş bir alana yayılmaktadır. Dolayısıyla bu veri setlerini oluşturup kapsamlı bir ekonometrik çalışma yapmak zorlaşmaktadır²¹².

1.5. Çok Taraflı Ticaret Müzakereleri ve Hizmetler Sektörü

Tarife dışı engellerin yoğunlukta olduğu hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde dönüm noktası, 1970'lerin sonunda yapılan GATT Tokyo Turu'dur²¹³. Uluslararası hizmetler ticareti, ticaret politikasının gündemine bu turun sonuna doğru gelmiştir. Özellikle ABD çok taraflı ticaret müzakerelerinde, hizmetler piyasasının serbestleştirilmesi konusunun da görüşülmesini istemiştir. Bu teklif GYÜ'ler tarafından benimsenmemiş ve reddedilmiştir. Tokyo Turu'nda hizmetlerin

²¹² Philippa Dee, "Measuring and Modelling Barriers to Services Trade: Australia's Experience", Paper prepared for APEC funded workshop on Quantifying Non-Tariff Measures (Bangkok. 8-10 October 2003), s.11.

²¹³ Marcella Miozzo and Luc Soete, "Internationalization of Services: A Technological Perspective" **Technological Forecasting and Social Change**. 67/2-3, (2001), s. 181.

müzakerelerin gündemine bile alınmamasında, özellikle GYÜ'lerin bu sektördeki herhangi bir serbestleşmeden olumsuz etkileneceğinden korkmaları etkili olmuştur²¹⁴.

Gelişmiş ülkeler, özellikle ABD, Tokyo Turu'ndan sonra yapılacak olan Uruguay Turu'nda hizmetler ticaretinin gündeme alınmasını ve bu ticaretin serbestleştirilmesi konusunda adım atılmasını istemişlerdir²¹⁵. Bu adımların atılması gelişmiş ülkeler ile GYÜ'ler ve EAGÜ'ler arasındaki çıkar çatışmaları nedeniyle imkansız olarak görülmüştür. Sonunda ABD'nin de önemli çabaları ile uluslararası hizmetler ticareti Uruguay Turu'na dahil olmuştur.

Hizmetlerin çok taraflı ticaret müzakerelerine katılmasına öncülük eden gelişmiş ülkelerin amacı; hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesini temin ederek uluslararası uzmanlaşma ve dünya refahının artmasına katkıda bulunmak şeklinde sıralanmaktadır. Fakat öngörülen serbestleşmenin kısa ve orta vadede gelişmiş ülkelerin hizmetler sektörlerindeki karşılaştırmalı üstünlükleri nedeniyle, bu ülkelere yeni pazarlar yaratma amacına yönelik olduğu doğrultusundaki görüşler ağırlık kazanmaktadır. Gelişmiş ülkeler imalat sanayiinde kaybettikleri piyasa paylarını hizmetler sektörleri ile dengeleyeceklerdir²¹⁶. Dolayısıyla, ABD'nin dünya hizmetler ihracatından önemli bir pay alması ve uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi konusunda öncü olması, çoğu hizmet piyasasında, özellikle iş hizmetlerinde, ABD'li firmaların büyük bir paya sahip olması kendi içinde anlamlı ve tutarlıdır.

1.6. Uruguay Turu ve Hizmetler Sektörü

Uruguay Turu'nun ön müzakerelerinde, hizmetler ve onunla ilgili olarak Ticaretle İlgili Fikri Mülkiyet Hakları (TRIPs :Trade-Related Intellectual Property Rights) tartışmalı konular arasında yer almakta idi. GYÜ'ler bu tartışmalı konuların GATT'a dahil edilmesini, tarım ve tekstil gibi sektörlerde olduğu gibi belli bir süreç izlendikten sonra çözülmesini istemişlerdir²¹⁷. Gelişmiş ülkeler ise, özellikle OECD

²¹⁴ Barth, A. g. e. , s. 9.

²¹⁵ William J. Drake and Kalypto Nicolaidis, "Ideas, Interests and Institutionalization: Trade in Services and the Uruguay Round" **Knowledge, Power and International Policy Coordination.** , Ed.: Peter Haas (a special issue International Organization 45, Winter 1992), s. 45-46.

²¹⁶ Miozzo and Soete, A. g. e. , s. 182.

²¹⁷ Bhagwati, **Trade in Services ...** , s. 565-568.

ülkeleri, bu turda yeni konuların çok taraflı ticaret müzakerelerinin eski konuları birlikte ele alınmasından yana tavır almışlardır²¹⁸. Müzakereler sırasında GYÜ'ler, gelişmiş ülkelerin teklifini kabul etmek durumunda kalmışlardır.

Uruguay Turu'nda, ülkeler hizmetler ticareti ve yatırımlarını etkileyen belirli kural ve süreçler konusunda karşıt görüşlere sahip olmalarına rağmen, zımnî bir uzlaşmaya varmışlardır. Müzakereler daha çok temel kurallar ve ilkeler üzerine yoğunlaşmıştır. Bunun nedenle esas gündem olan serbestleşme müzakerelerine kısıtlı zaman kalmıştır.

Uruguay Turu müzakereleri sonucunda, bir çok ülke piyasalarına girişin karşılıklılık ilkesine dayanması koşulunu kaldırmışlardır²¹⁹. Bu tur sonunda yayınlanan Nihai Senet'te²²⁰ yer alan Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması (GATS), hizmetler ticaretinin aşamalı olarak uluslararası disiplin altına alınmasına önemli bir adım olmuştur.

2. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması'nın Ortaya Çıkışı ve Dünya Ticaret Örgütü

Uruguay Turu'ndaki çok taraflı müzakereler sırasında ve daha sonra, hizmetler sektörü ve ticaretinin önemi vurgulanmış ve uluslararası hizmetler ticaretini ulusal mevzuatlardan çıkarılarak uluslararası standartlara göre yapılmasını sağlayacak anlaşmanın temeli ve ana gövdesi oluşturulmuştur²²¹. Uluslararası hizmetler ticaretini disiplin altına alınması ve serbestleştirilmesini sağlayacak olan GATS'in çatısı, üç ayak üzerine oturmaktadır. Bunlar;

- i. Uluslararası hizmetler ticaretini etkileyen önlemlere ilişkin kavram, ilke ve kurallar,

²¹⁸ Bernard Hoekman, "New Issues in the Uruguay Round and Beyond", **Economic Journal**. 103/421, (November 1993), s. 1530.

²¹⁹ DPT, **A. g. e.**, s. 13.

²²⁰ 1 Ocak 1995 tarihinde yürürlüğe giren Nihai Senet 25 Şubat 1995 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde onanmış ve Türkiye 26 Mart 1995 tarihinden sonra DTÖ'ye (WTO'ya) üye ve GATS'a taraf olmuştur.

²²¹ Harry G. Broadman, "GATS: The Uruguay Round Accord on International Trade and Investment in Services", **World Economy**. 17/3 (1994), s. 288-289.

- ii. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi için üye ülkelerin sektör ve alt sektörlerle ilişkin spesifik taahhüt listeleri,
- iii. Belirli sektörlerle ilişkin Anlaşma ekleridir.

GATS uluslararası hizmetler ticaretine ilişkin temel kavram, kural ve ilkeleri ortaya koyan ilk çok taraflı anlaşmadır²²². Anlaşma ile Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ/ World Trade Organization: WTO) uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin sürdürülmesi gibi önemli bir görev verilmiştir.

2.1. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması Tanımı ve Kapsamı

Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması (GATS), DTÖ kapsamındaki 29 serbest ticaret anlaşmalarından sadece biridir. GATS'ın uygulanması ilgili kurallar 6 bölümden oluşmakta ve 29 maddesi bulunmaktadır²²³. GATS, aslında hizmetler alanında serbestleşmeye yönelik olarak hangi taahhütlerin yapılacağını ve bunların yerine getirilme esaslarını belirleyen bir çerçeve anlaşma olup, aşamalı serbestleştirme ilkesine

²²² Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) (World Trade Organization: WTO) Eylül 1986'da başlayan ve 15 Aralık 1993 tarihinde imzalanan Uruguay Turu müzakereleri sonucunda 15 Nisan 1994 tarihinde Fas'ın Marakeş şehrinde imzalanan ve 1 Ocak 1995 tarihinde yürürlüğe giren Nihai Senet içerisinde yer alan "Dünya Ticaret Örgütü Kuruluş Anlaşması" ile kurulmuştur. DTÖ Kuruluş Anlaşması, ekleriyle birlikte 29 adet yasal metinden oluşmaktadır. Bunların yanında 25 adet bildirim, karar ve mutabakat metninde DTÖ üyelerinin yükümlülükleri belirtilmektedir. Bkz. S. Rıdvan Karluk, **Uluslararası Ekonomik Mali ve Siyasal Kuruluşlar** (5. Baskı. Ankara: Turhan Kitabevi, 2002). s. 259-261.

²²³ **Birinci Bölüm** (Amaç ve Tanım): 1 nci Madde: Amaç ve Tanım; **İkinci Bölüm** (Genel Yükümlülük ve Disiplinler): 2 nci Madde En Çok Kayrılan Ülke Kuralı, 3 ncü Madde Şeffaflık, 4 ncü Madde Gelişme Yolundaki Ülkelerin Artan Katılımı, 5 nci Madde Ekonomik Bütünleşme (Entegrasyon), 6 ncü Madde Yurtiçi Düzenleme, 7 nci Madde Tanıma, 8 nci Madde Tekeller ve Münhasır Hizmet Sunucuları, 9 ncü Madde Mesleki Uygulamalar, 10 ncü Madde Olağanüstü Koruma Tedbirleri, 11 nci Madde Ödemeler ve Transferler, 12 nci Madde Ödemeler Dengesini Korumaya Yönelik Kısıtlamalar, 13 ncü Madde Hükümet Alımları, 14 ncü Madde Genel İstisnalar ve 15 nci Madde Sübvansiyonlar; **Üçüncü Bölüm** (Özel (Spesifik) Taahhütler): 16 ncü Madde Pazara Giriş, 17 nci Madde Milli Muamele ve 18 nci Madde Ek Taahhütler; **Dördüncü Bölüm** (Artan Serbestleşme): 19 nci Madde Özel Taahhütlerin Müzakeresi, 20 ncü Madde Özel Taahhüt Listeleri ve Madde 21 Listelerde Değişiklik Yapılması; **Beşinci Bölüm** (Kurumsal Hükümler): 22 ncü Madde Konsültasyon, 23 ncü Madde Anlaşmazlıkların Halli ve Yükümlülüklerin Yerine Getirilmesi, 24 ncü Hizmet Ticareti Konseyi, 25 nci Madde Teknik İşbirliği ve 26 ncü Madde Diğer Uluslararası Kuruluşlarla Olan İlişkiler; **Altıncı Bölüm** (Son Hükümler): 27 ncü Madde Menfaatlerden Vazgeçme, 28 ncü Madde Tanımlar, 29 ncü Madde Ekler (Madde 2'nin Muafiyetleri Hakkında Ek, Anlaşma Çerçevesinde Hizmet Üretimi Yapan Gerçek Kişilerin Hareketliliği Hakkında Ek, Finansal Hizmetler Hakkında Ek, Finansal Hizmetler Hakkında İkinci Ek, Haberleşme Hakkında Ek, Hava Taşımacılığı Hakkında Ek, Temel Haberleşme İle İlgili Müzakereler Hakkında Ek, Deniz Taşımacılığı Hizmetleri İle İlgili Müzakereler Hakkında Ek).

dayanmaktadır²²⁴. GATS özellikle hizmetler ticaretine odaklanmakta ve toplam 160 hizmet sektörünü kapsamaktadır. Bu dağılım yol inşaatından, su dağıtımı, eğitim, sağlık hizmetleri, haberleşme, turizm ve sigortacılığa kadar pek çok sektörü içine almaktadır. Bu sektörler DTÖ tarafından 12 ana başlık altında toplanmaktadır²²⁵.

GATS iki şekilde çalışmaktadır: Bunlar “top down” (yukarıdan aşağıya) ve “bottom up” (alttan yukarıya) kuralıdır. “Top down” kuralı Anlaşma kapsamındaki tüm sektörlerle uygulanabilirken, ülkeler seçecekleri sektörlerde “bottom up” kuralını uygulayabilmektedirler. İkinci kural 1995 yılında DTÖ’nün izni ile sisteme dahil olmuş ve GYÜ’lerin GATS kurallarını daha sorunsuz bir şekilde yerine getirmelerine yardımcı olması hedeflenmektedir. Anlaşmanın serbestleşme stratejisi, aşamalı serbestleşmedir.

GATS, taraf ülkelerin izledikleri politik hedeflerin doğrultusunda hizmetler arzını düzenleyecek haklarını tanımlamaktadır. Anlaşma düzenlemelerin mantıklı, objektif ve tarafsız olması ve ticarete bir engel olmamasını hedeflemektedir. Bu hedeflerin gerçekleştirilebilmesi için gerekli olan zorunluluklar, **genel yükümlülükler** ve **spesifik (özel) taahhütler** olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Genel yükümlülüklerin tüm ülke ve sektörlerde uygulanması zorunludur. Spesifik taahhütler, özel olarak belirtilen sektörlerde milli muamele ve piyasaya girişlerle ilgili taahhütleri kapsamaktadır. Genel yükümlülükler, en çok kayırılan ülke kuralı ve şeffaflıkla ilgilidir. Genel olarak GATS’ın yükümlülükleri beş başlık altında toplanabilir. Bunlar;

i. Düzenlemelerin Şeffaflığı: Buna göre, Anlaşma her üye ülkenin diğer üye ülkelerin sanayilerini ilgilendiren ve hizmetler ticaretini etkileyen yasal düzenlemeler hakkında bilgi edinebilecekleri bir veya birden fazla araştırma noktasını oluşturmasını zorunlu kılınmaktadır²²⁶. Bu araştırma noktaları DTÖ’yü oluşturan anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren 2 yıl içerisinde kurulması öngörülmektedir²²⁷.

ii. Hizmetlerin Sağlanmasında Aranılan Niteliklerin Karşılıklı Olarak Tanınması: Uluslararası hizmetler ticareti yapan firmaların mensup oldukları

²²⁴ Mızrak, **Uluslararası...**, s. 75.

²²⁵ GATS kapsamındaki hizmetler iş hizmetleri, iletişim hizmetleri, inşaat (müteahhitlik) ve mühendislikle ilgili hizmetler, dağıtım hizmetleri, eğitim hizmetleri, çevresel hizmetler, finansal hizmetler, sağlıkla ilgili hizmetler, turizm ve seyahatle ilgili hizmetler, eğlence, kültürel ve sportif hizmetler, taşımacılık hizmetleri ve diğer hizmetlerdir.

²²⁶ Karluk, **Uluslararası Ekonomi**, s. 343.

²²⁷ Araştırma noktalarının kurulmasında GYÜ’lere esneklik tanınmaktadır. Araştırma noktalarında hizmet firmaları, hükümetleri aracılığıyla bilgi isterken, temas noktalarından doğrudan bilgi elde edebilmektedirler. Bu noktalardan talep üzerine hizmet teknolojisi, hizmetlerin sunumunun ticari ve teknik yönleri, mesleki niteliklerinin kaydı, tanınması ve elde edilebilmesi ile ilgili bilgiler temin edilmektedir.

sektördeki niteliklerini belirten sertifika, lisans ve diğer belgelerin GATS'a taraf ülkelerde tanınmasıdır. Böylece, uluslararası hizmetler ticaretinde firmalar açısından önemli bir engel ortadan kalkmaktadır. Burada önemli olan nokta ise, uluslararası sertifikasyon işlemlerinde eşgüdümün sağlanmasıdır. Ülkeler ikili ve çok taraflı anlaşmalarla bu sorunu aşmaya çalışmaktadır. AB hizmetlerin serbest dolaşımında bu sorunu önemli derecede aşmıştır.

iii. Tekelleri, Özel Hizmet Sağlayıcılarını Düzenleyen Kurallar ve Rekabeti Sınırlayan Diğer Uygulamalar: GATS, devlet eliyle yaratılan ve doğal tekellerin var olan güçlerini kötüye kullanmalarını önlemek ve rekabeti bozan ve ticareti sınırlayan uygulamaları ortadan kaldırmak istemektedir. Uluslararası hizmetler ticaretini de olumsuz etkileyen uygulamalardan etkilenen taraf ülkenin hizmet sağlayıcısının yerleşik bulunduğu ülkeden bu tür uygulamaların ortadan kaldırılması amacıyla danışma talep etme hakkı vardır.

iv. En Çok Kayrılan Ülke Kuralının Genişletilmesi: Bu yükümlülük sayesinde, uluslararası hizmetler ticaretinin daha da fazla serbestleşme sağlanacaktır. Böylece, ikili ve bölgesel anlaşmalarla üçüncü ülkelere karşı uygulanan ayırimcılığın ortadan kaldırılması, uluslararası hizmetler ticaretinin daha adil ve makul seviyeye getirilmesi hedeflenmektedir.

v. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Daha Fazla Serbestleştirilmesi İçin Gelişme Yolundaki Ülkelerin Artan Katılımını Sağlamak: GYÜ'lerin hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesine katılması ile birlikte, pazarda önemli artışlar sağlanacağı beklenmektedir. GYÜ'lerin önemli bir kısmının gelişmiş ülkelerin pazarı olduğu dikkate alındığında, GYÜ'lerin GATS'a daha aktif şekilde katılmaları, kısa ve orta vadede gelişmiş ülkelerin lehine olacaktır. Bu bakımdan GYÜ'lerin ortak hareket ederek kendi lehlerine düzenlemeler için çalışmaları önemlidir.

GATS yukarıda belirtilen genel yükümlülüklerle ek olarak spesifik taahhütlerde bulunan taraf ülkelere yeni zorunluluklar getirmektedir²²⁸. Bunlar;

- i. Uluslararası hizmetler ticaretini etkileyen genel nitelikteki bütün ulusal düzenlemelerin makul ve objektif yönetiminin sağlanması,
- ii. Uluslararası hizmetler ticaretini etkileyen idari kararların gözden geçirilmesini öngören tahkim veya süreçlerin korunması veya oluşturulması,

²²⁸ International Trade Centre ve Commonwealth Secretariat, **İşletmeler İçin Dünya Ticaret Sistemi Rehberi** (İkinci Baskı. İstanbul: İKV Yayını, 1999), s. 222.

- iii. Yabancı hizmet sağlayıcılarına hizmetlerin sunulması için istenen iznin makul bir süre içinde verilmesi,
- iv. Ülkenin ciddi ödemeler dengesi zorluklarıyla karşılaşması dışında, uluslararası transferlere ve ödemelere kısıtlama getirilmemesidir.

2.1.1. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması'nın İlke ve İstisnaları

GATS'ın hükümlerinden ortaya çıkan ilkeler tüm hizmet sektörlerine temel oluşturmaktadır. En çok kayırılan ülke ve şeffaflık ilkeleri tüm sektörlerde uygulanırken, piyasaya giriş ve milli muamele ilkeleri eğer ülke taahhütte bulunulmuşsa geçerlidir.

2.1.1.1. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması'nın İlkeleri

GATS'ın esas ruhu, **en çok kayırılan ülke kuralıdır**. Bu kural ayırıcılığı önlemek içindir. Ülkelerin 10 yıllık geçiş döneminde en çok kayırılan ülke kuralına uygun olmayan önlemleri almaları mümkündür. Diğer yandan hizmetler ticareti ile ilgili engellerin büyük bir kısmını tarife dışı engeller oluşturduğu için ayırımın önlenmesi mal ticaretine göre daha da sınırlı kalmaktadır. Üstelik, GATS'daki istisnalar taraf ülkelere geniş bir yorum alanı bırakmaktadır.

Şeffaflık, GATS'ın ikinci önemli ilkesidir. Böylece çok taraflı serbestleşmenin daha adil olması ile üye ülkelerin ve iş kollarının kısıtlamaları ve korumacılığı belirlenmektedir. Bu konuda temel yükümlülükler, zamanında yayın, bilgilendirme, araştırma noktalarının belirlenmesi ile adil yargı sürecinden ibarettir. Böylece, GATS'la ilgili olan ve Anlaşma'nın işleyişini etkileyen bütün önlemler süratle ve en geç yürürlüğe girmeleriyle birlikte yayımlanacaktır. Hükümetin taraf olduğu hizmetler ticareti ile ilgili veya hizmetler ticaretini etkileyen uluslararası anlaşmalar da bu kapsam içindedir²²⁹. Bu önlemlerin yayımlanmasının yanı sıra, Anlaşmaya taraf ülkeler süratle ya da en azından yılda bir kez taahhütlerinin olduğu sektörlerde veya alt sektörlerde kabul edilen yeni yasaları, düzenlemeleri veya idari talimatları Hizmetler Ticareti

²²⁹ Yayın, herhangi bir yerde, herhangi bir şekilde bölgesel veya yerel otoritelerin aldığı önlemlere ilişkin olarak da yapılabilmektedir.

Konseyi'ne bildirmek durumundadırlar. Ayrıca her hükümet, diğer bir üye tarafından gelen talep üzerine bu önlemler hakkında spesifik bilgileri süratle temin edecektir²³⁰.

İlkelerden bir diğeri olan **piyasaya (pazara) giriş**, GATS'ın XVI nci Maddesi'nde düzenlenmiştir. Bu Madde, tüm hizmet arz (sunum) biçimlerini kapsamaktadır. Ayrıca, bir üye ülkenin herhangi bir diğer üye ülkenin hizmetlerine ve hizmet sağlayıcılarına listesinde belirlenen koşul ve sınırlamalar altında sağlanandan daha kötü şartlara haiz bir uygulamada bulunmayacağı belirtilmektedir²³¹. Buna karşılık hizmetler sektörünü düzenleyen rejimler genellikle karmaşıktır.

GATS'da, uluslararası hizmetler ticaretinin dört sunum şekline göre pazara giriş hakkı verme yönünde genel bir zorunluluk bulunmamaktadır. Piyasaya girişin herhangi bir türünün işlerliği, bir ülke tarafından taahhüt listesinin piyasaya giriş sütununda kaydedilmiş bulunan spesifik taahhütlere bağlıdır²³². Eğer, bir ülke giriş konusunda bazı önlemleri listelememişse, tam bir piyasaya giriş vermiş sayılmaktadır. Eğer söz konusu ülke tarafından taahhüt listesinde belirli bir hizmet sunum şekli için önlem kaydedilmişse, bu en çok kayırılan ülke kuralına uygun olmalıdır. Taahhütlerden sonra söz konusu önlemler daha zorlaştırıcı olamaz.

Milli Muamele (Ulusal İşlem) bir diğer ilke olup, Anlaşma'nın XVII nci Maddesi bununla ilgilidir. Buna göre, bir hizmet piyasasında yerliler ile yabancılar arasında ayırım olmamalıdır. Bu Madde, her üye herhangi bir diğer üyenin hizmetlerine ve hizmet sağlayıcılarına, hizmet sunumunu etkileyen bütün önlemlerle ilgili olarak, kendi hizmetlerine ve hizmet sağlayıcılarına uyguladığından daha az kayırcı bir muamele uygulamayacağını belirtmektedir²³³. Milli muamele ilkesi ayrıca hem ithal edilen hizmetlere, hem de pazardaki hizmet sağlayıcılarına yöneliktir²³⁴.

²³⁰ DPT, A. g. e. , s. 15.

²³¹ Bu hüküm, GATS tarafından belirlenmemiş piyasaya giriş engellerini yasaklamakta, tüm hizmetlere ve hizmet sağlayıcılarına aynı şartların uygulanmasını zorunlu kılmaktadır.

²³² GATS'a taraf ülkenin piyasaya giriş konusunda bazı kısıtlamalar koyma yetkisi vardır. Piyasaya giriş hükmünün kısa ancak ayrıntılı bir liste içermesi, taraf ülkelerin kısıtlamalarını tanımlanan sınırlar içinde yapması zorunludur. Bu sınırlamalarda uyulması gerekli olan niceliksel ve yasal sınırlar ise şunlardır: Hizmetlerle ilgili işlemlerin toplam sayısı, hizmetlerle ilgili işlemlerin veya varlıkların toplam değeri, hizmetleri sunan kişilerin sayısı, yabancı sermayenin payı, tüzel kişiliklerin varlığının bir şube veya ortaklıkla sınırlanmasıdır.

²³³ DPT, A. g. e. , s. 17.

²³⁴ GATS'a taraf ülkeler, taahhüt listelerinde milli muamele ile ilgili koşullarını ve aradığı nitelikleri taahhüt listesindeki milli muamele kolonuna yazmak durumundadırlar. Hem piyasaya girişi, hem de milli muameleyi etkileyen tedbirler piyasaya giriş kolonunda yer almalıdır.

GATS'ın önemli ilkelerinden olan **ekonomik bütünleşme** V nci Madde'de yer almaktadır. Bu Madde, GATS'a taraf ülkelerin kendi aralarında belli şartlarla hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesini öngören bir anlaşma yapmalarına veya var olan bir anlaşmaya taraf olmalarına imkan tanımaktadır. Burada üzerinde durulması gereken nokta, böyle bir anlaşmada kapsanan sektör sayısı, etkilenen ticaret hacmi ve hizmet arz şekilleri açısından kapsamlı olup olmadığıdır. Özellikle hizmet arz şekillerinden her hangi biri dışarıda bırakılmamalıdır. Bunlara ek olarak, söz konusu bütünleşme veya anlaşmaya taraf ülkeler milli muamele kısıtlamalarını ortadan kaldırmalı ve/veya yeni ve daha fazla ayırıcı önlemler getirmemelidir.

Diğer önemli bir madde ise, **yurt içi düzenleme** ile ilgili olan VI ncı Madde'dir. Buna göre yurt içi önlemlerin mantıklı, objektif ve tarafsız bir şekilde uygulanması gereklidir. Yabancı hizmet sağlayıcıları idari kararlara itiraz etme ve yetkilendirme başvuruları reddedildiğinde, bilgilendirilme hakkına sahiptirler. Ayrıca belirli taahhütlerin yapıldığı bir hizmetin arzında yetkilendirme gerekli olduğunda ve yurt içi hukuk ve düzenlemelere göre bir başvuru yapıldığında, sonuca ilişkin kararlar makul bir süre içinde alınmalıdır. Talep üzerine yetkili merci başvuru ile ilgili bilgi vermek durumundadır. Nitelik koşulları ve süreçleri, teknik standartlar ve lisans koşullarının hizmetler ticareti için gereksiz engeller oluşturmamalıdır. GATS bu koşulların rekabet ve hizmet arzı kabiliyeti gibi objektif ve şeffaf kriterler üzerine oturtulmuş olmasını gerektirir. Anlaşma, hizmetlerin kalitesinin sağlanmasında daha fazla maliyet yüklenmemesi ve lisans sürecinin kendi içinde hizmet arzına kısıtlama getirmemesi için ilkeler geliştirmeye çalışmaktadır²³⁵.

2.1.1.2. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması'nın İstisnaları

GATS'a taraf bütün ülkelerin tüm hizmet sektörlerini kapsayan taahhütlerde bulunmadığı dikkate alındığında, temel ilkelerden dahi istisnaların olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu istisnalar dört başlık altında toplanabilir. Bunlar;

- i. Anlaşmanın ekonomik bütünleşme ile ilgili istisnası, temel hizmetler sektörlerini kapsamaması ve tanımlanan diğer şartları da yerine getirmesi

²³⁵ DPT, A. g. e. , s. 16.

kaydıyla, sınırlı sayıda ülkenin kendi aralarında ticaretin serbestleşmesine yönelik düzenlemelere girmesine izin vermektedir.

- ii. Ödemeler dengesi ile ilgili istisnada ise, taraf ülkelerin ödemeler dengesi zorluklarıyla karşı karşıya kalmaları durumunda, ülkeler üstlendikleri spesifik taahhütlere ve ödeme transferlerine dahi kısıtlamalar getirmelerine izin verilmektedir.
- iii. İş gücü (emek) piyasasının bütünleştirilmesiyle ilgi olarak, bir taraf ülkenin bir diğer ülkeyle birbirlerinin vatandaşlarını çalışma iznine ilişkin şartlardan muaf tutarak iş gücü piyasalarının tamamen bütünleştirilmesine yönelik düzenlemelere girmesini engellemektedir.
- iv. Genel istisnalar ve güvenlik istisnalarında ise Anlaşma, ülkeleri diğer hususların yanı sıra kamu ahlakı, insan, hayvan ve bitki sağlığı veya temel güvenlik çıkarlarının korunması için gerekli önlemleri almalarına engel getirmemektedir.

GATS'ın genel ilkelerinden istisnalar dışında derogasyon (çekince) listeleri de önemlidir²³⁶. Ülkelerin derogasyon listelerinin yoğunluğu, o ülkedeki hizmetler ticaretinin ne ölçüde tercihli bir sisteme sahip olduğunu ve tam rekabete açık olmadığını göstermektedir. Bu nedenle derogasyon listelerini geniş tutmuş ülkeler uluslararası hizmetler ticareti yönünden kredibilitesi düşük ülkeler olarak kabul edilmektedirler. İdeal durum ise derogasyon listelerinin hiç bulunmamasıdır.

En çok kayırılan ülke ilkesinden muaf tutulmanın şartlarından en önemlisi; derogasyon listesine alınacak olan bir önlemin, en geç Anlaşma'nın yürürlüğe girdiği tarihte listelenmiş olmasıdır. DTÖ'yü oluşturan anlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihten sonra uygulamaya konulacak yeni istisnalar için II nci Madde İstisnaları Hakkında Ek esas alınarak derogasyon almak mümkündür. Hizmetler Ticareti Konseyi, 5 yıldan fazla süre için kabul edilen bütün istisnaları gözden geçirmektedir. Ülke olarak bu gibi istisnalar 10 yıllık süreyi geçmemektedir. Fakat, önemli sayıda olan istisnaların

²³⁶ II nci Madde Muafiyetleri Hakkında Ek, en çok kayırılan ülke ilkesini düzenlemektedir. Buna göre, her üye ülke GATS'ta belirtilen bir önlemlerle ilgili olarak, herhangi bir taraf ülke diğer taraf ülkenin hizmetlerine ve hizmet sağlayıcılarına, diğer bir ülkenin benzer hizmet ve hizmet sağlayıcılarına uygulanandan daha az kayırıcı olmayan bir işlemi hemen ve şartsız olarak uygulayacaktır. Bu maddenin ruhuna aykırı önlemler ise yukarıda ifade edilen Ek'in şartlarını karşılamak ve bir liste halinde belirtilmek kaydıyla korunabilir. Bu listenin adı, Derogasyon (Çekince) Listesi'dir.

bulunması uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin önündeki temel engellerden birisi olmaya devam etmektedir.

2.1.2. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması ve Taahhütler

Hükümetlerin GATS ile birlikte yerleştirmeye çalıştıkları serbestleşme hareketi çoğu sektör ve ticaret şekillerindeki istisnalar nedeniyle sınırlı kalmaktadır. Uruguay Turu sonunda GATS'a taraf ülkeler hizmetlerle ilgili toplam 4582 adet taahhütte bulunmuştur. Bu taahhütlerin 2423'ü gelişmiş ülkeler, 2159'u GYÜ'ler tarafından listelenmiştir. Gelişmiş ülkelerin sundukları taahhütlerin maksimum olabilirlik payı yüzde 53.8 iken, bu oran GYÜ'lerde yüzde 17.2'dir. Gelişmiş ülkeler hizmetlerin yarısıyla ilgili taahhütte bulunmuşlardır. Bu taahhütlerin sadece yarısı "serbest giriş" ile ilgilidir²³⁷. Ülkelerin taahhütleri genelde çoğu sektör ve hizmetler ticareti şekillerini kapsamamaktadır.

Bölgeler temelinde bakıldığında Doğu Asya'nın büyük ekonomileri finansal hizmetlerin yanı sıra iş, iletişim, ulaşım ve turizm gibi temel hizmet sektörlerine girişe belirli seviyelerde sınırlama getirmektedirler. Doğu Asya'daki GYÜ'ler ve diğer ülkeler bakıldığında, önceki dönemlere göre daha az sınırlama vardır. Filipinler ticari bankacılıkta, yabancı ortağın payını yüzde 51 (yabancı sermaye yasası yüzde 60'a yakın izin vermesine karşılık) ile sınırlamıştır²³⁸. Çok az ülke dağıtım, eğitim, çevre ve sağlık hizmetlerinde taahhütte bulunmuştur. GATS'teki taahhüt listelerinde gelişmiş ülkeler taahhüt sayısı daha fazladır.

Taahhütlerin sektörlere göre dağılımına bakıldığında ise en fazla taahhüt iş hizmetleri sektöründe olduğu görülmektedir. Tablo: 15'e göre, iş hizmetlerini, finansal hizmetler, eğlence ve kültür, su taşımacılığı ve kara taşımacılığı izlemektedir.

²³⁷ Bernard Hoekman and Will Martin, "Some Market Access Issues for Developing Countries in A Millennium Round: Results from Recent World Bank Research", **Cuadernos de Economia**. 36/109, (1999), s. 968.

²³⁸ Aaditya Mattoo, **Shaping Future GATS Rules For Trade in Services** (NBER Conference on Trade in Services, Seoul, June 2000), s. 10.

Tablo: 14 Uruguay Turu Sonunda Hizmetlerle İlgili Taahhütlerin Ülke Gruplarına Göre Dağılımı

Ülkeler/ Bölgeler	Taahhüt Sayısı	Taahhütlerin Maksimum Olabilirlik Payı (%)
Gelişmiş Ülkeler	2.423	53.8
GYÜ'ler	2.159	17.2
--Latin Amerika	738	15.3
--Afrika	396	9.8
--Ortadoğu	106	16.5
--Asya	796	26.0

Kaynak: GATT Sekretariat, *The Result of the Uruguay Multilateral Trade Negotiations* (1994); World Bank, *Global Economic Prospects and Developing Countries* (1995).

Tablo: 15 Sektörler İtibariyle Taahhütler

Sektörler	GATS Sektörleri Sayısı	Ortalama Taahhüt Sayısı		Taahhütler/ Sektör Başına GATS Maddeleri	
		Yüksek Gelirli Ülkeler	Düşük ve Orta Gelirli Ülkeler	Yüksek Gelirli Ülkeler	Düşük ve Orta Gelirli Ülkeler
İnşaat (Müteahhitlik)	20	11.2	3.3	56.0	16.5
Motorlu Araç Tamiri	4	1.8	0.3	45.0	7.5
Toptan Ticaret	8	4.6	0.5	57.5	6.3
Perakende Ticaret	8	4.4	0.8	55.0	10.0
Otel ve Restoran	4	2.8	2.8	70.0	70.0
Arazi Taşımacılığı	40	9.4	2.3	23.5	5.8
Su Taşımacılığı	48	4.4	3.0	9.2	6.3
Hava Taşımacılığı	20	3.7	1.5	18.5	7.5
Yardımcı Taşımacılık	20	5.1	1.3	25.5	6.5
Posta Hizmet.	4	1.3	0.6	32.5	15.0
Temel Haberleşme	28	1.5	1.3	5.4	4.6
Değ. Yaratıcı Haberleş.	28	18.7	5.0	66.8	7.8
Finansal Hizmetler	60	31.3	12.4	52.2	20.6
Emlak Hizmetleri	8	3.5	0.3	43.8	3.8
Kiralama Aktiviteleri	20	9.5	1.3	47.5	6.5
Bilgisayarla İlgili Hiz.	20	15.5	4.2	77.5	21.0
AR+GE Hizmetleri	12	4.1	1.0	34.2	0.3
İş Hizmetleri	108	56.5	12.2	47.9	11.3
Çöp Tanzimi	16	8.8	1.0	55.0	6.3
Eğitim	20	4.7	1.3	23.5	6.5
Sağlık ve Sosyal Hiz.	24	5.0	1.9	20.8	7.9
Eğlence ve Kültür Hiz.	48	13.3	4.6	27.9	9.6

Kaynak: Bernard Hoekman, "Tentative First Steps: An Assessment of the Uruguay Round Agreement on Services", *World Bank Policy Research Working Paper*, No. 1455 (1995), s. 24.

GATT Uruguay Turu'nda gelişmiş ülkeler hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi konusu üzerinde ısrarla durmuşlardır²³⁹. GYÜ'ler, ikili ve çok taraflı müzakerelerde elde ettikleri tecrübeler nedeniyle GATS'ın bir çok kuralına önemli oranda çekince koymuşlardır. Gelişmiş ülkeler GYÜ'lerin muhalefeti nedeniyle istediklerinin tamamını elde edememişler olsa bile, daha çok kendi çıkarlarına uygun bir anlaşmanın ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Dolayısıyla, GATS fayda bakımından gelişmiş ülkelerin lehine olma olasılığı yüksektir. Bu ise, gelişmiş ülkelerin söz konusu sektörlerde nispeten ileri olmaları ve bu nedenle temel ihracatçı olmalarından kaynaklanmaktadır.

Tablo: 16 GATS'a Taraf Ülkelerin Hizmetlerle İlgili Taahhütlerinin Miktarı

Taahhüt Sayısı	Üye Sayısı	DTÖ (WTO) Üyeleri
1-20	44	Angola, Bahreyn, Barbados, Benin, Bostvana, Burkina Faso, Kamerun, Orta Afrika Cum. Çad, Kongo, Kosta Rika, G. Kıbrıs, Fiji, Gabon, Gine Bissau, Guyana, Haiti, Honduras, Madagaskar, Malavi, Maldivler, Mali, Malta, Moritenya, Maurityus, Mozambik, Myanmar, Namibya, Nijer, Paraguay, Ruanda, St. Kitts&Nevis, St. Lucia, St. Vincent& Grenadines, Solomon Adaları, Sri Lanka, Surinam, Svaziland, Tanzania, Togo, Uganda, Zambiya.
21-40	23	Bangladeş, Bolivya, Brunei, Burundi, Fildişi Kıyısı, Cibuti, Dominik, Gana, Grenada, Guatemala, Kenya, Makao, Moğolistan, Nijerya, Papua Yeni Gine, Peru, Katar, Senegal, Sierre Lone, Tunus, Uruguay, Zimbabve.
41-60	10	Antigua&Barbuda, Belize, Küba, Hindistan, Fas, Hollanda Antilleri, Nikaragua, Pakistan, Trinidad&Tobago, Bir. Arap Emirlikleri.
61-80	13	Brezilya, Çin, Ekvator, Hong Kong, İsrail, Jamaika, Kuveyt, Lihtenştayn, Mısır, Polonya, Romanya, Singapur ve Venezuela.
81-100	12	Arjantin, Çek Cum., Dominik Cum., Endonezya, G. Afrika, Lesoto, Panama, Slovakya, Slovenya, Şili, Türkiye ve Y. Zelanda.
101-120	7	Avustralya, Bulgaristan, Gambiya, Kanada, Filipinler, İsviçre ve Tayland.
121 +	24	ABD, AB (15), İzlanda, Japonya, Kolombiya, G. Kore, Macaristan, Malezya, Meksika, Norveç.

Kaynak:WTO, Annual Report 2001, s. 34.

²³⁹ Barth, A. g. e. , s. 9.

2.1.3. Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması ve Türkiye'nin Taahhütleri

Türkiye hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesine ilişkin taahhüt listelerini ve II nci Madde'den (En Çok Kayrılan Ülke Kuralı) istisnalara ilişkin listelerini Uruguay Turu müzakere sürecinde (1994, 1997 ve 1998 yıllarında) DTÖ'ye sunmuştur²⁴⁰. Türkiye'nin taahhüt listesi, yatay taahhütleri (Horizontal Commitments) ve spesifik hizmet sektörlerindeki taahhütleri de içermektedir. Türkiye'nin taahhüt listesi 9 ana hizmet sektörü ve bunlara ilişkin 84 alt hizmet sektörünü kapsamaktadır. Söz konusu hizmet sektörleri ve bunları oluşturan alt sektörlerden taahhüt üstlenilenlerin sayısı aşağıda belirtilmektedir. Bunlar;

- Mesleki Hizmetler (14 alt sektör),
- Haberleşme Hizmetleri (17 alt sektör),
- Müteahhitlik ve İlgili Mühendislik Hizmetleri (5 alt sektör),
- Eğitim Hizmetleri (4 alt sektör),
- Çevre Hizmetleri (3 alt sektör),
- Mali Hizmetler (24 alt sektör),
- Sağlıkla İlgili ve Sosyal Hizmetler (1 alt sektör),
- Turizm ve Seyahat İle İlgili Hizmetler (4 alt sektör),
- Ulaştırma Hizmetleridir (12 alt sektör).

Türkiye'nin II nci Madde'den istisnalar listesinde on altı (16) istisna bulunmaktadır. Bunlar; hizmet sektörlerine ilişkin dört (4), haberleşme hizmetlerine ilişkin üç (3), taşımacılık hizmetlerinin tamamına üç (3), kara taşımacılığı, demiryolu taşımacılığı, bankacılık, muhasebecilik ve mali müşavirlik , posta hizmetleri ve mesleki hizmetlere ilişkin birer (1'er) istisnadan oluşmaktadır. Türkiye Uruguay Turu sonrasında yapılan uzatılmış müzakerelerden denizcilik hizmetleri, finansal hizmetler ve temel haberleşme hizmetleri ile ilgili olanlarına katılmıştır. Denizcilik hizmetlerine ilişkin olarak yapılan müzakerelerin tamamlanamayarak askıya alınması sebebiyle Türkiye Uruguay Turu sonunda verdiği listelerinde herhangi bir değişiklik yapmamıştır.

²⁴⁰ Türkiye GATS kapsamındaki taahhüt listelerini Birleşmiş Milletler (BM) tarafından hazırlanan sınıflandırma sistemine (Central Product Classification: CPC) göre hazırlamaktadır.

Türkiye'nin uzatılmış müzakerelerde sunduğu listeleri ise 22 Nisan 2003 tarihinde DTÖ tarafından ilan edilmiştir²⁴¹.

Doha'daki DTÖ IV ncü Bakanlar Konferansı ve Doha Kalkınma Gündemi'nde alınan kararlara paralel olarak DTÖ üye ülkelerden başlangıç teklifleri hazırlamalarını istemiştir. Türkiye başlangıç teklifini içeren taahhüt listesi ile II nci Madde istisnaları listesinde ek değişiklikler yaparak yeniden hazırlamıştır. Türkiye'nin DTÖ'ye sunduğu başlangıç teklifleri listesi 3 Eylül 2003 tarihinde yayınlanmıştır²⁴².

Türkiye'nin hizmetler sektörüne ilişkin başlangıç teklifi; yatay taahhütler, hukuk hizmetleri, bilgisayar ve ilgili hizmetler, madencilğe ilişkin hizmetler, haberleşme hizmetleri, müteahhitlik ve ilgili mühendislik hizmetleri, eğitim hizmetleri, mali hizmetler (bankacılık, sigortacılık ve sermaye piyasaları), turizm ve seyahat ile ilgili hizmetler, deniz taşımacılığı hizmetleri ve hava taşımacılığı hizmetlerinde yapılan değişiklikleri içermektedir²⁴³.

Türkiye başlangıç tekliflerini içeren taahhüt listesi ile II nci Madde istisnaları listesini şartlı olarak sunmuştur. Doha Kalkınma Gündemi kapsamında devam eden hizmetler ticareti ve diğer ticaret müzakerelerinde, diğer üye ülkelerin tutumları da göz önünde bulundurularak, söz konusu listede değişiklikler yapılabilecektir. Bu değişiklik veya düzenleme yapma hakkı, müzakere sürecinin tamamlanması için öngörülen sürenin sonuna (31 Aralık 2004) kadar saklıdır.

2.2. Gelişme Yolundaki Ülkeler ve Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması

Uruguay Turu'nun açılış töreninde GYÜ'lerin büyük bir kısmı hizmetler ticareti ile ilgili konuların ele alınmasından vazgeçilmesini önermişlerdir. GYÜ'lerin karşı çıktığı konular arasında Ticaretle İlgili Yatırım Önlemleri (TRIMs) ve Ticaretle İlgili Fikri Mülkiyet Hakları (TRIPs) da bulunmakta idi. Brezilya ve Hindistan, muhalefetin başını çekmişlerdir. Bu ülkeler, yukarıdaki konular ve hizmetlerin çok taraflı ticaret sisteminin içine dahil edilmesinin, hizmetler sektörünün büyümesini önemli derecede

²⁴¹ <http://www.hazine.gov.tr/gats/taahhutlistesihakkindanot.htm> (25.05.2005); Türkiye'nin konsolide muafiyet listesi DTÖ'nün S/DCS/TUR/Rev.1 no'lu belgesinde yayınlanmıştır.

²⁴² WTO, "Communication from Turkey: Initial Conditiona Offer" TN/S/O/TUR (03-4599) 3 September 2003.

²⁴³ <http://www.hazine.gov.tr/gats/baslangictekliflerimizeiliskinnot.htm> (11 05 2005)

aksatacağını belirtmişlerdir. GYÜ'ler GATS ile birlikte getirilen düzenlemelerle tüm yurt içi pazarların gelişmiş ülkeler tarafından ele geçirilmesinden korkmuşlardır. Fakat, GYÜ'ler arasında tam bir işbirliğinin olmaması arzu edilen sonuçların elde edilmesini engellemiştir.

GYÜ'lerin çekinceleri ve gelişmiş ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda davranmaları nedeniyle, GATS ile hizmetler ticaretinin serbestleşmesinde sınırlı bir ilerleme kaydedilmiştir. Sınırlı serbestleşme, ekonomik olarak verimli olacak politikaların yürürlüğe konulmasına engel olmuştur.

GATS'ın GYÜ'lerle ilgili olan maddeleri III, IV, V, XII, XV, XIX ve XXV nci Maddeleridir. IV ve XXV nci maddeler özel olarak GYÜ'lerle ilgilidir. Bu maddeler GYÜ'ler açısından olumlu olup, söz konusu ülkelerin dünya ticaretine artan şekilde katılımını sağlamayı amaçlamaktadır. Ayrıca, serbestleşme sürecinde ulusal politika amaçlarının, bireysel ve tüm hizmet sektörlerindeki gelişme seviyeleri ile uyumlu olacağı belirtilmektedir. Teknik İşbirliği ile ilgili olan XXV nci Madde, üye ülkelerin teknik yardıma ihtiyaç duyan hizmet sağlayıcılarının, IV/2 nci Madde'de belirtilen bağlantı noktalarıyla ilgili hizmetlerden yararlanabileceğini belirtmektedir. Ayrıca, GYÜ'lere yapılacak teknik yardımın DTÖ Sekretaryası tarafından çok taraflı düzeyde sağlanacağı ve ilgili kararın Hizmetler Ticareti Konseyi tarafından alınacağı ifade edilmektedir.

GYÜ'lere bazı madde ve paragraflarda da değinilmektedir. GATS'ın ekonomik bütünleşme ile ilgili V nci Maddesi'nde, üye ülkelere ekonomik birleşmeye gidilen tüm sektörler ve bireysel sektörlerde kolaylık sağlanacağı belirtilmektedir. Ödemeler dengesini korumaya yönelik kısıtlamaları düzenleyen XII nci Madde, ekonomik gelişme veya ekonomik geçiş sürecinde olan üye ülkenin, ödemeler dengesindeki baskılar nedeniyle finansal rezerv düzeyinin korunmasına yönelik olarak çeşitli kısıtlamalara gidilebileceği yönündedir. Çoğu GYÜ ve EAGÜ'nün sürekli veya aralıklarla makro ekonomik istikrarsızlıklar ve finansal krizler yaşadığı ve/veya bu potansiyele sahip olduğu göz önüne alındığında, XI ve XII nci Maddelerin hüküm ve şartları bu ülkeler için sadece geçici çözümdür. Makro ekonomik istikrar bakımından da belli seviyede kısıtlamalar gereklidir.

Yurt içi düzenleme ile ilgili VI nci Madde'de, üye ülkenin taahhütleri çerçevesinde hizmetler ticaretine uygulayacağı tedbirler sıralanmıştır. Bu tedbirlerin

uygulanmasında esas alınacak kriterler objektif olarak ifade edilmesine karşılık, GYÜ'ler, EAGÜ'ler ve gelişmiş ülkelerdeki çeşitli uygulamalar istenilen düzeyde değildir. Tüm ülkeler yerli hizmet sağlayıcılarını koruma eğilimindedirler.

GATS'ın XVI/1 nci Maddesi'ndeki dipnotta, taraf ülkenin Anlaşma'nın I/1 nci Maddesi'ndeki arz (sunum) şekilleri ile ilgili olarak piyasaya giriş taahhüdünde bulunmuşsa ve sınır ötesi sermaye hareketleri hizmetin önemli bir bölümünü oluşturuyorsa, söz konusu üye ülkenin otomatik olarak sermaye hareketlerine izin verdiği varsayılmaktadır. Taahhütte bulunan ülke, bir üye ülkeye sağladığı şartları diğer ülkelere de sağlamak zorundadır. Bu hüküm daha çok gelişmiş ülkelerin lehinedir.

Koruma ile ilgili olan X ncu Madde, kamu alımları ile ilgili XIII ncü Madde ve Sübvansiyonlarla ilgili XV nci Madde GYÜ'lerden çok gelişmiş ülkelerin lehinedir. Çoğu GYÜ sübvansiyonların da yardımıyla çeşitli hizmet sektörlerinin gelişmesini sağlamak ve kendi ulusal politikaları doğrultusunda önceliklerini belirlemektedirler. GYÜ'lerden istenen daha liberal düzenleme ve politikalar, bu ülkeleri daha çok olumsuz yönde etkileyebilecektir.

GATS'ın XIX ncu Maddesi serbestleşmenin karşılıklı fayda ilkesine göre olacağını ve serbestleşme sürecinin üye ülkelerin ulusal politika amaçları ve sektörlerin gelişmişlik düzeyleri ile uyumlu olacağını işaret etmektedir. Ayrıca, GYÜ'ler için daha az sektör ve işlemin serbestleştirilmesi, piyasaya girişin gelişmişlik düzeyleriyle orantılı olarak artan bir şekilde genişletileceği belirtilmektedir. Piyasaya girişte, yabancı hizmet sağlayıcılarına daha elverişli ortam yaratılırken, GATS'ın IV ncü Maddesi'nde belirtilen amaçlara ulaşmak için ülkelere esneklik sağlanacağı belirtilmektedir.

Anlaşma'da GYÜ'ler ilgili olan madde ve paragrafların dışında bazı madde ve paragraflar da GYÜ'leri yakından ilgilendirmektedir. Anlaşma'nın VII nci Maddesi hizmetler ticaretinde gerekli olan ruhsat, lisans ve standart gibi işlemleri belirlemektedir. Gelişmiş ülkelerin bu konulardaki deneyim ve birikimleri uluslararası kriterlere temel oluşturmaktadır. GYÜ'lerdeki hizmet sağlayıcılarının bu kriterlere uyması gelişmiş ülkelerdeki rakiplerine göre zaman almakta ve yeni maliyetlere neden olmaktadır. Bu durum, GYÜ'lerin aleyhine sonuçlar doğurmaktadır.

Ödemeler ve transferlerle ilgili olan XI nci Madde, ülkelerin ciddi ödeme güçlükleri ve finansal zorluklar veya bu nedenle ortaya çıkan tehditler karşısında çeşitli sınırlamalara gidebileceğini vurgulamaktadır. Fakat, yukarıda sayılan durumların

dışında ülkeler, spesifik taahhütleriyle ilgili olan uluslararası ödeme ve transfer işlemlerine kısıtlamalar getiremeyeceklerdir. GATS'a taraf ülkeler, Anlaşma'nın XVII/1 nci Maddesi'ndeki milli muamele ile ilgili taahhütte buldukları sektörlerde yabancı hizmet sağlayıcılarına daha az kayırcı muamelede bulunamayacaklardır. GYÜ'lerin dış rekabete daha hazır olmayan sektörlerinin bu şartlar altında gelişmesi imkansız hale gelmektedir.

GATS'ın var olan hükümleri, gelişmiş ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları sektörlerde daha fazla serbestleşme hedeflerken, GYÜ'lerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları sektörlerde sınırlı düzeyde serbestleşme ile yetinmektedir. Gelişmiş ülkeler sermayenin serbest dolaşımını izin verirken, iş gücünün serbest dolaşımına engel olmaktadır. Gelişmiş ülkeler ancak kendi lehlerine olacak şekilde işgücünün geçici dolaşımının kolaylaştırılmasını sağlamışlardır.

GATS, taraf ülkeleri hangi sektörlerde serbestleşmeye gidecekleri, serbestleşmenin ne boyutta olacağı ve serbestleşmede hangi adımların atılacağı konusunda serbest bırakmıştır. Bu nedenle ülkeler kendi istekleri (görüşleri) doğrultusunda serbestleşme konusunda adım atmaktadırlar. Bu ise, GATS'ı hizmetler ticaretinde arzu edilen serbestleşirmeyi gerçekleştirme amacından uzaklaştırmaktadır. Anlaşma, hükümetlerin belli sektörlerde kendi taahhütleri çerçevesinde DTÖ kurallarının uygulanmasına izin vermektedir. Burada taahhütlerin sınırları belirgin ve şeffaf olması önemlidir. Bu, kısmen daha fazla serbestleşmeyi sağlayacaktır.

Hizmetler ihracatında gelişmiş ülkelerin büyük bir ağırlığa sahip olmaları ve GYÜ'lerin önemli ve katma değeri yüksek hizmet sektörlerinde ithalatçı konumda olmaları da gelişmiş ülkelerin lehine sonuçlar yaratmaktadır. Hizmetler ticaretini serbestleştiren GATS, beşeri sermaye birikiminin ileri düzeyde olduğu GYÜ'lere yeni fırsatlar yaratmaktadır. Bu ülkeler işgücü, AR+GE ve diğer unsurların düşük maliyetli olması nedeniyle karşılaştırmalı üstünlüğe sahip konuma gelmişlerdir. Hindistan, G.Kore, Çin, Singapur, İsrail ve İrlanda gibi ülkeler bu fırsatları değerlendirmektedirler. Teknolojik yenilikler de özellikle e-ticaret devrimi GYÜ'lerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları hizmet sektörlerinde sınır ötesi ticaret imkanlarını artırmaktadır²⁴⁴.

²⁴⁴ Pierre Sauve, "Services, Developing Countries and the Millennium Round", Paper prepared for Developing Countries and the New Multilateral Round of Trade Negotiations A conference held at Harvard University (Cambridge, 5-6 November 1999), s. 4-5.

2.3. Çok Taraflı Ticaret Müzakerelerinin Geleceği ve Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi

Uruguay Turu, hizmetler sektörü açısından çok taraflı kurallarının konulması ve uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi için uzun vadeli sürecin ilk adımını oluşturmaktadır. Çok taraflı ticaret müzakereleri DTÖ öncülüğünde gerçekleştirilmektedir. Bu müzakerelerin amacı, ekonomik kalkınma ve küresel ticaretin genişlemesine katkıda bulunmaktır. Bu kapsamda, GYÜ ve EAGÜ'ler önemlidir. Dolayısıyla bu ülkelerin aleyhine sonuçlar yaratan hükümlerin yeniden düzenlenmesi tarım sektöründe olduğu gibi hizmetler sektöründe de gereklidir.

2.3.1. Post- Uruguay Turu Müzakereleri

Post Uruguay Turu müzakereleri 1994 ve 1997 yılları arasında yapılmıştır. Uruguay Turu'nda anlaşma sağlanamayan finansal hizmetler, haberleşme ve gerçek kişilerin dolaşımı gibi konularda müzakereler sonucunda anlaşma sağlanmıştır.

Finansal hizmetlerle ilgili müzakerelerin ilk turu Temmuz 1995'te bitmiştir. Hükümetlerin daha fazla serbestleşme için tekrar toplanılması yönünde karar almaları nedeniyle toplanan ikinci tur Aralık 1997'de sona ermiştir. Bu turlarda finansal hizmetler sektöründe bazı ülkeler Uruguay Turu'ndaki taahhüt listelerini genişletmişlerdir.

Uruguay Turu'nda ülkelerin çoğu katma değer yaratan haberleşme hizmetlerinde taahhütte bulunurken, temel haberleşme hizmetlerindeki taahhütler çok sınırlı sayıda kalmıştır. Bu nedenle ülkeler söz konusu sektörlerdeki müzakerelerin devam etmesini istemiştir. Müzakereler 1994 yılında yeniden başlamış ve Şubat 1997'de bitmiştir. Bu müzakerelerde ülkeler önceki taahhütlerini genişletmişlerdir.

Gerçek kişilerin dolaşımı konusunda Uruguay Turu'nda sunulan taahhütlerin geliştirilmesi için yeni müzakerelerin DTÖ'nün yürürlüğe girmesinden altı ay sonra başlamasına karar verilmiştir. Bu karar uyarınca yapılan müzakereler 28 Temmuz 1995 tarihinde bitmiştir. Müzakerelerin sonuçları Uruguay Turu'na göre daha ılımlıdır. Denizyolu taşımacılığı ile ilgili müzakereler ise Haziran 1996'da bitmiştir. Bu sektör

müzakerelerinde bir taahhüt paketi konusunda başarısızlık söz konusu olmuştur. Yeni müzakereler ise 2000 yılında tekrar başlamıştır.

GATS'a ek protokoller de vardır²⁴⁵. Toplam beş Protokol'den birincisinin adı yoktur. Uruguay Turu'nda alınan kararlar 1 Ocak 1995 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. Fakat, bazı EAGÜ ve GYÜ'lerde bu kararların yürürlüğe girmesi iki üç ay sonraya kalmıştır. Birinci protokol bu zaman içinde sunulacak taahhütler için ayrılmıştır. Dolayısıyla bu protokolün adlandırılarak GATS'tan ayrılması gereksiz olarak görülmüştür.

İkinci Protokol finansal hizmetlerle ilgilidir. Bu Protokol 21 Temmuz 1995 tarihinde benimsenmiş, 1 Eylül 1996 tarihinde yürürlüğe girmiştir. **Üçüncü Protokol** gerçek kişilerin dolaşımı ile ilgilidir. Protokol, 21 Temmuz 1995 tarihinde kabul edilmiş, 30 Ocak 1996 tarihinde yürürlüğe girmiştir. **Dördüncü Protokol** temel haberleşme hizmetlerini kapsamaktadır. Protokol, 30 Nisan 1997 tarihinde benimsenmiş, 5 Şubat 1998 tarihinde yürürlüğe girmiştir. **Beşinci Protokol** finansal hizmetlerle ilgili olup, 14 Kasım 1997 tarihinde kabul edilmiş ve 1 Mart 1999 tarihinde yürürlüğe girmiştir.

2.3.2. DTÖ Bakanlar Konferansı

DTÖ Bakanlar Konferansı, Dünya Ticaret Örgütü'nün en üst karar alma organıdır. Bakanlar Konferansı iki yılda bir toplanmaktadır. Konferanslara üye ülkelerin yanı sıra IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarda katılmaktadır. Bu toplantılarda, çok taraflı ticaret sisteminin sorunları ve geleceği görüşülmekte, bu konular hakkında kararlar alınmaktadır. DTÖ Bakanlar Konferansları uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi bakımından çok önemlidir. İlk Konferans 6-13 Aralık 1996 tarihlerinde Singapur'da, ikincisi 18-20 Mayıs 1998 tarihlerinde Cenevre'de, üçüncüsü 30 Kasım-3 Aralık 1999 tarihlerinde Seattle'da ve dördüncüsü 9-13 Kasım 2001 tarihlerinde Doha'da yapılmıştır. Beşinci DTÖ Bakanlar Konferansı 10-13 Eylül 2003 tarihlerinde Meksika'nın Cancun şehrinde yapılmıştır. Altıncı konferans 13-18 Aralık 2005 tarihlerinde Hong Kong'ta toplanacaktır.

²⁴⁵ Protokoller Uruguay Turu'ndan sonra yapılan müzakerelerin sonuçlarıyla ilgilidir.

2.3.2.1. Singapur Bakanlar Konferansı

6-13 Aralık 1996 tarihlerinde toplanan DTÖ Singapur Bakanlar Konferansı'nın Sonuç Bildirisi'nde, GYÜ'ler ile EAGÜ'lere teknik yardım da dahil olmak üzere gerekli yardımlarda bulunulması kararlaştırılmıştır²⁴⁶. Singapur Bakanlar Konferansı'nda, hizmetler sektöründe piyasaya girişleri kolaylaştıracak müzakerelerden sonuç alınmanın zorluğu üzerinde durulmuştur. Müzakerelerin sonuç alınıncaya kadar sürdürülmesinin gerekli olduğu belirtilmiştir. Buna karşılık tüm ülkelerin önemli taahhütlerde bulunduğu vurgulanmıştır. GATS ile birlikte 1 Ocak 2000 tarihinden itibaren hizmetler ticaretinin daha yüksek seviyede serbestleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu süreçte GYÜ'lere esneklik tanınarak, karşılıklı faydalar sağlanmıştır. Ayrıca yatırım ve rekabet, kamu alımlarında şeffaflık ve ticareti kolaylaştırma konuları ele alınmış ve çalışma grupları oluşturulmuştur.

Singapur Bakanlar Konferansı'nda çeşitli ülke temsilcileri Uruguay Turu'nda imzalanan anlaşmaların etkin bir şekilde uygulanmasını ve çok taraflı ticaret sisteminin daha etkin olarak işlemesi gereği üzerinde durmuşlardır. Çok taraflı ticaret sisteminin önünü açacak yeni açılımlara gerek duyulduğu ifade edilmiştir. Çok taraflı ticaret sisteminin çevre ve ekonomi üzerinde etkileri dile getirilmiş, GYÜ ve EAGÜ'lerin sisteme daha etkin katılımı ve entegrasyonu üzerinde durulmuştur. GYÜ'ler ise TRIPs Anlaşması ile dünya üzerindeki tek el güçlere büyük kaynak aktarıldığını ve bunun çoğu GYÜ'lere büyük maliyet yüklediğini açıklamışlardır²⁴⁷.

2.3.2.2. Cenevre Bakanlar Konferansı

18-20 Mayıs 1998 tarihlerinde Cenevre'de düzenlenen DTÖ Bakanlar Konferansı Sonuç Bildirisi'nde, çok taraflı ticaret sisteminden mümkün olan en yüksek faydayı sağlamak amacıyla ülkeler taahhütlerini yenilemişlerdir²⁴⁸. Çok taraflı ticaret anlaşmalarındaki özel hükümler ve Bakanlar Konferansı kararları gözden geçirilerek,

²⁴⁶ http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min96_e/wtodec_e.htm (17.05.2005) DTÖ Singapur Bakanlar Konferansı'nın GYÜ'ler ile ilgili 13 ncü paragrafında ifade edilmiştir.

²⁴⁷ Konferans sürecince söz alan ülke temsilcilerinin görüşleri için "http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min96_e/sing_state_e.htm" internet adresine bakınız.

²⁴⁸ http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min98_e/mindec_e.htm (17.05.2005)

Ticaret ve Kalkınma Komitesi'nde GYÜ'ler lehine düzenleme yapmak için hemen çalışma başlatılması kararlaştırılmıştır. Marakeş'te imzalanan anlaşmalar çerçevesinde çok taraflı ticaretle ilgili sorunları ele alacak organların daha etkin çalışması ve ülkelerin verdikleri taahhüt listelerindeki serbestleşmenin daha etkin bir şekilde izlenmesi ve yürütülmesi ile ilgili olarak Hizmetler Ticareti Konseyi'nin neler yapabileceği üzerinde durulmuştur²⁴⁹.

2.3.2.3. Seattle Bakanlar Konferansı

DTÖ Bakanlar Konferansı 30 Kasım-3 Aralık 1999 tarihlerinde Seattle'da toplanmıştır. GYÜ'lerin temsilcileri çok taraflı ticaret müzakerelerinde ticaretin serbestleştirilmesi tartışılırken, gelişmiş ülkelerde korumacılık eğilimlerinin arttığını ifade etmişlerdir. GYÜ'ler hak ve fayda konularında kendilerine daha adil yükümlülük getirilmesinin dünya ticaretine entegrasyon açısından önemli olduğunu vurgulamışlardır. Bu Konferans'ta, ticareti düzenleyen anlaşmalarda anti-damping, sübvansiyon, TRIPs ve TRIMs gibi konularda pek çok asimetri ve eşitsizlikler bulunduğu belirtilmiştir.

Konferans'ta, e-ticaretin kalkınma sürecine olumlu katkıda bulunacağına değinilmiştir. Gelişmiş ülkeler tarifeler ve diğer engellerin azaltılması, DTÖ'nün çok taraflı kurallarının sağlamlaştırılmasının hem gelişmiş ve hem de GYÜ'lere iş, büyüme ve meslekler bakımından yeni teşvik edici açılımlar yaratacağını belirtmişlerdir. Bazı gelişmiş ülkeler ise korumacılığı reddettiklerini belirtmenin yanı sıra şeffaflık, ayırmacı olmayan işlemler ve diyalogtan yana olumlu adımlar konusunda ısrarlı olduklarını ifade etmişlerdir²⁵⁰.

GYÜ'ler Anlaşma'nın kapsamının kendilerinin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlere doğru genişletilmesini istemişlerdir. GYÜ'ler ek olarak tarife ve tarife dışı engellerin asgariye indirilmesi ve spesifik taahhütler ile ilgili listelerin azaltılması gerektiğini belirtmişlerdir. Gelişmiş ülkeler ise GYÜ'leri, özellikle EAGÜ'leri, gelecek turlarda çok taraflı ticaret sistemine daha çok katarak, bu ülke ürünlerinin gelişmiş ülke pazarlarına daha kolay girmelerini istedikleri yönünde görüş bildirmişlerdir.

²⁴⁹ DTÖ Cenevre Bakanlar Konferansı Sonuç Bildirgesi 9 ncu paragrafında belirtilmiştir.

²⁵⁰ http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min99_e/english/state_e/d5229e.doc (14.04.2003).

Seattle’da toplanan DTÖ Bakanlar Konferansı küreselleşme ve geçerli ekonomik düzen karşıtı grupların protestosu ve ülkeler arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle sonuç bildirisi yayınlanamadan bitmiştir²⁵¹. Bu başarısızlık, uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi yönündeki eğilimler açısından olumsuzluk olarak görülmüştür. Bu nedenle Doha’da toplanacak olan DTÖ Bakanlar Konferansı ve diğer turlara şüpheyle bakılmıştır.

2.3.2.4. Doha Bakanlar Konferansı

Seattle DTÖ Bakanlar Konferansı’nın başarısız bir şekilde sonuçlanmasından sonra, DTÖ’nün 4 ncü Bakanlar Konferansı Katar’ın başkenti Doha’da 9-13 Kasım 2001 tarihlerinde toplanmıştır. Konferans’ta çok taraflı ticaret sisteminin güçlendirilerek ekonomik kalkınma ve büyümeye katkıda bulunabilmesi için hep birlikte çalışmanın önemine değinilmiştir²⁵². Bunun için EAGÜ’ler ve GYÜ’lerin küresel ekonomik sisteme daha fazla entegrasyonunun sağlanması, sosyal adaletsizlik ve eşitsizlikler ile yoksulluğun üstesinden gelinmesinin gerekli olduğu vurgulanmıştır.

Gelişmiş ülkeler dünya ticaretinin daha fazla serbestleşmenin büyüme ve istihdamda artışlar yaratacağı üzerinde durmuşlardır. Ayrıca, GYÜ’lerin dünya ticaretine daha fazla katkıda bulunabilmeleri için piyasaya girişte teknik yardım ve diğer kuralların geliştirilmesi vurgulanmıştır. Konferans’a katılan ülkeler, küreselleşmeye, olumlu etkilerinden maksimum faydayı sağlama ve minimum riski alma açısından baktıklarını belirtmişlerdir.

GYÜ’ler kendi isteklerinin dikkate alınmasını istemişlerdir. Aksi halde varılan anlaşmanın sadece formaliteden ibaret olacağını belirtmişlerdir²⁵³. TRIPs Anlaşması’nın, GYÜ’lerin biyolojik ve genetik kaynakları ile klasik bilgileri üzerinde olumsuzluk yaratmayacak şekilde olması istenmiştir. Bir çok ülke TRIPs Anlaşması’nın hükümetlerinin kamu sağlığını koruyacak önlemleri almalarını engellediğini belirtmişlerdir.

²⁵¹ http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min99_e/english/press_e/press160_e.htm (17.05.2005)

²⁵² WTO, Ministerial Conference (Fourth Session, WT/MIN (03)/ ST/ 113, Doha, 12 November 2001), s. 1.

²⁵³ WTO, Ministerial Conference (Fourth Session, WT/MIN (01)/ ST/ 10, Doha, 10 November 2001), s. 1.

Asya'nın gelişmiş ülkesi olan Japonya'nın temsilcisi tarım ve hizmetlerde serbestleşme için çok daha fazla isteğe (güdüye) ihtiyaç olduğunu, ticaret ve çevre konularının ihmal edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. Temsilci, ticaret müzakerelerinde dar düşünmek yerine daha esnek olunmasını istemiştir²⁵⁴. GYÜ temsilcileri ise uluslararası ticari ilişkilerde yasal kurallar çerçevesinde çok taraflı ticaret sisteminin ülkelerin kalkınmasına katkıda bulunulması ve bu müzakerelerde istekli ve dengeli olunmasına değinmişlerdir.

Doha müzakerelerinde, GYÜ'ler açısından olumlu adımlar atılmıştır. Bu müzakerelerde özellikle GYÜ'lerin ihtiyaçları üzerinde durularak, bu ülkelerin çıkarlarına değinilmiştir. GYÜ'lerin lehine yapılacak düzenlemelerle birlikte uluslararası ticaretin ekonomik kalkınmaya ve yoksulluğun hafifletilmesine katkıda bulunacağı belirtilmiştir. Bununla birlikte, TRIPs Anlaşması'nın aksayan taraflarının düzeltileceği vurgulanmıştır. Fakat bunların yanı sıra söz konusu anlaşmanın ilaçların piyasaya girişlerini sağladığı ve AR+GE'ye destek olduğuna da değinilmiştir.

Konferans'ın Sonuç Bildirisi'nde, hizmetlerle ilgili müzakerelerde sağlanacak ilerlemelerin tüm gelişmiş ülkelerin ekonomik büyümelerine ve GYÜ ile EAGÜ'lerin ekonomik kalkınmalarına katkıda bulunacağı belirtilmiştir²⁵⁵. GATS'taki spesifik taahhütlerin görüşülmesi ile ilgili olan 19 ncu Madde üzerinde çalışılması gereği vurgulanmıştır. Bunun için taraf ülkelerin taahhütte buldukları sektörler ile bu sektörlerle ilgili olan yatay taahhütleri²⁵⁶ artırmaları istenmiştir. Ayrıca, Konferans, 28 Mart 2001 tarihinde Hizmetler Ticareti Konseyi tarafından alınan "Müzakereler için Kılavuz ve Süreçler" kararını benimsenmiş, bunun devam eden müzakerelere esas alınmasını vurgulamıştır. Bu amaçla, GATS'ın hedeflerine ulaşması için Anlaşma'nın önsözü ile GYÜ'lerin artan katılımı ile ilgili IV ncü Madde ve özel taahhütlerin görüşülmesi ile ilgili 19 ncu Maddelerin çok önemli olduğu belirtilmiştir.

Sonuç Bildirisi'nin 20, 21 ve 22 nci paragraflarında yatırım ve ticaretin önündeki engellerin kaldırılması istenmiştir. Düzenlemelerde şeffaf, uyumlu ve mantıklı

²⁵⁴ WTO, Ministerial Conference (Fourth Session, WT/MIN (01)/ ST/ 9, Doha, 10 November 2001), s. 1.

²⁵⁵ http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/minist01_e/mindecl_e.htm (17.05.2005)

²⁵⁶ Yatay taahhütler aksi belirtilmedikçe taahhüt listesindeki tüm hizmetlere uygulanmaktadır. Yatay taahhütler altındaki bütün sınırlamalar ithalatçı ülkede ticari varlığın gerekli olduğu hizmetlere ve gerçek kişilerin dolaşımına uygulanmaktadır. GATS'a taraf bir ülke herhangi bir hizmet arz şekline ilişkin bir sınırlama koymayacak ise "yok" koyup, yatay taahhütlerle ilgili kısma "bağlı değil" diyerek en azından belli bir süre düzenleme ve muhtemelen yabancı hizmet sağlayıcıları için gerekli koşulları değiştirme özgürlüğünü korumuş olduğunu belirtmektedir.

şartlara dikkat çekilmiştir. Ülkeler arasında ilişkilerin artmasının kalkınma ve büyümeye pozitif yönde etkide bulunacağı belirtilmiştir. Teknik yetersizlik yaşayan ülkelere teknik yardım yapılması, uluslararası ve hükümetler arası örgütlerin yanı sıra sivil toplum örgütleri ile ikili ve bölgesel kanallarla kurulan bağlarla bu ihtiyaçların giderileceği ifade edilmiştir. Ticaret ve Yatırım Arasındaki İlişkilerle İlgili Çalışma Grubu'nun etkinliğinin, bu alanlardaki sorunları tespit edip, çözebilecek öneriler getireceği vurgulanmıştır.

Doha Konferansı, hizmetler ticaretinin en çok dikkat çeken sektörleri arasında yer alan e-ticaret hakkındaki görüşleri şöyledir: 28 Mayıs 1998 oluşturulan “E-ticaret Çalışma Programı” nda, bu sektörün ekonominin tüm aşamaları için üye ülkelere yeni meydan okuma ve fırsatlar yarattığı vurgulanmaktadır. E-ticaretin daha iyi gelişmesi için gerekli çerçevenin oluşturulması istenmiştir. E-ticaretten gümrük vergisi alınmaması kararı Bakanlar Konferansı'nın beşinci oturumuna kadar ertelendiği açıklanmıştır. Böylece kısa vadede e-ticaretin önü açılmıştır.

Hizmetler ile ilgili müzakereleri kolaylaştırmak için her ülkeden uluslararası hizmetler ticaretinin daha fazla serbestleştirilmesi için ülkelerin nasıl katkı sağlayacakları konusunda teklifler alınmıştır. Bu tekliflerin yardımıyla yol haritası oluşturulmakta, bu ise müzakerelere rehber olmaktadır²⁵⁷. Bu sayede ülkelerin neler yapabilecekleri ortaya çıkmaktadır.

2.3.2.5. Cancun Bakanlar Konferansı

5 nci DTÖ Bakanlar Konferansı 10-14 Eylül 2003 tarihlerinde Meksika'nın Cancun şehrinde toplanmıştır. Konferansın esas görevi, müzakerelerde ve Doha Kalkınma Gündemi ile ilgili konularda ilerleme sağlama olarak belirlenmiştir. Fakat Konferans'ta ülkeler hiçbir konuda anlaşamamışlardır. Bununla birlikte Konferans'a katılan temsilciler, daha önceden başlatılan süreçlerin başarılı bir şekilde sürdürüleceği şeklinde görüş açıklamışlardır. Konferans'ın Taslak Sonuç Bildirisi'nde ise Doha

²⁵⁷ Japan Services Network, **Position Paper on WTO Negotiations for Liberalizing Trade in Services**, (Geneva, November 2000) , s. 1. “[http:// www.sice.oas.org/tunit/studies/sru_lib/SRV1e.asp#II](http://www.sice.oas.org/tunit/studies/sru_lib/SRV1e.asp#II)” (12.02. 2003).

Bakanlar Konferansı'nda kararlaştırılmış olan çok taraflı ticaret müzakerelerinin 1 Ocak 2005 tarihinde sonuçlandırılması konusunda fikir birliğinden söz edilmiştir.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi konusunda ise GATS'a taraf ülkeler spesifik taahhütlerin artırılması ile talep ve tekliflerin karşılıklı dikkate alınarak pazarlık yapılması gerektiğini belirtmişlerdir. Diğer yandan serbestleşmeden daha fazla kazanç sağlamak için GYÜ'lerin lehine düzenleme yapılması ve taahhütlerde bulunulması üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda GATS'ın IV/1, X, XIII ve XV ncü Maddelerinin yeniden ele alınması gerekli olduğu ifade edilmiştir²⁵⁸.

Gelişmiş ülkelerle GYÜ'ler ve gelişmiş ülkelerin kendi aralarındaki anlaşmazlıklar nedeniyle DTÖ Cancun Bakanlar Konferansı istenilen şekilde bitmemiş ve başarısız olmuştur.

2.3.2.6. Hong Kong Bakanlar Konferansı

DTÖ Genel Konseyi Doha Kalkınma Gündemi'nde yer alan taahhütleri sonuçlandırmak için yeni bir konferansın toplanması çağrısında bulunmuştur. Konsey 1 Ağustos 2004 tarihinde aldığı kararla 21 Ekim 2003 tarihli Hong Kong Hükümeti'nin ev sahipliği teklifini kabul etmiştir²⁵⁹. Buna göre, DTÖ Bakanlar Konferansı 6 ncı kez 13-18 Aralık 2005 tarihlerinde Hong Kong'ta toplanacaktır.

2.3.3. Diğer Müzakereler

DTÖ Uruguay Turu'ndan sonra hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ve şeffaflık düzeyinin artırılması için 2000 yılında yeni bir müzakere turu başlatmıştır. Genel Konsey bu müzakerelerin Hizmetler Ticareti Konseyi'nin özel oturumları ile yapılması kararı almıştır. Hizmetler Ticareti Konseyi 26 Mayıs 2000 tarihinde başlayıp 28 Mart 2001 tarihine kadar devam eden özel oturumların sonunda "Müzakere Kural ve Yöntemleri"ni kabul etmiştir. Buna göre;

²⁵⁸ http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min03_e/draft_decl_rev2_e.htm (02.01.2004) "Draft Cancun Ministreal Text".

²⁵⁹ http://www.wto.org/english/tratop_e/dda_e/ddadraft_31Jul04_e.doc (WT/L/579. A August 2004), s. 4.

- Müzakereler GYÜ'ler başta olmak üzere tüm üye ülkelerin ekonomik kalkınmalarına katkıda bulunmalı,
- Üye ülkeler hizmetler sektörüne ilişkin düzenlemeler yapabilmeli,
- Müzakereler GATS'ın var olan yapısı ve ilkeleri temelinde olmalı,
- Müzakereler tüm hizmet sektörleri ve hizmet sunum şekillerini kapsamalı,
- Müzakereler daha çok teknik açıdan yürütülerek şeffaflık, üyelerin müzakerelere başlama noktası, müzakerelerin yürütüleceği DTÖ organı ve GYÜ'lere esneklik tanınmalıdır.

Kural ve yöntemler belirlendikten sonra üye ülkelerin bu kural ve yöntemler ile diğer konulara ilişkin önerileri alınmıştır. Bu önerilerden sonra ülkelerin beklentileri ve problemler belirlenmiş, bunlara ilişkin çözüm yolları üzerinde durulmuştur. Böylece müzakerelerin başarılı olması için çalışmalar tamamlanmıştır. Bu aşamadan sonra ülkelerin taahhütleri ve hedefledikleri serbestleşme takvimlerini belirlemeleri istenmiştir. Ayrıca ülkelere 30 Haziran 2002 tarihine kadar piyasaya giriş ve milli muameleye ilişkin ön talepleri ve 31 Mart 2003 tarihine kadar ise başlangıç tekliflerini sunmaları istenmiştir.

Bu isteklerin üye ülkelerin çoğu tarafından yerine getirilememesi nedeniyle müzakereler süresinde bitirilememiştir. Süresinde bitirilemeyen müzakereler ile hizmetler ticaretinin serbestleşmesinin yavaş ilerlemesi Hizmetler Ticareti Konseyi dolayısıyla DTÖ'yü yeni kararlar almaya yöneltmiştir. Hizmetler Ticareti Konseyi 7 Temmuz 2004 tarihinde özel oturumda hizmetler alanındaki müzakerelerde daha fazla ilerleme sağlamak için tavsiye şeklinde kararlar almıştır. Bunlar;

- Ön tekliflerini henüz sunmamış olan ülkeler bir an önce ön tekliflerini sunmalı,
- Gözden geçirilmiş tekliflerin sunulması için bir tarih belirlenmeli,
- Bütün üye ülke pazarlarına etkin bir şekilde erişim sağlanmalı. Üye ülkeler, EAGÜ'lere önem vermenin yanı sıra, GYÜ'lerin ihracatlarında önemli yer tutan sektörler ve hizmet sunum şekillerinde yüksek kalitede teklifler sunmaya çabalamalı,
- Üye ülkeler daha ileri seviyede serbestleşme için hiçbir sektör veya hizmet sunum şeklini hariç tutmamalı,

- Üye ülkeler GATS'ın VI/4, X, XIII ve XV nci Maddeleri uyarınca müzakerelerin sonuçlandırılmasına yönelik çabalarını yoğunlaştırmalı,
- GYÜ'lerin müzakerelere daha etkin bir şekilde katılmalarını sağlamak için hedeflenen teknik yardım sağlanmalıdır.

Genel Konsey, hizmetler alanındaki müzakerelerde daha fazla ilerleme sağlamak için Hizmetler Ticareti Konseyi Özel Oturumunda üzerinde uzlaşya varılan tavsiyeleri kabul etmiştir. Karar'da, yukarıda da belirtildiği gibi, müzakerelerle ilgili uzlaşılara yer verilmiştir. Üye ülkeler Doha'da kabul edilen yetki çerçevesinde hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi müzakerelerin ilerlemesine yönelik taahhütlerini doğrulamaktadır. Üye ülkelerin gözden geçirilmiş tekliflerini Mayıs 2005 tarihine kadar müzakereye sunmaları istenmiştir²⁶⁰.

2.4. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesini Aksatan Nedenler

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesinin aksamasına yol açan pek çok neden vardır. Bunlar ekonomik, idari, sosyal, güvenlik, sağlık ve kültürel unsurlar şeklinde sıralanabilir. Hizmetlerin günümüzde ekonomik kalkınma çabalarında önemli bir sektör olduğu göz önüne alındığında, uluslararası rekabete açılmasında sektörün rekabet edebilirliğine dikkat edilmelidir. Bu sektörün daha rekabet edebilecek bir yapıya kavuşmadan yapılacak bir serbestleşme, gelişmekte olan bebek sanayiinin yok olmasına neden olacaktır²⁶¹. Dolayısıyla bu tercih edilecek bir yol olmamalıdır.

Ülkeler gelişmekte olan sektörlerini uluslararası alanda rekabet edebilir bir seviyeye gelene kadar mümkün olduğunca dış rekabet ortamından korumaktadır. Bunun arkasındaki en önemli güdü, söz konusu sektör ve/veya ekonominin yabancıların kontrolüne girerek ulusal egemenliği tehdit edecek olmasıdır. Ekonominin kısmen veya tamamen yabancıların kontrolüne geçmesi, stratejik açıdan ülkeler için tehdit oluşturacak potansiyele sahiptir. Bu sorunu ortadan kaldırmak için yabancı hizmet

²⁶⁰ <http://www.hazine.gov.tr/gats/genelkonsey.htm> (11 05 2005).

²⁶¹ Karluk, A. g. e. , s. 189-191.

sağlayıcılarına karşı çeşitli firmaların kendi yapılarında ve piyasada çeşitli sınırlandırmalar uygulanmaktadır.

Hizmetler, doğası gereği genelde fiziki olarak görülemediği için uluslararası ticarete tarifeler yerine daha çok tarife dışı engellerle karşılaşmaktadır. Tarife dışı engellerin kaldırılması ise tarifeye göre daha zordur. Bunun nedeni ise, tarife dışı engellerin nesnel olmamasıdır. Ülkelerin yabancı hizmet sağlayıcılarına karşı çeşitli işlem, süreç ve standartlar ileri sürerek uluslararası ticareti engellemelerinin arkasında bir diğer neden ise tüketici tatminidir. Hizmetlere getirilen çeşitli standart ve kalite belgeleriyle hizmet objelerinde homojenlik sağlanmaya çalışılmaktadır. Buna karşılık hizmetlerde homojenliğin sağlanması, bazı sektörlerde imkansızdır. Bu sektörlerde homojenlik şartı aramak, bilinçli olarak yaratılan ve yurt içi piyasaya yabancıların girmemesine yönelik tedbirlerdir. İstenilen şartnameye uygun işlemler ve belgelerin alınması, zaman darlığı, ek maliyetler ve fiziki uzaklık nedeniyle gecikmekte, bu ise piyasaya girişi zorlaştırmaktadır.

Uluslararası standartlara EAGÜ'ler ile GYÜ'lerin hizmet sağlayıcılarının uyması, bilgi, yönlendirme ve teknik yetersizlik nedeniyle zor gerçekleşmektedir. Bu konuda gelişmiş ülkelerin söz konusu ülkelere yardımda bulunmaları kısa vadede çelişki olarak gözüktüğü de, orta ve uzun vadede standartlar tüketicilerin lehine olup daha adil rekabetin garantisidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİNİN SERBESTLEŞTİRİLMESİ VE GELİŞME YOLUNDAKİ ÜLKELER

1. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesinin Yaratacağı Fırsatlar ve Sakıncalar

GYÜ'lerin temel ekonomik faaliyetleri oluşturan hizmetler sektörünün serbestleştirilmesi alt sektörlerde farklı etkiler gösterebilmektedir. Sektörel analizler GYÜ'lerin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu hizmet sektörlerinde, özellikle gerçek kişilerin serbest dolaşımında, ticaret olanaklarının artmasıyla yeni fırsatlar doğacağını belirtmektedir²⁶². Bunun yanı sıra, bilgisayar ve ofis gerisi hizmetler gibi profesyonel ve iş hizmetleri, sağlık hizmetleri, turizm, müteahhitlik, işitsel hizmetler ve taşımacılık hizmetleri GYÜ'lerin önemli büyüme fırsatı yakalayabileceği sektörler arasındadır. Eğer ülkelerin altyapıları uygunsa, e-ticaret ve emek (işgücü) yoğun hizmetler, ihracatta GYÜ'ler için yeni fırsatlar yaratabilir²⁶³. GYÜ'ler bu sektörlerde ihracatlarını artırarak uluslararası hizmetler ticaretindeki paylarını yükseltebilirler. GYÜ'ler emek yoğun hizmetlerin yanı sıra bu hizmetlerin ara girdi olarak kullanıldığı hizmetler ve imalat sektörlerinde de büyüme sağlayabilirler²⁶⁴.

Serbestleşme ile birlikte uluslararası hizmetler ticaretinde rekabetin artması, ihracatta marjinal geliri azaltacaktır. Aynı hizmeti sunan ülke ve firmaların sayısı yükseldikçe, rekabet arttığı için GYÜ'ler açısından ihracat belli bir noktadan sonra

²⁶² UNESCAP, "Trade in Services of Developing Countries and the New Round of Negotiation on Services", **The Future WTO Agenda and Developing Countries** (Studies in Trade and Investment No. 41, ST/ESCAP/2047, UNESCAP Publications, 2000), s. 3.

²⁶³ UNESCAP, **A. g. e.**, s. 3.

²⁶⁴ Greg McGuire, **Trade in Services: Market Access Opportunities and the Benefit of Liberalization for Developing Countries** (Policy Issues in International Trade and Commodities Study Series No: 19. New York, Geneva,: UNCTAD, 2002), s. 4.

karlılığını yitirecektir. Böyle ülkeler ya verimliliklerini arttırıp maliyetleri ve fiyatları düşürecek ya da elde ettikleri karın belli bir kısmından vazgeçeceklerdir. Bu ise hizmet sağlayıcılarının giderek arttığı hizmet sektörlerinde GYÜ'lerin gelişmiş ülkeler gibi kar edemeyeceklerini göstermektedir. Buna karşılık gelişmiş ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu hizmet sektörlerinde hizmet sağlayıcılarının az olması dolayısıyla rekabet düzeyi düşük olacaktır. Bu ise söz konusu ülkelerin ürünlerini istedikleri fiyattan satmalarına neden olacaktır. Bu noktada GYÜ'lerin hizmetlerle ilgili stratejik dış rekabet politikasında bu gelişmeleri dikkate almaları önem kazanmaktadır.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde, toplumsal nedenler ve piyasa başarısızlığı yüzünden istenilen sonuçların alınamaması da vardır. Piyasa başarısızlığı ise yerli tekellerin yabancı tekellere dönüşmesi, kamu tekellerinin yerini özel tekellerin alması ve atomize tam rekabet piyasasının oluşturulamamasından kaynaklanmaktadır.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi tüm ülkelere olduğu gibi GYÜ'lere çok daha fazla gelir yaratacak potansiyele sahiptir. Burada en önemli iki nokta, GYÜ'lerin söz konusu hizmet sektörlerinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olup olmadıkları ve serbestleşmenin gelişmiş ülkelerin istedikleri sektör ve biçimlerde olup olmadığıdır. Ülkelerin hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinden kazanç elde edebilmeleri için söz konusu sektörlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmaları ve/veya ileride karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmalarını sağlayacak beşeri ve fiziki sermaye donanımları ile bunları tamamlayacak ekonomik, siyasi, hukuki ve kurumsal altyapıya sahip olmaları gereklidir. Bu, ülkelerin yeni teknolojilere uyum gösterebilme ve geliştirebilme kapasitelerini belirleyecektir. Haberleşme ve bilgisayarla ilgili alanlarda yeni teknolojileri uygulama GYÜ'lere uzun vadede hizmetler ihracatında yeni fırsatlar yaratacaktır²⁶⁵.

²⁶⁵ Stephenson, A. g. e. , s. 14.

2. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Gelişme Yolundaki Ülkelere Etkileri

Gelişmiş ülkelerin uluslararası hizmetler ticaretinde yaklaşık yüzde 70 pay almaları, kısmi veya tam serbestleşme halinde, bu ülkelerin daha çok kazançlı çıkmasını olası kılmaktadır. Bu noktada, serbestleşmenin getireceği olumlu ve olumsuz etkilerle en uygun dengeyi sağlamak önemlidir. Serbestleşme ihracat olanaklarını arttırıp üretim ve istihdamı genişletirken, ithalatın artması ile de yerli üretim ile istihdamı daraltabilecektir.

Hizmet ihracatında ilk sıralarda gelişmiş ülkelerin yer alması, çoğu hizmet alt sektöründe (genel olarak hizmetler sektöründe) karşılaştırmalı üstünlüğün bu ülkelerde olduğunu göstermektedir. Bunlara ek olarak var olan karşılaştırmalı üstünlüklerin kısa ve orta vadede önemli bir değişikliğe uğramayacağı da dikkate alındığında, hizmetler ticaretinin serbestleşmesi daha çok gelişmiş ülkelerin lehine sonuçlar yaratacaktır.

Gelişmiş ülkelerin hizmetler ticareti dengesi çoğunlukla fazla vermektedir. Bu ise, GYÜ'ler ve EAGÜ'lerin bu alanda açık vermeye devam edeceğini göstermektedir²⁶⁶. Buna karşılık, tüm GYÜ'lerin uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinden fayda görmeyeceğini belirtmek marjinal bir yaklaşımdır. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi GYÜ'lere de bazı kazançlar getirecek potansiyele sahiptir. Tam serbestleşme GYÜ'lere önceden ihracatlarına yüksek engellerin uygulandığı hizmet sektörlerine girme imkanı verecek, bu ise ihracatta önemli artışlar sağlayabilecektir. Burada söz konusu hizmet sektörlerinin arz kapasitesi önemli hale gelmektedir. Artan talep karşısında hizmet sağlayıcılarının yetersiz kalması, potansiyelin değerlendirilememesine neden olacaktır.

Tam serbestleşme GYÜ'lerin yabancılara karşı yerli hizmet sağlayıcılarına yüksek oranda koruma sağladığı sektörler olursa, bu önemli oranda ithalat artışına yol açabilir. Söz konusu artış, tüketicilerin daha ucuz ve kaliteli hizmet sunmaları ve diğer güdülerle yabancı hizmet sağlayıcılarına yönelmelerinden kaynaklanabilir. İthalat artışı, yerli hizmet sağlayıcıların üretiminin azalması ve istihdamın daralmasına neden olacaktır. Yabancı hizmet sağlayıcılarının ticari varlık ve gerçek kişilerin varlığı

²⁶⁶ Mızrak, **Uluslararası...** , s. 79.

şeklindeki ticarete işgücü ihtiyacını yurt içi emek (işgücü) piyasasından karşılaması, istihdamdaki daralmayı nispeten azaltacaktır.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ile mal ticaretinin serbestleştirilmesinin sonuçları arasında herhangi bir farklılık yoktur. Serbestleşme başta GYÜ'ler olmak üzere ve diğer tüm ülkelerin ekonomik ve sosyal büyümeleri, ulusal gelir ve refahları, istihdam düzey ve yapıları, verimlilikleri ve cari işlemler dengesi ile bir çok ekonomik ve sosyal değişkeni etkileyecektir. Hizmetler sektöründeki serbestleşmenin GYÜ'ler üzerindeki gerçekleşen ve/veya muhtemel etkileri takip eden başlıklarda incelenmektedir.

2.1. Ekonomik Büyüme Etkisi

Hizmetler sektöründe serbestleşme ile birlikte ticaret ve yatırımların önündeki engellerin azalması (veya kalkması) büyümeye iki şekilde katkıda bulunabilir. İlk katkı, uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik müzakereler ülkelere bireysel olarak yurt içi rekabetin önündeki engellerin kaldırmaya teşvik edebilir. Böylece hizmetlerin üretiminde daha büyük verimlilik artışının önündeki yurt içi engeller kalkar ve altyapı yatırımlarında dar boğazdan kurtulma şansı doğar. İkinci katkı, hizmetler sektöründe dış rekabetin önündeki engellerin kaldırılması ile olur. Daha rekabetçi şartlarda üretilen hizmetler için genişleyen pazarlar, ticaretin artmasını sağlar²⁶⁷. Bu ise, sektörün büyümesini beraberinde getirir.

Serbestleşme doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını arttırarak da ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. G. Kore'de dağıtım hizmetleri serbestleştirilmeden önce (1982-1990 döneminde) 20.1 milyon dolar doğrudan yabancı sermaye yatırımı çekerken, serbestleşme ile birlikte 1996-1997 döneminde 586.6 milyon dolar doğrudan yabancı sermaye yatırımı gerçekleşmiştir²⁶⁸. Fakat, bu örneğe dayanarak GYÜ'lerde hizmetlerin serbestleşmesi ile birlikte doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının kesin olarak artacağı sonucuna varılmamalıdır. Dani Rodrik'in de belirttiği gibi serbestlik

²⁶⁷ http://www.commercialdiplomacy.org/articles_news/trade_services.htm (25 .06. 2003) "Setting the Agenda for The Next Round of Negotiations on Trade in Services"

²⁶⁸ Jong-II Kim and June-Dong Kim, "Liberalization of Trade in Services and Productivity Growth in Korea", s. 5. <http://ideas.repec.org/p/eab/tradew/139.html> (13.07.2005)

(açıklık) tek başına yeterli değildir, diğer şartların varlığı da çok önemlidir. Serbestleşme stratejisini tamamlayacak unsurlar olmadan dışa açılma fazla sonuç vermeyecektir²⁶⁹. Başarılı sonuç almak için makro ekonomik istikrarı sağlamak ve dünya şartlarındaki hızlı değişimlere uyum sağlayacak çatışma yönetimi²⁷⁰ kurumlarının (yasal koruma ve sosyal sigorta) geliştirilmesi gereklidir.

2.2. Milli Gelir ve Refah Etkileri

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin ulusal gelir ve refah açısından potansiyel etkisi, net bir şekilde olumlu olacaktır. Var olan koşulların geçerli olması durumunda bile, hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin dünya refahını yüzde 7'den daha fazla arttıracığı tahmin edilmektedir²⁷¹. Bu kazanç, mal ticaretinin serbestleştirilmesinden elde edilecek kazanç büyüklüğünün üç katından daha büyük olacaktır. Konan ve Maskus (2002), uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinden elde edilecek kazancın yüzde 75'inin Mod 3'teki doğrudan yabancı sermaye yatırımları ile sağlanacağını belirtmektedir. Mod 3'te yatırımların başka ülkelerde yapılmasıyla yabancı firmalar ve ev sahibi ülkelerin reel gelirlerini Mod 1'e göre çok daha fazla arttıracaktır.

Serbestleşme ile dünya refahının artacağı kesin olmakla birlikte, sorun refahın nasıl paylaşılacağındadır. Yaygın görüş, serbestleşmenin GYÜ'lerden gelişmiş ülkelere doğru bir gelir akımı olacağı yönündedir. Gelir eşitsizliği yaratan herhangi serbestleşmenin tercih edilmesi gerçekçi değildir.

Yapılan bir çalışmaya²⁷² göre hizmetlerde yüzde 33 oranında tarife indirimi, dünya refahının 389.6 milyar dolar artmasını sağlayacaktır. Bu artıştan ABD 150 milyar dolar ve AB ile EFTA bölgesinden oluşan Avrupa Ekonomik Alanı (AEA) ise 103.4

²⁶⁹ Dani Rodrik, **Yeni Küresel Ekonomi ve Gelişmekte Olan Ülkeler**. Çeviren: Sultan Gül (İstanbul: Sabah Kitapçılık San. ve Tic. A.Ş., 2000), s. 118.

²⁷⁰ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Erol Esen, **Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi**, (Genişletilmiş Yedinci Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş. , 2001), s. 550-559. ; Tamer Koçel, **İşletme Yöneticiliği**, (Yenilenmiş 6. Bası, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş. , 1998), s. 458-470.

²⁷¹ Denise Eby Konan and Keith E. Maskus "Quantifying the Impact of Services Liberalization in a Developing Countries" Universite Libre de Bruxelles International Conference on Policy Modelling, (Bruxelles. July 4-6, 2002), s. 19.

²⁷² Mark Twain Institute, **Globalization, Trade Liberalization and Benefits**, (Mark Twain Institute Publication, July 2002), s. 6.

milyar dolar pay alırken, geri kalan 136.2 milyar dolar ise diğer ülkeler arasında paylaşılacaktır. Bu rakamlar, sınırlı serbestleşmenin daha çok gelişmiş ülkelerin lehine olacağını göstermektedir. Tam ticari serbestleşmede dünya refahı 1.2 trilyon dolar artacak, bu artışın 450 milyar doları ABD'ye, 310.2 milyar doları AEA'ya ve 439.8 milyar dolar ise diğer ülkeler arasında paylaşılacaktır. Diğer ülkeler arasında büyük çoğunluğun GYÜ'ler ve EAGÜ'lerden oluşmakta olduğu dikkate alınır, uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi, gelişmiş ülkelere nispeten daha fazla refah artışı sağlayacaktır.

2.3. Verimlilik Etkisi

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi, teknoloji transferi ve ölçek ekonomilerinin geçerli olduğu hizmet sektörlerinde verimlilik açısından potansiyel kazançlar getirebilir²⁷³. Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi verimlilik artışını birkaç şekilde etkilemektedir. İlk olarak, Mod 3'teki ticari varlık şeklinde gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımı yurt içinde üretimi artırırken, üretim faktörlerindeki artış ve know how ile ekonomide verimliliği dağıtıcı bir etki yapmaktadır. G. Kore 1993 yılından sonra 154 iş kolunda (KSIC five digit level) kısmi veya tam serbestleşmeye gitmiştir. Serbestleşme, Güneydoğu Asya Krizi'ne rağmen devam etmiştir. 1998 yılında doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve verimlilik artmıştır²⁷⁴. Sonuçta, G. Kore'de dağıtım hizmetlerindeki rekabet, sektörü dikkate değer bir şekilde genişletirken, verimlilik artışını da beraberinde getirmiştir²⁷⁵. Diğer yandan verilerin sınırlı olması kesin kanıtların elde edilmesini engellemektedir. Ayrıca, dönemsel dalgalanmalar ve sürenin kısalığı da kesin sonuçların elde edilmesini etkilemektedir.²⁷⁶

İkinci olarak, düşük fiyatlı ve kaliteli hizmetlerin ara girdi olarak kullanıldığı imalat sektöründe verimlilik artacaktır. Bu, hizmetler ticaretinde karşılaştırmalı

²⁷³ Kim and Kim, A. g. e. , s. 1.

²⁷⁴ Kim and Kim, A. g. e. , s. 9.

²⁷⁵ Yerli hizmet sağlayıcılarının uluslararası yabancılarla rekabet etmesi, yurt içinde verimliliği artırırken, verimlilik artışı ve artan rekabet fiyatları düşürdüğü için tüketiciler refah artışı sağlamaktadır. Sonuçta, verimlilik artışı ile hem yerli hizmet sağlayıcıları hem de yerli tüketiciler fayda elde etmektedir.

²⁷⁶ Dönemsel dalgalanma nedeniyle serbestleşmenin etkileri tam olarak ölçülememekte, sürenin kısalığında dolaylı hizmetler ticaretinin serbestleşmesi ile verimlilik arasındaki ilişki tam olarak görülememektedir.

üstünlüğü bulunmayan GYÜ'lere önemli bir yarar sağlamaktadır. Serbestleşme ile birlikte ihracat artışlarının yanı sıra yerli üreticilerin dünya pazarlarına girebilmeleri ve bu pazarlarda tutunabilmeleri verimli ve etkili çalışmalara bağlıdır. Etkili çalışmanın yanı sıra hizmetin kalitesi, tüketici tercihlerini etkilemektedir. Dolayısıyla, etkili ve verimli çalışan hizmet sağlayıcıları artan gelirleri ile birlikte taşıma (ulaşım), iletişim, altyapı sistemlerini geliştirerek tüketiciye en etkili hizmetleri sunmaktadırlar. Özellikle Doğu Asya'daki GYÜ'lerin hizmet sağlayıcıları, üretici hizmetlere modern bir altyapı sağlamada başarılı olmuşlardır²⁷⁷.

Üçüncü olarak, uluslararası hizmetler ticaretindeki serbestleşme, piyasa yapısını etkileyerek rekabeti geliştirmektedir. Bununla birlikte hizmet sağlayıcılarının piyasadaki varlıklarını sürdürebilmeleri için maliyetleri düşürmeleri gerekecektir. Maliyetleri düşürmek için verimliliği arttırmak gerekecektir. Bu noktada, yerli hizmet sağlayıcıların rekabet edecek konumda olup olmadıkları ve söz konusu hizmetin yurt içi piyasanın rekabet derecesi önem taşımaktadır.

Dördüncü olarak, doğrudan yabancı sermaye yatırımı şeklinde yabancı yatırımcılar finansal açıdan yerli ortaklara önemli imkanlar sunmaktadırlar. Yabancı yatırımcıların da finansal desteğiyle yapılan ortak AR+GE çalışmaları, lisans anlaşmaları ve diğer anlaşma ve faaliyetler verimliliği arttırıcı diğer etkenlerdir. Sonuç olarak serbestleşme ile birlikte ev sahibi ülkeye gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımları rekabeti arttırarak verimliliği de olumlu yönde etki yapabilmektedir²⁷⁸.

2.4. İstihdam Etkisi

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin GYÜ'lerdeki istihdam etkileri farklı olabilmekte ve uluslararası mal ticaretinin etkilerine benzemektedir. Hizmetler ticaretindeki serbestleşme tüm ülkelerde hizmetler sektöründe ve/veya alt sektörlerinde istihdam kimi durumda artmasına, kimi durumda ise azalmasına neden olacaktır. Ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğünün bulunmadığı sektörlerde bazı yerli hizmet sağlayıcı firmalar ve/veya çalışanların üretimden çekilmesi istihdamda daralmaya neden olacaktır. Buna karşılık, karşılaştırmalı üstünlüğün olduğu alt

²⁷⁷ Braga, A. g. e. , s. 37.

²⁷⁸ Kim and Kim, A. g. e. , s. 1.

sektörlerde pazarın genişlemesi ile birlikte üretim artışı ve buna bağlı olarak istihdam artışı gerçekleşebilir. Sonuçta, toplam istihdamdaki artış ve azalışla ilgili gerekli ayarlamaları karşılaştırmalı üstünlükler belirleyecektir. Yapılan bir çalışmada²⁷⁹ Karayip ülkelerinde, ticaretin serbestleşmesi halinde bazı firma ve çalışanların işlerini kaybedebileceği sonucu elde edilmiştir.

Ekonomistlerin bir kısmı mal ve hizmetlerde serbestleşmenin toplam olarak istihdamda bir olumsuzluğa yol açmayacağını belirtmektedirler²⁸⁰. Konan ve Maskus (2002) ise uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi halinde çok az çalışanın sahip olduğu konumda değişiklik olacağını belirtmektedir. Bu serbestleşmenin istihdam üzerindeki friksiyonel (geçici) işsizlik etkisinin az olacağını göstermektedir²⁸¹.

Sonuçta uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesi sonucunda özellikle GYÜ’lerde ve EAGÜ’lerdeki niteliksiz işgücü için önemli oranda işsizlik kaçınılmaz olacaktır. Bu ülkelerde tarım sektöründen ayrılan işgücünün sanayi sektöründe istihdam edilme olanakları sınırlıdır. Bu işgücü nitelik açısından oldukça düşük düzeyde olup, daha çok enformel sektörlerde istihdam edilmektedir²⁸². Tarım sektöründeki gizli işsizliği azaltmak için işgücünü diğer sektörlerle düzenli olarak dağıtamayan GYÜ’ler ve diğer ülkeler için bu yeni işsizlik önemli bir toplumsal huzursuzluklar yaratacak potansiyele sahiptir. Ayrıca Türkiye ve daha bir çok GYÜ’de nitelikli ve niteliksiz işgücünün işsiz kalması, kaynakların israfının ötesinde bireysel olarak bakıldığında kişiler için tam tükenmişlik anlamına gelmektedir. Böyle bireylerin arttığı sosyal yapıda orta ve uzun vadede toplumsal huzursuzlukların dışa vurması beklenen bir sonuçtur.

2.5. Cari İşlemler Dengesine Yönelik Etkiler

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi cari işlemler dengesine hem olumlu hem de olumsuz yönde etkide bulunabilir. Özellikle GYÜ’lerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu hizmet sektörlerini de kapsayacak şekilde serbestleşme, bu

²⁷⁹ Sidya Ould El-Hadj, **Trade Liberalization and Its Implication for Labour Markets in the Caribbean**, s. 6. (http://www.caribbeing.com/Caribbean/Globalization/el_hadj_paper.pdf)

²⁸⁰ “Trade Liberalization doesn’t cause labor chaos, professor finds” **Stanford Report**, (June 12, 2002).

²⁸¹ Konan and Maskus, **A. g. e.**, s. 18.

²⁸² Pinelopi K. Goldberg and Nina Pavenik, “The Response of the Informal Sector to Trade Liberalization”, **NBER Working Paper**. No. 9443, (January 2003), s. 30-31.

ülkelerin cari işlemler dengesine olumlu yönde katkı sağlayacaktır. Türkiye'nin ödemeler dengesine bakıldığında, dış ticaret dengesinin 2005 yılı Ocak-Mayıs döneminde 11.887 milyon dolar açık verdiği görülmektedir. Hizmetler ticaretinden sağlanan fazla ile cari işlemler hesabındaki mal ve hizmet dengesi açığı 8.910 milyon dolara düşmüştür. Cari işlemler dengesinde ise en büyük katkıyı 4.435 milyon dolar ile turizm gelirleri sağlamıştır²⁸³. Cari işlemler dengesine olumlu yönde katkı yapan diğer kalemler ise cari transferler, bavul ticareti ve işçi gelirleridir.

İşgücünün (kişilerin) serbest dolaşımının sağlanması ile birlikte Türkiye gibi GYÜ'lerin turizm gelirleri ve işçi gelirleri artacak, bu ise cari işlemler dengesine olumlu yönde katkı sağlayacaktır. Diğer yandan, serbestleşme ile birlikte tarife ve tarife dışı engeller ortadan kalkacağı ve bürokratik engeller azalacağı için hizmetlerin ihracatı kolaylaşacaktır. Ülkeler karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları sektörlerde ihracatlarını arttırarak cari işlemler dengesine önemli katkı sağlayacaklardır. Fakat GATS ile gerçekleştirilmekte olan serbestleşme sınırlı sayıda hizmet sektörünü kapsamakta ve bunlar daha çok gelişmiş ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlerden oluşmaktadır. Bu durum, gelişmiş ülkelerin cari işlemler dengesi açısından olumlu etki yaratırken, çoğu GYÜ açısından olumsuz etkilere neden olmaktadır.

2.6. Teknolojik Yenilik Etkisi

Piyasaların serbestleşmesi ile çoğu GYÜ'lerde ticaret, yatırım ve teknoloji transferinin uyarılması gerçekleşmektedir²⁸⁴. Çok uluslu şirketlerin etkin rol oynadığı günümüzde teknolojiler hızla yayılmaktadır. Fakat stratejik teknolojilerin kullanımı kontrol altındadır. En yakın müttefikler bile bu teknoloji elde edememektedir. Teknolojiler izin verildiği ölçüde yayılmakta, stratejik teknolojiler bu alanda üstünlüğe sahip olan ülkededir. Bununla teknoloji transferi, ithalatçı (takip eden) ülke üzerinde iki yönlü maliyet etkisi yapmaktadır. Bunlar transfer ücreti ve bağımlılıktır. Teknolojik

²⁸³ <http://www.tcmb.gov.tr> "Ödemeler Bilançosu" (04.08.2005)

²⁸⁴ Jason Dedrick and eds. , "Economic Liberalization and the Computer Industry: Comparing Outcomes in Brazil and Mexico", **World Development**. 29/ 7 (July 2001), s. 1199.

açığı bulunan ülkeler teknolojik yenilikleri izlerken, teknolojide öncü olan ülkelere zamanla ekonomik ve siyasal olarak bağımlı hale gelebilmektedirler.

Gelişmiş ülkeler ve ekonomik kalkınma açısından önemli aşama kaydetmiş GYÜ'ler nitelikli işgücü ve teknolojik yenilikler açısından önemli üstünlüğe sahiptirler. G.Kore, Tayvan, Hindistan ve bazı GYÜ'ler bilim ve teknoloji politikaları sayesinde içsel teknolojik yenilik kapasitelerini geliştirmişlerdir²⁸⁵.

Serbestleşme ile birlikte teknolojik yenilikleri daha yakından izleme ve bunları üretimde kullanma şansı artmaktadır. Gelişmiş ülkelerin başta GYÜ'ler olmak üzere diğer ülkelere yaptığı doğrudan yabancı sermaye yatırımlarında diğer yeniliklerin yanı sıra teknolojik yenilik gitmekte ve teknoloji transferi gerçekleşmektedir. Serbestleşme ile birlikte artan doğrudan yabancı sermaye yatırımları teknolojik yenilik ve teknoloji transferi sürecini hızlandırmaktadır. Diğer etkenlerin yanı sıra teknoloji transferi G.Kore, Tayvan, Singapur ve Hindistan ile gelişmiş ülke olarak Japonya'nın ekonomik kalkınmalarında önemli rol oynamıştır.

İleri teknoloji sanayileri, ülkelerin teknoloji üretebilme kapasiteleri ve ekonomik refahlarına katkılarının gizli olması nedeniyle, bu teknolojilerin üretim ve ticaret dengesi üzerinde etkileri dolaylı olmaktadır²⁸⁶. İleri teknoloji yoğun ürünleri gelişmiş ülkelerden sonra Asya'daki GYÜ'ler ihraç etmektedir. Bu ülkelerin kalkınma stratejilerinde teknolojinin ithal edilerek sahip olunan beşeri ve fiziki sermayelerin de katkısıyla söz konusu teknolojilerin geliştirilmesi önemli yer tutmaktadır.

Teknolojik yeniliği yapacak nitelikli işgücünün yetiştirilmesi iyi bir bilim genel olarak ise eğitim politikasına dayanmaktadır. Gelişmiş ülkeler ise bilim ve teknolojiye odaklanmış uygulamalar, bu ülkelerin şirketlerinin yüksek oranda verimlilik ve karlılık sağlamalarında temel etkidir²⁸⁷. En fazla teknolojik yenilik yapan ve bunları satan ülkeler, gelişmiş ülkeler ile iyi bir bilim ve teknoloji politikasına sahip GYÜ'lerdir.

Gelişmiş ülkelerle GYÜ'lerde teknolojik gelişmelerin etkisi farklı olabilmektedir. Gelişmiş ülkelerdeki teknolojik gelişme fiyatları düşürmemekte, buna

²⁸⁵ Daniel Sarewitz, "Knowledge Flows and Knowledge Collectives: Understanding the Role of Science and Technology Policies in Development" (Knowledge Flows, Innovation and Learning in Developing Countries, Volume 1, Center for Science Policy and Outcomes (CSPO) Columbia University, June 2003), s. 4.

²⁸⁶ Daniele Archibugi and Jonathan Michie, **Trade, Growth and Technological Change** (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 189.

²⁸⁷ E. Wayne Nafziger, **The Economics of Developing Countries** (3 rd Edition. New Jersey: Prentice Hall Inc., 1997), s. 531.

karşılık ücretler ile diğer faktör paylarının artmasıyla sonuçlanmaktadır. Fakat GYÜ'lerde bir gelişme ortaya çıktığında, sosyal güvenlik sistemlerinin ve sendikal hakların zayıf olması ve tarımsal üretimde rekabetin yoğun olması gibi nedenlerle, verimlilik artışı faktör gelirlerinin artmasıyla değil, fiyatların düşmesi sonuçlanmaktadır²⁸⁸.

2.7. Sağlık Alanındaki Etkiler

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi sağlık açısından olumlu etkilerin yanı sıra olumsuz etkiler de yaratabilmektedir. Hizmetlerin serbestleşmesi ile birlikte sunulan sağlık hizmetlerinin kalitesi artarken, fiyatları düşebilir. Bu ise, sağlık hizmetlerini talep edenler açısından olumludur. Serbestleşme ile birlikte sağlık hizmetlerini sunanların serbest dolaşımı, uzman doktor ve hemşire açığı yaşayan ve sunulan hizmetlerin kalitesinin düşük olduğu ülkeler için yeni fırsatlar yaratır. Sağlık sektöründe serbest dolaşım sektörün büyümesine katkı sağlayacaktır. Ayrıca, EAGÜ'ler ve GYÜ'lerin sağlık alanındaki bilgi, birikim ve deneyimleri artarken, sağlık hizmetlerindeki modern ve yeni teknolojiler daha hızlı yayılır. Yeni teknolojileri transfer etmek mali kaynak gerektirmesine karşılık, yabancı ortaklarla kurulan tesislerde bu sorunlar asgariye indirilir. Böylece, sağlık hizmetlerindeki kalite her açıdan yükselir. Bu noktada, tıbbi atıkların çevre için zararlı bir etkiye neden olmadan yok edilmesi ve depolanması da sağlık hizmetlerinin kalitesi açısından önemlidir.

EAGÜ'ler ve GYÜ'ler büyük bir çoğunluğu sağlık ve ilaç sektöründe teknoloji ithal etmektedir. Bu ülkelerin üreticileri yerli üretimde TRIPs Anlaşması nedeniyle gelişmiş ülke firmalarına büyük miktarlarda patent ve telif hakkı için ödemede bulunmaktadır. Bu, üretim maliyetlerini artırdığı için hem üretimi hem de tüketimi zorlaşmaktadır. Gelişmiş ülkelerin, EAGÜ'ler ve GYÜ'lerin bu sektörlerinin gelişimi için TRIPs Anlaşması'nı yeniden düzenlenmeleri ve yerli ilaç sanayiinin gelişimini teşvik etmeleri gereklidir.

Devlet tarafından verilen sağlık hizmetlerinin bu sektördeki serbestleşme ile birlikte yerli ve yabancı hizmet sağlayıcılarına verilmesi, hizmetlerin kalitesini

²⁸⁸ Ömer Demir, **Küresel Rekabette Etkin Devlet** (1. Baskı. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, Şubat 2003), s. 98.

yükseltmek amacıyla sağlık hizmetlerinden alınan harçların (katkı paylarının) artmasına yol açabilecektir. Bu durumda, dar gelirli ve yoksul kesimlerin sağlık hizmetlerinden yararlanması zorlaşacaktır. Yoksullukla sağlık hizmetlerinden yeterince faydalanamama arasındaki doğru orantı göz önüne alındığında, EAGÜ'ler ve GYÜ'lerde hükümetlerin sağlık hizmetlerinde sübvansiyon uygulaması ve sosyal devletin gereklerini yerine getirmesi bunun yanı sıra sosyal güvenlik politikalarını toplumun tüm kesimlerini kapsayacak şekilde düzenlemeleri gereklidir.

2.8. Gıda ve Yoksulluk Etkileri

Yoksulluğun (fakirliğin) anlamı çağa ve ihtiyaçlara göre değişse de sonuçları aynıdır. “Yoksul olmak” bir zamanlar anlamını işsiz olmaktan almış olsa da, bugünkü anlamı esas olarak yeterince tüketemiyor olmaktır²⁸⁹. Yeterince gıda alamamak, gelirin azlığından dolayısıyla yoksulluktan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle dünyada daha iyi bir gelecek için ticaretteki serbestleşmenin yoksul kesimler üzerinde ne gibi etkiler yaratacağı önemlidir.

Uygulamada ticaretin serbestleştirilmesi ile yoksulluk arasındaki ilişki oldukça farklı ve karmaşıktır²⁹⁰. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin yoksulluk etkileri üzerine iki farklı görüş bulunmaktadır. Serbest ticareti savunan görüş, ticaretin refahı arttırırken, yoksulluğu da azaltacağını ifade etmektedir. Diğer görüş ise, devletin yabancılardan daha fazla vergi alarak ve ekonomi ile ilgili diğer düzenlemelerin yanı sıra, bürokratik işlemlerle yerli üreticileri (hizmet sağlayıcılarını) desteklemesi gerektiğini belirtmektedir. Bu sayede, yoksul halk ekonomik kalkınmaya daha fazla katkıda bulunarak refah düzeyini arttıracaktır.

Serbest ticareti savunan görüş, düşük gelirli EAGÜ'lerin ve orta ve orta üstü gelirli GYÜ'lerin yoksulluğu yenmek için söz konusu ülke hükümetlerinin daha fazla iş imkanı ve meslek yaratması gerektiğini belirtmektedir. Bu görüş ayrıca, ticaretin serbestleştirilerek, bürokratik işlemlerin azaltılarak ve devletin halkın çıkarına olmayıp

²⁸⁹ Zygmunt Bauman, **Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar**. Çeviren: Ümit Öktem (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999), s. 10.

²⁹⁰ “Trade Liberalization Can Reduce Poverty”, **International Herald Tribune**, (13 September 2001).

sadece belli çıkar gruplarına hizmet eden düzenlemelerden vazgeçerek ekonomik kalkınmayı başaracağını iddia etmektedir.

Hizmetler ticaretinin serbestleşmesi ile birlikte ithal edilen hizmetlerin maliyetlerinin düşmesi ve var olan kaynakların daha etkin kullanımı, yeni teknolojiye daha kolay ulaşım, üretim sürecini daha etkin hale getirebilir. Böylece artan ekonomik büyüme yoksulluğu ortadan kaldırmaya yardımcı olabilir. Bu noktada serbestleşme amacının iyi belirlenmesi gereklidir. Amacın yeni pazarlar yaratarak küresel refah artışından güçlülerin (gelişmiş ülkelerin) daha fazla pay almasını sağlamak mı yoksa kaynakların daha etkin kullanımını sağlamak ve küresel refahın adil paylaşımını sağlamak mı olup olmadığı önemlidir.

Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin yoksulluğu arttıracığı ve fakirlerin aleyhine olacağı yönündeki görüşler oldukça yaygındır. Ticaretin serbestleşmesi ve yoksulluk arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak için GYÜ'ler ile hanehalkları ve gelir gruplarına bireysel olarak bakıldığında, farklı etkilerin ortaya çıktığı görülmektedir. Bangladeş'le ilgili olarak yapılan bir çalışmada²⁹¹, küreselleşme etkilerinin genellikle yoksul kesimlerin aleyhine olduğu saptanmıştır. Çalışma'ya göre, kazançlar nispi olarak küçük kalacaktır. Yapısal darboğazlar ve sınırlamaların var olduğu hanehalkı gruplarında gelirlerin paylaşımında da farklılıklar vardır. Özellikle kazançlar hali vakti yerinde olan zengin hanehalklarında toplanırken, en yoksullar bu kazançlardan çok az faydalanmaktadır. Bu Çalışma, küreselleşmenin Bangladeş'te yoksulluğu azaltmak yerine, gelir grupları arasında uçurumu daha da derinleştirdiğini göstermektedir.

Nepal ile ilgili bir çalışmaya²⁹² göre, ticaretteki serbestleşmenin kentlerdeki yoksulluğu azalttığı, buna karşın kırsal kesimde yoksulluğu arttırdığı sonucu elde edilmiştir. Ticaretin serbestleştirilmesinin iki mikro etkisine karşılık, makro düzeyde ülkenin gelir seviyesinin arttığı görülmektedir. Makro düzeyde olumlu bir etkinin çıkması, ticaretteki serbestleşmenin gelir adaletsizliğini arttırdığı sonucunu değiştirmemektedir.

²⁹¹ Mustafa Bujeri and Bazlul Khondker, **Poverty Implication of Trade Liberalization in Bangladesh: A General Equilibrium Approach**, (Globalization and Poverty, August 2002), s. 38. (<http://www.gapresearch.org/production/MustafaPov.pdf>).

²⁹² John Cockburn, "Trade Liberalisation and Poverty in Nepal: A Computable General Equilibrium Micro Simulation Analysis", **The Centre for the Study of African Economies Working Paper Series**, No. 170, (2002), s. 22.

Diğer bir çalışma²⁹³ ise, dünyada ve Asya ekonomilerinin bazılarında ticaretteki serbestleşmenin ekonomik büyümeye katkıda bulunduğu ve artan ekonomik büyümenin yoksulluğu azalttığını ortaya koymuştur. Ayrıca, ticari açıklık (serbestlik) ve ekonomik büyüme ile gelir adaletsizliği, fakirlik ve adaletsizliğin değişimi arasında bir ilişkinin bulunmadığı sonucu elde edilmiştir.

Yapılan çalışmaların çoğunda ticaretteki serbestleşmesinin ekonomik büyümeye katkı sağladığı sonucu çıkmaktadır. Fakat, ekonomik büyümenin artması hanehalkları ve ülkeler arasındaki gelir adaletsizliğini azaltmayı garanti etmemektedir. Bu şartlar altında ticaretin serbestleştirilmesi gibi makro ekonomik politikalar mikro temelde sosyal ekonomik politikalarla tamamlanmalıdır. Mikro, makro ve yapısal politikalar, ticaretin serbestleştirilmesinden doğacak maliyetleri en aza indirilmesine ve faydanın maksimumlaştırılmasına yardımcı olacaktır²⁹⁴. Yoksullukla savaş kazanılacaksa, ticaretin serbestleşmesi ile birlikte mikro ve makro ekonomik politikalarla yoksulların lehine olacak düzenlemelerin aşamalı olarak yapılması gerekir²⁹⁵.

Ticaretin serbestleşmesi ev sahibi ülkenin toplam refahında iyi artış sağlasa da, en yoksul kesimlerin kaybetmesi muhtemeldir²⁹⁶. Afrika nüfusunun yaklaşık yarısı, Hindistan, Pakistan, Bangladeş ve Filipinler'in yaklaşık yüzde 40'ı, Orta Amerika ve Andean ülkelerinin özellikle Ekvator, Peru ve Bolivya'nın yüzde 38'i yoksulluk içindedir²⁹⁷. Yoksul kesimlerin olumsuz şekilde etkileneceği serbestleşme yoksulluğun önemli bir yer tuttuğu EAGÜ'leri ve GYÜ'leri de aynı yönde etkileyecektir. Bu ülkelerin çok olumsuz şekilde etkileneceği bir serbestleşme her açıdan dünyanın geleceğine aynı yönde etki yapacaktır.

²⁹³ Somesh K. Mathur, "Trade Liberalization and the Poor: A Framework for Poverty Reduction Policies with Special Reference to Some Asian Countries including India", **SSRN Working Paper**, (2003), s. 1.

²⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Richard H. Snape, "Regulating Services Trade: Matching Policies to Objectives" Eleventh Annual NBER East Asian Seminar (Seoul, June 22-24, 2000), s. 9- 11.

²⁹⁵ Ramkishan S. Rajan, "Trade Liberalization And Poverty in Asia: Issues and Policy Options", Paper presented in "Assuring Benefits for the Poor in Liberalizing Sectors" Fourth Asia Development Forum, Asian Development Bank, Korea Development Institute, Korea Institute for International Economic Policy and the World Bank (Seoul, November 3-5, 2002), s. 29.

²⁹⁶ Glenn W. Harrison, Thomas F. Rutherford, David G. Tarr, "Trade Liberalization, Poverty and Efficient Equity", **Journal of Development Economics**. 71/1, (June 2003), s. 97.

²⁹⁷ Oswaldo De Rivero, **The Myth of Development: The Non-Viable Economies of the 21st Century** (Global Issues, London: Zed Books, 2001), s. 119.

2.9. Çevresel Etkiler

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin ekonomik ve sosyo-ekonomik etkilerinin yanı sıra çevre üzerindeki etkileri de önemlidir. Çevre koruma bilincinin yerleşmesi ve çevrenin gelecek için hayati bir öneme sahip olması nedeniyle, ticaretteki serbestleşmenin çevresel etkileri ekonometrik analizlere girmiştir. Ticaretteki serbestleşme dolaylı olarak çevresel sorunlar yaratmaktadır. Çevre sorunları, ticaretin gelişmesi, doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve rekabetle birlikte artmaktadır. Ekonomik birimlerin üretim maliyetlerini ne pahasına olursa olsun düşürme çabaları doğal kaynakların giderek azalmasına, bu kaynakların aşırı kullanımı ise çevre tahribatına yol açabilmektedir²⁹⁸.

Gelişmiş ülkeler, çevre standartları ve maliyetleri düşük ülkelere kirliliği yoğun sanayilerini devretmektedir²⁹⁹. İş hizmetleri, hukuk hizmetleri, danışmanlık gibi hizmet sektörleri dolaylı olarak çevre ile dost etkilere sahip iken, “baca hizmetleri” olarak adlandırılan bazı hizmetler (elektrik şirketleri, express dağıtım, hastaneler) önemli miktarda kirlilik yaratmakta ve tehlikeli atıklar yaymaktadır³⁰⁰. Bu etkiler özellikle EAGÜ’ler ve GYÜ’ler için önemli bir sorundur. NAFTA’ya göre, GYÜ’lerdeki çevre sorunları tartışılması gereken en önemli konudur. Özellikle Meksika ve ABD arasındaki ticareti serbestleştiren anlaşmaya karşı çıkanlar, bu anlaşmanın çevreye zarar veren sanayilerin Meksika’da üretim yapmalarını sağladığını ifade etmektedir.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesiyle birlikte turizm, kara ve denizyolu taşımacılığı ve bir çok hizmet sektörü var olan çevre sorunlarını daha da arttıracaktır. Doğal güzelliklerin yeni turizm tesisleri için yok edilmesi, artan kara taşımacılığı nedeniyle zehirli gazların atmosferdeki değerlerinin artması, yoğun olarak kullanılan su yollarında kirlilik değerlerinin yükselmesi küresel çevre sorunlarını arttıracaktır. Bu noktada olumsuz çevresel etkiler yaratan gaz ve yakıtlarının kullanımlarının sınırlandırılmasına yönelik tedbirler önem kazanmaktadır.

²⁹⁸ Mevlüt Karabıçak, “Küreselleşme Sürecinde Gelişmekte Olan Ülke Ekonomilerinde Ortaya Çıkan Yönelim ve Tepkiler”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 7/1 (2002), s. 123

²⁹⁹ Dale Andrew, “Service Trade Liberalization: Assessing the Environmental Effects”, Paper prepared at the Trade, Poverty and the Environment Conference, 17 November 2000, s. 32.

³⁰⁰ Andrew, **A. g. e.**, s. 33.

Ticaretteki serbestleşmenin çevre üzerinde olumlu etkiler yaratacağını savunan görüşe göre, ticaret çevrenin korunmasına yardımcı olabilecek teknolojilerin yayılmasına destek olabilir. Ticaret, aynı zamanda firmaların, uluslararası rakiplerinin çevre koruyucu yeniliklerini taklit etmelerini sağlayabilir³⁰¹. Bu sayede çevrenin korunmasına önemli katkıda bulunur. Fakat görünen gerçek, çevre kirliliği artmakta ve çevreyi olumsuz şekilde etkileyen maddelerin depolanması ticarete konu olmaktadır. Gelişmiş ülkelerin zehirli kimyasal atıkları ücret karşılığında kendi sınırlarının dışında (EAGÜ'ler ve GYÜ'lerde) tutmaktadırlar. Ayrıca yaşadığı yollardan söz konusu ülkelere bu atıklar gönderilmektedir. Bu durum küresel çevre bilincinin yerleşmediğini ve gelişmiş ülkelerin çevre konusunda da EAGÜ'lere ve GYÜ'lere çifte standart uyguladığını göstermektedir.

2. 10. Diğer Etkiler

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi, hizmetlerin üretim ve ticaretini doğrudan etkilerken, diğer sektörleri de dolaylı olarak etkilemektedir. Bu etki taşımacılık işlemleri ve endüstriler arası girdi-çıktı ilişkileri ile olmaktadır³⁰². Taşımacılık maliyetlerinin düşmesi ile buradan sağlanacak tasarruflar diğer ekonomik faaliyetlerde kullanılacaktır. Serbestleşme ile birlikte ticaret ve üretimin artması, hizmetlerin üretiminde ara girdi olarak kullanılan diğer sektörlerin nihai ürünlerine olan talebi artırır. Diğer yandan hizmetlerin fiyatlarının düşmesi, hizmetlerin ara girdi olarak kullanıldığı sektörlerde üretim maliyetlerinin düşmesini sağlar.

Finansal hizmetlerin serbestleşmesiyle birlikte EAGÜ'lerin ve GYÜ'lerin uluslararası finansal sisteme daha fazla entegrasyonu sağlanır. Dolaylı yabancı sermaye yatırımı veya daha dar anlamda "sıcak para" olarak da adlandırılan uluslararası fonların ülkeler arasında hareketliliği, ileri iletişim ve enformasyon teknolojileri sayesinde çok

³⁰¹ Tim Lang and Colin Hines, **Yeni Korumacılık: Geleceği Serbest Ticarete Karşı Koruma**. Çeviren: Teoman Türün (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000), s. 113.

³⁰² Sheman Robinson, Zhi Wang and Will Martin, "Capturing the Implication of Services Trade Liberalization", Invited Paper at the Second Annual Conference on Global Economic Analysis, Ebberuk, Denmark, June 20-22, 1999, s. 18.

yüksektir. Bu durum, finansal piyasaları yeterince derin olmayan GYÜ'ler için uluslararası yeni fırsatların yanı sıra tehlikeler de oluşturmaktadır³⁰³.

Küreselleşme süreci sermayenin hareketliliğine getirdiği kolaylık ve hız bakımından GYÜ'lerin ekonomik büyüme için ihtiyaç duydukları sermayeyi bulmalarında önemli bir avantaj da meydana getirmektedir³⁰⁴. Uluslararası fonlar finansal sisteme girerek tasarruf miktarını arttırıp yatırımları da uyarabilmektedir. Bu fonlar faiz oranlarını düşürerek borçlanma maliyetlerini azaltabilmektedir. Yapılan bir çalışmaya³⁰⁵ göre ise uluslararası bankacılık hizmetlerinin serbestleştirilmesi küresel olarak refahı geliştirmeyecektir.

Sermayenin serbest dolaşımı, ulusal ekonomilere finansman konusunda büyük kolaylıklar sağlarken, bu ülkeleri dış kaynaklı krizlere karşı daha kırılgan hale getirmektedir. Ulusal ekonomiler diğer ülkelerdeki ekonomik, sosyal ve diğer değişikliklere karşı duyarlı hale gelmektedir. Herhangi bir belirsizlik veya daha fazla getiri sağlayacak başka ülkelerin olması, uluslararası fonları GYÜ'ler ve/veya EAGÜ'lerden başka ülkelere yöneltmektedir. Bu ise, ülkelerin makro ekonomik dengelerinin bozulmasına, döviz kurları ve faiz oranlarının yükselmesine, dış borçlar ve borçlanma maliyetlerinin de artmasına neden olmaktadır. Bu gelişmeleri diğer olumsuz ekonomik ve sosyal gelişmelerin izlemesi ise kaçınılmazdır. 1997 ve 1998 yıllarında Güneydoğu Asya'da başlayıp, Rusya ve Türkiye'yi de içine alan krizler, ekonomik büyüme oranlarının düşmesine, büyük oranlarda devalüasyonlara ve dış borçların hızla artmasına yol açmıştır.

Yapılan araştırmalar finansal sistemdeki serbestleşmenin düşük ve orta gelirli ülke gruplarında net kayba neden olabileceği konusunda önemli deliller sağlamaktadır³⁰⁶. Bu bulgular da dikkate alınarak dolaylı yabancı sermaye yatırımlarının ülkeler açısından çok iyi değerlendirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Herhangi bir belirsizliğe veya kuşkuya neden olacak politika, düzenleme, uygulama ve açıklamalar ülkelerin büyük ekonomik kayıplara uğramasına neden olmaktadır. Buna

³⁰³ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Tomas Larsson, "Asya Korporatizm Krizi", **Kapitalizm ve Küresel Refah**. Çeviren: Metin Toprak, Murat Doğanlar ve Ekrem Erdem, (Ankara: Liberte Yayınları, 2003), s. 137-147.

³⁰⁴ Demir, **A. g. e.**, s. 90.

³⁰⁵ Ngee Choon Chia and John Whalley, "A Numerical Example Showing Globally Welfare-Worsening Liberalization of International Trade in Banking Services", **Journal of Policy Modelling**. 19/2, (1997), s. 127.

³⁰⁶ Marl Weisbrot and Dean Baker, "The Relative Impact of Trade Liberalization on Developing Countries", **Center for Economic and Policy Research Briefing Paper**, (2002), s. 3.

karşılık keyfi müdahalelerin olmadığı ekonomilerde istikrarı sağlamak ve bu yolla yabancı yatırımları çekmek kolaylaşmaktadır³⁰⁷.

Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi GYÜ'lerdeki ve diğer ülkelerdeki devlet bütçeleri üzerindeki etkileri kısa vadede olumsuz olacaktır. Yerli hizmet sağlayıcılarını korumak ve diğer güdülerle yabancı hizmet sağlayıcı ve hizmet işlemlerine uygulanan vergilerin kaldırılması, bütçe gelirlerini düşürebilir. Uzun vadede serbestleşmenin ulusal geliri yükseltmesi, gelir vergisi hasılatını artırabilir³⁰⁸. Serbestleşmenin yurt içindeki ekonomik faaliyetleri artırması ile diğer vergi gelirlerinde artışlar olabilir.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP), ticaretin serbestleştirilmesi amacıyla yapılan turlardan yüzde 70 gelişmiş ülkelerin kazançlı çıkacağını, buna karşılık en yoksul 47 ülkenin ihracat fırsatlarının kaybolması ve özellikle gıdada artan ithalat maliyetleri nedeniyle 5 yılda 3 trilyon doların üzerinde kayba uğrayacağını belirtmektedir³⁰⁹. Buna paralel olarak gelişmiş ülkeler daha çok kendilerinin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları sektörlerde serbestleşme istemektedirler³¹⁰. Muhtemel bir serbestleşmeden en büyük kazancı gelişmiş ülkeler elde ederken, GYÜ'lerin yanı sıra EAGÜ'lerin çok azı gelirlerini artıracak, büyük çoğunluk gelir ve refah kaybına uğrayacaktır.

3. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesiyle İlgili Bazı Bölge ve Gelişme Yolundaki Ülkelerin Deneyimleri

GYÜ'lerin hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ile ilgili deneyimleri ilk olarak bölgesel ekonomik bütünleşme ve işbirliği örgütlerinin anlaşmalarındaki düzenlemeler çerçevesinde alınmaktadır. Bölgesel ekonomik bütünleşmelerde hizmetler ticaretinin serbestleşmesine verilen önem ve serbestleşme yaklaşımları, sürecin başarısını etkilemektedir. Takip eden başlıklarda bölgesel ve küresel temelde GYÜ'lerin hizmetler sektörü ve hizmetler ticareti yapıları ele alınmakta ve bu ülkelerin uluslararası

³⁰⁷ Demir, A. g. e. , s. 96.

³⁰⁸ Ahmet Ulusoy, "Ticari Serbestleşmenin Bütçe Üzerindeki Olası Etkileri", **İktisat İşletme ve Finans**, Sayı. 135 (Haziran 1997), s. 40-43.

³⁰⁹ Ayrıntılı bilgi için bakınız. UNDP, **Human Development Report 1997** (New York and Oxford: 1997) s. 82-93.

³¹⁰ John Madeley, **Trade and the Poor: The Impact of International Trade on Developing Countries** (Second Edition. Exeter: BPC Wheatons, 1996), s. 72.

hizmetler ticaretindeki performanslarına bakılmaktadır. Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi (gerçekleşen ve gerçekleşecek olan) halinde bu ülkelere etkileri değerlendirilmektedir. Ayrıca, Hindistan ve Türkiye'nin durumları da incelenmektedir.

3.1. Asya ve Pasifik Bölgesi'nde Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik olan GATS müzakerelerine ilk başta çoğu GYÜ karşı çıkmasına rağmen, GYÜ'ler lehine yapılacak düzenlemelerle Anlaşma başta Asya ve Pasifik'teki GYÜ'lere ve diğer GYÜ'lere yeni fırsatlar doğurabilecektir. Çünkü, Asya ve Pasifik ülkelerinin bir çoğu kaynak donanımı bakımından belli bir üstünlüğe sahiptir. Sahip olunan teknolojik düzey, beşeri ve fiziki sermaye söz konusu ülkelere karşılaştırmalı üstünlük sağlamaktadır. Çin, Endonezya, Filipinler, G. Kore, Hindistan, Hong Kong, Japonya, Singapur, Tayvan ve Tayland mal ticaretindeki emek yoğun, kaynak yoğun, ölçek yoğun ve bilim yoğun ihracatları nedeniyle uluslararası hizmetler ticareti için yeterli altyapıya kavuşmuşlardır³¹¹.

Asya ve Pasifik ülkelerinde hizmetler sektörünün önemi, sektörün GSYİH'ya katkısı ile sektör ihracatının GSYİH'ya katkısına bakıldığında ortaya çıkmaktadır. Tablo: 17'e göre hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısı bakımından en yüksek olan ülke yüzde 83 (1995 yılında) ile Hong Kong'tur. Bu ülkeyi yüzde 71 (2000 yılında) ile Avustralya, yüzde 66 (2000 yılında) ile Japonya, yüzde 65 (2003 yılında) Singapur ve yüzde 62 (2003 yılında) G. Kore izlemektedir. 2003 yılında hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısının en düşük olduğu ülke, yüzde 33 ile Çin'dir. Buna karşılık Çin'in 2003 yılındaki 1.375 milyar dolarlık GSYİH'sı dikkate alındığında, tutar olarak katkının diğer ülkelere göre fazla olduğu ortaya çıkmaktadır. Doğu Asya ve Pasifik'teki GYÜ'lerin GSYİH'ları içinde hizmetler sektörünün payı gelişmiş ülkelerle aynı düzeydedir. Güneydoğu Asya ülkeleri ise bu gruptan biraz farklılık sergilemektedir. Çoğu Güney Asya ülkesinin kişi başına gelirleri Güneydoğu Asya ülkelerinden daha düşük olmasına

³¹¹ UNESCAP, **Implication of General Arrangement on Trade in Services for Asia-Pacific Economies**, (Sector on Trade and Investment No: 26, ST/ESCAP/1926), s. 130.

karşılık, hizmetler sektörünün nispi büyüklüğü Güneydoğu Asya ülkelerinininkinden daha büyüktür³¹².

Hizmetler sektörünün istihdama katkısı bakımından ilk sıraları, Avustralya, Japonya, Singapur ve G. Kore alırken, Bangladeş ve Hindistan gibi Güney Asya ülkelerinin yanı sıra Çin'de bu oran düşük kalmıştır. 2000 yılında hizmetler sektörünün istihdama en düşük katkı (yüzde 13) sağladığı ülke olan Çin'de, nüfus dikkate alındığında, hizmetler sektöründe istihdam edilenlerin sayısı pek çok ülkenin toplamından fazladır. İşgücü maliyetlerinin düşüklüğü ve diğer nedenlerle gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının da etkisiyle bu oran giderek artmaktadır.

Tablo: 17 Asya ve Pasifik Ülkelerinde Hizmetler Sektörüne İlişkin Göstergeler (1980-2003)

Ülkeler	Hizmetler Sektörünün GSYİH'ya Katkısı (%)				Hizmetler Sektörünün İstihdama Katkısı (%)				Hizmetler Sektöründe Büyüme (%)			
	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003
Avustralya	56	68	71	..	63	72	73	..	4	4	4	..
Bangladeş	48	49	49	52	24	..	4	5	5	5
Çin	21	31	33	33	12	12	13	..	6	8	8	5
Endonezya	34	41	37	40	30	35	37	..	9	8	5	5
Filipinler	36	46	52	53	33	40	47	..	6	5	4	5
G. Kore	..	57	59	62	..	54	61	7	2
Hindistan	37	44	49	51	..	20	3	10	5	9
Hong Kong	67	83	5
Japonya	55	64	66	..	54	60	63
Maldivler	50	50	5	10
Malezya	36	46	40	42	39	48	50	..	12	8	5	3
Nepal	26	35	37	38	..	21	2	6	5	3
Pakistan	46	50	50	53	27	35	34	..	6	5	4	5
Singapur	..	66	63	65	63	68	65	..	10	19	9	1
Sri Lanka	43	50	53	55	..	34	8	5	7	8
Tayland	48	50	49	46	19	28	32	..	8	9	4	4
D.Asya ve Pas.	26	35	36	36	15	16	18	..	7	8	7	5
Güney Asya	39	45	49	51	..	22	4	9	5	9

Kaynak: World Bank, **World Development Indicators** verileri

³¹² UNESCAP, A. g. e. , s. 124.

Asya ve Pasifik bölgesinde planlı sanayileşme politikalarının bir sonucu olarak hizmetler sektörü sonradan gelişmiştir. Sanayileşme belli bir düzeye geldikten sonra hizmetler sektöründeki büyümede önemli artışlar görülmüştür. Bölgede 1980-1990 döneminde hizmetler sektörü yıllık yüzde 9 büyümüş, dünya ortalaması ise yüzde 3.9 düzeyinde kalmıştır. Bu dönemde en fazla büyümeyi yüzde 13.6 ile Çin gerçekleştirmiştir. 1990-1995 döneminde, Çin hizmetler sektöründe yüzde 10 büyümüştür. İkinci en büyük büyümeyi gelişme yolundaki Asya ülkeleri yüzde 8 ile gerçekleştirmiştir. Güney Asya ülkeleri bu dönemde yüzde 7 oranında büyümüşür³¹³. Söz konusu iki dönemde de pek çok Güney Asya ülkesi yüzde 5 ile 7 arasında gelişmiştir. 2003 yılında ise Güney Asya ülkelerinde hizmetler sektörü yıllık yüzde 9 büyürken, Doğu Asya ve Pasifik ülkeleri yüzde 5 büyüme gerçekleştirmiştir.

3. 1. 1. Asya ve Pasifik'teki Bölgesel Ekonomik Bütünleşmeler ve Uluslararası Hizmetler Ticareti

Asya ve Pasifik bölgesinde birçok Bölgesel Ekonomik Bütünleşme ile işbirliği örgütünün olması, bölge ülkelerinin farklı seviyelerde birleşmeye gittiklerinin bir göstergesidir. Bölgedeki çoğu ekonomik birleşmede, hizmetler sektörü sürece sonradan katılmaya başlamıştır. Bölgedeki bütünleşmeler hizmetleri farklı şekillerde entegrasyon süreçlerine katılmaktadırlar. Bölgedeki bütünleşme örgütlerine üye ülkeler hizmetler ticaretini serbestleşme sürecine belli ölçülerde katarak ortak amaçları doğrultusunda hizmetler ticaretini geliştirmeye çalışmaktadırlar.

Asya ve Pasifik'te en büyük hizmetler ticareti hacmine ABD, Kanada ve Japonya gibi gelişmiş üyeleri nedeniyle APEC sahiptir. 2003 yılında ASEAN yaklaşık 69 milyar dolarlık ticari hizmetler ihracatına karşılık yaklaşık 87 milyar dolarlık ithalat yapmıştır. SAARC, 1990 yılında dünya ticari hizmetler ihracatından yaklaşık yüzde 0.9 oranında pay alırken, 2003 yılında SAARC ülkeleri yaklaşık 29 milyar dolarlık ihracat ile dünya hizmetler ihracatından yaklaşık yüzde 1.7 oranında pay almıştır. SAARC'ın uluslararası hizmetler ticaretinden aldığı pay küçük olmasına rağmen, bölge içi ticaret, tercihli ticaret anlaşması ile birlikte hızla gelişmektedir.

³¹³ UNESCAP, A. g. e. , s. 124.

Tablo: 18 Asya ve Asya'daki Bölgesel Ekonomik Bütünleşmeler ve Ticari Hizmetler Ticareti (1980-2003)

(Milyon \$)

		1980	1985	1990	1995	2000	2003
APEC ⁽¹⁾	İhracat	85.697	123.204	264.858	430.525	624.640	681.359
	İthalat	90.847	138.601	296.427	464.381	635.638	699.073
ASEAN ⁽²⁾	İhracat	7.534	8.733	23.188	54.651	63.346	60.916
	İthalat	4.927	9.383	20.516	54.857	75.956	83.423
SAARC ⁽³⁾	İhracat	3.989	4.873	6.887	11.061	20.789	29.542
	İthalat	2.009	6.137	9.669	14.964	23.480	36.122
D.Asya ve Pasifik	İhracat	3.922	9.853	22.049	60.765	70.891	84.513
	İthalat	6.298	14.308	24.308	79.970	94.443	112.290
DÜNYA	İhracat	333.552	360.735	749.408	1.149.017	1.486.463	1.729.131
	İthalat	363.376	378.043	778.681	1.170.556	1.462.413	1.686.079

Kaynak World Bank, **World Development Indicators** verileri

1. 1980 yılında Çin, Endonezya, Hong Kong, Rusya, Tayvan ve Vietnam'ın, 1985 yılında Hong Kong, Rusya, Tayvan ve Vietnam, 1990 ve 1995 yıllarında Hong Kong, Rusya ve Vietnam, 2003 yılında Papua Yeni Gine ve Vietnam'ın verileri eksiktir.
2. 1980 yılı Endonezya, Kamboçya, Laos ve Vietnam'ın, 1985 ve 1990 yılları Kamboçya ve Vietnam'ın ve 2003 yılı Laos ve Vietnam'ın verileri toplama dahil değildir.
3. Butan'ın verileri toplama dahil değildir.

Bölgedeki en önemli ekonomik birlik ve işbirliği örgütleri, Güneydoğu Asya Ulusları Birliği (ASEAN), Asya ve Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC), Bölgesel İşbirliği İçin Güney Asya Birliği (SAARC) ve diğerleridir. Söz konusu örgütlerin hizmet sektörü, hizmetler ticareti ve hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik düzenlemeleri ve çalışmaları aşağıda alt başlıklarda değerlendirilmektedir.

3.1.1.1. Güneydoğu Asya Ulusları Birliği ve Uluslararası Hizmetler Ticareti

Güneydoğu Asya Ulusları Birliği (ASEAN) 1967 yılında kurulmuştur³¹⁴. ASEAN Bildirgesi bölgesel ekonomik bütünleşmeyi belirtmemesine rağmen, 1992 yılında Singapur'da yapılan 4 ncü ASEAN Zirvesi'nde, bölgesel ekonomik bütünleşme

³¹⁴ ASEAN Brunei Sultanlığı, Endonezya, Filipinler, Kamboçya, Laos, Malezya, Myanmar, Singapur, Tayland ve Vietnam olmak üzere 10 üyeden oluşmaktadır. ASEAN, Çin ile imzaladığı serbest ticaret bölgesi anlaşması ile 1.7 milyar nüfus ve 2 trilyon dolarlık GSYİH'ya ulaşmıştır.

yönünde önemli bir adım atılmıştır³¹⁵. 1994 yılındaki ASEAN Ekonomi Bakanları Toplantısı'nda, bölge içi ticaretin serbestleştirilmesine hizmetlerin de katılmasına karar verilmiştir³¹⁶.

ASEAN Hizmetler Anlaşması ayrıntılı bir şekilde hazırlanmış ve 15 Aralık 1995 tarihinde Bangkok Zirvesi'nde imzalanmıştır. Anlaşma, serbestleşmenin aşamalı olmasını, ikili ve üçlü müzakerelerle taahhütlerin artırılmasını ve üyeler arasında “en çok kayırlan ülke” kuralını getirmiştir³¹⁷. 19 Ocak 1996 tarihinde hizmetlerle ilgili müzakereleri koordine edecek olan Hizmetler Koordinasyon Komitesi kurulmuştur. Bu Komite öncelikle havayolu taşımacılığı, iş hizmetleri, müteahhitlik hizmetleri, finansal hizmetler, denizyolu taşımacılığı, haberleşme ve turizmi ele almıştır³¹⁸.

ASEAN üyesi ülkelerin hizmetler ticaretini serbestleştirmek amacıyla hazırladıkları taahhüt listeleri çerçevesinde yürütülen serbestleşme süreci 1997 ve 1998 yıllarında bölgede yaşanan mali kriz nedeniyle beklenenden daha yavaş işlemiştir. 14-16 Aralık 1997 tarihlerinde Kuala Lumpur'da yapılan ikinci gayri resmi ASEAN Zirvesi'nde 2020 yılına kadar bölgede hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi hedeflenmiştir³¹⁹. Üye ülkeler küresel olarak hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi konusunda önemli çekincelere sahiptir. Bazı üye ülkeler ise, DTÖ'den GYÜ'lerdeki hizmetler sektörünün korunmasını istemektedirler³²⁰. Buna neden olarak ise dış rekabete tam olarak hazır olmayan sektörlerin serbestleşmesi halinde ulusal ekonomiler açısından büyük kayıplar olacağı gösterilmektedir. Bazı üye ülkelerin çekincelerine karşılık,

³¹⁵ Bölge içi ticareti serbestleştirmek için ASEAN Serbest Ticaret Bölgesi'nin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu süreç, 1994 ve 1995 yıllarında hızlanmıştır. ASEAN'da, bölge içinde tarifeler pek çok kaleme yüzde 0 ile 3 düzeylerine indirilmiş, 2003 yılında da diğer kalemlerde de tarifelerin bu düzeylere çekilmesine karar verilmiştir.

³¹⁶ Stephenson, A. g. e. , s. 51.

³¹⁷ Deunden Nikomborirak and Sherry M. Stephenson, “Liberalization of Trade in Services: East and the Western Hemisphere Regional Trading Arrangements” Trade Policy Forum Bangkok (June 12-13, 2001), s. 4.

³¹⁸ ASEAN Ekonomi Bakanları taahhüt listeleri ile ilgili iki tur sonucunda üç taahhüt listesi imzalanmıştır. Birinci tur, 1996-1998 yıllarında yapılmıştır. Birinci paket 15 Aralık 1997 tarihinde, ikinci ise 16 Aralık 1998 tarihinde imzalanmıştır. İkinci tur 1999-2001 yıllarında yapılmış, bu tur sonucunda üçüncü paket 31 Aralık 2001 tarihinde imzalanmıştır. Birinci paketle ülkelerin taahhüt listeleri hazırlamaları istenmiştir. Söz konusu taahhütler denizyolu taşımacılığı , haberleşme, turizm ve iş hizmetlerini kapsamaktadır. Çoğu ülke taahhüt listelerini hazırlamıştır. Bazı ülkeler taahhütlerden ne kastedildiğini ve taahhütlerin doğasını (içeriğini) bilmedikleri için taahhüt listesi vermemiştir. Laos, Myanmar ve Vietnam kalkınma düzeyleri düşük olduğu için tek sektörü kapsayacak şekilde taahhüt listesi vermiştir. Bu listelerdeki serbestleşmenin tüm ülkelerin imza ve onayı ile 1 Nisan 1998 tarihinde başlaması kararlaştırılmıştır.

³¹⁹ <http://www.aseansec.org/5228.htm> (03.11.2003) “ASEAN Vision 2020”.

³²⁰ “WTO must Protect Services in Third World: Indonesia” **Jakarta Post**, (04.10.2001).

ASEAN hizmetler ticaretini daha fazla serbestleştirmek için farklı açılımlara yönelmiştir.

2002 yılında başlayıp 31 Aralık 2004 tarihinde bitmesi planlanan üçüncü tur müzakerelerde iki farklı yaklaşımın benimsenmesi kararı alınmıştır³²¹. Bu yaklaşımlar **modifiye edilmiş ortak alt sektör yaklaşımı** ile **ASEAN-X formülüdür**. Birinci yaklaşımda, GATS veya ASEAN Taslak Hizmetler Anlaşması'nda (AFAS) belli sektörlerde üç veya daha fazla üye ülke taahhütte bulunmuşsa, bu sektör ortak alt sektör olacaktır. Ortak alt sektörlerde Mod 1 ve 2'deki tüm sınırlamalar kaldırılacak, Mod 3 ve 4'te ise iki aşamalı serbestleşmeye gidilecektir. İkinci yaklaşımda ise iki ve daha fazla üye ülke spesifik ve alt sektörlerde müzakereler yapabilir ve bu sektörlerde ülkeler hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi konusunda anlaşabilir. ASEAN-X formülü, serbestleşmede istekli olan ülkelerin genel olarak hizmetler sektörü ve/veya alt sektörlerde müzakerelerin genişlemesine ve derinleştirilmesine yardımcı olabilecek bir yaklaşımdır.

ASEAN'da hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ile söz konusu sektörlerdeki yabancı yatırımların yanı sıra, sağlık ve sağlık sigortasında önemli artışlar olmuştur. Verimlik artışının yanı sıra, yeni ürün ve hizmetler bölge pazarına girmiştir. Hizmet talep edenlere daha kaliteli hizmet sunulmasında önemli mesafe alınmıştır.

ASEAN üyeleri küresel anlamda hizmetlerde tam serbestleşmenin bölgedeki GYÜ'leri ve diğer GYÜ'leri zor duruma düşüreceğini belirtmektedirler³²². Bu nedenle ASEAN'nın hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesindeki öncelikli hedefi, serbestleşmenin bölge içinde olmasıdır. ASEAN kendi içinde serbest ticareti geliştirerek, bölge ülkelerinin ileriki yıllarda hem hizmetlerde hem de diğer sektörlerde dünya pazarlarından daha fazla pay almalarını hedeflemektedir. ASEAN hizmetler ticaretinde, en azından yüzde 20, 2020 yılına kadar yüzde 50 paya ulaşmayı hedeflemektedir.

³²¹ 3 Eylül 2004 Endonezya'nın başkenti Jakarta'da yapılan 36 ncı ASEAN Ekonomi Bakanları Toplantısı'nda, üçüncü tur müzakerelerde kabul edilen dördüncü taahhüt paketi onaylanmış ve bu paketin uygulanacağına ilişkin protokol imzalanmıştır. Ayrıca Ekonomi Bakanları dördüncü tur müzakerelerin 2005 yılında başlaması ve iki yıl içinde bitmesini kararlaştırmışlardır. Bu müzakerelerin bütün arz şekilleri ile hizmet sektörlerini kapsaması konusunda anlaşılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız. www.aseansec.org/16377.htm (27.09.2005)

³²² Bakınız. <http://www.abs-cbnnews.com> (25.06.2003) "R.P. bucks opening of service sector"; "WTO must protect service sector in Third World: Indonesia" **Jakarta Post**, (04.10.2001).

3.1.1.2. Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği ve Uluslararası Hizmetler Ticareti

Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC)³²³, 12 bölge ülkesi tarafından ticareti kolaylaştırmak ve serbestleştirmek, bölgesel işbirliğini geliştirmek amacıyla kurulmuştur. APEC diğer bölgesel ekonomik bütünleşmelerin aksine “açık bölgeselleşme” yi tercih etmiştir. Bu tercihte gelişmiş ülkelerin, özellikle ABD’nin, büyük etkisi olmuştur.

APEC ilk başta hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesini dikkate almamıştır³²⁴. 1990’ların başında taşımacılık, finans, haberleşme ve turizmle ilgili sektörel çalışma grupları oluşturulmuş, bu gruplardan ticari serbestleşme ve sektörel koordinasyon konularında raporlar hazırlaması istenmiştir³²⁵. Buradaki amaç, üye ülkelerin hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi konusunda ortak bir davranış şekli geliştirmesidir.

Ekim 1997’de, haberleşme, taşımacılık, enerji ve turizm sektörlerinde işbirliğinin geliştirilmesi konusunda görüş birliğine varılmış, 1997-2003 yıllarını kapsayan kısa vadeli bazı faaliyetler belirlenmiştir. Bireysel Aksiyon Planı ile gönüllü serbestleşmelerin yapılacağı sektörlerin güncellemesi yapılmıştır. Fakat, hizmetlerde gönüllü serbestleşmenin istenilen seviyede olması zordur. APEC’de serbestleşme yaklaşımının “tek yanlı ve kollektif konsensüs”e bağlı olması, istenilen sonucun alınması bakımından önemli engeller çıkartabilir. Fakat, diğer hedeflerde serbestleşmenin altyapısı bakımından önemlidir.

³²³ APEC 21 üye ülkeden oluşmaktadır. ABD, Avustralya, Burnei Sultanlığı, Endonezya, Filipinler, G. Kore, Japonya, Kanada, Malezya, Singapur, Tayland ve Yeni Zelanda kurucu üyelerdir. Çin, Hong Kong ve Tayvan 1991 yılında; Şili 1992 yılında; Meksika ve Papua Yeni Gine 1993 yılında ve Peru, Rusya ve Vietnam 1998 yılında APEC’e katılmışlardır. APEC üyesi ülkeler arasında her açıdan büyük farklılıklar vardır. Ayrıntılı bilgi için bakınız. Karluk, **Uluslararası...** s. 53-56.

³²⁴ APEC’in hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesini ilk başta gündemine almaması üç nedene dayanmaktadır. Bunlar; Uruguay Turu’nun henüz başlamamış olması sebebiyle bu konunun söz konusu turda ele alınacak olması, üye ülkelerin hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi konusunda bazı hassasiyetler taşıması ve tüm konuların birden gündeme alınmaması ilkesinden kaynaklanmaktadır.

³²⁵ Çalışma Grubu’nun aldığı kararlara göre; hizmetlerle ilgili yatırım ve hizmetler ticareti gözden geçirilecek ve bilgi alışverişi sağlanacak, üye ülkelerin bütün hizmet sektörlerinde ticareti etkileyecek kısıtlamaları tanımlanacak, hizmetler ticaretinin istatistiki bilgileri derlenecek, hizmetleri de kapsayan Bireysel Aksiyon Planları oluşturulacak, spesifik hizmet sektörlerinin serbestleştirilmesinin etkileri değerlendirilecek, Hizmetler Çalışma Grubu’nun yayınları ve hizmetler ticareti ile ilgili düzenleme ve yasalar şeffaf olacaktır. Ayrıca, ortak meslek standartlarını belirlenmesi, mesleki akreditasyonun sağlanması, hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ile ilgili bir rehber ve ilkenin oluşturulması ve hizmetlerde mümkün olduğu kadar DTÖ’nün çalışmalarına katkıda bulunulması kararlaştırılmıştır.

3.1.1.3. Bölgesel İşbirliği İçin Güney Asya Birliği ve Uluslararası Hizmetler Ticareti

Bölgesel İşbirliği İçin Güney Asya Birliği (SAARC) 1993 yılında kurulmuştur³²⁶. Güney Asya ülkeleri kişi başına gelir bakımından dünyanın en fakir ülkelerindedir. SAARC'a üye ülkeler, Birliğin şemsiyesi altında Güney Asya Tercihli Ticaret Anlaşması'nı (SAPTA) oluşturmuşlardır³²⁷. Tercihli ticaret anlaşması ile bölgesel ticaretin geliştirilmesi hedeflenmektedir. Hizmetler de, bu bölgesel işbirliğinin kapsamına alınmıştır. SAARC üyeleri tercihli ticaret anlaşmaları aracılığıyla "piyasaya giriş" ve "milli muamele"de aşamalı serbestleşmeyi sağlayarak, hizmetler sektörünü daha etkin ve verimli hale getirmek istemektedirler.

SAARC kendi içinde uyumu sağlayarak bölge içi ticareti, tercihli ticaret anlaşması ile hızla geliştirmektedir. Tercihli ticaret anlaşmasının "ticaret yaratıcı" etkisinin "ticaret saptırıcı" etkisinden daha fazla olduğu tahmin edilmektedir³²⁸. SAARC ülkeleri sadece SAPTA ile yetinmeyip diğer Güney Asya ülkeleri ile bölgesel işbirliğini geliştirmek amacıyla devamlı çalışmaktadırlar³²⁹.

3.1.1.4. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Asya ve Pasifik Bölgesi Ülkelerinin Performansları

Asya ve Pasifik ülkelerinin bir çoğu imalat sektöründeki dış ticaret deneyimleri nedeniyle, hizmetlerde piyasaya girişte önemli avantaja sahiptirler. Bu ülkeler teknoloji ve nitelikli işgücü sayesinde, birçok hizmet sektöründe uluslararası alanda üstünlük elde etmişlerdir. 1980-2003 döneminde Asya ülkelerinin ticari hizmetler ihracatı yaklaşık 6 kat artarak 390 milyar dolara ulaşmıştır. Bu tutarın yaklaşık 302 milyarlık kısmını kıtadaki GYÜ'ler gerçekleştirmektedir. Asya kıtasında ticari hizmetler ihracatında en

³²⁶ Bölgesel İşbirliği İçin Güney Asya Birliği (SAARC) Bangladeş, Butan, Hindistan, Maldivler, Nepal, Pakistan ve Sri Lanka'dan oluşmaktadır.

³²⁷ Mahinda Siriwardana, "Effects of Trade Liberalisation in South Asia with Special Reference to Sri Lanka", Paper presented at the Third Annual Conference Global Economic Analysis (Melbourne. June 27-30, 2000), s. 2.

³²⁸ Neela Mukherjee, "Towards SAARC Preferential Trading Arrangement in Services", **The Indian Economic Journal**, 47/ 3 (January-March 1999-2000), s. 91.

³²⁹ Ranjit Singh, Ghuman and Davinder Kumar Madaan, "Indo-SAARC Trade Scenario: Emerging Trend and Trade-Off", **The Indian Economic Journal**, 47/3, (January-March 1999-2000), s. 104.

hızlı artışı Doğu ve Güneydoğu Asya ülkeleri gerçekleştirirken, Batı ve Orta Asya ülkeleri hizmetler ihracatını üç kat arttırmışlardır. Bu ülkelerin Asya'nın hizmetler ihracatındaki payı 2001 yılı itibariyle yaklaşık yüzde 15'tir. 2003 yılı itibariyle Asya kıtası dünya ticari hizmetler ihracatından yaklaşık yüzde 21 pay alırken, ticari hizmetler ithalatından yaklaşık yüzde 25 almıştır³³⁰.

Asya ve Pasifik ülkelerinin ticari hizmetler ihracatına bakıldığında seyahat hizmetlerinin genel olarak ağırlıkta olduğu görülmektedir. Son yıllarda Bangladeş ve Hindistan gibi Güney Asya ülkelerinde bilgisayar ve iletişimle ilgili hizmetler ihracatının ticari hizmetler ihracatında giderek ağırlığını artırdığı görülmektedir. Güney Asya ülkeleri³³¹ arasında önemli farklılıklar vardır. Söz konusu ülkelerde 1980-2003 döneminde hizmetlerin GSYİH'ya katkısı (Tablo: 18'de) yüzde 29'dan yüzde 51'e çıkmıştır. Tablo:19'da görüldüğü gibi ticari hizmetler ihracatında hızlı bir artış olmuş, özellikle bilgisayar ve iletişimle ilgili hizmetlerdeki artış dikkati çekmektedir. Asya kıtasındaki Çin, Singapur, Malezya Endonezya, Hindistan, G. Kore ve Tayland gibi GYÜ'ler dünya ticari hizmetler ihracatında giderek ağırlıklarını hissettiren ülkeler konumuna gelmektedir.

Asya ve Pasifik bölgesinde ticari hizmetler ithalatında (Japonya ve Avustralya gibi gelişmiş ülkeler bir tarafa bırakılırsa) Asya'daki Singapur, Tayland, Malezya, G. Kore, Endonezya, Hindistan, Tayvan, Hong Kong ve Çin gibi GYÜ'ler ilk sıraları almaktadır. Bu ülkelerin ticari hizmet ithalatları Asya kıtasının ticari hizmetler ithalatının dörtte üçünden fazladır. Tablo: 20'ye bakıldığında Asya ve Pasifik ülkelerinin ticari hizmetler ithalatında taşımacılık hizmetlerinin ilk sıraları aldığı görülmektedir. Taşımacılık hizmetlerini bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler, seyahat hizmetleri ile sigorta ve finansal hizmetler izlemektedir.

³³⁰ <http://stats.unctad.org/restricted/eng/TableViewer/Wdsview/disviewwp.asp?ReportId=3265> (11.06.2005).

³³¹ Güney Asya ülkeleri Afganistan, Bangladeş, Butan, Hindistan, Maldivler, Nepal ve Pakistan'dan oluşmaktadır.

Tablo: 19 Asya ve Pasifik Ülkelerinde Ticari Hizmetler İhracatı ve Sektörel Dağılımı(1980-2003)

Ülkeler	Ticari Hizmetler İhracatı (Milyon \$)				Seyahat Hizmetleri (%)				Taşımacılık Hizmetleri (%)				Bilgisayar, İletişim Ve Diğer Hiz. (%)				Sigorta ve Finans Hiz. (%)			
	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003
Avustralya	3.660	15.741	18.195	20.622	31	50	47	50	52	30	24	23	16	15	24	22	1	5	5	5
Bangladeş	172	469	283	398	9	5	18	14	23	15	32	18	68	80	44	60	..	0	6	8
Çin	..	18.430	30.146	46.375	..	47	54	38	..	18	12	17	..	24	33	44	..	10	1	1
Endonezya	..	5.342	5.061	5.143	..	98	98	78	17	..	2	2	5	0
Filipinler	1.214	9.323	3.935	2.954	26	12	54	50	17	3	23	20	57	84	19	27	..	1	4	4
G. Kore	2.402	22.133	29.746	31.502	15	23	23	17	64	42	46	54	18	34	28	27	2	0	3	2
Hindistan	2.861	6.763	17.521	25.043	54	38	18	..	16	28	11	..	29	31	70	..	1	3	1	..
Japonya	18.760	63.966	68.303	75.933	3	5	5	12	68	35	37	35	27	59	53	48	2	1	4	5
Maldivler	52	230	345	429	18	92	93	94	74	7	6	5	0	1	1	2	8	0	0	0
Malezya	1.046	11.438	13.812	13.459	30	35	36	44	45	22	20	21	24	44	41	33	1	..	2	2
Nepal	117	591	410	302	54	30	38	66	8	9	15	12	39	61	47	22	0
Pakistan	565	1.431	1.284	1.475	26	8	6	8	48	58	65	57	24	33	27	33	2	1	1	2
Singapur	4.774	27.732	29.311	30.613	30	28	18	13	27	30	41	39	41	34	35	40	1	8	6	9
Sri Lanka	223	800	915	1.386	44	28	27	31	19	42	44	41	35	27	25	25	1	3	4	3
Tayland	1.366	14.652	13.785	15.694	64	55	54	50	22	17	24	22	14	28	22	27	1	1	1	1
D.As. ve Pas.	3.922	60.765	70.891	84.513	43	46	54	44	27	16	17	19	30	36	29	36	1	1	1	1
Güney Asya	3.995	10.285	20.758	29.032	47	32	19	..	21	31	16	..	30	34	63	..	1	2	2	..

Kaynak: World Bank, **World Development Indicators** verileri

Tablo: 20 Asya ve Pasifik Ülkelerinde Ticari Hizmetler İthalatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)

Ülkeler	Ticari Hizmetler İthalatı (Milyon \$)				Seyahat Hizmetleri (%)				Taşımacılık Hizmetleri (%)				Bil., İletişim Ve Diğer Hiz. (%)				Sigorta ve Finans Hiz. (%)			
	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003
Avustralya	6.319	16.691	18.009	21.033	29	30	34	35	49	38	35	34	20	25	26	27	2	7	5	4
Bangladeş	444	1.192	1.523	1.606	4	20	19	10	70	65	66	76	20	10	6	7	7	6	8	8
Çin	..	24.635	35.858	54.852	..	15	37	28	..	39	29	33	..	29	27	30	..	17	7	9
Endonezya	..	13.230	15.381	17.171	..	16	21	18	..	37	26	28	..	43	51	52	..	3	2	2
Filipinler	1.318	6.906	6.384	4.171	8	6	16	15	57	30	47	54	34	63	28	23	1	2	10	9
G. Kore	3.144	25.394	32.957	39.861	11	25	22	25	64	38	34	34	24	36	44	40	0	2	1	1
Hindistan	2.915	10.062	19.615	21.593	4	10	13	..	61	57	41	..	29	28	42	..	5	6	4	..
Hong Kong	24.474	25.185	51	33	18	5	..
Japonya	32.100	121.547	115.685	110.262	14	30	28	26	53	30	30	31	31	38	39	38	2	2	3	5
Maldivler	40	75	108	119	1	42	43	39	96	48	50	49	2	7	4	8	0	4	4	4
Malezya	2.865	14.821	16.603	17.323	25	16	12	16	46	38	35	36	29	47	49	44	3	3
Nepal	84	305	193	256	30	45	38	32	31	36	34	45	36	16	29	17	3	3	..	7
Pakistan	734	2.431	2.109	3.104	12	18	12	30	77	67	72	51	8	10	12	14	4	4	4	5
Singapur	2.890	20.688	27.331	29.412	12	22	17	17	39	45	47	46	46	23	30	30	4	10	7	7
Sri Lanka	344	1.168	1.592	1.646	10	16	15	17	62	58	62	58	22	21	17	19	7	5	6	6
Tayland	1.608	18.600	15.329	17.999	15	23	18	16	66	42	44	47	13	30	33	30	6	5	5	6
D. As. ve Pas.	6.298	79.970	94.443	112.290	18	16	24	22	55	38	34	36	25	38	36	35	..	9	5	6
Güney Asya	4.702	15.233	25.139	28.325	6	13	14	..	65	59	46	..	24	23	36	..	5	5	4	..

Kaynak: World Bank, **World Development Indicators** verileri

Bazı Güneydoğu Asya ülkeleri son yıllarda kaynak temelli ekonomilerden bilgi yoğun ekonomilere geçmektedirler. Bu ülkeler değişimin bir parçası olarak fiziksel altyapılarını, beşeri sermayenin var olan seviyelerini, dağıtım kanallarının dünya çapındaki ağlarını ve yüksek teknolojik kalkınma kapasitelerini pek çok sektörde geliştirmektedirler³³². Böylece gelişmiş ülkelerle rekabet etmektedirler.

Güney Asya ülkeleri hizmetler sektöründe önemli gelişmeler kaydetmelerine karşılık, hizmetler ihracatının yeni çevreye uyumu Güneydoğu Asya ülkelerine göre düşüktür³³³. Güney Asya ülkelerinin uluslararası hizmetler ticaretinde daha rekabetçi seviyeye gelmeleri haberleşme, bilişim, elektrik ve benzeri altyapı hizmetlerindeki eksikliklerini gidermelerine bağlıdır. Bu olumsuzluklara karşılık, Hindistan ve Sri Lanka gibi Güney Asya ülkeleri enformasyon teknolojilerinde önemli gelişmeler sağlamışlardır. Güney Asya ülkeleri daha büyük pazarlara girmek için yurt içi politikalarını gözden geçirerek yerli hizmet sağlayıcılarına yeni imkanlar yaratmışlardır³³⁴. Bu ülkeler AB ve ABD pazarlarına bilgisayar yazılımı gibi enformasyon (bilişim) teknolojisi ürünleri satarak bu alanda önemli üstünlük kazanmışlardır.

Enformasyon hizmetlerinde rekabet eden yabancı yatırımcıların Güney Asya ülkelerini seçmesi, bu ülkelerin istihdam seviyesini arttırmaktadır. Bu ülkelerin resmi dillerinin arasında İngilizce'nin de bulunması ve düşük işgücü maliyetlerinin de etkisiyle muhasebe, mimarlık ve mühendislik hizmetlerinde karşılaştırmalı üstünlüğü vardır. Güney Asya ülkeleri sağlık, turizm ve seyahat ve iş hizmetlerinde büyüyen bir pazara sahip olmalarına karşılık, güvenilirlik, temizlik ve hijyen konusundaki eksiklikler nedeniyle uluslararası hizmetler ticaretinden yeterli pay alamamaktadırlar. Bölgedeki iç ve dış göçler, özellikle petrol zengini olan ülkelere yapılan işgücü hareketleri, hizmetler ticaretinin serbestleşmesi daha da artabilir³³⁵. Bu, bölge ülkelerinin hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinden olan kazancını arttıracaktır.

Bölge ülkeleri insan kaynakları ve eğitim düzeyleri ile gelecekte tıp, muhasebe, hukuk, mimari ve mühendislik gibi profesyonel hizmetlerde rekabet edebilecek

³³² UNESCAP, *A. g. e.*, s. 142.

³³³ Nader Majd, "The Uruguay Round and South Asia: An Overview of the Impact and Opportunities", *World Bank Policy Research Working Paper*. No. 1484, Washington, July 1995, s. 21.

³³⁴ Majd, *A. g. e.*, s. 22.

³³⁵ Majd, *A. g. e.*, s. 23- 24.

potansiyeye sahiptirler. Diğer yandan AR+GE harcamalarındaki yükseklik, bu ülkeler için önemli bir gösterge olup, yukarıdaki öngörüğü güçlendirmektedir.

Singapur finans, sigorta, eğitim ve araştırma hizmetlerinde önemli net ihracatçı olmanın yanı sıra bilgi temelli ekonomi olma, küresel ekonomide önemli bir devlet olma yönünde hızla ilerlemektedir³³⁶. Tayvan ise kamu hizmetleri, haberleşme ile toptan ve perakende hizmetlerinde dikkate değer şekilde net ihracatçı konumundadır. G. Kore inşaat (müteahhitlik) hizmetleri, Malezya'nın bazı firmaları haberleşme sektöründe önemli rekabetçiler arasında yer almaktadır. Ayrıca Malezya ve Filipinler taşımacılık, eğitim ve araştırma hizmetlerinde net ihracatçı iken, Çin toptan ve perakende ticaret hariç tüm sektörlerde net ithalatçıdır. Japonya ticarete dahil olmayan hizmetlerde açık, ticarete dahil olan hizmetlerde önemli oranda fazla vermektedir. Japonya özel AR+GE hizmetlerinde net ihracatçı, taşımacılık, finans ve sigorta hizmetlerinde net ithalatçıdır³³⁷.

Güneydoğu Asya ülkeleri müteahhitlik (inşaat), mühendislik, taşımacılık, seyahat, eğlence ve kültür faaliyetlerinde rekabet edebilecek konumdadırlar. Bilgi temelli hizmetler, finansal hizmetler, sağlık hizmetleri, eğitim ve çevresel hizmetler söz konusu Güneydoğu Asya ve bölgedeki diğer ülkelerin rekabet edebilecekleri diğer alt sektörlerdir³³⁸. Diğer yandan bölgede internet hostlarının ve kullanıcıların sayısının hızla artmasıyla, e- ticaret önemli bir potansiyel oluşturmaktadır.

3.2. Latin Amerika ve Karayiplerde Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi

Hizmetler sektörü Latin Amerika ve Karayip ülkelerinde diğer ülkelerde olduğu gibi GSYİH'da önemli yere sahiptir. Latin Amerika ve Karayip ülkelerinde hizmetlerin istihdamdaki payı 1960 yılında yüzde 31.2 iken, 1970 yılında yüzde 36 ve 1980 yılında

³³⁶ Linda Low, "Competitiveness of Services: Transportation, Communication, Logistic and Telecommunication", **Department of Business Policy Working Papers**. Singapore, (April 2000), s. 5. ; Urata and Kiyota, "Service Trade in East Asia", prepared for the presentation at the Eleventh Annual East Asian Seminar on Economics titled "Trade in Services," (Seoul. June 22-24, 2000), s. 19.

³³⁷ Urata and Kiyota, **A. g. e.** , s. 20.

³³⁸ UNESCAP, **A. g. e.** , s. 142.

yüzde 42.2 olarak gerçekleşmiştir³³⁹. 1995 yılında ise hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısı yüzde 60 olarak gerçekleşirken, istihdama katkı 1995 yılında yüzde 58 olmuştur. Tablo: 21'de görüldüğü gibi, Latin Amerika ve Karayipler'de Panama, Meksika ve Brezilya gibi ülkelerde hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısı yüzde 70'lerin üzerindedir. Latin Amerika ve Karayip ülkelerinin toplam hizmetler ihracatı 1984 yılında dünya ihracatının yüzde 1'inden biraz fazlasına denk gelirken, 1993 yılında bu oran yüzde 4.1' yükselmiştir³⁴⁰.

Tablo:21 Latin Amerika ve Karayip Ülkelerinde Hizmetler Sektörünün GSYİH ve İstihdama Katkısı (1980-2003)

Ülkeler	Hizmetler Sektörünün GSYİH'ya Katkısı (%)				Hizmetler Sektörünün İstihdama Katkısı (%)				Hizmetler Sektöründe Büyüme (%)			
	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003
ABD	64	72	74	..	66	73	75	..	2	3	5	..
Arjantin	52	66	67	54	..	72	76	..	9	-2	1	5
Bahamalar	48	49	49	52	..	81
Barbados	68	74	73	65	4	1	4	..
Brezilya	45	54	65	75	..	54	10	6	5	-1
Dominik Cum.	52	55	55	58	..	61	60	6	8	3
Ekvator	45	58	55	64	..	72	68	..	8	2	5	15
Fiji	56	55	57	60	-1	5	-2	..
Guatemala	53	56	57	58	43	..	4	6	5	2
Jamaika	54	57	64	65	..	57	-3	3	2	2
Kanada	58	66	64	..	66	74	74	..	3	3	5	..
Kolombiya	48	53	56	58	65	67	73	..	5	6	3	9
Kosta Rika	49	57	58	62	48	54	57	..	2	3	4	6
Meksika	57	66	68	70	24	54	55	..	9	-6	7	2
Panama	72	75	75	76	..	60	66	2	5	4
Paraguay	44	49	54	49	..	43	10	3	1	0
Peru	48	62	61	60	..	73	74	..	1	9	6	3
Şili	55	55	57	57	60	58	62	..	9	12	4	3
Tri. ve Toba.	35	53	51	50	..	64	16	5	5	3
Uruguay	53	62	67	60	..	69	71	..	6	-2	-1	1
Venezuela	49	53	55	54	57	63	67	..	-4	2	3	-5
L.Amer ve Kar.	51	60	64	66	42.2	58	7	0	5	2

Kaynak: World Bank, **World Development Indicators** verileri

³³⁹ Vivianne Ventura Dias, "The World Trade Organization's General Agreement on Services" **Capitulos**. No: 50, (April-June 1997), s. 5.

³⁴⁰ Dias, A. g. e. , s. 9.

Bölge ülkelerinin hizmetler ticaretini serbestleştirmek için ikili/çok taraflı ve bölgesel/küresel temelde çeşitli çabaları vardır. Nitekim Bölgesel Ekonomik Bütünleşmelerin daha işlevsel hale getirilmesi ve hizmetler ticaretinin bölgesel anlaşmaların kapsamına alınması gündeme gelmiştir. Bölgede farklı derecelerde hizmetler ticaretini de serbestleştirmeyi amaçlayan çok sayıda anlaşma imzalanmıştır. Amerikan Devletleri Örgütü'nün (OAS) Ticaret Birimi'ne göre, bölgede spesifik sektörler ticareti ile ilgili 16 anlaşma vardır.

Batı yarımkürede hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi konusunda iki yaklaşım vardır. Birincisi “pozitif liste” veya “bottom up” yaklaşımı, ikincisi “negatif liste” veya “top down” yaklaşımıdır³⁴¹. Güney Amerika Ortak Pazarı (MERCOSUR) hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde “pozitif liste” yaklaşımı benimsenirken, Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA) “negatif liste” yaklaşımını rehber edinmiştir. Andean Topluluğu ise hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde “negatif liste” yaklaşımının farklı bir çeşidini uygulamaktadır³⁴².

Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde farklı yöntemlerin uygulanmasında bölge ülkelerinin önceliklerinin yanı sıra, ülkeler arasındaki ticari çıkarlar belirleyici olmaktadır. Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde ülkeler kendi çıkarları için en az maliyetli yöntem için müzakereler yapmaktadırlar. Genel olarak bakıldığında, gelişmişlik açısından aynı seviyede bulunan ve eşit güçlerin müzakerelerinde “pozitif liste” yaklaşımı benimsenmektedir.

³⁴¹ Negatif listede uluslararası anlaşmalarda görüş birliğine varılan genel ilkelere uyan ve görüşülmüş listelerdeki spesifik taahhüt, istisna ve çekinceler ile genel kabul görmüş çerçeveye uymayan kısıtlamaları kaldırmaya yönelik taahhütler vardır. Böylece, tüm sektörlerdeki istisna ve çekinceler eklenen listelerde özelleştirilmiştir. Taraflar zaman içinde onaylanmayan kısıtların tamamını listelemek durumundadırlar. Belirtilen zaman içinde onaylanmayan (belirtilmeyen) kısıtların listelenmeyişi otomatik serbestleşmeyi gerektirmektedir.

³⁴² Sherry M. Stephenson and Francisco Javier Prieto, “Regional Liberalization of Trade in Services”, by Countries of the Western Hemisphere” Paper presented at the conference on Multilateral and Regional Trade Issues, sponsored by Georgetown University and the OAS, Washington D.C., May 1998. s. 337.

3.2.1. Latin Amerika ve Karayipler’de Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesine Yönelik Anlaşmalar

Batı yarımkürede bölgesel anlaşmaların yanı sıra ikili anlaşmalarda hizmetler ve bazı alt sektörleri kapsamaktadır. Yarımküredeki bölgesel anlaşmalar eğitim, lisanslar ve profesyonel hizmetlerin sağlayıcılarının sertifikasyonu (istisnalar olsa da) cesaretlendirmekte ve bu yönde zorlamaktadır³⁴³. GATS bu konuda doğrudan zorlama getirmemektedir.

Latin Amerika ve Karayip ülkeleri ile ilgili başlığın altında Kuzey Amerika’da incelenmektedir. Bunun sebebi ise Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi’nde Meksika gibi GYÜ’nün olması ve Amerika Serbest Ticaret Alanı’nın (FTAA) tüm Amerika kıtasını kapsamasıdır. Takip eden başlıklarda ise bölgedeki ekonomik bütünleşme ve işbirliği örgütleri hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi bakımından incelenmektedir. İlk olarak Güney Amerika Ortak Pazarı (MERCOSUR) ele alınmaktadır.

3.2.1.1. Güney Amerika Ortak Pazarı ve Uluslararası Hizmetler Ticareti

Latin Amerika’daki önemli ekonomik bütünleşmelerden olan Güney Amerika Ortak Pazarı (MERCOSUR)³⁴⁴ bölgesel ekonomik entegrasyonu derinleştirmek amacıyla mal ticaretinin serbestleştirilmesinin yanı sıra yatırım, rekabet politikası, fikri mülkiyet haklarının korunması ve anlaşmazlıkların çözümü ile ilgili protokoller imzalamışlardır. Bunlara ek olarak MERCOSUR’a üye ülkeler kendi aralarında tarifeleri azaltmış, üçüncü ülkelere karşı en fazla yüzde 20 olmak üzere Ortak Dış Tarife (Ortak Gümrük Tarifesi) tesis etmişlerdir. Birlik mal, hizmet ve üretim faktörlerinin serbestçe dolaşabileceği bir ortak pazarı hedeflemektedir. Bu doğrultuda hizmetler ticaretinin de içinde olduğu yeni bütünleşme süreci başlatılmıştır. 15 Aralık 1997

³⁴³ OECS, “The OECS and Trade in Services: Multilateral and Hemisphere Imperatives”, **Trade Policy Briefs**, OECS/CRNM OECS Vol. 3., s. 4.

³⁴⁴ MERCOSUR üyeleri Arjantin, Brezilya, Paraguay ve Uruguay’dır.

tarihinde Montevideo’da toplanan MERCOSUR Ortak Pazar Konseyi, hizmetler ticaretini düzenleyen anlaşma taslağını imzalamıştır³⁴⁵.

MERCOSUR’un hizmetler protokolü ile GATS’taki serbestleşme yaklaşımına benzer bir yol izlenmiştir. Üye ülkeler serbestleştirecekleri spesifik sektörleri hem piyasaya giriş hem de milli muameleye ilişkin spesifik taahhütlerin görüşüldüğü süreçlerde, kısıtlamaları aşamalı olarak kaldıracaklardır³⁴⁶. Bu, MERCOSUR’u GATS’tan ayıran en önemli noktadır. Topluluk, 10 yıllık bir süreçte hizmetlerde tam bir serbestleşmeyi hedeflemektedir. MERCOSUR 2007 yılından geç olmamak şartıyla bölgesel olarak hizmetler piyasasını serbestleştirmeyi hedeflemektedir.

3.2.1.2. Karayipler Ortak Pazarı ve Uluslararası Hizmetler Ticareti

Karayipler Ortak Pazarı (CARICOM)³⁴⁷ 1973 yılında kurulmuş ve 15 milyonluk bir nüfusa sahip bir topluluktur. CARICOM üyeleri arasında bir ortak pazar oluşturmak, eğitim, sağlık, taşımacılık, araştırma alanlarında işbirliğini geliştirmek ve ticareti güçlendirmek amaçlanmaktadır. Üye ülkeler 1998 yılında ileri giderek ortak para birimi ile ekonomik birlik oluşturma konularında uzlaşmışlardır.

Ekonomide hizmetlerin artan önemine paralel olarak, üye ülkeler hizmetler sektöründe bir ortaklık kurulmasını istemişlerdir. CARICOM üyeleri Ortaklık Anlaşması’na ek olarak imzaladıkları II nci Protokol ile hizmetlerin serbest dolaşımını

³⁴⁵ MERCOSUR üyesi ülkeler mal ticaretinin yanı sıra yatırım, rekabet politikası, fikri mülkiyet haklarını koruma ve anlaşmazlıkların çözümü gibi konulardaki ek protokol yükümlülüklerini 1990’ların ortasında yerine getirdikten sonra, daha fazla bölgesel ekonomik bütünleşmeye gitmek istemişlerdir. Hizmetler ticaretinin de dahil olduğu yeni bütünleşme sürecinde hizmetlerle ilgili bir Ad Hoc Komite oluşturulmuştur. Ağustos 1995’te kurulan Komite hizmetler ticareti protokolü hazırlamış, 15 Aralık 1997 tarihinde Montevideo’da toplanan MERCOSUR Ortak Pazar Konseyi taslak halindeki anlaşmayı imzalamıştır. Anlaşma’da spesifik sektörler için bölümler ayrılmış, Temmuz 1998’deki turdan sonra ülkelerin taahhüt listeleri Anlaşma’ya eklenmiştir.

³⁴⁶ Stephenson, A. g. e. , s. 45.

³⁴⁷ CARICOM 15 Karayip ülkesinden oluşmaktadır. Bunlar, Antigua ve Barbuda, Bahamalar, Barbados, Belize, Domonica, Grenada, Guyana, Haiti, Jamayka, Montserrat, St. Kitt ve Nevis, St. Lucia, St. Vincent ve Grenidines, Surinam ile Trinidad ve Tobago’dur. CARICOM’un ortak üyeleri ise Anguilla, Bermuda, İngiliz Virgin Adaları, Cayman Adaları, Turks ve Caicos Adaları’dır. Aruba, Dominik Cumhuriyeti, Meksika, Hollanda Antilleri, Porto Riko ve Venezuela ise gözlemcidirler.

engelleyen sınırlamaları azaltmak, bölge içinde üretim faktörlerinin serbest dolaşımını kolaylaştırmak istemektedirler³⁴⁸.

CARICOM Hizmetler Taslağı ve Protokoller genellikle serbestleşme taahhütlerinin daha güçlü ve derin olması nedeniyle, DTÖ ve FTAA'nın serbestleşme süreçlerinden daha ileridir. Taslak, üyelerin çok taraflı ve bölgesel olarak hizmet oluşumlarına daha fazla katılabilmelerine olanak sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, CARICOM'un hizmetler taslağı birleştirici olmasının yanı sıra daha fazla işbirliğine de yöneliktir.

3.2.1.3. Andean Topluluğu ve Uluslararası Hizmetler Ticareti

Andean Topluluğu³⁴⁹ ticaretteki tarife dışı engeller, yatırım, standartlar ve teknik düzenlemeler, rekabet ve fikri mülkiyet hakları alanlarında ortak politikalar oluşturmayı hedeflemektedir. Andean Topluluğu ortak politikaların yanı sıra kendi içinde hizmetler ticaretinin tam serbestleştirilmesini hedeflemekte, serbestleşme sürecinde “negatif liste” yaklaşımını benimsemektedir.

Topluluk 439 sayılı Karar'la (Andean Topluluğunda Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesinin Genel İlkeleri ve Kurallarının Çatısı), en geç 2005 yılına kadar kendi içinde hizmetlerin serbest dolaşımını sağlamayı amaçlamaktadır³⁵⁰. Böylece, hizmetlerin üretimi ve dağıtımını geliştirilecektir. Karar, bölge içinde mal ticareti ve teknoloji transferi ile sermayenin, hizmetlerin ve kişilerin serbest dolaşımının önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Andean'ın hizmetlerle ilgili kararı çok geniş sektörel (havayolu taşımacılığı ve kamu hizmetleri hariç) bir yapıya sahip olup, en çok kayırılan ülke, milli muamele ve şeffaflık kuralları ile ünvan ve diplomaların tanınmasını kapsamaktadır³⁵¹. Andean

³⁴⁸ Sherry M. Stephenson, **Multilateral and Regional Services Liberalization by Latin America and the Caribbean** (OAS Trade Unit Studies, A Publication of the Organization of American States, March 2001), s. 29.

³⁴⁹ 26 Mayıs 1963 tarihinde imzalanan Cartagena Anlaşması ile kurulan Andean üyeleri Bolivya, Ekvator, Kolombiya, Peru ve Venezuela'dır. Andean ilk olarak gümrük birliği şeklinde tasarlanmasına karşılık, Topluluk amaçlarını gerçekleştirilememiştir. Üyeler daha sonra kendi aralarında içsel uyumu gerçekleştirerek, yeni bütünleşme sürecine girmişlerdir. Bu süreçte, Trujilli Protokolü, Andean Topluluğu'nun yapısında kurumsal bazı değişikliklerin gerçekleştirilmesini sağlamıştır.

³⁵⁰ Stephenson, **Approaches to...**, s. 47

³⁵¹ Stephenson, **A. g. e.**, s. 48.

ülkeleri hizmet sağlayıcılarının geçici yerleşmesi veya transit geçişi, çifte vergileme, uluslararası sermaye akımlarının yasaklaması konusunda hükümler getirmiştir. Sermaye akımlarına ilişkin yasaklama ancak ciddi finansal problemler çıktığında ve belli şartlar meydana geldiğinde uygulanacaktır. Topluluk 462 sayılı Karar'la, haberleşme hizmetlerinde yerel sınırlamaların kaldırılmasının yanı sıra bu hizmetlerde aşamalı olarak serbestleşmeyi hedeflemektedir.

2005 yılındaki serbestleşme için üye ülkeler 2000 yılından itibaren engelleri (sınırlamaları) kaldırmaktadırlar. 2005 yılında, ülkeler önceden var olan tüm engelleri kaldırmayı hedeflemektedirler. Bu süreçte iki veya daha fazla ülke, alacakları kararlar sektör ve alt sektörlerde serbestleşmeyi daha da derinleştirebilecek ve hızlandırabileceklerdir. Topluluk, bu serbestleşme süreci ile birlikte uluslararası hizmetler ticaretinden daha fazla pay almayı hedeflemektedir.

3.2.1.4. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi ve Uluslararası Hizmetler Ticareti

Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA)³⁵² serbest ticaret anlaşmasına dayanan bir bölgesel ekonomik birleşmedir³⁵³. Hizmetler ticareti NAFTA'da ilk başlarda fazla ilgi çekmemiş, dolayısıyla geri planda kalmıştır. Hizmetlerin üretimi ve uluslararası ticaretteki öneminin daha iyi anlaşılmasıyla, var olan durum hizmetlerin lehine değişmiştir. 1992 yılında tamamlanıp, 12 Ağustos 1993 tarihinde imzalanan NAFTA Anlaşması, hemen hemen tüm sınır ötesi hizmetler ticaretini kapsayacak şekilde genişletilmiştir³⁵⁴. NAFTA Anlaşması, hizmetler ve kamu alımlarını daha fazla serbestleşmenin yanı sıra finansal hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ile ilgili spesifik sektör kuralları, haberleşme ve taşımacılık sektörlerindeki yatırımlarla ilgili çeşitli hükümler taşımaktadır.

³⁵² Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi'nin (NAFTA) temeli 1989 yılında yürürlüğe giren ABD ile Kanada arasındaki serbest ticaret bölgesine dayanmaktadır. NAFTA ABD, Kanada ve Meksika'dan oluşmaktadır. ABD'nin 1990 yılının başında NAFTA'nın en çok kayırlan ülke kuralına bağlı kalmak şartıyla serbest ticaret bölgesinin diğer ülkelere açılacağını belirtmesiyle Meksika'da NAFTA'ya katılmıştır. Meksika'nın katılımı ile NAFTA üyeleri arasında gelişme seviyesi açısından büyük farklılıklar oluşmuştur. Toplam 400 milyon nüfus ve 9.2 trilyon dolar GSYİH'ya sahiptir.

³⁵³ Karluk, A. g. e. , s. 476.

³⁵⁴ NAFTA and Department of Foreign Affairs and International Trade, **The NAFTA at Five Years** (April 1999), s. 14.

NAFTA Anlaşması, GATS'ın tersine, hizmetler ticareti ve yatırımların serbestleştirilmesinde “negatif liste” ve “top down” (üstten alta) yaklaşımını benimsemiştir. Uluslararası literatürde “NAFTA tipi yaklaşım” olarak da ifade edilen bu yaklaşımda “negatif liste” ve “top down” iki önemli araçtır³⁵⁵. NAFTA “negatif liste” yaklaşımı sayesinde ticarete var olan engellerde (onaylanmayan kısıtlarda) daha geniş ve şeffaf enformasyon sağlamaktadır. Böylece, hizmetlerle ilgili faaliyetleri disiplin altına alan kurallar daha uyumlu olmaktadır. Eğer, NAFTA tipi bir anlaşmada üye ülkeler tarafından belirtilen istisna listelerinin ayrıntıları GATS tipi bir anlaşmada olmayan sektörler çakışırsa, negatif liste ile pozitif liste arasında belirgin olabilecek farklılıklar belirsizleşmektedir³⁵⁶.

NAFTA, GATS'taki gibi hizmetler ticaretinde tam bir serbestleşmeyi garanti edecek güce sahip olmamasına karşılık, uluslararası alanda hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesini nispeten başaran kapsamlı bir pakettir. Bu yönüyle NAFTA'nın hizmetlerle ilgili hükümleri GATS + (plus) olarak görülmektedir³⁵⁷. Anlaşma'da hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesini yöneten ilkeler en çok kayırılan ülke kuralı, milli muamele ve şeffaflıktır. Bunlara bağlı olarak, NAFTA bölgesinde sınır ötesi ticaret ve yatırım imkanları artmaktadır.

3.2.1.5. Amerika Serbest Ticaret Alanı ve Uluslararası Hizmetler Ticareti

Amerika Serbest Ticaret Alanı'nın (FTAA) başlangıcı ABD'nin NAFTA'nın en çok kayırılan ülke kuralına uymak şartıyla birliğin tüm kıta ülkelerine açılabileceğini belirtmesine kadar gitmektedir³⁵⁸. Başta ABD olmak üzere diğer ülkelerin de katılımı ile FTAA süreci başlamış, batı yarımkürede ticaretin serbestleştirilmesini isteyen

³⁵⁵ NAFTA'daki “negatif liste” yaklaşımının bir sonucu olarak uyulmayan (onaylanmayan) kısıtlara izin verilmediği için genel kurallara ilişkin çekince ve istisnalarla ilgili ekler oluşturulmaktadır. Bunun faydası, hem kullanıcılar hem de kamu müzakerecileri için şeffaflık seviyesini yükseltmesidir. Negatif liste yaklaşımı aynı zamanda yerel düzenleyici reformları faydalı bir araç olarak görmektedir. Yerel reformlar ülkede ticareti sınırlayıcı düzenlemeleri ve bürokratik işlemleri ortadan kaldırır veya azaltır.

³⁵⁶ Andrew, A. g. e. , s. 19.

³⁵⁷ Andrew, A. g. e. , s. 19.

³⁵⁸ Aralık 1994'de Miami'de toplanan Amerika Zirvesi'nde, ABD bir serbest ticaret alanı oluşturulmasını teklif etmiş, 34 ülke bu teklifi kabul etmiş, yatırım ve ticaretin önündeki engellerin aşamalı olarak kaldırılmasını istemişlerdir. FTAA'yı oluşturma süreci 2000 yılında başlamıştır. 2005 yılına kadar süreç tamamlanacaktır.

ülkeler bir “platform” oluşturmuşlardır. FTAA’nın amacı, Amerika kıtasında ticaretin önündeki engelleri kaldırarak ticaretin serbestleştirilmesi sağlamaktır. Bu doğrultuda 12 adet çalışma grubu oluşturulmuştur. Bunların arasında Hizmetler Çalışma Grubu da vardır³⁵⁹.

FTAA Hizmetler Çalışma Grubu Mart 1996’da Cartagena’da toplanmış, Grubun iki yıllık çalışması sonucunda bölgedeki ülkeler arasında hizmetler ticaretinin artırılması; ticaretin daha şeffaf bir şekilde yapılabilmesi için ülkeler ve alt sektörler bazında neler yapılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Çalışma Grubu’nun raporu, FTAA’da hizmetlerle ilgili müzakereleri yapacak grubun çalışma programını belirlemiştir³⁶⁰. Çalışma programının belirlenmesinin amacı, bölge içinde hizmetler ticaretinin aşamalı olarak serbestleştirilmesi öncesinde gerekli altyapıyı oluşturmak, bölge içinde hizmetler ticaretini belirli ve şeffaf kurallara göre yapılmasını sağlamaktır. Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde hangi yaklaşımın izleneceği konusunda FTAA Hizmetler Çalışma Grubu’nda görüş birliğine varılamamış, bunun yerine üç seçenek üzerinde durulmuştur³⁶¹. FTAA içindeki NAFTA üyesi ülkeler hizmetler ticaretini arttırmak için NAFTA’da kullanılan “negatif liste” yaklaşımının görüşülmesini sağlamışlardır³⁶².

FTAA, Amerika kıtasını kapsayan serbest ticaret alanı yaratma sürecinde küçük ekonomilerin daha kolay uyumlarını sağlamayı hedeflemektedir. FTAA 4 ncü Ticaret Bakanları Toplantısı’nda bu yönde bir karar alınmıştır³⁶³. Ayrıca, hizmetler ticaretini düzenleyen kuralların sektör ve alt sektörler temelinde GATS hükümlerine uygun

³⁵⁹ FTAA müzakerelerinin hazırlık aşamalarında oluşturulan 12 çalışma grubu, Piyasaya Giriş, Gümrük İşlemleri ve Menşe Kuralları, Yatırım, Standartlar ve Ticarete Teknik Engeller, Sağlık ve Sağlıkla İlgili Kısıtlar, Sübvansiyon, Anti-damping ve Karşılıklı Çıkar Gümrükleri ve Küçük Ekonomilerle ilgili çalışma gruplarının kurulması Aralık 1999’daki Denver Toplantısı’nda; Kamu Alımları, Fikri Mülkiyet Hakları, Hizmetler ve Rekabet Politikası çalışma gruplarının kurulması Cartagena Toplantısı’nda; Anlaşmazlıkların Çözümü Çalışma Grubu’nun oluşturulması 1997 yılındaki Belo Horizonte (Brezilya) Toplantısı’nda kararlaştırılmıştır.

³⁶⁰ Müzakere Grubu’nun çalışma programı; müzakerelerin amaç ve kapsamının tanımlanması, müzakerelerde ülkelerin yaklaşımlarının belirlenmesi, hizmetlerle ilgili hakları ve yükümlülükleri düzenleyen geniş kapsamlı bir anlaşmanın oluşturulması, spesifik sektörlerle ilgili olarak uygun ve mümkün olan ek standartların tanımlanması olarak belirlenmiştir.

³⁶¹ Birinci seçenek, GATS tipi yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre, serbestleşme aşamalı olarak devam edecek, sektör veya alt sektörlerin “pozitif liste” leri belirlenecek ve taahhüt listeleri oluşturulacaktır. İkinci seçenek, NAFTA tipi yaklaşımdır. Üçüncü seçenek GATS ve NAFTA tipi yaklaşımların karışımında oluşmaktadır. Buna göre, belli aralıklarla yapılan müzakerelerle ile aşamalı serbestleşme izlenecektir. İki liste oluşturulacak, bunlardan birincisi başlangıç serbestleştirilmesi (statüko taahhütleri) ikinci ise bu kısıtları ve sektörleri henüz kapsamayan listelerden oluşacaktır. Anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle birinci ve ikinci listeler birleştirilerek, serbestleşme sağlanacaktır.

³⁶² OECS ; A. g. e. ,s. 4.

³⁶³ http://www.ftaa-alca.org/ministrals/costa_e.asp (27.08.2003)

olması konusunda görüş birliğine varılmıştır³⁶⁴. FTAA'nın ikinci gözden geçirilmiş anlaşma taslağında hizmetlerle ilgili bölümde, tüm evrensel hizmetlerin anlaşmanın kapsamında olduğu belirtilmesine karşılık, bunlara ilişkin istisnalar getirilmektedir. 9 Mart 1998 tarihinde Kosta Rika'nın San Jose kentinde yapılan FTAA 4 ncü Ticaret Bakanları toplantısında bölgede ticaretin şeffaf ve belirli kurallarla yapılabilmesi, hizmetler ticaretinin aşamalı olarak serbestleştirileceği belirtilmiştir³⁶⁵.

1 Kasım 2002 tarihinde Ekvator'un Quito kentinde yapılan 7 nci FTAA Ticaret Bakanları Toplantısı'nın sonuç bildirisinde ise, ülkelerin FTAA sürecinin başarısı için üzerlerine düşenleri yapacakları vurgulanmıştır. Tüm ülkelerin fayda sağlayacağı bir anlaşmanın oluşturulacağı ifade edilmiştir. Üyelerin hizmetlerde dahil olmak üzere piyasaya giriş, tarım, yatırım ve kamu alımlarıyla ilgili müzakerelerin şekli ve kurallarına uygun davranacağı belirtilmiştir³⁶⁶.

FTAA'da hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi açısından en önemli sorunlardan biri, serbestleşmeyle ilgili hangi yaklaşımın izleneceğidir³⁶⁷. İkinci olarak küçük ülkelerin yanı sıra GYÜ'lerin FTAA sürecine uyumda ekonomik ve sosyal sorunlar yaşamasıdır. Bunlar, Amerika kıtasını kapsayacak serbestleşme hareketinin yanı sıra küresel temelde GATS'ın çok taraflı müzakerelerini ve bunların başarılarını etkileyebilecektir. Eğer bu gerçekleştirilirse, gelecek yıllarda Amerika kıtası, bir serbest ticaret alanı haline gelecektir³⁶⁸.

3.2.2. Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve Latin Amerika ve Karayip Ülkelerinin Performansları

Latin Amerika ve Karayiplerde (genel olarak Amerika kıtasında) hizmetlerin serbestleştirilmesine yönelik müzakereler ve çalışmalar devam etmektedir. Kuzey Amerika'da yer alan Kanada ve özellikle ABD'nin bölge ülkelerine yakın olması önemli fırsatlar sunmanın yanı sıra ekonomik ve siyasal sorunlarda yaratmaktadır.

³⁶⁴ Stephenson, A. g. e. , s. 73.

³⁶⁵ http://www.ftaa-alca.org/ministrals/costa_e.asp (27.08.2003)

³⁶⁶ http://www.ftaa-alca.org/ministrals/quito/minist_e.asp (27.08. 2003)

³⁶⁷ Stephenson, **Multilateral...** , s. 47.

³⁶⁸ Rudiger Dornbush, "The Case for Trade Liberalization in Developing Countries", **Journal of Economics Perspectives**. 6/1, (Winter, 1992), s. 83.

Bölge ülkeleri arasındaki ticaret ve işbirliğinin artması, hizmetler ticaretinin Latin Amerika ve Karayipler bölgesinde (batı yarımkürede) hızla genişlemesini sağlamıştır. Tablo: 22’de görüldüğü gibi 1980-2003 döneminde Kuzey Amerika ülkelerinin (NAFTA’nın) hizmetler ihracatı yüzde 690 artarak yaklaşık 342 milyar dolara, Latin Amerika ve Karayipler’in hizmetler ihracatı yüzde 332 artarak yaklaşık 52 milyar dolara çıkmıştır. Aynı dönemde hizmetler ithalatı Kuzey Amerika’da yüzde 815 artarak yaklaşık 296 milyar dolar ve Latin Amerika ve Karayip ülkelerinde ise hizmetler ticareti yüzde 234 oranında artarak yaklaşık 64 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Bölge ülkeleri için ABD önemli bir pazardır. Latin Amerika ve ABD arasında hizmetler ticareti 1993 ve 1996 yılları arasında hızla büyümüş, Latin Amerika’nın ABD’ye ihracatı yüzde 31, ithalatı ise yüzde 21 oranında artmıştır. Latin Amerika’nın ABD’ye hizmetler ihracatı son yıllarda ortalama olarak yüzde 10, ithalatı ise yüzde 7 oranında artmaktadır. NAFTA bölgesinde hizmetler ticaretinin dikkate değer şekilde büyümesine karşılık, bu artış mal ticaretindeki artışın gerisinde kalmaktadır. Hizmetler ihracatı, ABD’nin toplam ihracatının yüzde 25’ini, Kanada’nın yüzde 12’sini ve Meksika’nın yüzde 7’sini oluşturmaktadır. ABD ve Kanada’nın hizmetler ihracatının yapısı AR+GE hizmetleri, işitsel ve görsel hizmetler, finansal hizmetler, mimarlık ve mühendislik gibi ticari hizmetlerden oluşurken, Meksika’nın ihracatında en önemli sektör turizmdir³⁶⁹.

Bölgedeki ekonomik bütünleşme ve işbirliği örgütlerinin ticari hizmetler ticaretindeki performanslarına bakıldığında (Tablo: 22), doğal olarak ilk sırayı Kuzey Amerika ülkelerinin ticaret hacminin büyüklüğü ve üye sayısının fazlalığı nedeniyle FTAA almaktadır. İkinci sırayı yine Kuzey Amerika ülkelerinin ağırlıkta olduğu NAFTA, onu sırasıyla MERCOSUR, CARICOM ve ANDEAN takip etmektedir. Toplamda Latin Amerika ve Karayip ülkelerine bakıldığında 2003 yılı itibariyle 51.495 milyon dolar ticari hizmetler ihracatı ve 64.306 milyon dolar ticari hizmetler ithalatı gerçekleşmiştir. Bölgenin ticari hizmetler ihracatı 1980-1985 döneminde yaklaşık 300 milyon dolar artarken, ithalatta yaklaşık 6 milyar dolarlık düşüş yaşanmıştır. 1985-2000 döneminde ticari hizmetler ihracatı ile ithalatındaki değişimler artış yönünde olurken, 2000-2003 döneminde hem ticari hizmetler ihracatı hem de ticari hizmetler ithalatında azalış olmuştur.

³⁶⁹ <http://www.ceim.uqam.ca/textes/Warren.pdf> (21.07.2003).

Tablo:22 Latin Amerika ve Karayiplerdeki Bölgesel Ekonomik Bütünleşmeler ve Ticari Hizmetler Ticareti

(Milyon \$)

Bölgesel Ekonomik Bütünleşmeler		1980	1985	1990	1995	2000	2003
ANDEAN	İhracat	3.047	2.668	4.023	5.074	5.537	5.267
	İthalat	7.059	5.044	6.189	10.722	11.389	11.033
CARICOM ⁽¹⁾	İhracat	2.531	3.459	5.280	7.528	10.484	9.092
	İthalat	1.952	2.166	2.465	3.325	4.421	3.782
FTAA ⁽¹⁾	İhracat	61.477	89.824	178.635	264.447	372.637	383.089
	İthalat	57.735	91.716	159.047	214.894	321.835	343.851
MERCOSUR	İhracat	3.706	4.115	6.833	11.546	15.453	14.809
	İthalat	8.675	5.922	10.333	21.615	25.692	20.738
NAFTA	İhracat	49.608	77.285	158.452	233.511	331.306	342.212
	İthalat	36.341	75.660	135.492	171.114	269.364	296.222
Latin Amerika ve Karayipler	İhracat	15.521	15.872	25.940	38.998	52.888	51.495
	İthalat	27.527	21.041	33.098	52.195	68.239	64.306
Dünya	İhracat	333.552	360.735	749.408	1.149.017	1.486.463	1.729.132
	İthalat	363.375	378.043	778.681	1.170.557	1.462.413	1.686.079

Kaynak: World Bank, **World Development Indicators** verileri

(1) 1980 yılında Belize, 1990 yılında Guyana, 2003 yılında Antigua ve Barbuda, Dominika, Grenada, St. Kitts ve Nevis, St. Lucia, St. Vincent ve Grenadines ile Trinidad ve Tobago'nun verileri toplam tutarlara dahil değildir.

Tablo: 23'te görüldüğü gibi, bölge ülkelerinin ticari hizmetler ihracatında ise, en önemli sektör seyahat hizmetleri, özellikle de turizmdir. Bu ise bölgenin doğal olarak sahip olduğu özelliklerden kaynaklanmaktadır. Latin Amerika'da Meksika'nın 12.572 milyon dolarlık ticari hizmetler ihracatının yüzde 75'i seyahat hizmetlerinden oluşmaktadır. İhracatta 9.591 milyon dolarla ikinci sırayı Brezilya almaktadır. Bu ülkenin ihracatında bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler yüzde 47, seyahat hizmetleri, yüzde 25, taşımacılık hizmetleri yüzde 18 ve sigorta ve finansal hizmetler yüzde 10 pay almaktadır. Bölge ülkelerinin ticari hizmetler ihracatında seyahat hizmetlerinden sonra taşımacılık hizmetleri ile bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler gelmektedir.

Bölgedeki küçük ülkelere Panama'nın sahip olduğu kanaldan ve uluslararası denizyolu taşımacılığında elde ettiği gelirler, cari işlemler dengesine önemli katkıda bulunmaktadır. Brezilya 1985 yılından sonra gelişen teknolojik hizmetler ihracatından 1999 yılında 1.2 milyar dolardan fazla gelir elde etmiştir³⁷⁰.

³⁷⁰ UN and ECLAC, **Globalization and Development** (Twenty-Ninth Session, Brasilia, Brazil, 6-10 May 2002), s. 179.

Orta Amerika ülkelerinin turizmden sağladığı gelir 2000 yılında GSYİH'larının yüzde 4'ne denk gelmekte, turizm gelirleri bu ülkelerin toplam mal ve hizmet ihracatlarının ortalama yüzde 12'sine eşittir. 2000 yılındaki turizm gelirleri GSYİH'larının yüzdesi olarak Küba'da yüzde 6, Dominik Cumhuriyeti'nde yüzde 15, Jamaika'da yüzde 16, St. Vincent ve Grenadines'de, St. Kitts ve Nevis'de, Barbados'ta ve Bahamalar'da yüzde 20'nin üzerinde, Antigua ve St. Lucia'da yüzde 40'ın üzerindedir³⁷¹.

Latin Amerika ve Karayipler'de ticari hizmetler ithalatında 2003 yılı itibariyle ilk sıraları Meksika, Brezilya, Şili ve Arjantin almaktadır. Meksika ve Arjantin ithalatında genel olarak seyahat hizmetleri ağırlıkta iken Brezilya ve Şili'nin ticari hizmetler ithalatında taşımacılık hizmetleri ağırlıktadır. Tablo: 25'te görüldüğü gibi 1980-2003 döneminde Arjantin'in ticari hizmetler ithalatı 3.640 milyondan 5.300 milyona dolara ancak çıkabilmiştir. Üstelik bu dönemde ithalat dalgalı seyir izlemiştir. Bu gelişmede söz konusu ülkenin belli aralıklarla ekonomik istikrarsızlıklar yaşaması etkili olmuştur.

2000 yılında Dominik Cum., Küba ve St. Lucia'nın GSYİH'larının en önemli kısmını oluşturan restoran ve otelcilik temelli hizmetler yüzde 2.5 oranında büyümüştür³⁷². Barbados, Grenada, Dominik Cumhuriyeti, St. Kitts ve Nevis gibi ülkelerde hizmetler ihracatı mal ihracatının yaklaşık üç katıdır³⁷³. Karayip ülkeleri devam eden GATS müzakerelerinde gerçek kişilerin serbest dolaşımının önündeki engellerin kaldırılması halinde profesyonel ve kişisel hizmetlerde ihracatlarını arttıracak potansiyele sahip olup, bu sayede önemli ekonomik fayda sağlayabileceklerdir³⁷⁴.

³⁷¹ UN and ECLAC, **A. g. e.**, s. 180.

³⁷² OECS, **A. g. e.**, s. 9.

³⁷³ Dias, **A. g. e.**, s. 9.

³⁷⁴ Economic Commission for Latin America and the Caribbean, **A. g. e.**, s. 27.

Tablo: 23 Latin Amerika ve Karayip Ülkelerinde Ticari Hizmetler İhracatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)

Ülkeler	Ticari Hizmetler İhracatı (Milyon \$)				Seyahat Hizmetleri (%)				Taşımacılık (%)				Bilgisayar. İletişim ve Diğer Hiz. (%)				Finans ve Sigorta Hiz. (%)			
	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003
ABD	38.109	198.501	278.468	287.694	24	61	62	54	56	27	24	22	19	12	13	24	0	0	0	0
Arjantin	1.427	3.666	4.647	3.909	81	88	90	91	4	3	3	3	14	8	6	6	1	..
Bahamalar	731	1.522	2.009	1.954	78	74	69	67	7	2	2	2	11	12	14	16	4	12	15	15
Barbados	331	84	1.055	1.124	8	16	20	26	49	43	16	19	36	24	56	50	8	17	8	5
Brezilya	1.672	6.005	8.960	9.591	36	31	27	25	36	21	19	18	29	37	46	47	..	11	7	10
Domin. Cum.	304	1.893	3.142	3.368	14	28	21	18	33	37	55	57	50	28	22	22	2	7	3	3
Ekvator	347	686	793	830	37	40	52	48	32	34	30	34	25	19	15	16	6	6	4	2
Fiji	178	230	376	524	46	71	68	65	26	14	13	12	27	15	18	23	1	0	0	0
Guatemala	169	627	701	954	57	83	91	92	8	2	2	3	35	15	7	5	0
Jamaika	375	1.567	1.988	2.097	38	37	51	49	37	47	37	34	8	16	13	16	17	0	0	0
Kanada	7.114	25.425	39.271	41.945	75	55	20	33	4	11	1	1
Kolombiya	1.293	1.641	1.984	1.810	36	34	69	65	24	9	12	9	33	54	16	19	7	4	3	7
Kosta Rika	183	956	1.910	1.996	65	68	67	65	30	16	17	22	0	15	15	11	4	1	1	2
Meksika	4.383	9.584	13.566	12.572	73	64	61	75	10	12	10	9	6	17	16	7	11	7	13	9
Panama	779	1.297	1.961	2.520	22	24	23	23	54	60	59	56	14	10	9	8	10	6	9	12
Paraguay	158	565	596	558	57	24	17	11	2	13	12	15	40	57	67	69	0	5	5	5
Peru	662	1.042	1.495	1.560	44	41	61	59	33	32	16	19	19	19	15	16	4	7	8	6
St. Lucia	40	264	320	..	40	23	39	..	30	59	38	..	30	9	14	9	8	..
Şili	1.218	3.248	3.995	4.728	28	38	35	29	37	23	18	17	31	35	40	46	4	4	7	8
Trin. ve Tob.	383	330	543	..	66	47	57	46	19	31	30	38	11	21	5	7	3	1	8	9
Uruguay	449	1.309	1.248	751	37	56	40	41	43	38	35	39	5	6	24	19	15	0	0	0
Venezuela	663	1.528	1.057	784	24	61	62	54	56	27	24	22	19	12	13	24	0	0	0	0

Kaynak: World Bank, **World Development Indicators** verileri

Karayip ülkeleri de seyahat hizmetleri sayesinde hizmetler sektörü ağırlıklı ekonomilere dönüşmüşlerdir³⁷⁵. Karayip ülkelerinde turizmden en yüksek payı yüzde 87.1 ile Küba ve Dominik Cumhuriyeti almaktadır. St. Lucia da diğer bölgelerle olan bağlantıları nedeniyle en fazla gelir sağlayan ülkeler arasında yer almaktadır. Haiti, Surinam ile Trinidad ve Tobago'nu dışındaki ülkelerde hizmetler toplam ihracatın en az yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Karayip ülkelerinin hizmetler dengesi, Tablo: 24'te görüldüğü gibi, seyahat hizmetlerinin katkılarıyla fazla vermektedir.

Tablo: 24 Karayip Ülkelerinde Hizmetler Dengesi (1998-2000)

(Milyon \$)

	1998	1999	2000
Hizmetler Dengesi	2.658,3	3.035,3	3.005,0
- Taşımacılık Hizmetleri	-601,4	-545,7	-618,0
- Seyahat Hizmetleri	3.695,1	3.882,0	4.166,0
- Ticari Hizmetler	-454,8	-259,2	-508,9
- Kamu Hizmetleri	19,3	-41,5	-34,4

Kaynak: <http://www.caricom.org/CARISStats/Files/Databases//Services/Balance/CCBS.htm> (21.04.2003)

CARICOM'un alt bölgesini oluşturan Doğu Karayip Ülkeleri Birliği'nde (OECS) yine turizm en önemli hizmet sektörüdür. Deniz ve karayolu taşımacılığı, finansal hizmetler ile sağlık hizmetleri çeşitli sorunlar nedeniyle hala olgunlaşma aşamasındadır. Karayip ülkelerinin eğitimle ilgili hizmetlerde, offshore finansal hizmetlerde, data hizmetlerinde, sağlık ve turizm hizmetlerinde karşılaştırmalı üstünlüğü vardır³⁷⁶. Ülkeler ve ekonomik bütünleşmeler arasındaki işbirliği, söz konusu karşılaştırmalı üstünlükleri daha iyi ortaya çıkaracak, karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olunan sektörlerde doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve ihracat artacaktır. Bu noktada kişilerin serbest dolaşımı (işgücü ve hizmet sağlayıcılarının dolaşımının serbestleştirilmesi/ kolaylaştırılması) anahtar rol oynayacaktır.

2003 yılında Latin Amerika ve Karayip ülkeleri dünya ticari hizmetler ihracatından yüzde 2.97, dünya ticari hizmetler ithalatından ise yüzde 3.81 pay almaktadır. Sonuç olarak Latin Amerika ve Karayip ülkeleri ticari hizmetler ticaretinde

³⁷⁵ Economic Commission for Latin America and the Caribbean, **The Development of Services In The Caribbean**, General LC/CAR/G.717, 17 January 2003), s. 8.

³⁷⁶ <http://www.silvertoch.com/arts/gonzales1.htm> (20.06.2003) "CARICOM and NAFTA"

açık vermektedir. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ithalatı daha da arttıracığı için bölge ülkelerinin cari işlemler dengesinde ciddi sorunlar yaşanmasına neden olabilir.

Latin Amerika ve Karayip ülkelerinin hizmetler ihracatını arttıracak kapasiteye sahip olmaları için beşeri ve fiziki altyapı yatırımlarına yönelmesi gereklidir. Bu yatırımların kısa vadede sonuç vermeyeceği düşünüldüğünde, olası sorunları çözecek kısa vadeli çözümler için çalışılması önemlidir. Beşeri ve fiziki sermaye altyapısının yeterli düzeyde, maliyetlerin düşük ve siyasal yapının istikrarlı olduğu ülkeler doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını çekmektedir. 1996 yılında Intel, Kosta Rika'ya 300 milyon dolarlık yarı iletken tesisi kurmuştur. Intel'i Kosta Rika'ya çeken nedenlerin başında uygun ekonomik ve siyasal yapı, serbestleştirilmiş ekonomi, teşvikler ve vergi indirimleri ile eğitilmiş nitelikli işgücü gelmektedir³⁷⁷.

Çoğu Latin Amerika ve Karayip ülkelerinde GATS kapsamındaki çok taraflı müzakerelerdeki gibi hızlı serbestlemeye karşı çekinceleri vardır. Bu yüzden söz konusu ülkeler, GYÜ'lere taahhütlerde ve serbestleşmede esneklik tanınmasında ısrarlıdırlar³⁷⁸.

³⁷⁷ World Bank, **Lifelong Learning in the Global Knowledge Economy Challenges for Developing Countries** (Washington: 2003), s. 5.

³⁷⁸ Stephenson, **A. g. e.** , s. 26.

Tablo: 25 Latin Amerika ve Karayip Ülkelerinde Ticari Hizmetler İthalatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)

Ülkeler	Ticari Hizmetler İthalatı (Milyon \$)				Seyahat Hizmetleri (%)				Taşımacılık Hizmetleri (%)				Bilgisayar, İletişim Ve Diğer Hiz. (%)				Sigorta ve Finans Hiz. (%)			
	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003
Arjantin	3.640	6.964	8.870	5.300	49	47	50	49	35	30	27	22	16	16	19	24	..	7	4	5
ABD	28.890	129.108	209.049	228.535	36	36	32	26	53	32	31	29	8	26	29	32	3	6	8	14
Bahamalar	208	605	950	995	34	35	31	31	35	22	20	23	29	30	42	36	2	12	8	10
Barbados	121	347	460	492	16	20	20	21	52	34	36	34	18	17	19	18	14	29	25	26
Brezilya	4.442	13.160	15.573	14.540	8	26	25	16	62	44	28	25	29	21	41	51	1	10	6	9
Dominik C.	395	957	1.340	1.178	42	18	23	22	40	61	62	60	14	11	8	8	4	10	7	10
Ekvator	661	1.141	1.225	1.540	35	21	24	23	38	42	36	43	14	31	36	28	13	6	3	6
Fiji	114	371	15	17	65	42	10	32	10	9
Guatemala	464	672	786	1.086	35	21	23	29	39	41	54	52	22	29	15	7	4	9	8	13
Jamaika	356	1.073	1.391	1.527	9	14	15	17	58	46	42	45	21	31	35	32	12	9	8	7
Kanada	10.110	32.985	43.597	50.015	33	31	29	26	32	24	21	20	36	34	40	40	..	11	10	14
Kolombiya	1.134	2.825	3.262	3.322	21	31	32	31	47	42	40	38	22	15	17	19	11	12	10	12
Kosta Rika	280	895	1.261	1.175	22	36	38	30	59	41	33	39	12	18	25	26	7	5	4	6
Meksiko	6.341	9.021	16.718	17.671	48	35	33	35	29	38	12	11	14	14	12	13	9	12	43	41
Panama	564	1.049	1.096	1.244	10	12	17	17	68	71	55	49	11	9	20	15	11	9	8	19
Paraguay	159	675	406	316	22	20	24	21	60	66	58	57	10	1	4	6	8	12	14	16
Peru	825	1.781	2.215	2.484	13	17	24	25	59	51	39	39	20	22	29	25	8	10	8	11
Şili	1.492	3.524	4.664	5.429	13	20	13	14	56	54	47	46	28	22	31	28	3	4	9	12
Tri. ve Tob.	622	223	363	..	22	31	41	..	47	42	48	..	21	19	12	..	10	8	0	..
Uruguay	434	814	842	582	47	29	33	29	35	46	47	48	10	20	13	17	8	5	6	6
Venezuela	4.201	4.654	4.236	3.226	48	37	25	27	32	31	43	39	15	30	27	26	5	3	5	9

Kaynak: World Bank, **World Development Indicators** verileri

3.3. Afrika Kıtasında Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi

Afrika kıtasında 53 ülke bulunmakta, kıta Güney Afrika, Kuzey Afrika ve Sahra altı (Kara Afrika) olmak üzere üç farklı bölgeye ayrılmaktadır. Kıtada güçlü bir ekonomik birlik ve işbirliği yoktur. Bölgede 20'ye yakın ekonomik bütünleşme ve işbirliği örgütü bulunmasına karşılık, bunlardan sadece üçü ön plana çıkmaktadır. Ekonomik bütünleşme ve işbirliği örgütleri daha çok bölgesel işbirliği ve mal ticareti ile ilgili düzenlemelere ağırlık vermektedirler. Hizmetler ise geri planda kalmakta veya birkaç alt sektörlerle ilgili çeşitli düzenlemeler bulunmaktadır.

Afrika'da hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesine yönelik önemli bir çaba olmamasına karşılık, UNCTAD gibi uluslararası kuruluşlar serbestleşmenin altyapısı için çalışmaktadır. UNCTAD'ın desteklediği, Fransa, Uluslararası Kalkınma Araştırma Merkezi (IDRC) ve Carnegie Foundation'ın finansal destek sağladığı Hizmetlere Yardımın Koordine Edilmiş Afrika Programı (CAPAS), hizmetlerin geliştirilmesi, hizmetler ticareti ve GATS'a uyum konularında Afrika ülkelerine destek sağlamaktadır³⁷⁹.

Afrika kıtasında hizmetler sektörü diğer bölgelerle karşılaştırıldığında GSYİH'ya katkısı oldukça düşüktür. İstihdama katkı hakkında düzenli veri olmadığı için net bir şey söylenemese de sanayileşmenin düşük olduğu yerlerde belli bir nitelik gerektirmeyen emek yoğun hizmetler yoğunlukta olduğu bilinmektedir. Kuzey Afrika'da yer alan Mısır'da 1995 yılı itibariyle hizmetler sektörünün istihdama katkısı Tablo: 26'da görüldüğü gibi yüzde 49'dur. Tablo: 26'da hizmetler sektörünün yıllık büyümesine bakıldığında, 2003 yılında Ortadoğu ve Kuzey Afrika ile Sahra-Altı ülkelerinde aynı oranlarda büyüme gerçekleştiği görülmektedir.

³⁷⁹ CAPAS'ın amacı, ülkeler ve kurumlar arasında işbirliğini sağlamaktır. Nihai amaç ise bu işbirliğinin bölgesel bir harekete dönmesidir. Bu program aşamalı olarak yürütülmektedir. CAPAS 1 ve 2 nci aşamalarına Benin, Burundi, Gana, Kenya, Nijerya, Senegal, Tanzanya, Uganda ve Zimbave katılmıştır. Birinci aşama genel olarak her ülkenin hizmetlerde zayıf ve güçlü olduğu sektörlerin belirlenmesi ve değerlendirilmesi ile ilgilidir. İkinci aşama finansal, lojistik, haberleşme ve işgücü hizmetleri de dahil olmak üzere sektörel konulara ağırlık verilmiştir. CAPAS daha sonra Burkina Faso, Fildişi Kıyısı, G. Afrika, Kamerun, Lesoto, Madagaskar, Namibya, Svaziland ve Zambiya'yı da içine almıştır.

Tablo : 26 Afrika ve Orta Doğu'da Hizmetler Sektörü İle İlgili Çeşitli Göstergeler (1980-2003)

Ülkeler	Hizmetler Sektörünün GSYİH'ya Katkısı (%)				Hizmetler Sektörünün İstihdama Katkısı (%)				Hizmetler Sektöründe Yıllık Büyüme (%)			
	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003
Benin	52	51	50	50	26	11	8	4	5
Botsvana	43	49	50	52	..	59	58	..	2	8	5	7
Etiyopya	..	34	43	47	9	9	2
Fas	51	52	54	54	..	59	7	1	4	3
Fildişi Kıyısı	54	55	54	55	27	-21	7	-5	-3
G. Afrika	46	61	66	65	6	4	4	3
Gana	30	37	39	39	-2	5	5	6
İsrail	62	68	73
Kenya	47	53	62	65	55	61	6	5	1	2
Liberya	18	-62
Madagaskar	54	64	56	55	13	1	2	7	10
Maurityus	57	58	63	63	43	46	7	5	6
Mısır	45	51	50	50	36	44	49	..	11	5	2	4
Mozambik	28	43	47	43	8	-8	1	3
Nijerya	34	22	28	24	..	75	5	2	4	9
Senegal	66	60	60	62	13	3	4	4	4
Seyşeller	78	73	68	62	-5	0	4	-5
Tanzanya	..	38	39	39	3	6	6
Umman	28	28	14
O.Doğ Ve K.Af.	39	48	48	47	..	47(1)	5	4	3	4
Sahra Altı Ülke.	44	49	52	52	3	5	3	4

Kaynak: World Bank, **World Development Indicators** verileri

Afrika kıtasının uluslararası hizmetler ticaretindeki yerine bakıldığında, kıtanın genel olarak turizm ve işgücünde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu görülmektedir. Kıta, uluslararası hizmetler ticaretinden düşük pay almaktadır. Bölgenin hizmetler ticaretinden sağladığı gelirin büyük bir kısmı belirli ülkeler tarafından elde edilmektedir.

3.3.1. Afrika'daki Bölgesel Ekonomik Bütünleşmelerde Uluslararası Hizmetler Ticaretinin Serbestleştirilmesi

Afrika'daki ekonomik bütünleşme ve işbirliği örgütlerinin çoğunda hizmetler ticareti ile ilgili doğrudan düzenlemeler bulunmamaktadır. Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ile ilgili düzenleme, Güney Afrika Kalkınma Topluluğu'nun (SADC)³⁸⁰ Ticaret Protokolü'nde vardır. Kıta'nın en zengin bölgelerinden birini oluşturan Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (SADC) G. Afrika'nın katılımı ile başarılı ekonomik işbirliği için önemli bir adım atmıştır³⁸¹. Topluluk, Ticaret Protokolü'nün 23 ncü Maddesi'nde, hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesine GATS çerçevesinde uyacağını belirtmiştir. Ayrıca Topluluk, politikalarının uyumlaştırılmasında GATS hükümleri ve politikalarını benimseyeceğini duyurmuştur.

Temel amacı tüm ekonomik faaliyet alanlarında gelişmeyi ve işbirliğini sağlamak olan Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS)³⁸², hizmetler ticaretinin taşımacılık, iletişim ve turizmden oluşan üç alt sektörü ile ilgili düzenlemeleri Protokol'üne koymuştur. ECOWAS Anlaşması'nın 32 ncü Maddesi'nde, ortak taşımacılık ve iletişimi düzenlenmektedir³⁸³. Anlaşma'nın 33 ncü Maddesi ise posta ve haberleşme hizmetlerinin daha etkin çalışması ve işbirliğinin geliştirilmesi ile ilgilidir. 34 ncü Madde'de turizmde işbirliğinin önemi vurgulanmakta, bu sektörün Topluluğun kalkınmasındaki önemine değinilmektedir. Ticaretin serbestleştirilmesi ile ilgili 35 ncü Madde'de hizmetler yer almamaktadır. Üyeler arasındaki GSMH farklılıkları, ekonomilerin benzerliği ve ticaret potansiyelinin düşüklüğü nedeniyle ECOWAS üyeleri arasında bölgesel bütünleşmenin sağlam bir temele oturduğunu söylemek zordur³⁸⁴.

³⁸⁰ Güney Afrika Ekonomik Topluluğu'nun (SADC) amacı, bölge ülkeleri arasında bütünleşmeyi sağlamaktır. SADC üyeleri Angola, Bostvana, G.Afrika, Lesoto, Malavi, Mozambik, Namibya, Tanzanya, Zimbave ve Zambiya'dan oluşmaktadır.

³⁸¹ Sophie Chauvin and Guillaume Gaulier, "Regional Trade Integration in Southern Africa", **CEPII** No: 2002-12, (2002), s. 9.

³⁸² Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS) 1975 yılında 16 ülkenin katılımı ile kurulmuştur. ECOWAS'ın üyeleri Benin, Burkina Faso, Gambiya, Gana, Gine, Gine Bissau, Fildişi Kıyısı, Liberya, Mali, Moritanya, Nijer, Nijerya, Senegal, Sierra Lone, Togo ve Yeşil Burun'dur (Cabo Verde).

³⁸³ 32 ncü Madde'de ayrıca üyeler arasında hava, kara ve demiryolu taşımacılığının geliştirilmesi, kıyı ve nehir taşımacılığı ve su yollarının yeniden düzenlenmesi, deniz ve karayolu taşımacılığının uyumlaştırılması, eğitimde karşılıklı öğrenci değişimi ile insan kaynaklarının geliştirilmesi ele alınmaktadır.

³⁸⁴ Karluk, A. g. e. , s. 531.

Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı (COMESA)³⁸⁵ Anlaşması'nın 164 ncü Maddesi kişilerin, işgücünün ve hizmetlerin serbest dolaşımının önündeki engellerin aşamalı olarak kaldırılacağını belirtmektedir. Ayrıca üye ülkeler arasında sağlık, turizm, bilim ve teknoloji, beşeri kalkınma ve diğer alanlarda işbirliğinin geliştirileceği vurgulanmaktadır. COMESA daha etkin işbirliği ve refahı arttırmak için tarife ve tarife dışı engelleri kaldırmayı amaçlamaktadır. Tarife ve tarifedışı engeller kaldırılır kaldırılmaz, serbest ticaret anlaşması COMESA'da üretilen mal ve hizmetlerin serbest dolaşımını garanti altına alacaktır. Lusaka Zirvesi'nden hemen sonra Hartum'da toplanan maliye bakanları engelleri sıfıra indirecek mekanizma için çalışmaya başlamışlardır³⁸⁶. Topluluk ileriki aşamalarda ortak pazarın ötesinde ekonomik birliği hedeflemektedir.

Afrika Ekonomik Topluluğu (AEC)³⁸⁷ Mayıs 1994'deki Abuja Anlaşması ile 2028 yılında sona erecek, 34 yıllık ve altı aşamadan oluşan bir süreç başlatmıştır. Bu sürecin ikinci aşamasında (8 yıllık sürecek), tarım ve sanayi sektörleri ile finans, taşımacılık ve iletişim hizmetlerinde işbirliğinin sağlanması, tarife ve diğer engellerin uyumlaştırılması ile ilgili düzenlemeler bulunmaktadır. Altıncı aşamada ise tüm sektörlerde bütünleşmenin sağlanması amaçlanmaktadır.

Güney Afrika Gümrük Birliği (SACU)³⁸⁸ mal ve emek piyasasını bütünleştirmeyi hedeflemekte olup, bunun yanı sıra Birlik ortak gümrük tarifesine de sahiptir. SACU'nin yeni anlaşması ile başta ABD olmak üzere diğer uluslararası kuruluşlar ve ülkelerle ikili anlaşmaların yolu açılmaktadır. Böylece DTÖ, AB ve diğer ülkelerle işbirliği daha da güçlenecektir³⁸⁹.

Afrika kıtasında, çoğu bölgesel ekonomik bütünleşmenin istenilen hedeflere ulaşamamasından dolayı yeni bir birlik oluşturmaya yönelik çalışmalar bulunmaktadır.

³⁸⁵ Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı (COMESA) 1981 yılında kurulmuştur. 2003 yılında 20 üyesi vardır. COMESA'nın üyeleri Angola, Burundi, Cibuti, Etyopya, Kenya, Komor Adaları, Lesoto, Madagaskar, Malavi, Maurityus, Mozambik, Namibya, Ruanda, Somali, Sudan, Svaziland, Tanzania, Uganda, Zambiya ve Zimbabve'dir.

³⁸⁶ <http://www.worldreport-ind.com/sudan/comesa.htm> (09.11.2003) "Tangible signs of regional reintegration"

³⁸⁷ Afrika Ekonomik Topluluğu (AEC) 51 Afrika ülkesini içine almakta ve ortak nihai olarak ekonomik birliği hedeflemektedir.

³⁸⁸ Güney Afrika Gümrük Birliği (SACU) üyeleri Bostvana, G. Afrika, Lesoto, Namibya ve Svaziland'dır. Birlik bölgesel ve uluslararası çevrenin hızlı değişimi sonucunda gümrük birliği anlaşmasını yenileme gereği duymuş, 8 yıl süren müzakereler sonucunda, yeni gümrük birliği anlaşması Ekim 2002'de imzalanmıştır.

³⁸⁹ Robert Kirk and Matthew Stern, "The New Southern African Customs Union Agreement", **Africa Region Working Paper Series**. No. 57, (June 2003), s.17.

Afrika Birliği (AU) ve Afrika Ekonomik Topluluğu (AEC) ülkeleri yeni bir örgüt oluşturmak ve tüm ülkeleri bir araya getirmek için girişimde bulunmuşlardır³⁹⁰. 9 Eylül 1999 tarihinde toplanan Afrika Birliği ülkeleri (Fas hariç) olağanüstü zirvesinde, yeni birlik için karar alınmıştır. Yeni oluşturulacak birliğin taslağında ticaretin serbestleştirilmesi, eğitim ve diğer alanlarda işbirliği, ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmak vardır. Yeni birlik, kişilerin, hizmetlerin, malların ve sermayenin serbest dolaşımının önündeki engellerin kaldırılmasını öngörmektedir³⁹¹.

Kıtada bölgesel ekonomik bütünleşmelerin çoğunda doğrudan hizmetler ticaretini düzenleyen hükümlerin bulunmaması, bölgedeki ülkelerin hizmetler sektörünün yeterince dış rekabete açık olmamasından kaynaklanmaktadır. Afrika'daki bölgesel ekonomik bütünleşmelerin başarılı olması ve kıtadaki ülkelerin kalkınabilmesi için gelişmiş ülkelerin ve uluslararası kuruluşların mali ve teknik yardım yapması gereklidir³⁹². Hizmetlerde belli bir gelişmişlik seviyesinde olmayan ülkelerin hizmetler ticaretini serbestleştirilmesi ve bu yönde düzenleme yapması oldukça zor olduğu için serbestleşmenin başarısızlıkla sonuçlanması büyük olasılıktır.

3.3.2. Afrika Ülkelerinin Uluslararası Hizmetler Ticaretindeki Performansları

Afrika kıtası uluslararası mal ticaretinde olduğu gibi uluslararası hizmetler ticaretinde de payını çok az arttırabilmiştir. Kıtadaki ticari hizmetler ticaretinin neredeyse tamamı bölgedeki GYÜ'ler tarafından yapılmaktadır. Tablo:27'ye bakıldığında, 1980 yılında yaklaşık 333.552 milyon dolar olan dünya ticari hizmetler ihracatının 13.392 milyon dolarını Afrika'daki GYÜ'ler yapmıştır. 2003 yılında bu tutarlar 1.729.132 milyon dolar ve 40.750 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. 1980-2003 döneminde dünya ticari hizmetler ihracatındaki artış yaklaşık 6 kat iken,

³⁹⁰ Chiang-Mai, "Globalisation and Developing Countries: Regional Approaches to Economic Integration: NEPAD and the African Union" EU-Less Developed Countries Network in Collaboration with the Centre for European Studies (CES) at the Chulalongkorn University Conference On "Improving Global Governance for Development: Issues and Instruments" (December 7-10, 2000), s. 4-8.

³⁹¹ Ali M. El- Agraa, "The Enigma of African Economic Integration", **ACP-EU Trade Regional Studies**, (2002), s. 4.

³⁹² Norbert Funke and Salesh M. Nsouli, "The New Partnership for Africa's Development (NEPAD): Opportunities and Challenges", **IMF Working Paper**. WP/03/69, (April 2003), s.25-26.

Afrika'daki artış 3.5 kat olarak gerçekleşmiştir. Kıtada en yüksek hizmet ihracatına sahip Mısır'ın bile dünya hizmetler ihracatındaki payını arttıramadığı ortaya çıkmaktadır. Bunda, uygulanan politikalarla birlikte diğer ülkelerin yanı sıra AB ile imzalanan tercihli ticaret anlaşmalarında hizmetlerin yer almaması etkili olmuştur³⁹³. 1980 yılından 2003 yılına gelindiğinde, Afrika kıtasının hizmetler ihracatında payının azaldığı görülmektedir.

Afrika kıtası hizmet ihracatında seyahat hizmetleri oldukça önemlidir. Tablo: 28'e bakıldığında, 2003 yılında Mısır'ın ticari hizmetler ihracatından elde ettiği 10.837 milyon doların yüzde 42'si, G.Afrika'da 6.414 milyon doların yüzde 67'si, Fas'ta 3.034 milyon doların 5.125 milyon doların yüzde 63'ü, ve Gana'da 612 milyon doların yüzde 68'i seyahat hizmetleri ihracatından elde edilmiştir. Seyşel Adaları'nda dış gelirlerin yaklaşık yüzde 91'i hizmetler ihracatından sağlanmaktadır. Burada da en önemli hizmetler sektörü, turizmdir.

Afrika'nın ticari hizmetler ithalatı da dünya ticari hizmetler ithalatındaki artışın gerisinde kalmıştır. Tablo: 27'den de görüldüğü gibi 2003 yılında dünya ticari hizmetler ithalatı 1.686.079 milyon dolar iken, Afrika'daki GYÜ'lerin ticari hizmetler ithalatı 43.726 milyon dolardır. Bu tutarın 12.295 milyon dolarlık kısmını 6 ülkeden oluşan Kuzey Afrika ülkelerine aittir. 1980-2003 döneminde Sahra-Altı ülkelerinin ticari hizmetler ithalatı artmak yerine azalmıştır. Buna karşılık bölgedeki bütünleşmelerin ticari hizmetler ithalatı (dünyadaki artış kadar olmasa da) artmıştır. Tablo: 27, 28 ve 29'a birlikte bakıldığında, Afrika ülkelerinin ilk yıllarda ticari hizmetler ticaretinde verdiği yaklaşık 10 milyar dolarlık açığın son yıllarda azalarak 3 milyar dolara indiği görülmektedir. Bu gelişme olumlu gibi görünse de, pozitif bir eğilimi yansıtmamaktadır.

³⁹³ Sahar Tohamy, "Case Study of Egypt's Service Liberalization, Service Barriers and Implementation of the GATS Agreement", **Logec Working Paper**. No. 9940, (2000), s. 12.

Tablo:27 Afrika'daki Bölgesel Ekonomik Bütünleşme ve Grupların Ticari Hizmetler Ticareti(1980-2003)

(Milyon \$)

Bölgesel Ekonomik Bütünleşmeler		1980	1985	1990	1995	2000	2003
COMESA ⁽¹⁾	İhracat	3.817	4.678	7.450	11.518	13.534	14.394
	İthalat	5.091	5.780	8.406	10.135	14.249	10.160
ECOWAS ⁽²⁾	İhracat	1.048	1.167	2.398	2.025	1.688	1.546
	İthalat	8.248	3.562	5.484	7.743	3.150	2.815
SADC	İhracat	3.187	2.514	4.783	6.844	7.882	8.333
	İthalat	4.827	4.112	7.661	10.617	11.208	8.993
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	İhracat	11.673	10.823	14.513	20.220	25.054	27.869
	İthalat	29.470	27.191	26.605	22.919	27.764	24.025
Sahra-Altı Ülkeleri	İhracat	7.330	5.546	9.487	11.31	11.863	11.897
	İthalat	17.367	12.118	18.379	22.953	18.268	15.350
Afrika'daki GYÜ'ler	İhracat	13.392	12.152	21.473	27.584	32.569	40.750
	İthalat	29.748	22.689	29.959	37.115	39.312	43.726
Dünya	İhracat	333.552	360.735	749.408	1.149.017	1.486.463	1.729.132
	İthalat	363.375	378.043	778.681	1.170.557	1.462.413	1.686.079

Kaynak: <http://stats.unctad.org/restricted/eng/TableViewer/Wdsview/dispview.asp?ReportId=3265>; (12.05.2005); World Bank, **World Development Indicators** verileri

- (1) 1980 yılında Burundi, Cibuti, Eritre, Dem. Kongo Cumhuriyeti ve Namibya'nın, 1985 yılında Cibuti, Eritre, Dem. Kongo Cum. ve Namibya'nın, 1990 yılında Cibuti, Eritre ve Dem. Kongo Cumhuriyeti, 1995 yılında Dem. Kongo Cum., Zambiya ve Zimbabve'nin, 2000 yılında Angola, Cibuti, Dem. Kongo Cum, Eritre, Komoros, Malavi, Ruanda, Seyşeller, Svaziland, Zambiya ve Zimbabve'nin verileri eksiktir.
- (2) 1980 yılında Gine ve Gine Bissau'nun, 1985 yılında Gine'nin, 1990 yılında Liberya'nın, 1995 yılında Burkina Faso ve Liberya'nın, 2000 yılında Gambiya, Gine Bissau, Liberya, Mali, Nijer, Nijerya, Senegal ve Togo'nun verileri eksiktir.

Afrika ülkeleri makro ekonomik sorunlar ve finansal zorluklar nedeniyle zorunlu bazı hizmetlerin ithalatını gerçekleştirememiştir. 1980-2003 döneminde hizmetler ihracatının hizmetler ithalatından biraz fazla büyümesi ile hizmetler dengesindeki açığı kapatmıştır.

Afrika kıtasındaki GYÜ'ler ve diğer Afrika ülkeleri uluslararası hizmetler ticaretinden yeterince pay alamamaktadır. Afrika ülkelerinin uluslararası hizmetler ticaretinde de en büyük ortağı AB'dir. AB, hizmetler ticaretinin serbestleşmesi halinde bu ülkelerin çıkarlarına uygun zamanlama ve aşamalandırma konularında esneklik tanıyacağını belirtmektedir. Kuzey Afrika'da yer alan Tunus'un AB ile hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi halinde, Tunus'un GSYİH'nın yüzde 7'si kadar refah artışı

sağlayacağı tahmin edilmektedir. Söz konusu çalışmaya³⁹⁴ göre, AB ile Tunus arasındaki tercihli ticaret anlaşmasından AB yüzde 14 refah artışı sağlayacaktır.

Afrika genelinde hizmetler ihracatında karşılaştırmalı üstünlüğün bulunduğu sektör turizm olup, işgücü de üstünlüğün bulunduğu diğer bir alandır. Karşılaştırmalı üstünlüğün derecesinin artırılması için havayolu, otel, restoran, seyahat acentaları ve rehberlik hizmetlerinde altyapı eksikliklerinin giderilmesi gerekmektedir. Afrika ülkelerinin piyasa taleplerine cevap verebilmek için teknolojik ve yönetsel kapasiteleri artırması önemlidir. Böylece, Afrika ülkeleri karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlerde arz kapasitelerini arttırabileceklerdir.

³⁹⁴ Konan and Maskus, **A. g. e.**

Tablo: 28 Afrika ve Ortadoğu Ülkelerinde Ticari Hizmetler İhracatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)

Ülkeler	Ticari Hizmetler İhracatı (Milyon \$)				Seyahat Hizmetleri (%)				Taşımacılık Hiz. (%)				Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hiz.(%)				Finans ve Sigorta Hiz.(%)			
	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003
Benin	52	159.	126	..	17	53	61	..	68	26	14	..	13	14	22	..	3	7	2	..
Botsvana	73	236	306	..	30	68	73	..	57	16	17	..	7	7	7	..	6	8	3	..
Etiyopya	100	309	387	587	7	5	15	19	66	77	56	51	26	16	28	29	0	2	1	1
Fas	708.	2.020	2.854	5.125	64	64	71	63	22	20	17	18	12	14	10	18	1	1	1	1
Fildişi Kıyısı	477	425	415	601	17	21	12	14	59	29	20	19	12	38	55	67	12	12	13	..
G. Afrika	2.457	4.414	4.888	6.414	57	48	55	67	24	24	24	20	8	18	12	9	10	10	9	5
Gana	102	138	490	612	0	8	68	68	35	59	20	20	63	30	11	11	1	3	1	1
İsrail	2.707	7.741	14.457	12.227	36	39	28	17	38	26	17	21	24	35	55	62	1	0	0	0
Kenya	511	851	727	831	47	57	39	41	43	33	57	55	10	7	4	3	1	2	1	1
Liberya	13	38	38	24
Madagaskar	55	218	314	201	9	26	39	37	71	30	16	29	19	42	44	32	1	2	1	2
Maurityus	132	772	1.066	1.273	32	56	51	55	41	26	21	26	27	19	22	17	0	0	6	2
Mısır	2.320	8.262	9.687	10.837	26	32	45	42	54	39	27	30	20	28	27	26	0	1	1	1
Mozambik	117	242	325	300	23	33	79	25	30	30	21	75	47	36	2
Nijerya	1.126	607	6	3	81	16	6	80	7	1
Senegal	191	364	330	..	52	46	44	..	34	15	10	..	14	38	45	..	0	1	2	..
Sierra Leone	36	71	39	66	59	50	50	..	26	48	47	..	15	2	3	1	0	..
Seyseller	86	260	281	..	34	80	27	91	42	14	46	5	24	6	27	5	..	0	0	0
Tanzanya	165	566	575	..	13	89	65	..	40	0	10	..	46	11	22	..	2	0	3	..
Umman	8.685	13	438.	456	50	48	100	100	41	48	0	0	5	3	3	1

Kaynak: World Bank, **World Development Indicators** veriler

Tablo:29 Afrika ve Ortadoğu Ülkelerinde Ticari Hizmetler İthalatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)

Ülkeler	Ticari Hizmetler İthalatı (Milyon \$)				Seyahat Hizmetleri (%)				Taşımacılık Hizmetleri (%)				Bilgisayar, İletişim Ve Diğer Hiz. (%)				Sigorta ve Finans Hiz. (%)			
	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003	1980	1995	2000	2003
Benin	97	235	186	..	8	15	7	..	63	59	67	..	17	16	17	..	11	10	9	..
Botsvana	191	440	538	..	30	33	37	..	48	43	42	..	18	16	17	..	4	8	4	..
Etiyopya	186	337	479	695	2	8	15	7	81	63	60	60	17	22	21	27	..	7	4	6
Fas	720	1.350	1.520	2.350	14	22	28	23	69	48	41	48	11	26	29	26	7	4	2	2
Fildişi Kıyısı	1.390	1.235	1.142	1.606	17	15	17	21	43	50	45	44	31	23	27	35	9	11	11	..
G. Afrika	3.250	5.756	5.657	7.348	25	32	37	33	39	40	43	46	24	14	13	12	12	14	7	9
Gana	186	331	513	734	18	6	20	19	58	61	53	44	21	26	22	32	3	6	6	5
İsrail	2.221	8.209	12.308	11.730	37	26	23	22	46	45	40	39	15	26	35	36	2	3	3	4
Kenya	461	733	665	568	5	20	20	22	72	59	51	44	11	12	19	22	12	10	10	11
Liberya	73	90	0	10
Madagaskar	259	277	395	405	12	21	29	16	69	56	48	58	14	20	21	22	6	4	2	4
Maurityus	168	630	748	876	13	25	24	25	67	40	35	46	12	30	34	24	7	5	7	5
Mısır	2.186	4.511	7.161	6.038	8	28	15	22	43	35	31	33	45	32	48	37	4	5	7	7
Mozambik	124	350	439	528	25	26	79	33	38	28	14	65	32	41	6	2	6	4
Nijerya	5.285	4.398	19	21	34	22	45	54	3	3
Senegal	294	405	396	..	20	18	12	..	54	57	61	..	18	18	18	..	8	7	10	..
Seyseller	35	100	170	..	21	28	13	..	48	37	33	..	27	25	51	..	4	9	3	..
Sierra Leone	83	79	82	89	10	63	39	42	57	17	21	41	21	16	36	9	12	4	4	8
Tanzanya	295	729	620	..	7	49	54	..	62	30	33	..	26	18	9	..	6	3	3	..
Umman	517	985	1.756	2.060	6	5	27	28	34	42	37	40	56	49	30	27	4	5	6	6

Kaynak: World Bank, World Development Indicators verileri

3.4. Gelişme Yolundaki Ülkelere Örnekler

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde GYÜ'lerin deneyimleri, bu ülkelerin aralarındaki farklılıklar nedeniyle ülkeden ülkeye değişmektedir. Doğu, Güney ve Güneydoğu Asya ülkeleri imalat sanayilerindeki tecrübeleri, beşeri ve fiziki sermaye altyapılarının da yardımıyla bazı sektörlerde karşılaştırmalı üstünlükler kazanmışlardır. Müteahhitlik hizmetlerindeki serbestleşmeye benzer olarak diğer hizmetlerdeki serbestleşme bütün ülkelerin çıkarına olacaktır.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde GYÜ'lerin deneyimlerine ilişkin olarak Türkiye ve Hindistan ele alınmıştır. Örnek olarak Hindistan ve Türkiye'nin seçilmesinde, bu iki ülkenin uluslararası hizmetler ticaretindeki serbestleşmeden ortalamadan daha fazla çıkar sağlayacak olmaları etkili olmuştur³⁹⁵. Bu ülkelerin yanı sıra diğer GYÜ'lerin de serbestleşme sürecinde ortalamadan daha fazla çıkar sağlamaları için gerçek kişilerin dolaşımına engel konulmaması (özellikle inşaat hizmetlerinde) çok önemlidir. Ayrıca emek piyasasındaki standartların GYÜ'lerin karşılaştırmalı üstünlüklerini kaybettirecek şekilde olmaması ve hizmetler sektöründe aşırı yüksek ürün standartlarının belirlenmemesi de belirleyici olacaktır. Hindistan ve Türkiye'nin serbestleşme sürecinde yaşadıkları deneyimler aşağıda ele alınmaktadır.

3.4.1. Hindistan

Hindistan, yaklaşık 1.060 milyon nüfusa sahip olup, dünyanın en kalabalık ikinci ülkesidir. Ülke, ekonomik ve sosyal yaşantı açısından ikili yapı sergilemektedir. Kişi başına gelir ise 500 dolardan azdır. Yetişkin nüfusun yaklaşık yüzde 50'si okuryazar olmasına karşılık, nitelikli işgücü yetiştirmeye yönelik eğitim oldukça ileri düzeydedir. Ülke eğitim açısından orta düzeydedir. Fakat eğitim sisteminin çıktısı açısından dünyanın en büyük ikinci eğitim sistemine sahiptir. Bu durum Hindistan'a beşeri sermaye yoğun sektörlerde karşılaştırmalı üstünlük sağlamaktadır. Dolayısıyla ülke hizmetler ticaretinde yazılım gibi beşeri sermaye yoğun sektörlerde dikkati

³⁹⁵ Anne O. Krueger, "The Developing Countries and the Next Round of Multilateral Trade Negotiations" **World Bank Policy Research Working Papers**. No. 2118, (May 1, 1999), s. 19.

çekmektedir³⁹⁶. İyi yetişmiş ve yüksek yaşam standartlarına sahip nitelikli işgücü ise, ülkeyi bilişim sektöründe daha rekabetçi seviyeye getirmektedir.

Hindistan'ın yazılım sektörünün hızlı bir şekilde büyümesi ve karşılaştırmalı üstünlük elde etmesinde pek çok etken vardır. Bunlardan birincisi, bu ülkenin hizmetler sektöründe nitelikli işgücü yetiştirmeye yönelik eğitim politikasıdır. İkincisi, yurtdışında yaşayan Hint mühendislerin ülkesine dönerek yazılım sektörüne katkıda bulunmasıdır³⁹⁷. Ülkesinden ayrı yaşayan Hintler, Hindistan'ın silikon vadisi olarak bilinen Bangalore'a yatırım yapmaktadır³⁹⁸. Üçüncüsü ise, pek çok yazılım firmasının Hint mühendislerde yazılım sektöründe becerikli olmalarını sağlayan doğuştan gelen bir kabiliyetin olduğunu düşünmesidir.

Hindistan'da hizmetler sektörü 1980 yılında GSYİH'nın yüzde 36'sını oluştururken, 1987 yılında bu oran yüzde 43'e çıkmıştır. Söz konusu dönemde, Hindistan'ı dünya hizmetler ihracatından aldığı payı, yüzde 0.55'den yüzde 0.65'e çıkarmıştır³⁹⁹.

Hindistan'da hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesine paralel olarak doğrudan yabancı sermaye yatırımları 1990'lı yıllarda serbestleştirilmiştir. Bu tarihten sonra gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının yarısından fazlası restoran ve otelcilik hizmetleri, kiralama ve leasing hizmetleri, yazılım, sağlık ve medikal hizmetler sektörlerine yapılmıştır. İşgücü maliyetlerinin düşük olması ve kalite açısından eş değer ürünler olması, çok uluslu şirketlerin yatırım için Hindistan'ı tercih etmesini sağlamıştır⁴⁰⁰. IBM, EDS ve Accenture gibi bilişim şirketlerinin yanı sıra British Airways, American Express ve Cisco'da ülkede önemli yatırımlar yapmışlardır. Nitekim uluslararası danışmanlık firmalarından McKinsey 2008 yılında Hindistan'da bilişim teknolojileri alanında çalışanların sayısının 2.2 milyon olacağını tahmin etmektedir.

³⁹⁶ <http://www.ciionline.org/news/ciionewa/2002/jun/21/jun04.htm> (22.08.2002).

³⁹⁷ Hindistan'da teknik üniversite mezunlarının yaklaşık yüzde 40'ı, ülkeden ayrılmakta ve geri dönmemektedir. Bu mühendisler, 1998 yılında Kaliforniya'da sayısı 775'den daha fazla olan teknoloji firmalarına gitmektedirler. Bu firmalar 1998 yılında 3.6 trilyon dolar satış yapmışlardır. Firmalar 16.600 kişiyi istihdam etmektedirler. Çoğu Hint mühendis ülkesine dönmemesine rağmen, nihai olarak ülkesine yatırım yapmış ve yerel bilişim teknolojisi sanayiinin kalkınmasına katkıda bulunmuştur.

³⁹⁸ World Bank, **Lifelong...**, s. 13.

³⁹⁹ Rajesh Chadha, "GATS and Developing Countries: A Case Study of India" **Services in the International Economy**. Ed.: Robert M. Stern (Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2001), s. 246.

⁴⁰⁰ Hindistan'daki bilgisayar mühendisleri ABD'deki meslektaşlarıyla aynı eğitim ve deneyimlere sahip olmalarına karşılık, ABD'dekilerin yaklaşık 8'de biri kadar ücretle çalışmaktadırlar.

Hindistan, yapısal reformların yanı sıra DTÖ kapsamında ticaretin serbestleştirilmesi tedbirlerinin de bir sonucu olarak, son 10-15 yılda yüzde 6 oranında büyümüştür. Ülke, yüksek reel büyüme oranları ile çok yaygın olan yoksulluğu azaltmaya çalışmaktadır. Tablo: 30'da görüldüğü gibi, Hindistan'ın 1950 yılından 2000 yılına kadar olan dönemde ortalama olarak reel GSYİH'sı devamlı artmıştır⁴⁰¹. Hindistan, eğer bu büyüme hızını sürdürebilirse, 66 yıl sonra ABD'nin bugünkü reel kişi gelir düzeyine ulaşacaktır⁴⁰².

Tablo: 30 Hindistan'ın Büyüme Oranları (1950-2000)

	(%)		
	1950-1980	1980-1990	1990-2000
Yıllık Reel Ortalama GSYİH Artışı	3.7	5.9	6.2
Yıllık Ortalama Kişi Başına Reel Gelir Artışı	1.5	3.8	4.4

Kaynak: J. Bradford DeLong, "India Since Independence: An Analytic Growth Narrative". **Modern Economic Growth: Analytical Country Studies**. Ed.:Dani Rodrik (forthcoming, July 2001), s. 4.

Hindistan'ın gelecekte yazılım ihracatının yanı sıra bilişim ve iletişim teknolojileri, danışmanlık, finansal ve profesyonel hizmetlerde de önemli bir ihracatçı olacağı tahmin edilmektedir. Bunların yanı sıra medikal ve sosyal hizmetler, eğitim, uydu haritalama, gemi muhafaza, seyahat ve turizmle ilgili hizmetler ile nitelikli işgücü gerektiren tüm hizmet sektörleri, Hindistan açısından potansiyel ihraç sektörleri olabileceklerdir⁴⁰³. Yazılım sektöründeki hızlı büyüme ile birlikte, içsel olarak imalat sektöründe verimlilik artacaktır. İmalatta yoğun olarak bilgisayarlar ve robotların kullanımı, istihdam daralmasına yol açabilecektir.

Yazılım sektöründe Hindistan'ın ön plana çıkması, uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde GYÜ'ler için önemli hale gelmektedir. Çünkü serbestleşme durumunda GYÜ'lerdeki çeşitli sektörlerde karşılaştırmalı üstünlüklerin

⁴⁰¹ Hindistan ekonomisinin büyümesinde yapısal reform süreçlerine hükümetlerin bağlı kalmalarının da önemli rolü vardır. Hükümetlerin çoğunun koalisyonlardan oluşması dikkate değerdir. Böylece, hükümetler uluslararası alanda güvenilirliğini arttırmıştır. Eğitim ve bilim politikaları katma değeri yüksek sektörlerin ihtiyacı için nitelikli işgücü yetiştirmeye yönelik olmuştur.

⁴⁰² DeLong, A. g. e. , s. 5.

⁴⁰³ V. N. Balasubramanyam and Ahalya Balasubramanyam, "International Trade in Services: The Case of India's Computer Software", **World Economy**. 20/6, (September 1997), s. 835. ; <http://www.theindubusinessline.com/bline/2003/06/24> (10.08.2003) "FIEO Meet on Services Next Year".

derecesiyle orantılı olarak serbestleşmeden faydalanılacaktır. Dünya Ticaret Örgütü öncülüğünde devam eden çok taraflı müzakerelerde Hindistan ve diğer GYÜ'ler, gelişmiş ülkelerden pazarlarının GYÜ'lerden olan hizmet sağlayıcılarına daha fazla açılmasını istemektedirler. Gelişmiş ülkeler ise piyasaya giriş ve ulusal muamele konularında GYÜ'lerden karşılıklılık talebini sürdürme eğilimdedirler.

3.4.2. Türkiye

Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı tarım ağırlıklı ekonomiyi geliştirmek için sanayileşmeye büyük önem vermiştir. Sanayileşmede önemli başarılar elde edilmesine karşılık, II nci Dünya Savaşı ve diğer nedenlerden dolayı süreklilik sağlanamamıştır. Bu, hizmetler sektörünün gelişmesini de etkilemiştir. Sanayileşme gerçekleşikten sonra hizmetler sektörü daha etkin hale gelmektedir. Türkiye kalkınma hedefini gerçekleştirmek amacıyla yürürlüğe koyduğu planlı ekonomiye geçişten bir önceki yıl (1962), hizmetler sektörünün GSMH'ya katkısı, Tablo: 31'de görüldüğü gibi, yüzde 48.3'tür.

Türkiye'nin dışa dönük kalkınma stratejisini benimsediği 1980 yılında hizmetler sektörünün GSMH'ya katkısı 55.4 iken, III ncü Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın (BYKP) son yılında (1983) hizmetlerin GSMH'ya katkısı yüzde 56 olarak gerçekleşmiştir. 2000 yılında hizmetler sektörünün GSMH katkısı yüzde 62.1 iken, bu oran 2004 yılında 64.2'tür. 2000 yılında Türkiye'nin de üyesi olduğu OECD ülkelerinde hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısı ortalama olarak yüzde 70, OECD üyesi olmayan ülkelerde yüzde 53 ve dünya ortalaması olarak yüzde 68'dir. Sonuç olarak Türkiye'de hizmetler sektörünün GSMH katkısı, dünya ortalamasının altındadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında hizmetler sektörünün GSYİH'daki payına paralel olarak bu sektörün istihdama katkısı oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Planlı dönemle birlikte sanayileşmenin artması, yeni hizmet sektörlerinin doğması ve diğer etkenlerle hizmetlerin istihdama katkısı giderek artmıştır. Hizmetlerin toplam istihdam içindeki payı 1962 yılında yüzde 15.1 iken, 1983 yılında yüzde 27'ye yükselmiştir. Şubat 2005'de hizmetler sektörünün istihdama katkısı 46.2'dir.

Türkiye'nin 1980 yılından sonra dışa dönük kalkınma stratejisini benimsemesi ve diğer etkenlerle birlikte ekonomik büyüme hızla artmıştır. Bununla birlikte yeni iş olanakları artmış, özellikle turizm sektörü başta olmak üzere hizmetler sektöründe istihdam genişlemiştir.

Hizmetler sektörü sanayideki büyümeden çok etkilenmektedir. Nitekim, planlı ekonomiye geçildikten sonra artan sanayileşme faaliyetlerinin de etkisiyle I, II ve III ncü BYKP'lerde, Tablo: 31'de de görüldüğü gibi, hizmetler sektöründe oldukça yüksek büyüme hızları gerçekleşmiştir. 4 ncü BYKP (1979-1983) ve 5 nci BYKP'lerinde (1986-1989) hizmetler sektöründeki büyüme hızları önceki dönemleri göre düşük gerçekleşmiştir. 6 nci BYKP'den sonra kriz yılları (1994, 1999 ve 2001 yılları) hariç hizmetlerdeki büyüme devamlı artmıştır.

Tablo: 31 Türkiye'de Hizmetler Sektörüne İlişkin Göstergeler (1962-2005)

Yıllar	Hizmetler Sektörünün GSMH'ya Katkısı (%)	Hizmetler Sektörünün İstihdama Katkısı (%)	Hizmetler Sektöründe Yıllık Büyüme (%)
1962	48.3	15.1	7.3 ⁽¹⁾
1967	54.3	18.6	7.9 ⁽²⁾
1972	53.3 ⁽⁷⁾	22.4	7.8 ⁽³⁾
1977	54.2 ⁽⁷⁾	25.6	3.6 ⁽⁴⁾
1980	55.4	..	-2.8
1983	56.0	27.0	4.2
1985	57.0	35.0	4.3
1990 ⁽⁵⁾	57.9	31.7	9.4
1994 ⁽⁵⁾	58.0	33.8	-6.1
1995 ⁽⁵⁾	57.3	31.5	8.0
1999 ⁽⁵⁾	60.8	35.9	-3.9
2000	62.1	40.9	6.5
2001	62.9	41.0	-6.1
2002	64.1	42.1	5.7
2003	63.8	43.4	6.0
2004	64.2	43.0	..
2005 ⁽⁶⁾	..	46.2	..

Kaynak: Karluk, **Türkiye Ekonomisi** (10. Baskı. İstanbul,: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş., 2005), s. 25, 40, 49, 51. 234.; <http://www.die.gov.tr/english/SONIST/ISGUCU/isgucu.html> "Household Labour Force Survey Bulletins" 21.06.2005)

(1) 1963-1967 arası ortalama büyüme hızıdır.

(2) 1968-1972 arası ortalama büyüme hızıdır.

(3) 1973-1977 arası ortalama büyüme hızıdır.

(4) 1978 yılı büyüme hızıdır.

(5) Söz konusu yılın Ekim ayına ait verilerdir.

(6) Şubat ayına ait verilerdir.

(7) Hizmetlerin GSYİH'ya katkısıdır.

Türkiye’de hizmetlerin alt sektörler itibariyle GSMH’ya katkıları da gelişmiş ülkelere göre farklılık göstermektedir. 2001 yılında seyahat hizmetleri sektörünün GSYİH’ya katkısı Türkiye’de yüzde 10.7, dünyada ise yüzde 4.2 olarak tahmin edilmiştir. 2001 yılında seyahat hizmetleri sektörünün toplam istihdama katkısı yüzde 6.8, AB’de ise yüzde 12.3’tür⁴⁰⁴. Tablo: 32’de görüldüğü gibi Türkiye’de ticaret sektörü, en büyük hizmet alt sektörü olup, 2004 yılında GSMH’ya yüzde 20 katkı sağlamıştır. Bunun yanı sıra taşımacılık ve iletişim hizmetlerinin GSMH’ya katkısı yüzde 15.1, finansal hizmetlerin katkısı yüzde 5 ve inşaat (müteahhitlik) hizmetlerinin katkısı yüzde 3.5 olarak gerçekleşmiştir. Gelişmiş ülkelerde ise finansal hizmetler ticaretten sonra ikinci büyük hizmet sektörü olarak GSMH’ya önemli oranda katkı sağlamaktadır. Türkiye’de finansal hizmetlerin GSMH’ya katkısı oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Bunun en önemli nedeni, Türkiye’de hizmet ekonomisine dönüşümün tam olarak gerçekleşmemesidir⁴⁰⁵.

Tablo: 32 Türkiye’de Hizmet Alt Sektörlerinin GSMH’ya Katkıları (1968-2004)

Sektörler	1968	1974	1980	1986	1992	1998	2004
İnşaat (Müteahhitlik)	5.7	4.9	5.7	6.9	6.8	6.0	3.5
Ticaret	10.9	14.5	16.0	18.3	18.5	19.9	20.0
Taşımacılık ve İlet. Hiz.	7.4	8.5	11.1	11.7	12.2	13.6	15.1
Finansal Hizmetler	1.8	2.1	2.0	2.5	4.0	6.3	5.0
Konut	6.2	6.0	8.2	6.7	3.8	3.4	4.1
İş ve Profesyonel Hiz.	2.8	2.7	2.6	2.4	3.6	3.7	3.5

Kaynak: <http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/gosterge/tr/1950-01/> (10.11.2003); DPT, Temel Ekonomik Göstergeler (Ekim 2004)

Türkiye’de hizmetler sektöründe verimlilik düzeyi 2001 yılında 1993 yılında olduğundan daha aşağıya inmiştir. Bu azalma 1990’lı yılların ortasından itibaren daha da belirgin hale gelmiştir. Bu gelişmede tarımsal üretimden çekilen nüfusun büyük ölçüde hizmetler sektörüne kayması ve bu nedenle hizmetler sektöründe verimlilik

⁴⁰⁴ Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB) ve World Travel&Tourism Council, **Seyahat ve Turizmin İstihdam ve Ekonomi Üzerindeki Etkisi** (İstanbul: Türkiye Seyahat Acentaları Birliği, 2000), s. 32-34.

⁴⁰⁵ Cihan Dura ve Hayriye Atik, **Bilgi Toplumu, Bilgi Ekonomisi ve Türkiye**, (Birinci Basım. İstanbul: Literatür Yayıncılık, Mart 2002), s. 236.

artışının frenlendiği söylenebilir⁴⁰⁶. Söz konusu işgücü genelde niteliksiz olduğu için kentlerde verimliliği düşük ve çoğunlukla belli bir nitelik gerektirmeyen hizmet sektörlerinde (enformel sektörde) çalışmaktadır.

Türkiye ekonomisi, hizmetlerin üretimi açısından olduğu gibi tüketimi açısından da gelişmiş ülkelerin seviyesinde değildir. Bunda kişi başına ulusal gelirin düşük olmasının önemli rolü bulunmaktadır. Türkiye AR+GE harcamaları, teknolojik yenilik, hizmetler sektöründe verimlilik, hizmetler sektörünün istihdam ve GSYİH'ya katkısı (veya GSMH'ya katkısı) açısından yeterli düzeyde değildir. Bunun en önemli nedeni, Türkiye'de sanayileşmenin tam olarak gerçekleşmemiş olmasıdır⁴⁰⁷. Dolayısıyla Türkiye'nin tam bir hizmet ekonomisi olduğunu söylemek imkansızdır.

3.4.2.1. Türkiye ve Uluslararası Hizmetler Ticareti

Türkiye bir hizmet ekonomisi olmamasına karşılık, uluslararası hizmetler ticaretinde önemli ülkeler arasında yer almaktadır. GYÜ'ler arasında yapılan sıralamaya (Tablo: 33) göre, Türkiye 6 ncı sırada yer almaktadır. 2000 yılında Türkiye'nin ticari hizmetler ihracatında seyahat hizmetleri, 7.636 milyon dolarla birinci alt hizmet sektörüdür. 2 nci Bölüm'de de belirtildiği üzere DTÖ verilerine göre Türkiye 2004 yılında dünya ticari hizmetler ihracatında 23.4 milyar ve yüzde 1.1 payla 25 nci sıradadır.

Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) verilerine göre (Tablo: 34), 1975 yılında hizmetler ihracat ve ithalatı sırasıyla 617 ve 477 milyon dolardır. 2004 yılında hizmetler ihracat ve ithalatı sırasıyla 24.029 ve 11.255 milyon dolara yükselmiştir. Ödemeler bilançosunun cari işlemler dengesinde en önemli gelir kalemi turizmdir. Turizm gelirleri 1985 yılında 1.094 milyon dolar iken, 2004 yılında 15.888 milyon dolar olarak gerçekleşmiş, 2005 Ocak-Mayıs döneminde ise 4.435 milyon dolar olmuştur. Turizm gelirlerinin hızlı gelişmesinde teşviklerle birlikte altyapı ve sabit yatırımların artması, fiyatların diğer ülkelere göre ucuzluğu ile tanıtım vb etkenlerin önemli rolü vardır. Türkiye'nin hizmetler ithalatında taşımacılık hizmetleri en büyük paya sahiptir.

⁴⁰⁶ Milli Prodüktivite Merkezi, **Verimlilik Raporu**, (Ankara: 2002), s.19.

⁴⁰⁷ Dura ve Atik, **A. g. e.**, s. 236.

İkinci sırayı turizm almaktadır. Diğer hizmetler ile diğer ticari hizmetler ise diğer önemli hizmetler ithalatı yapılan sektörlerdir.

Tablo: 33 En Çok Hizmetler İhracatı Yapan Gelişme Yolundaki Ülkeler (1990-2003)

(Milyon \$)

Ülkeler	1990				2000				2003			
	Hiz. İhr.	Taş. Hiz.	Sey. Hiz.	Diğ. Hiz.	Hiz. İhr.	Taş. Hiz.	Sey. Hiz.	Diğ. Hiz.	Hiz. İhr.	Taş. Hiz.	Sey. Hiz.	Diğ. Hiz.
Hong Kong	38.736	12.772	5.906	20.057	44.624
G. Kore	9.637	3.179	3.161	3.297	30.534	13.687	6.834	10.012	32.702	16.996	5.256	10.451
Çin	5.855	2.706	1.738	1.411	30.431	3671	16231	10.529	46.734	7.906	17.406	21.421
Tayvan	7.008	2.323	1.741	2.944	20.01	4.121	3.738	12.151	23.102	4.387	2.913	15.802
Singapur	12.811	2.225	4.65	5.936	29.099	11.879	5.202	12.017
Türkiye	8.016	920	3.225	3.871	20.429	2955	7636	9.838	19.086	2.184	13.203	3.699
Hindistan	4.625	959	1.558	2.107	19.175	1.944	3.219	15.011
Tayland	6.419	1.327	4.325	767	13.868	3.25	7.483	3.135	15.774	3.499	7.822	4.452
Malezya	3.859	1.198	1.684	977	13.941	2.802	5.011	6.127
Meksika	8.094	892	5.527	1.675	13.756	1369	8.294	4.092	12.712	1.113	9.457	2.143

Kaynak: <http://stats.unctad.org/restricted/eng/TableViewer/wdsview/print.asp> (01.04.2005)

Tablo: 34 Türkiye'nin Hizmetler Ticaretinin Gelişimi (1975-2005)

(Milyon \$)

	1975	1980	1985	1990	1995	2000	2004	2005 ⁽¹⁾
Hizmetler İhracatı	617	762	3.160	8.083	14.939	20.364	24.029	7.933
Taşımacılık	670	920	1.712	2.955	3.267	1.476
Turizm	1.094	3.225	4.957	7.636	15.888	4.435
İnşaat Hiz.	246	741	1.857	968	724	301
Finansal Hiz.	0	0	151	368	288	141
Diğer Tic. Hiz.	1.121	3.063	3.829	5.562	1.582	709
Resmi Hizmetler	29	134	131	252	241	159
Diğer Hizmetler	0	0	2.302	2.623	2.039	712
Hizmetler İthalatı	477	600	1.560	3.117	5.319	8.996	11.255	4.956
Taşımacılık	494	900	1.410	2.463	4.331	2.050
Turizm	324	520	911	1.715	2.524	1.063
İnşaat Hiz.	0	0	0	0	0	0
Finansal Hiz.	0	0	425	671	377	169
Diğer Tic. Hiz.	633	1.420	648	1.480	1.451	697
Resmi Hizmetler	109	277	370	529	975	286
Diğer Hizmetler	0	0	1.555	2.140	1.597	691
Hizmetler Ticareti Denge.	140	162	1.600	4.966	9.620	11.368	12.774	2.977

Kaynak: <http://www.tcmb.gov.tr> "Ödemeler Bilançosu" (05.08.2005)

(1) Veriler Ocak-Mayıs 2005 dönemine aittir.

Türkiye hizmetler ticaretinde mal ticaretinin aksine fazla vermektedir. Bunda turizm sektörünün önemli katkısı vardır. Hizmetler ihracatına bilgi ve teknolojiye dayalı hizmet sektörlerinin katkısı oldukça düşüktür. Türkiye’de hizmetler sektörü ve hizmetler ihracatında bilgi ve teknolojiye dayalı sektörlerin oldukça düşük düzeyde kalmasında, bu alana yönelik politikaların eksikliğinin önemli yeri vardır. Tablo: 35’e bakıldığında, 1998 yılında Türkiye’nin yazılım ihracatı 12.7 milyon dolar ile hizmetler ihracatından yüzde 0.054 pay almıştır. Türkiye Hindistan’ın aksine istikrarlı politikalar izleyememiş, eğitim politikaları nitelikli işgücü yetiştirmede eksik kalmıştır. Ayrıca nitelikli işgücü yetiştirmeye yönelik eğitim politikaları işgücü piyasasının var olan ve potansiyel taleplerini tam olarak algılayamamıştır. Eğitim politikaları ile istihdam politikalarında eşgüdüm sağlanamamıştır.

Tablo: 35 Türkiye’de Yazılım Hizmetleri Ticareti ve Hizmetler Ticaretindeki Payı (1995-1998)

(Milyon \$; %)

	1995		1996		1997		1998	
	Tutar	Pay	Tutar	Pay	Tutar	Pay	Tutar	Pay
Yazılım İhracatı	0.6	0.004	12.0	0.090	9.7	0.049	12.7	0.054
Yazılım İthalatı	38.1	0.716	34.9	0.517	42.9	0.486	24.8	0.244

Kaynak: DPT, **Bilişim Teknolojileri ve Politikaları**, (Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın No. 576. Ankara: 2001), s. 18. ; TCMB

Türkiye’nin hizmetler sektöründe emek yoğun sektörlerin dışında bilgi yoğun hizmet sektörlerine önem vermesi gelecekte hizmetler ticaretindeki karşılaştırmalı üstünlüğünü pekiştirmesi açısından gereklidir. İşgücü maliyetinin gelişmiş ülkelere göre düşüklüğü, bilgi yoğun hizmet sektörlerine yönelik nitelikli işgücü yetiştirecek eğitim politikası ile birleştirilirse, Türkiye söz konusu sektörlerde de karşılaştırmalı üstünlük kazanabilecektir.

Türkiye uluslararası hizmetler ticaretinden diğer GYÜ’lere göre önemli bir pay almaktadır. Buna karşılık, hizmetler sektörü genel olarak gelişmiş ülkelerin hizmetler sektörü ile rekabet için gerekli altyapıya tam olarak sahip değildir. Bununla birlikte, Türkiye’nin hizmetler ihracatı ve ithalatında önemli bir ülke olması, bölgesel olarak hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde önemli üstünlükler sağlayabilir. Bu anlamda

Türkiye ile AB arasında hizmetlerin ve gerçek kişilerin serbest dolaşımının sağlanması önemlidir.

Hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi açısından Türkiye’de yatırım yapmak isteyen yabancı yatırımcılar için, mevzuat açısından önemli bir kısıtlama bulunmamaktadır. Sorun, daha çok bazı hizmetlerin sunulmasında meslek odaları ve çeşitli düzenleyici kurumlardan ön izin zorunluluğundan kaynaklanan bürokratik formalitelerden kaynaklanmaktadır⁴⁰⁸. Diğer yandan, bazı hizmetlerin sunumu ve doğasından kaynaklanan nedenlerden dolayı çeşitli engeller vardır. Yabancı hizmet sağlayıcılarının serbestçe hizmet sunmalarına çeşitli kısıtlamaların getirildiği sektörler ise, muhasebecilik, danışmanlık ve defter tutma hizmetleri, haberleşme, finansal hizmetlerin alt sektörü olan sermaye piyasası hizmetleri, deniz taşımacılığı, sivil havacılık hizmetleri ve karayolu taşımacılığı hizmetleridir.

3.4.2.2. Türkiye İle Avrupa Birliği Arasında Hizmetlerin ve Kişilerin Serbest Dolaşımı

AB’nin (ilk adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu’nun) kişilerin serbest dolaşımına atıf yapan ilk uluslararası anlaşmalarından birisi de Türkiye ile yapılan Ortaklık Anlaşması’dır (Ankara Anlaşması)⁴⁰⁹. Türkiye ile AB arasında kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımında aşamalı bir geçiş hedeflenmiştir. AB, Türkiye ile hizmetlerin ve kişilerin serbest dolaşımına gitmeden önce kendi içinde serbest dolaşımı sağlamayı tercih etmiştir⁴¹⁰. Bu nedenle Türkiye ile AB arasında kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımından önce Birliğin kendi içinde kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı da dahil olmak üzere iç (tek) pazar yaratma çabalarına kısaca bakmak gereklidir⁴¹¹.

⁴⁰⁸ DPT, **Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi...**, s. 110.

⁴⁰⁹ Fiona Kinsmann ve Nuray Ekşi, **Avrupa Birliği’nin Kişilerin Serbest Dolaşımı Müktesebatı ve Türkiye’nin Uyumu** (İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları, 2002), s. 27.

⁴¹⁰ Avrupa Ekonomik Topluluğu’nu (AET) kuran Roma Anlaşması, Topluluk içinde malların, hizmetlerin ve sermayenin yanında işgücünün de serbest dolaşımını öngörmüştür. Buradaki amaç, emeğin marjinal verimliliğinin düşük olduğu yerlerden yüksek olduğu yerlere gitmesidir. Böylece, Topluluk içinde üretim faktörlerinin etkin dağılımını sağlanacaktır. Fakat, bazı maddelerdeki hükümlere dayanılarak keyfi uygulamalar yapılmış, işgücünün serbest dolaşımı önlenmiştir. 1993 yılından itibaren tek pazara geçilmesiyle malların, hizmetlerin ve kişilerin Birlik içinde serbest dolaşımını zorlaştıran tarife dışı engeller kaldırılmıştır.

⁴¹¹ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Mehmet Uğur, **Avrupa Birliği ve Türkiye** (İstanbul: Everest Yayınları, 2000), s. 154-194.

Avrupa Ekonomik Topluluğu'ndan (AET) önce kurulan Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nda (AKÇT'de) yetişmiş işgücünün Topluluk içinde istihdamı sağlanmıştır. AET'yi kuran Roma Antlaşması malların ve sermayenin serbest dolaşımına ek olarak kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımını düzenleyen önemli hükümler içermektedir. AB ülkelerinde yerleşme ve çalışma hakkı ile malların, sermayenin, hizmetlerin ve kişilerin serbest dolaşımı Avrupa Tek Pazarı'nın temel unsurlarıdır. Kişilerin serbest dolaşımının önündeki fiziki engellerin yanı sıra teknik engellerin kaldırılmasına yönelik üye ülkelerin yükümlü oldukları yasal bir çerçeve bulunmaktadır.

AB, 1992 yılı sonunda kişilerin serbest dolaşımını sağlayarak iç pazarın tamamlanmasında önemli aşama kaydetmiştir. Böylece AB vatandaşları Birlik içinde serbest dolaşım hakkını elde etmişlerdir. Kişilerin serbest dolaşımı Avrupa Ekonomik Alanı içinde yer alan Norveç, İzlanda ve Lihtenştayn vatandaşlarını da kapsamaktadır. Ayrıca Schengen Antlaşması⁴¹² ile AB vatandaşları, (İngiltere ve İrlanda hariç) Schengen Bölgesi sınırlarında denetime tabi tutulmaksızın seyahat serbestisi kazanmışlardır. Bölge içinde yasal olarak yerleşen Türk vatandaşları da gerekli şartları yerine getirmek kaydıyla vizesiz olarak üç aylık süreyi aşmayacak şekilde seyahat yapma imkanına sahiptirler⁴¹³.

1 Şubat 2003 tarihinden itibaren yürürlüğe giren Nice Antlaşması'nda (AB Antlaşması'nın konsolide edilmiş şeklinde) kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı ile maddeler çeşitli bölümlere ayrılmıştır. Bu maddelerin bir kısmı doğrudan bir kısmı ise dolaylı olarak kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı ile ilgilidir⁴¹⁴. Söz konusu maddeler uyarınca AB vatandaşları Birlik üyesi herhangi bir ülkede çalışabilir. Bu kişilere Birlik üyesi herhangi bir ülkede farklı muamele yapılmayacak, AB vatandaşı olan kişiler söz konusu ülkede çalışma ve istihdam edilme hakkına sahip olacak ve söz

⁴¹² Schengen Antlaşması, 14 Haziran 1985 tarihinde Lüksemburg'un Schengen kentinde Almanya, Belçika, Fransa, Hollanda ve Lüksemburg arasında imzalanmıştır. Schengen Bölgesi diğer üye ülkelerin (İngiltere ve İrlanda hariç) katılımı ile genişlemiştir. AB'ye 1 Mayıs 2004 tarihinde üye olan 10 ülke, söz konusu tarih itibarıyla müktesebatı kabul etmişlerdir. Antlaşma göre Schengen Bölgesi'nde yer alan ülkeler üçüncü ülkelerden gelecek göçlere karşı ortak tedbir alacaktır. Bunun yanı sıra Schengen Bölgesi sınırlarında ortak ve tek vize kontrolünün yanı sıra iltica, suçluların aranması ve güvenlik konularında ortak çaba gösterilecektir.

⁴¹³ S. Rıdvan Karluk, **Avrupa Birliği ve Türkiye** (8. Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım A. Ş. , 2005), s. 747-748.

⁴¹⁴ Bu maddelerden bazıları ilkeler ile ilgili 14 ncü Madde, Birlik vatandaşları ile ilgili 18 nci Madde, işçilerle ilgili 39-42 nci Maddeler, kuruluş hakkıyla ilgili 48 nci Madde, hizmetlerle ilgili 50-55 nci Maddeler, vize, sığınma, göç ve kişilerin serbest dolaşımına ilişkin diğer politikalar kısmındaki 61-69 ncü Maddeler şeklinde sıralanmaktadır. Bu Maddelerden başka kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımına ilişkin ayrıntılar dolaylı olarak ilgili pek çok madde bulunmaktadır.

konusu kişiler Birlik üyesi herhangi bir ülkede yerleşme ve ailesini o ülkeye getirme hakkına sahip olacaklardır.

Birlik, kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımını Antlaşma hükümlerine ek olarak çeşitli tüzük ve yönetmelik (direktiflerle) düzenlemiştir⁴¹⁵. AB’de kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı ile ilgili müktesebatın çok geniş olması ve ülkelerin çeşitli gerekçelerle getirdiği kısıtlamalar uygulamada farklılıklar yaratmaktadır. Özellikle AB’de hizmetlerin serbestleştirilmesinde fiziki ve teknik engellerin yerini hukuki engeller almaktadır⁴¹⁶. Müktesebatın uygulanmasından doğan farklı yorumlar AB Adalet Divanı’na taşınmaktadır. Bu davalarla ilgili alınan kararlar kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımında önemli içtihatlardır.

3.4.2.2.1. Ortaklık Temel Belgelerinde Hizmetlerin ve Kişilerin Serbest Dolaşımı

Türkiye ile AB arasında hizmetlerin ve kişilerin serbest dolaşımı Türkiye-AT Ortaklık Anlaşması’nın 12, 13 ve 14 ncü Maddeleri⁴¹⁷ ve Katma Protokol’ün 41 ve 42 nci Maddeleri⁴¹⁸ ve Ortaklık Konseyi Kararlarında öngörülmektedir. Türkiye-AB

⁴¹⁵ Bunlar, Birlik içinde işçilerin serbest dolaşımı ile ilgili ayrıntıları içeren 1612/68 sayılı Tüzük, çalışma sona erdikten sonra üye ülkede kalma hakkını düzenleyen 1251/70 sayılı Tüzük, kendi hesabına çalışan kişilerin ilgili üye ülkeye giriş ve yerleşmesini düzenleyen 73/148 sayılı Direktif (Yönetmelik), ekonomik olarak aktif olmayan kişilerin yerleşme haklarıyla ilgili 90/365/EEC, 93/96/EC ve 90/364/EEC sayılı Direktifler, üye ülkelerin kamu düzeni, kamu güvenliği ve kamu sağlığı gerekçelerine dayanarak, kendi topraklarına giriş, yerleşme izinlerinin verilmesi ve yenilenmesi veya kendi topraklarından sınır dışı etmeyi düzenleyen 64/221 sayılı Yönetmelik, dolaşım ve yerleşmenin önündeki engellerin kaldırılmasını düzenleyen 68/630 sayılı Yönetmeliklerden oluşmaktadır.

⁴¹⁶ İKV, **Avrupa Birliği’nin Hizmetlerin Serbest Dolaşımı ve Bankacılık Müktesebatı ve Türkiye’nin Uyumu** (İstanbul: 2004), s. 73.

⁴¹⁷ **12 nci Madde:** Akit Taraflar, aralarında serbest işçi akımını aşamalı olarak gerçekleştirmek için, Topluluğu kuran Antlaşma’nın 48, 49 ve 50 nci Maddelerinden esinlenmekte uyuşmuşlardır. **13 ncü Madde:** Akit Taraflar, yerleşme serbestliği kısıtlamalarını aralarında kaldırmak için, Topluluğu kuran Antlaşma’nın 52 ile 56 ncü Maddeleri ile 58 nci Maddesi’nden esinlenmekte uyuşmuşlardır. **14 ncü Madde:** Akit Taraflar, hizmet edimi serbestliği kısıtlamalarını aralarında kaldırmak için, Topluluğu kuran Antlaşma’nın 55, 56 ve 58 ile 65 ncü Maddelerinden esinlenmekte uyuşmuşlardır. Ayrıntılı bilgi için bakınız. DPT, **Ankara Anlaşması ve Katma Protokol.** (Cilt.2, Ankara: 1993)

⁴¹⁸ Katma Protokol’ün 41/1 nci Maddesi’ne göre, taraflar, karşılıklı olarak yerleşme hakkı ve hizmetlerin serbest dolaşımına yeni kısıtlamalar getirmemekle yükümlüdürler. Yerleşme hakkı ve hizmetlerin serbest dolaşımına ilişkin var olan kısıtlamalar ise, aşamalı olarak kaldırılacaktır. Bu kısıtlamaların kaldırılmasında uygulanacak yöntem, sıra ve süreler Ortaklık Konseyi’nce saptanacaktır. Katma Protokol’ün 42 nci Maddesi’nde ise Roma Antlaşması ile tesis edilmiş olan Topluluk ortak ulaştırma kurallarının Türkiye’yi de kapsamına ilişkin usuller Ortaklık Konseyi tarafından saptanacağı ifade edilmektedir.

ortaklığının bu temel belgelerinde malların serbest dolaşımının yanı sıra işgücü, hizmetler ve sermayenin serbest dolaşımını da amaçlamaktadır. Fakat son üç konuda bağlayıcı hükümler bulunmayıp, sadece temenniler bulunmaktadır⁴¹⁹.

“Türk işgücününün Topluluk içinde dolaşımı Ankara Anlaşması’nın yürürlüğe girişini izleyen 12 nci yılın sonu ile 22 nci yılın sonunda kademeli olarak gerçekleştirilecektir. Bu konuda izlenecek yöntemler, Konsey tarafından belirlenecektir. (Ankara Anlaşması, Md. 12). Diğer bir deyişle serbest dolaşım, 1.12.1976-1.12.1986 tarihleri arasında sağlanacaktır”⁴²⁰.

Türkiye-AT Ortaklık Konseyi 24 Temmuz 1976 tarihinde yaptığı toplantıda aldığı 2/76 sayılı Karar’la işçilerin serbest dolaşımının sağlanmasına ilişkin olarak ilk aşamanın esaslarını belirlemiştir. Bir sonraki toplantı ise 30 Haziran-1 Temmuz 1980 tarihlerinde yapılmıştır. Bu Toplantı’da alınan 1/80 sayılı Karar ikinci aşamanın esaslarını belirlemiştir. Ortaklık Konseyi, üçüncü aşamaya ilişkin olarak henüz bir karar alamamıştır. Birlik, kişilerin serbest dolaşımının 1 Ocak 1986 tarihinden itibaren otomatik olarak başlamasını kabul etmemiştir. Buna karşılık AB Adalet Divanı, Türk işçilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımına ilişkin olarak önemli kararlar almıştır.

Adalet Divanı 3 Eylül 1987 tarihinde Meryem Demirel davası ile ilgili aldığı C-12/86 sayılı Karar ile Ortaklık Anlaşması’nın Topluluk hukukunun bir parçası olduğunu ifade etmiştir. AB Adalet Divanı Ankara Anlaşması ve Katma Protokol’de kişilerin serbest dolaşımı ile ilgili kavramların açık amaç ve hedef olmaktan çok, sadece niyet bildirimini olduğu sonucuna varmıştır. Dolayısıyla bu hükümlerin uygulamayacağını belirtmiştir.

AB Adalet Divanı Salih Zeki Sevince davasında aldığı kararda (C-192/89) Ortaklık Anlaşması’na ek olarak Ortaklık Konseyi Kararlarını (OKK) yorumlamının kendi yetki alanı içersinde olduğunu belirtmiştir. Adalet Divanı yeterince açık olmayan hükümleri yorumlayacağını ifade etmiştir. Bu Karar, serbest dolaşımı getirmese de Topluluk içinde yerleşmiş ve çalışan Türk işçilerin durumunda iyileşme sağlamıştır.

Adalet Divanı Kazım Kuş davasındaki kararında, özetle bir yıl çalışmış olan Türk işçisinin, çalıştığını belgelediği takdirde sınır dışı edilemeyeceğini belirtmektedir. Adalet Divanı Ömer Nazlı davasında ise Türk işçisi için bir üye ülke işçisinin dolaşım alanındaki özgürlüklerine benzetme yapmıştır. Buna göre; mahkumiyet sonrası sınır dışı

⁴¹⁹ Karluk, A. g. e. , s. 727.

⁴²⁰ Karluk, A. g. e. , s. 727.

etme ancak kişinin davranışlarının kamu yararına aykırı olduğunda gerçekleşir. Adalet Divanı Topluluk hukukunun bir Türk vatandaşının önleyici gerekçelerle sınır dışı edilmesine izin vermediğini belirtmektedir.

AB Adalet Divanı Semra Sürül davasında, 4 Mayıs 1999 tarih ve C-262/96 sayılı Karar’la AB vatandaşları ile Türk vatandaşları arasında “muamele eşitliği ilkesi”ni gündeme getirmiştir. Bu Karar, AB üyesi ülke vatandaşlarına sağlanan haklar Türk vatandaşları için de geçerli olduğunu belirtmiştir⁴²¹. AB Adalet Divanı 21 Ekim 2003 tarihinde Ercan Atabay davasında aldığı C-374/01 sayılı Karar’la Türk işçilerinin haklarının geriye doğru kötüleşmemesini tekrar gündeme getirmiştir. Karar, Türkiye ile Birlik arasındaki Katma Protokol ve 1/80 sayılı Karar’da yer alan “standstill kuralı”nın belirli alanlarda yeni sınırlayıcı (kısıtlayıcı) hükümleri yasakladığını belirtmiştir.

“Atabay Kararı ile Divan, Türkiye lehinde çok önemli haklar sağlamıştır. Türkiye’de bulunan işverenler de Adalet Divanı nezdinde dava açabileceklerdir. Hizmet sektöründeki Türk firmalarına ve onların çalıştırdıkları personele karşı yerleşme ve ticari faaliyette bulunmaları durumunda, AB üye ülkelerince bu faaliyetlerini etkileyecek sınırlamalar getirilemeyecektir. AB üyesi ülkeler yabancılar yasalarında değişiklik yaparlarken, mevcut hakları geriye götürecek değişiklikleri Türk firmaları ve onların personelleri için uygulamayacaklardır. Adalet Divanı’nca verilen tüm bu kararlar, AB’de çalışmakta olan Türk işçilerinin, diğer üçüncü ülke olan işçilerden farklı bir hukuki statüye sahip oldukları ve üye ülkelerin bunu sağlamak için gerekli önlemleri almasının hukuki bir zorunluluk olduğunu vurgulamıştır”⁴²².

AB Adalet Divanı son olarak 7 Temmuz 2005 tarihinde Gaye Gürol davasındaki C-374/03 sayılı Karar’da OKK’ye tekrar atıf yapmıştır. 1/80 sayılı OKK’nın 9 ncu Maddesi’ne göre, ev sahibi ülkede yasal olarak yerleşen ailenin çocuğu aynı ülkede üniversiteye gidebilir. Burada ailenin çocuğun yerleşmesinin sadece yüksek öğrenim için olduğunu belirtmesi gerekmektedir. Bu Karar ayrıca 1/80 sayılı OKK’nın 9 ncu Maddesi’nin Türk çocuklarının Birlik içinde orta öğretimlerini sürdürürken ayrımcılığa karşı koruduğunu belirtmektedir. Bu durum lisans eğitimlerini Türkiye’de sürdürmüş ve yüksek lisans ile doktorasını Birlik içinde yapacak olan Türk çocukları için de geçerlidir⁴²³.

⁴²¹ Karluk, A. g. e. , s. 739.

⁴²² Karluk, A. g. e. , s. 741.

⁴²³ <http://curia.eu.int/en/actu/communiqués/index.htm> “Judgment C-374/03 Gürol” (18.10.2005)

“Adalet Divanı’nca verilen tüm bu kararlar, AB’de çalışmakta olan Türk işçilerinin, diğer üçüncü ülke vatandaşı olan işçilerden farklı bir hukuki statüye sahip olduklarını ve üye ülkelerin bunu sağlamak için gerekli önlemleri almasının hukuki bir zorunluluk olduğunu vurgulamıştır. Bu davalar sonucunda Adalet Divanı, öncelikle işçilerinin serbest dolaşımına otomatik yürürlük tanımamış (Demirel Davası), ancak ardından geliştirdiği içtihatlar ile Topluluk ülkelerinde yerleşmiş bulunan Türk işçilerinin sosyal statülerini düzeltici nitelikte kararlar vermiştir. Bu kapsamda özellikle Ortaklık Konseyi Kararlarının “doğrudan uygulanabilirliğin” şartlarına uygun olarak alınanlarına Divan tarafından bu statünün tanınmış olması önemli bir gelişme olmuştur”⁴²⁴.

Sonuçta Türkiye ile AB arasında kişilerin serbest dolaşımının sağlanması için Ortaklık Konseyi’nin üçüncü aşamaya ilişkin esasları belirlemesi gereklidir. Buna karşılık Türkiye’nin Birliğe tam üye olmadan kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı konusunda önemli bir ilerleme sağlaması olası değildir. Burada AB’nin yeni üye ülkelerle yaptığı katılım müzakerelerinde kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımında aşamalı bir geçişi sağlamış olması dikkate alınmalıdır⁴²⁵. Türkiye ile AB arasında kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı için Ortaklık Konseyi’nin bu yönde karara almasına bağlı olsa da, var olan şartlar serbest dolaşımın üyelik müzakerelerinde çözüme kavuşabileceğini göstermektedir.

3.4.2.2.2. Adaylık Sürecinde Hizmetlerin ve Kişilerin Serbest Dolaşımı

AB’nin hazırladığı İkinci Katılım Ortaklığı Belgesi’nin⁴²⁶ 14 Nisan 2003 tarihinde AB Konseyi tarafından kabul edilen son şeklinde Türkiye ile AB arasında hizmetlerin serbestleştirilmesi de ele alınmıştır. Böylece, Türkiye ve AB arasında

⁴²⁴ Karluk, A. g. e. , s. 741-742.

⁴²⁵ European Commission, **Report on the Result of the Negotiations on the Accession of Cyprus, Malta, Hungary, Poland, the Slovak Republic, Latvia, Estonia, Lithuania, the Czech Republic and Slovenia to the European Union**, [...], s. 7- 9.; S. Rıdvan Karluk, “Four Fundamental Freedoms in the European Union and Their Reflections Upon Turkey” Türkiye Barolar Birliği Sempozyumu’na sunulan bildiri (İstanbul. 31 Mart 2005), s. 17- 18.

⁴²⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız. DPT, **Türkiye İçin Katılım Ortaklığı Belgesi**, (Ankara: 2003).

hizmetler ticaretindeki engeller, var olan durumun tespiti, ticaretin geliştirilmesi ve mevzuatların uyumu için yapılması gerekenler sıralanmıştır⁴²⁷.

Türkiye ise Ulusal Program'da, mesleki niteliklerin karşılıklı tanınması konusundaki mevzuat uyumunun, 2003 yılı Katılım Ortaklığı Belgesi'nin aksine, AB ile yapılan hizmetlerin ve kamu alımlarının serbestleştirilmesi müzakerelerinde kısa vadeli bir öncelik olarak değerlendirmektedir. Türkiye, Ulusal Program'da hizmetleri sunma serbestisinin sağlanması ile ilgili başlığın kısa vadeli önceliklerindeki yerleşme hakkı ve hizmet sunma özgürlüğü, sigortacılık mevzuatı, bankacılık ve menkul kıymetler ile kişisel verilerin korunmasında AB mevzuatına uyum çalışmalarını yapacağını belirtmiştir. Türkiye, hizmetlerin sunulmasında AB'nin bilgi toplumu ile ilgili mevzuatına uyum sağlayacağını taahhüt etmiştir.

Orta vadeli öncelikte ise, AB ile devam eden hizmetlerin serbestleştirilmesi müzakerelerinin seyrine bağlı olarak özel kanunlarla düzenlenmiş olan ve mesleğin yerine getirilmesinde "Türk Vatandaşlığı" şartını içeren hükümler, bazı meslek gruplarında, AB üyesi ülke vatandaşları için karşılıklılık ilkesi çerçevesinde tam üyeliğe kadar aşamalı olarak, bazı meslek gruplarında ise yine karşılıklılık ilkesi çerçevesinde tam üyelikten sonra kaldırılacağı belirtilmiştir⁴²⁸. Türkiye Ulusal Program ile kara, hava, deniz ve demiryolu taşımacılığı ile ilgili mevzuatında AB'ye uyum sağlamanın yanı sıra haberleşme ve bilgi teknolojileri ile posta hizmetlerinde AB normlarına uymayı ve haberleşme sektörünün serbestleştirilmesini taahhüt etmiştir.

AB, Katılım Ortaklığı Belgesi'nin yayımlanmasından günümüze kadar olan sürede kişilerin serbest dolaşımı ile ilgili mevzuatına doğrudan uyum amacıyla bir mevzuat yayımlamamıştır. Ayrıca AB Bakanlar Konseyi'nin, kişilerin serbest dolaşımı konusunda AB'nin ortak müzakere tavrını belirlemek üzere yaptığı toplantıda görüş ayrılıklarının devam ettiği görülmektedir. Burada AB'deki bazı kesimlerin (çoğunluğun) Türkiye ile yapılacak olan kişilerin serbest dolaşımına ekonomik, siyasi,

⁴²⁷ AB hazırladığı Katılım Ortaklığı Belgesi'nde, AT Antlaşması'nın yerleşme hakkı ve hizmet sunma serbestisine ilişkin hükümlerinin uygulanmasına engel teşkil edebilecek hususların tespiti ve giderilmesi, bilgi toplumu hizmetlerine ilişkin müktesebata uyum sağlanması, mali hizmetlerde mevzuat uyumunun tamamlanması ve düzenleyici otoritelerin bağımsızlığının korunması da dahil olmak üzere denetim yapılarının ve uygulama kapasitesinin güçlendirilmesi, bankacılık ve sigortacılık alanında AB mevzuatına tam uyum sağlanması ve bir sigorta denetim kurumunun oluşturulması, kişisel verilerin korunmasına ilişkin müktesebata uyum sağlanmasını istemiştir.

⁴²⁸ Türkiye AB'ye, 2003-2006 yılları arasında kişilerin serbest dolaşımında mevzuat uyumu olarak 17 değişiklik ve kurumsal yapılanma olarak 4 değişiklik yapacağını bildirmiştir. Ayrıca Türkiye hizmetlerin serbest dolaşımı konusunda mevzuat uyumu olarak 55 değişiklik ve kurumsal yapılanma olarak 16 değişiklik taahhüt etmiştir.

sosyal, güvenlik, dini ve diğer gerekçelerle çekinceli yaklaşması da etkilidir. Söz konusu çekincelerin yanı sıra iki taraf arasındaki mevzuat uyumu da hizmetlerin ve kişilerin serbest dolaşımını engellemektedir.

Türkiye, AB'nin son genişlemesi ile birlikte 10 yeni üye ülkeye Ankara Anlaşması'nı uygulamak zorundadır. Bunun için Türkiye AB ile Ek Protokol imzalamak durumunda kalmıştır⁴²⁹. AB, Ek Protokol'ün imzalanmasını tam üyelik müzakerelerinin başlaması için şart olduğunu açıklamıştır. Türkiye Ek Protokol'ü imzalarken, BM çerçevesinde bir çözüm bulunmadan Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'ni (GKRY'yi) tanımayacağı ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC) ile var olan ilişkilerini değiştirmeyeceğini belirten bir bildiri yayınlamıştır. AB, Türkiye'nin bildirisine karşı bildiri ile cevap vermiştir. Bu Bildiri'de Türkiye'nin yayınladığı bildirin hukuki geçerliliği olmadığı ve tarafların (özellikle Türkiye'nin) Ek Protokol'ün hükümlerine uyması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca AB Türkiye'den GKRY'ye uygulanan malların serbest dolaşımı üzerindeki ulaştırma (taşımacılık) araçlarına konan kısıtlamaların kaldırılmasını istemiştir⁴³⁰.

Ek Protokol, Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin 10 yeni AB üyesi ülkeye genişletilmesi ile ilgilidir. Türkiye-AB Gümrük Birliği ise sanayi malları ve işlenmiş tarım ürünlerini kapsamaktadır. Ulaştırma (taşımacılık) ve ilgili hizmetler Gümrük Birliği'nin kapsamı dışındadır⁴³¹. Dolayısıyla Türkiye GKRY'ye yönelik bu kısıtlamalar KKTC'ye yönelik izolasyon kaldırılmadan ve Kıbrıs sorunu adil bir şekilde çözülmeyen kaldırılmamalıdır. Türkiye AB'ye tam üye olmadan hizmetlerin serbest dolaşımı kapsamına giren ulaştırma sektöründe tanımadığı GKRY'ye yönelik kısıtlamaları kaldırma zorunluluğu bulunmamaktadır⁴³².

⁴²⁹ Türkiye Gümrük Birliğini GKRY dahil 10 yeni AB üyesi ülkeyi kapsayacak şekilde genişleten Ek Protokolü, 29 Haziran 2005 tarihinde mektup teatisi yöntemi ile Brüksel'de imzalamıştır. Türkiye Ek Protokol ile birlikte Güney Kıbrıs'ı tanımadığı anlamına bir bildiri yayınlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bakınız. S. Rıdvan Karluk, "Güney Kıbrıs'ın Gümrük Birliği'ne Katılım Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar" **Ankara Üniversitesi ATAUM Dergisi**, (2005) s. 8-9. ; <http://www.mfa.gov.tr> "No:123 - 29 Temmuz 2005, 1963 Ankara Anlaşması'nı Tüm AB Üyelerine Genişleten Uyum Protokolü hk" (13.10.2004)

⁴³⁰ Enlargement News, September 13 2005; Karluk, A. g. e. , s. 14-17.

⁴³¹ Türkiye ulaştırma (taşımacılık) sektöründe kısıtlamalar konusunda sorun çıktığında Ankara Anlaşması'nın açık hükümleri ve AB Adalet Divanı'nın kararları gereği Türkiye konuyu Ortaklık Konseyi'ne getirme hakkına sahiptir. Ortaklık Konseyi bu konuda bir karar almaz ise, konu AB Adalet Divanı'na ya da herhangi bir diğer yargı merciine götürülebilir. Ayrıntılı bilgi için bakınız. Karluk, A. g. e. , s. 7.

⁴³² Ayrıntılı bilgi için bakınız. Karluk, A. g. e. , s. 26,

AB, Türkiye'nin katılımı için hazırladığı Müzakere Çerçeve Belgesi'ni 3 Ekim 2005 tarihinde yayınlamıştır. Birlik, Müzakere Çerçeve Belgesi'nin 12 nci Maddesi'nde Türkiye'nin farklılıklarını dikkate alarak özel düzenlemeler yapılabileceğini ifade etmektedir. Buna göre AB Komisyonu'nun uygun görmesi halinde kişilerin serbest dolaşımı da dahil olmak üzere yapısal politikalar ve tarım alanlarında uzun geçiş dönemleri, istisnalar ve özel düzenlemeler ile kalıcı koruma önlemlerine başvurulabilecektir. Birliğin Türkiye'nin tam üyeliğine rağmen kişilerin serbest dolaşımına ve bazı alanlarda kalıcı kısıtlamalar getirebileceğini açıklaması AB müktesebatına aykırıdır⁴³³. Bu nedenle Türkiye'nin tam üyeliği durumunda kişilerin serbest dolaşımı aşamalı olarak çözülecektir. Diğer seçenekler Ortaklık Anlaşması'nın hedefleri ile uyumlu değildir.

3.4.2.3. Türkiye ile Avrupa Birliği'nde Hizmetler Sektörlerinin Karşılaştırılması

Türkiye ile AB arasında hizmetlerin dolaşımında hangi tarafın kazançlı çıkacağı ve muhtemel etkilerin neler olacağı konusunda fikir yürütmek için hizmetler sektörüne ilişkin bazı göstergelere bakmak gereklidir. İlk olarak hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısına bakıldığında (Tablo: 36), Türkiye'nin AB'nin içinde yer alan Ekonomik ve Parasal Birlik (EPB) ülkelerinin ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Türkiye'de 1980-2003 döneminde genel olarak hizmetler sektörünün GSYİH'ya katkısının AB ülkelerinin (yeni üyeler hariç) gerisinde kaldığı görülmektedir. Türkiye Birliğin yeni üyeleriyle karşılaştırıldığında, son yıllar hariç, hizmetler sektörünün GSYİH'ya oranları yaklaşık aynı düzeydedir.

⁴³³ AB 10 yeni üye ülke için kişilerin serbest dolaşımını genelde aşamalı bir geçiş süreci ile çözmüştür. Türkiye'nin Müzakere Çerçeve Belgesi ile aynı tarihte yayınlanan Hırvatistan'ın Müzakere Çerçeve Belgesi'nde özellikle kişilerin serbest dolaşımına ilişkin kalıcı kısıtlama, istisna ve özel düzenlemelerden söz edilmemektedir. Türkiye ile AB arasında kişilerin serbest dolaşımına ilişkin özel düzenleme, istisna veya kalıcı koruyucu önlemler gibi sorunlar tam üyelik müzakerelerinde çözülecektir. AB, Türkiye'nin nüfus büyüklüğü ve Birlik içindeki artan işsizliği dikkate alarak Türkiye'ye ayrımcı bir uygulama yapmıştır. Bu nedenle AB ve Türkiye'deki ekonomik ve sosyal gelişmeler söz konusu süreçte belirleyici olacaktır.

Hizmetler sektörünün istihdama katkısı açısından Türkiye AB'nin gerisindedir. Türkiye'nin hizmetler sektörüne ilişkin göstergeleri Birliğe yeni üye olan ülkelere yakın olmasına karşılık, EPB ülkelerinin oldukça altındadır.

Türkiye'de 1980-2003 döneminde hizmetler ihracatının GSYİH'ya oranının (Tablo: 37'de) hızla arttığı görülürken, hizmetler ithalatındaki artış daha düşük düzeydedir. Bu durum Türkiye'nin hizmetler ticareti dengesinin fazla vermesini sağlamıştır. AB üyesi EPB ülkelerinde ise hizmetler ihracatının GSYİH'ya oranı ile hizmetler ithalatının GSYİH'ya oranı yaklaşık aynı düzeydedir. Buna karşılık Türkiye söz konusu göstergeler açısından AB (15) ülkelerinin gerisindedir.

Tablo: 36 Türkiye ve Bazı AB Ülkelerinin Hizmetler Sektörü Göstergelerinin Karşılaştırılması (1980-2003)

Ülkeler	Hizmetler Sektörünün GSYİH'ya Katkısı (%)						Hizmetler Sektörünün İstihdama Katkısı (%)					
	1980	1985	1990	1995	2000	2003	1980	1985	1990	1995	2000	2003
Avusturya	57	60	62	65	65	66	49	53	55	61	63	..
Almanya	55	57	59	65	68	69	60	64	..
Belçika	61	63	65	69	70	72	61	65	68	67
Çek Cum.	45	51	55	57	39	40	42	51	55	..
Danimarka	66	67	69	71	70	71	..	65	66	68	70	..
Finlandiya	52	56	59	62	62	66	51	56	61	64	66	..
Fransa	59	63	66	69	72	73	55	60	68	71	74	..
Hollanda	61	61	65	68	70	..	64	67	68	70	73	..
İngiltere	55	58	63	66	70	72	60	63	66	70	73	..
İrlanda	52	53	56	54	54	..	49	54	56	60	63	..
İspanya	54	57	59	64	66	67	45	50	55	61	62	..
İsveç	63	63	64	66	69	70	62	65	67	71	73	..
İtalya	53	59	63	65	68	70	48	55	59	59	62	..
Lüksemburg	62	63	66	73	80	79	57	62	66	71	75	..
Macaristan	34	35	46	61	63	59	59	..
Polonya	42	54	63	66	..	33	36	45	50	..
Portekiz	49	53	60	63	66	..	36	..	48	56	52	..
Slovakya	..	32	33	60	66	67	52	56	..
Yunanistan	53	56	61	67	70	69	40	44	48	56	61	..
EPB Ülkeler	56	59	62	66	69	70	50	56	60	63	65	..
Türkiye	51	52	52	54	59	65	..	35	32	34	41	..

Kaynak: World Bank, World Development Indicators verileri

Türkiye ile AB'nin hizmetler ticaretinin yapısı karşılaştırıldığında, hizmetler ihracat ve ithalat yapılarının oldukça farklı olduğu görülmektedir. Tablo: 38'e göre Türkiye'nin hizmetler ihracatında seyahat hizmetlerinin çok önemli yeri vardır. Türkiye'de seyahat hizmetlerinin hizmetler ihracatındaki payı 1980 yılında yüzde 55 iken, 2003 yılında yüzde 70'e çıkmıştır. EPB ülkelerinde bu oran çok fazla değişmemiş, 2003 yılında yüzde 32 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo: 37 Türkiye ve Bazı AB Ülkelerinde Hizmetler Ticaretinin GSYİH'ya Oranı (1980-2003)

(%)

Ülkeler	Hizmetler İhracatı/GSYİH						Hizmetler İthalatı/GSYİH					
	1980	1985	1990	1995	2000	2003	1980	1985	1990	1995	2000	2003
Avusturya	7.92	7.55	15.47	19.34	16.46	21.98	5.22	4.98	9.43	16.63	15.57	21.13
Almanya	12.97	12.28	13.02	3.44	2.78	5.51	7.75	7.34	9.19
Belçika	12.97	12.28	13.02	8.49	6.28	14.42	16.61	18.34	..
Çek Cum.	0.00	4.65	10.21	11.04	14.99	19.43	9.42	9.76	12.23
Danimarka	4.14	3.47	6.61	7.90	7.88	10.44	0.00	4.06	8.13	10.13	13.31	17.33
Finlandiya	5.11	3.84	7.03	7.33	6.18	7.34	3.46	3.42	7.66	10.07	7.04	8.20
Fransa	2.68	2.35	4.05	4.69	4.44	6.52	3.77	2.80	5.61	5.77	4.67	6.24
Hollanda	4.75	3.11	7.37	10.15	17.16	19.23	8.14	6.34	10.68	14.51	13.85	17.77
İngiltere	4.18	3.47	7.30	8.46	19.56	34.07	3.19	2.37	4.29	5.30	6.89	8.03
İrlanda	4.18	3.47	7.30	8.46	19.56	34.07	4.82	4.13	10.97	19.06	33.00	46.89
İspanya	2.62	2.49	5.41	6.30	5.26	6.47	1.77	1.31	3.72	4.62	5.57	7.61
İtalya	7.69	5.85	10.53	14.88	13.31	17.45	2.22	2.06	5.10	5.63	5.17	6.77
Lüksemburg	2.75	8.23	6.24	6.31	53.95	69.28	79.84
Macaristan	3.41	3.14	6.29	9.35	7.98	11.05	..	1.72	5.55	10.01	9.67	15.81
Polonya	3.59	3.67	6.47	8.64	9.53	12.73	2.45	5.50	5.40	6.01
Portekiz	4.73	3.52	6.97	7.65	8.45	12.22	2.59	2.06	4.95	7.50	6.20	7.39
Yunanistan	0.84	2.68	5.72	8.89	10.25	9.07	1.72	1.68	3.37	4.62	10.07	8.91
EPB Ülkeleri	4.14	3.47	6.61	7.90	7.88	10.44	3.69	2.96	6.19	7.89	7.91	10.26
Türkiye	0.84	2.68	5.72	8.89	10.25	9.07	0.67	1.25	2.19	3.06	4.55	4.08

Kaynak: World Bank, World Development Indicators verileri

AB'ye üye ülkeler temelinde bakıldığında Avusturya'da 1980 yılında seyahat hizmetlerinin ticari hizmetler ihracatı içindeki payının yüzde 75 olduğu ve bu oranın 2003 yılında yüzde 33 indiği görülmektedir. Yeni ülkeler arasındaki istisnalar hariç AB'de genelde ticari hizmetler ihracatında seyahat hizmetlerinin payı giderek azalmaktadır. Buna karşılık bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler ihracatının payının giderek istikrarlı bir şekilde arttığı görülmektedir. 2003 yılında İrlanda'nın ticari

hizmetler ihracatında bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler ihracatının payı yüzde 61'dir. Bu ülkeyi İsveç, Hollanda, Finlandiya, İngiltere, Almanya, Avusturya ve Macaristan izlemektedir.

Türkiye'de taşımacılık hizmetlerinin hizmetler ihracatından aldığı pay 1980 yılında yüzde 45 iken, bu oran 2003 yılında yüzde 12'ye düşmüştür. AB üyesi EPB ülkelerinde taşımacılık hizmetlerinin hizmetler ticaretinden aldığı pay azalma eğiliminde olup, 2003 yılında yüzde 21 olarak gerçekleşmiştir. AB'de taşımacılık hizmetlerinin ticari hizmetler ihracatından en fazla pay aldığı ülke Yunanistan'dır. Bu ülkeyi sırasıyla Danimarka, Polonya, Hollanda, Çek Cumhuriyeti, Finlandiya ve Almanya izlemektedir. AB'de sigorta ve finansal hizmetlerin ticari hizmetler ihracatından en fazla pay aldığı ülke, 2003 yılında yüzde 62 ile Lüksemburg'tur. Bu ülkeyi Belçika, İrlanda ve İngiltere izlemektedir. Türkiye'de sigorta ve finansal hizmetler ticari hizmetler ihracatından 2003 yılında yüzde 3 pay almıştır.

Türkiye ile AB'de hizmetler ithalatının yapısı da farklıdır. Türkiye'de seyahat hizmetlerinin hizmetler ithalatından aldığı pay 1980 yılında yüzde 22 iken, 2003'de yüzde 27 olmuştur. Taşımacılık hizmetleri ise ithalattan en fazla pay alan sektördür. Tablo: 39'a göre taşımacılık hizmetlerinin payı 1980 yılında yüzde 62 iken, 2003 yılında yüzde 35'tir. Türkiye'nin hizmetler ithalatında bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler ile sigorta ve finansal hizmetlerin payı giderek artmıştır. 2003 yılında bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetlerin hizmetler ithalatındaki payı yüzde 25, sigorta ve finansal hizmetlerin payı ise yüzde 13'tür.

AB'de seyahat ile taşımacılık hizmetlerinin hizmetler ithalatındaki payı azalırken, teknoloji ile ilgili sektörler ile sigorta ve finansal hizmetlerin payı artmaktadır. EPB ülkelerinde 2003 yılında bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetlerin hizmetler ithalatındaki payı yüzde 46 olarak gerçekleşmiştir. Bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetlerin ticari hizmetler ithalatından en fazla pay aldığı ülke yüzde 77 ile İrlanda'dır. Bu ülkeyi Avusturya, İsveç, Macaristan, Hollanda, İspanya, Finlandiya ve Polonya izlemektedir. Genel olarak bakıldığında AB'nin yüksek gelirli ülkelerinde seyahat hizmetlerinin ticari hizmetler ithalatında önemli oranda pay aldığı görülmektedir. Buna karşılık Türkiye ile benzer yapıda olup ve kişi başına milli geliri düşük olan eski ve yeni AB üyesi ülkelerde bu oran nispeten düşüktür.

Tablo: 38 Türkiye ve Bazı AB Ülkelerinde Ticari Hizmetler İhracatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)

Ülkeler	Ticari Hizmetler İhracatı (Milyon \$)				Seyahat Hizmetleri (%)				Taşımacılık Hizmetleri (%)				Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hiz. (%)				Sigorta ve Finans Hiz. (%)			
	1980	1990	2000	2003	1980	1990	2000	2003	1980	1990	2000	2003	1980	1990	2000	2003	1980	1990	2000	2003
Avusturya	8.616	22.755	31.060	42.352	75	59	32	33	8	6	14	17	14	32	47	43	3	3	7	6
Almanya	25.744	50.561	79.603	115.597	19	28	23	20	34	29	25	25	45	41	46	46	1	1	5	9
Belçika	11.472	26.646	48.556	..	16	14	15	..	37	28	22	..	42	40	33	..	5	18	29	..
Çek Cum.	6.751	7.754	44	46	21	28	30	24	6	2
Danimarka	...	12.731	23.721	31.672	..	26	15	17	..	32	45	44	..	39	39	39	..	2
Finlandiya	2.676	4.562	6.118	7.806	26	26	23	24	36	38	27	26	36	36	50	49	3	0	-1	1
Fransa	42.156	74.948	80.330	98.930	20	27	39	37	25	22	23	22	52	36	35	37	3	15	3	3
Hollanda	16.686	28.478	48.360	63.074	13	15	15	15	53	45	35	32	32	39	48	50	1	1	2	3
İngiltere	34.295	53.830	117.750	145.749	20	29	18	16	41	25	16	15	39	29	43	47	..	16	22	23
İrlanda	1.315	3.286	18.326	37.732	44	44	14	10	38	31	8	5	18	25	61	61	17	24
İspanya	11.450	27.649	53.199	76.252	61	67	58	55	26	17	15	15	11	11	23	26	2	4	4	4
İsveç	7.395	13.453	20.014	30.337	13	22	20	17	41	36	22	21	43	33	52	56	3	9	6	5
İtalya	18.823	48.579	55.998	70.052	48	34	49	45	24	21	17	14	21	40	32	38	7	6	2	3
Lüksemburg	20.089	25.234	8	12	7	8	15	18	70	62
Macaristan	..	2.677	5.546	7.894	..	37	62	44	..	2	9	13	..	61	26	41	..	0	3	3
Polonya	2.018	3.200	10.395	11.170	12	11	55	36	59	57	24	36	24	28	19	24	5	4	3	3
Portekiz	1.892	5.054	8.369	11.703	61	70	63	59	25	16	17	20	13	13	16	19	1	1	4	2
Yunanistan	3.848	6.514	19.181	24.204	45	40	48	44	24	5	41	45	31	55	9	10	0	0	1	1
EPB Ülkeleri	144.678	299.031	469.190	572.936	30	33	33	32	30	24	22	21	37	36	36	39	3	7	10	9
Türkiye	596	7.882	20.177	18.989	55	41	38	70	45	12	15	12	0	47	46	16	1	..	2	3

Kaynak: World Bank, **World Development Indicators** verileri

Tablo: 39 Türkiye ve Bazı AB Ülkelerinde Ticari Hizmetler İthalatı ve Sektörel Dağılımı (1980-2003)

Ülkeler	Ticari Hizmetler İthalatı (Milyon \$)				Seyahat Hizmetleri (%)				Taşımacılık Hizmetleri (%)				Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hiz. (%)				Sigorta ve Finans Hiz. (%)			
	1980	1990	2000	2003	1980	1990	2000	2003	1980	1990	2000	2003	1980	1990	2000	2003	1980	1990	2000	2003
Avusturya	5.685	14.1034	29.573	41.298	55	55	29	28	14	8	10	11	26	32	54	54	5	5	7	6
Almanya	40.742	83.338	135.810	171.722	43	47	39	38	26	21	19	21	31	32	40	37	1	1	2	3
Belçika	12.389	25.924	41.444	..	27	21	25	..	31	23	20	..	37	41	34	..	5	15	21	..
Çek Cum.	5.364	7.239	24	27	13	17	54	47	9	10
Danimarka	0	10.106	21.063	28.254	..	37	22	24	..	38	44	43	..	24	33	34	..	2
Finlandiya	2.488	7.432	8.323	10.217	24	37	22	24	40	26	31	30	33	35	46	45	2	2	0	1
Fransa	31.048	59.560	59.936	83.716	19	21	30	28	29	29	30	26	46	31	37	41	5	19	3	5
Hollanda	17.772	28.995	49.939	65.176	27	25	24	22	45	38	26	23	26	36	47	50	2	1	3	4
İngiltere	25.223	44.713	96.279	118.318	25	41	40	40	53	33	25	24	22	23	30	30	..	2	5	6
İrlanda	1.569	5.145	31.212	52.237	37	23	8	9	45	24	8	4	15	51	75	77	3	2	9	11
İspanya	5.393	15.197	30.949	45.615	23	28	18	18	41	31	26	24	30	35	50	50	6	6	6	7
İsveç	6.952	16.959	23.367	28.647	32	37	34	29	36	23	16	16	27	32	46	52	4	8	4	3
İtalya	15.699	46.602	54.632	73.318	12	22	29	28	45	24	24	22	29	44	44	47	14	10	3	4
Lüksemburg	13.543	16.458	10	15	6	4	25	26	59	56
Macaristan	..	2.264	4.443	8.043	..	26	31	25	..	9	16	17	..	64	46	52	..	1	7	6
Polonya	2.023	2.847	8.860	10.526	13	15	37	27	60	52	17	22	25	32	39	45	2	1	6	7
Portekiz	1.360	3.772	6.360	7.760	21	23	35	35	55	48	31	33	18	23	29	28	6	5	6	5
Yunanistan	1.276	2.756	10.918	10.731	24	40	42	23	46	34	37	52	23	21	18	20	7	5	3	5
EPB Ülkeleri	135.420	292.825	472.642	578.250	29	32	29	27	33	25	21	21	33	35	43	46	4	8	7	7
Türkiye	466	2.794	8.532	7.769	22	19	20	27	62	32	29	35	11	49	39	25	5	..	12	13

Kaynak: World Bank. World Development Indicators verileri

Türkiye ile AB arasında hizmetlerin ve kişilerin serbest dolaşımı tam olarak sağlanırsa, Türkiye düşük işgücü maliyetleri ve genç nüfusun çokluğunun da etkisiyle emek yoğun hizmet sektörlerinde önemli kazançlar elde edebilir. Bilgi ve teknoloji yoğun hizmetler AB'nin hizmetler ihracatında önemli yer tutarken, Türkiye'de bu oran AB'nin gerisindedir. Bilgi ve teknoloji yoğun hizmetlerin hizmetler ticaretinde artan payı da göz önüne alındığında, Türkiye'nin sadece seyahat hizmetleri ile hizmetlerin serbestleşmesinden fayda görmesi zorlaşmaktadır. Bu nedenle AB ile Türkiye arasında kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımı seyahat hizmetleri dışındaki sektörler Türkiye'ye önemli maliyetler getirecektir.

Türkiye, kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımının muhtemel etkilerini hesaplamak için alt sektörler temelinde durum tespiti yapmalıdır. Türkiye, üyelik müzakerelerindeki stratejisini, ayrıntılı çalışmalardan elde edilecek sonuçlara göre belirlemeli, nitelikli işgücü yetiştirmeye yönelik eğitim politikalarına daha fazla ağırlık vermeli, bilgi ve teknoloji yoğun hizmet sektörlerinde işgücü maliyetlerinin düşüklüğünü kullanarak karşılaştırmalı üstünlük elde etmeye yönelmelidir. Bu politika, Türkiye'nin, AB'ye üyeliğinden maksimum faydaya ulaşmanın yanı sıra uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesinde daha fazla kazanç elde etmesini sağlayacaktır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ULUSLARARASI HİZMETLER TİCARETİNİN SERBESTLEŞTİRİLMESİNİN TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu, uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesi durumunda, Türkiye'nin ekonomik büyüme, istihdam, milli gelir ve refah, verimlilik, cari işlemler dengesi, teknolojik yenilikler ile diğer ekonomik ve sosyal değişkenler açısından nasıl etkileneceğidir.

2. Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Türkiye'nin uluslararası hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeks değerlerini belirlemek, bu değerlere bakarak uluslararası hizmetler ticaretinde serbestleşmenin muhtemel etkilerini analiz etmektir. Uluslararası hizmetler ticaretinde serbestleşmesinin küresel etkilerini daha iyi anlamak için Türkiye'nin yanı sıra diğer ülkelerin de açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeks değerleri hesaplanmıştır. Böylece serbestleşmeden hangi ülke gruplarının kazançlı çıkacağı da tahmin edilmiştir.

3. Araştırma Yöntemi

Araştırma yöntemi, Türkiye ve diğer ülkelerin 1990-2003 dönemindeki uluslararası hizmetler ticareti verilerinden hesaplanan açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeks değerlerine dayanmaktadır. Bu değerlerin karşılaştırmalı üstünlük için eşik kabul edilen değerleri aşp aşmadığı, hesaplanan değerlerin eşik değerlere uzaklığı ve bu değerlerin eğilimlerine bakarak, uluslararası hizmetler ticaretinde serbestleşmenin Türkiye'ye muhtemel etkileri dolaylı olarak tahmin edilmiştir.

4. Araştırma Modeli

Karşılaştırmalı üstünlükler konusunda temel iki yaklaşım bulunmaktadır. Birinci yaklaşımda David Ricardo karşılaştırmalı üstünlüklerin ülkeler arasındaki teknoloji farklılığından kaynaklandığını varsaymaktadır. Ricardian teori, karşılaştırmalı üstünlüğü maliyet ve teknolojik farklılık ile açıklamaktadır⁴³⁴. Diğer yaklaşım olan H-O Teorisi'ne göre, ülkeler arasında teknoloji aynı olup, karşılaştırmalı üstünlükler ülkeler arasında faktör fiyatlarındaki farklılıklardan kaynaklanmaktadır⁴³⁵. Heckscher-Ohlin-Samuelson (H-O-S) Teorisi de karşılaştırmalı üstünlüğün ülkeler arasındaki faktör fiyatlarındaki farklılıklardan kaynaklandığını belirtmektedir⁴³⁶.

Bela Balassa ise Ricardo'nun yaklaşımı olan karşılaştırmalı üstünlükleri ölçmenin ve H-O Teorisi'ni test etmenin bazı zorluklar olduğunu belirtmiştir⁴³⁷. Bu zorlukların başında dışa kapalı ve kendi kaynakları ile yetinmeye çalışan ülkelerde nispi fiyatların gözlemlenemeyeceği ve gerçekleri yansıtmayacağı gelmektedir. Balassa, bu eksiklik ve zorluklardan yola çıkarak, "Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (AKÜ): Revealed Comparative Advantages (RCA)" i geliştirmiştir. Aslında iktisat yazınında

⁴³⁴ Siegfried Bender and Kui-Wai Li, "The Changing Trade and Revealed Comparative Advantages of Asian and Latin American Manufacture Export", **Economic Growth Center Discussion Paper**. No: 843, (2002), s. 1.

⁴³⁵ Ayrıntılı bilgi için bakınız. Karluk, **Uluslararası Ekonomi...** , s. 34-39

⁴³⁶ Bender and Li, **A. g. e.** , s. 1.

⁴³⁷ Utku Utkulu and Dilek Seymen, "Revealed Comparative Advantage and Competitiveness: Evidence for Turkey vis-a-vis the EU/15", Paper presented at the European Trade Study Group 6th Annual Conference, ETSG 2004 (Nottingham, September 2004), s. 8

açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükleri ampirik olarak ilk belirleyen Liesner'dir⁴³⁸. Buna karşılık bu kavrama ün kazandıran Balassa (1965) olmuştur.

Balassa (1965) tarafından ilk açıklanan RCA endeksi zamanla revize edilerek, değiştirilmiştir. Balassa'nın RCA endeksine ek olarak, alternatif RCA endeksleri hesaplanmıştır. Bunlardan en önemlisi (bu çalışmada da kullanılan) T. L. Vollrath (1991) tarafından hesaplanan RCA endeksi'dir. Diğerleri ise Hillman (1980), A. J. Yeats (1985), S. Marchese ve Nadal de Simone (1989), B. Dalum ve diğerleri (1998), Proudman ve Redding (2000), De Benedicts ve Tamberi (2001), J. Hinloopen ve C. Van Marrewijk (2001)'dir. Yapılan bu çalışmalar Balassa Endeksi'nin eksik taraflarını giderirken, söz konusu endeksi geliştirmiştir.

Balassa tarafından geliştirilen ilk endeks,

$$RCA1_j = (X_j / X) / (X_j^a / X^a) \quad (1)$$

şeklinde formüle edilmiştir. Formülde X ülkenin toplam ihracatını, X_j ise ülkenin j sektöründeki ihracatını ifade etmektedir. Formülün paydasındaki değerlerden X^a Ortak Pazar ülkelerinin toplam ihracatını gösterirken, X_j^a ise söz konusu ülkelerin j sektöründeki ihracatını göstermektedir. RCA_j ise ülkenin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeks değeridir. Bu Endeks, Balassa tarafından tekrar geliştirilmiştir. Geliştirilen eşitlikler;

$$RCA2 = (X_j / X) / (X_j^w / X^w) \quad (2)$$

$$RCA3 = (X_j / X) / (M_j / M) \quad (3)$$

şeklindedir.

Balassa sonradan RCA3'ün karşılaştırmalı üstünlük için iyi bir gösterge olmadığını ifade etmiştir⁴³⁹. (2) No'lu eşitlikte, X_j^w j sektöründe dünya ihracatını, X^w

⁴³⁸ Sübidey Togan, **1980'li Yıllarda Türk Dış Ticaret Rejimi Ve Dış Ticaretin Liberalizasyonu** (Türk Eximbank Araştırma Dizisi 1, Ankara: Türkiye İhracat Kredi Bankası Yayınları, 1993), s. 262.

⁴³⁹ Togan, **A. g. e.**, s. 263.

ise toplam dünya ihracatını göstermektedir. (3) No'lu eşitlikte ise M_j ülkenin j sektöründeki ithalatını, M ise ülkenin toplam ithalatıdır.

Balassa'nın geliştirildiği formüllerden (2) No'lu eşitlik karşılaştırmalı üstünlüğü en iyi yansıtan formüldür. (2) No'lu eşitlikte $RCA2 > 1$ ise, ülke söz konusu sektörde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. $RCA2 < 1$ ise, ülkenin söz konusu sektörde karşılaştırmalı dezavantaja sahip olduğu kabul edilir. $RCA2$ değerleri sadece sıfırın üstünde değerler olduğu için Balassa Endeksi'nin asimetri sorunu vardır.

Balassa'nın tanımladığı RCA endeksi (Balassa Endeksi), bir ülkenin dış ticaretteki karşılaştırmalı üstünlüğünü o ülkenin ticaret sonrası verilerine dayanarak açıklamaktadır. Bu nedenle endeks, nispi fiyatların olduğu kadar, fiyat dışı faktörlerin de etkisini yansıtmaktadır⁴⁴⁰. Bu yaklaşım geçmiş yılların ticaret verileri ve oluşumlarına göre, ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüklerini hesaplamaktadır.

Balassa Endeksi, ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğünün altında yatan nedenleri araştırmaktan çok ülkenin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğünün olup olmadığını açıklamaya çalışmaktadır. Balassa Endeksi'nin bazı zayıf yanları olmasına karşılık, sınırlı olsa da karşılaştırmalı üstünlükleri açıklamaktadır.

Vollrath (1991) bir ülkenin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü açıklamak için üç endeks ileri sürmüştür . Bunlar Nisbi Ticaret Üstünlüğü (RTA), Nisbi İhracat Üstünlüğü Logaritması (lnRXA) ve Açıklanmış Rekabetçilik'tir (RC).

Vollrath (1991)'in ileri sürdüğü RCA endeksleri ;

$$RCA4 = RTA = RXA_j - RMA_j \quad (4)$$

$$RXA_j = (X_j / X) / (X_j^r / X^r) \quad (4a)$$

$$RMA_j = (M_j / M) / (M_j^r / M^r) \quad (4b)$$

$$RCA5 = \ln RXA = \ln(RXA_j) \quad (5)$$

$$RCA6 = RC = \ln(RXA_j) - \ln(RMA_j) \quad (6)$$

şeklinde formüle edilmiştir.

⁴⁴⁰ Gonca Konyalı ve Pınar Narin Emirhan, "Türk Cam Sanayi ve Seramik Sanayinin Avrupa Birliği Piyasasındaki Ticaret Yapısı ve İhracat Performansı", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**. 2004/ 2, (2004), s. 35.

Vollrath (1991)'ın RCA endeksinde, X_j^r j sektöründeki dünya ihracatından söz konusu ülkenin j sektörü ihracatının çıkartılmasıyla elde edilen değeri ifade ederken, X^r ise toplam dünya ihracatından söz konusu ülke ihracatının çıkartılması ile bulunan değerdir. RCA5 ve RCA6 orijine göre simetrik olup, bu endeksler asimetri sonunu aşmıştır. Vollrath söz konusu endeksler arasında en uygun endeksin RCA5 olduğunu ifade etmektedir⁴⁴¹. (4), (5) ve (6) No'lu endekslerde **pozitif değerler, karşılaştırmalı/rekabetçi üstünlüğü** belirtmektedir. Buna karşılık **negatif değerler** ise **karşılaştırmalı/rekabetçi dezavantajı** göstermektedir.

Vollrath'ın (4a) ve (4b)'daki eşitliğinin Balassa'nın (2) ve (3) No'lu eşitliklerden temel farkı, eşitliğin paydasındaki değerden söz konusu ülkeye ait tutarların çıkartılmasıyla, çifte hesaplamanın ortadan kaldırılmış olmasıdır. Vollrath (1991)'ın RCA endekslerinde sorun, endeks hesaplamalarında kullanılan verilerin hükümet müdahaleleriyle bozulabilmesidir. Fertö ve Hubbard (2003) nominal yardım katsayısını, Greenaway ve Milner (1993) ise RCA'da fiyat temelli ölçütleri kullanarak hükümet müdahalelerinin neden olduğu çarpıklığı ortadan kaldırmaya çalışmışlardır⁴⁴².

Vollrath'ın ileri sürdüğü alternatif endeksler RCA endeksinin küresel temelde ölçülmesini sağlamaktadır. Bunun yanı sıra 6 No'lu eşitlikte endeks, hem ihracat hem de ithalatı aldığı için daha kapsamlıdır. RCA endeksi ticaretin serbestleştirilmesi ve genişlemesinin olumlu etkileri dolaylı olarak ölçülebilmektedir⁴⁴³.

Bu Çalışma'da uluslararası hizmetler ticaretinin bölgesel ve/veya küresel olarak serbestleşmesinin etkilerini ölçmek için Balassa'nın RCA2 ile Vollrath'ın RCA5 ve RCA6 endeksleri hesaplanmıştır. Türkiye ile AB arasında hizmetlerin serbest dolaşımının Türkiye'ye etkilerini değerlendirmek için RCA2 değerleri esas alınmıştır. Uluslararası hizmetler ticaretinin küresel olarak serbestleşmesinin etkilerini değerlendirmek için RCA5 ve RCA6 değerlerine bakılmıştır. Burada Türkiye'nin yanı sıra diğer ülkelerin RCA endeks değerleri ve bu değerlerin zaman içindeki eğilimleri de önemlidir. Diğer ülkelerin hizmetler ihracatı yapılarının Türkiye'ye benzeyip benzemediği, zaman içinde aynı yönde gelişim gösterip göstermediği uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin Türkiye'ye etkilerine yansiyacaktır. Sonuçta

⁴⁴¹ Togan, A. g. e. , s. 263.

⁴⁴² Utkulu and Seymen, A. g. e. , s. 6.

⁴⁴³ Bender and Li, A. g. e. , s. 9.

RCA2, RCA5 ve RCA6 endeks değerleri uluslararası hizmetler ticaretindeki muhtemel serbestleşmenin Türkiye ve diğer ülkelere etkileri hakkında fikir vermektedir.

3.2. Örnek Büyüklüğünün Belirlenmesi

Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksinde bölgesel ve küresel değerlendirme için sadece Türkiye'ye ait endeks değerleri yeterli değildir. Dolayısıyla Türkiye'nin yanı sıra başka ülkelerinde RCA değerleri hesaplanmıştır. Örnek büyüklüğünü oluşturan bu ülkeler seçilirken, söz konusu ülkelerin Türkiye'nin komşusu olmaları ve farklı gelir grupları ile kıtalardan olmalarına dikkat edilmiştir. Diğer kriterler ise ülkelerin uluslararası hizmetler ticaretinde ilk sıralarda yer almaları ve Türkiye gibi GYÜ olmalarıdır. Bölgesel değerlendirmede AB ülkelerinin tamamının endeks değerleri hesaplanmıştır. Ayrıca AB ortalamasına yakın olması bakımından Ekonomik ve Parasal Birlik (EPB) ülkelerinin endeks değerleri de ayrıca ele alınmıştır.

3.3. Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada kullanılan veriler, Dünya Bankası'nın küresel ekonomi ile ilgili bilgileri tuttuğu "World Development Indicators" adlı veritabanından elde edilmiş olup, 1990-2003 yıllarını kapsamaktadır. Uruguay Turu'ndan sonraki yılların tercihinde bazı serbestleşmelerin etkilerini göre bilmek yatmaktadır. Diğer bir neden söz konusu dönemde yaşanan ekonomik krizlerin hizmetler ticaretine etkilerini görebilmektir. Bazı veriler doğrudan alınırken, bazıları ise çeşitli hesaplamalar yapıldıktan sonra elde edilmiştir. "World Development Indicators" adlı veritabanından doğrudan alınan veriler, çalışmanın Ek kısmında yer almaktadır.

4. Araştırmanın Değerlendirilmesi

Bu analizde veri kaynağının uluslararası hizmetler ticareti ile ilgili yaptığı sınıflandırma, bazı alt sektörlerde ayrıntılı bir değerlendirme yapmayı sınırlandırmaktadır. Sadece seyahat hizmetleri nispeten taşımacılık hizmetlerinde ayrıntılı değerlendirme yapılmıştır. Balassa Endeksi'nin yetersiz ve eksik olduğu taraflardaki açığı gidermek ve küresel temelde daha iyi karşılaştırma yapmak için Vollrath (1991)'ın RCA endekslerine yer verilmiştir. Endekslerde bazı eksiklik ve zayıf yönler olsa da bu, yöntemin doğruluğunda genel olarak çok önemli bir değişiklik yaratmamaktadır.

RCA2, RCA5 ve RCA6 değerlerinin yanı sıra bu değerlerin zaman içinde gelişiminin yönü de önemlidir. Değerlerin zaman (t) içindeki gelişimlerini göstermekte olan $RCA_j = \alpha_j + \beta_j t$ modelinde, en küçük kareler yöntemi ile hesaplanan β katsayısı negatif (-) ise, RCA değerindeki azalmayı, pozitif (+) ise RCA değerindeki artmayı göstermektedir. Türkiye'nin hesaplanan RCA2, RCA5 ve RCA6 endeks değerleri ve eğilimleri grafiklerle verilirken, diğer ülkelerin hesaplanan RCA2, RCA5 ve RCA6 endeks değerleri ilgili başlıklardaki Tablolarda yer almaktadır.

5. Verilerin Analizi ve Yorumu

Türkiye genel olarak uluslararası hizmetler ticaretinde uzmanlaşmış görünmesine karşılık, alt sektörler itibariyle uzmanlaşmamış olduğu sektörler de vardır. Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğün bulunduğu sektörlerin başında seyahat hizmetleri özellikle turizm gelmektedir. Bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler ticaretindeki açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük 2002 yılından sonra kaybedilmiştir. Bu gelişmede, 2000 ve 2001 yıllarında ekonomide yaşanan istikrarsızlıkların devam eden etkilerinin de rolü vardır. Turizmde ise, kriz dönemlerinde fiyat avantajının da etkisiyle açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük artmıştır.

5.1. Uluslararası Hizmetler Ticareti

RCA2, RCA5 ve RCA6 değerleri dikkate alındığında, Türkiye'nin uluslararası hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu görülmektedir. Türkiye için sadece ülke verilerini dikkate alan RCA2 ile küresel verileri de analize katan RCA5 ve RCA6 değerleri farklı olabilmektedir.

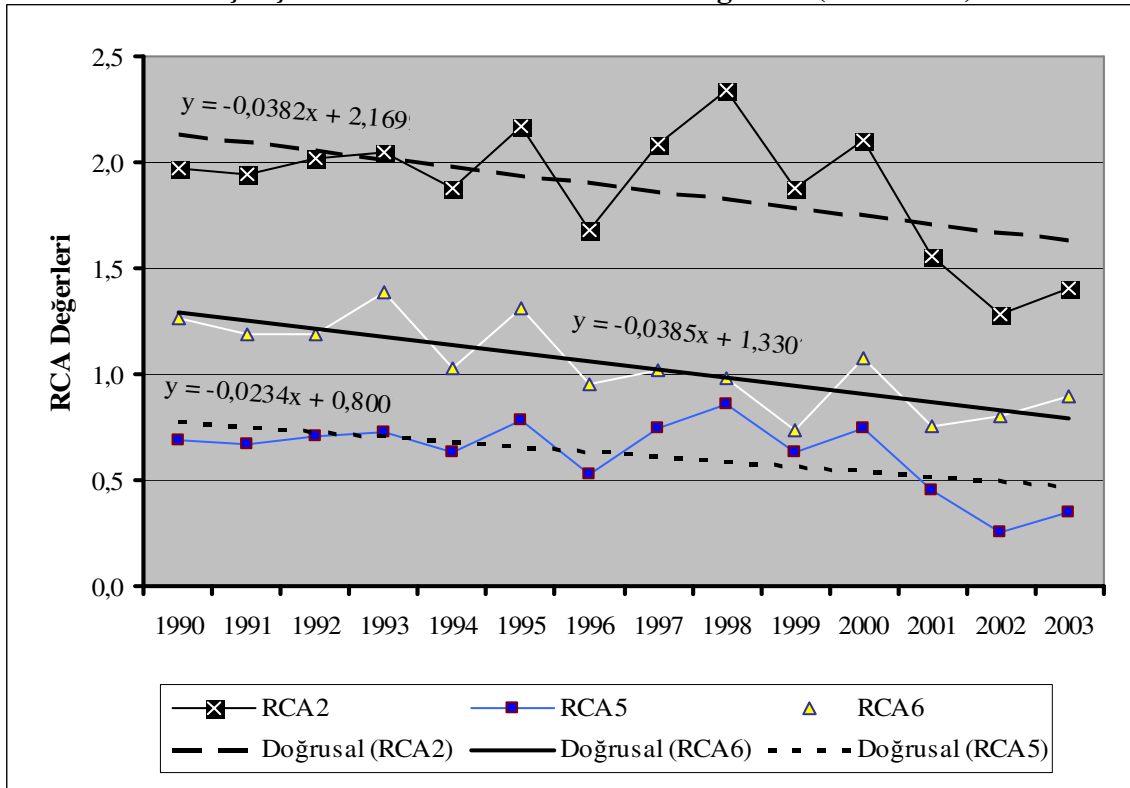
Türkiye'nin hesaplanan RCA2 değerleri 1'den büyük olduğu için uluslararası hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük söz konusudur. Türkiye'nin RCA2 değerleri, Şekil: 6 ve Tablo: 40'da görüldüğü gibi 1990-2000 döneminde genelde artarken, 2001-2003 döneminde ise azalmaktadır. Şekil: 6'da görüldüğü gibi 1990-2003 döneminde β katsayısı -0.382 olduğu için Türkiye'nin RCA2 değerlerinde azalma eğilimi söz konusudur.

Şekil: 6 ile Tablo: 41 ve 42'de görüldüğü gibi 1990-2003 döneminde RCA5 ve RCA6 değerleri pozitif olduğu için Türkiye uluslararası hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. 1990-2003 dönemine genel olarak bakıldığında β katsayısı -0.0234 olduğu için Türkiye'nin RCA5 değerlerinde azalma eğilimi vardır. Türkiye'nin RCA6 değerlerinde ise β katsayısı -0.0385 olduğu için azalma eğilimi söz konusudur. Bu azalma, Tablo: 42'de de görüldüğü gibi yaşanan ekonomik krizlerin etkisiyle 2001 ve 2002 yıllarında daha dikkat çekicidir.

Türkiye'nin RCA5 değeri 2003 yılında 0.347 olup, sıfıra oldukça yakındır. 2003 yılında bazı ülkelerin RCA5 değerleri eksik olduğu için 2002 yılına göre değerlendirme yapılmaktadır. 2002 yılında Türkiye'nin hesaplanan RCA5 değeri 0.254'tür. Bu değer başta Yunanistan (1.234) olmak üzere Mısır (1.117), Fas (0.515), ABD (0.354) gibi ülkelerin değerlerinin gerisindedir. Buna karşılık Türkiye'nin RCA5 değeri İrlanda, Norveç, Fransa, Malezya, Arjantin Venezuela gibi ülkelerin üstündedir.

Tablo: 41 ve 42'ye bakıldığında ABD ve İngiltere gibi gelişmiş ve serbestleşme konusunda ısrar eden ülkelerin uluslararası hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu görülmektedir. GYÜ'lerin ise önemli bir kısmının uluslararası hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü yoktur. Türkiye'nin RCA5 ve RCA6 değerleri ise eşik değerlere yakındır.

Şekil: 6 Uluslararası Hizmetler Ticaretinde Türkiye'nin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Değerleri (1990-2003)

Türkiye'nin uluslararası hizmetler ticaretinde seyahat hizmetleri ağırlıkta olup, bu sektördeki açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük nettir. 2003 yılında bölgesel ve küresel temelde endeks değerleri hesaplanan ülkelerin arasındaki sıralamada Türkiye ortanın üstünde yer almaktadır. Taşımacılık hizmetlerinde ise açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük 2003 yılında kaybedilmiş, diğer yıllardaki değerler az da olsa eşik değerin üstündedir. Bu durum serbestleşmenin sonuçları açısından kısa ve orta vadede belirsizlik yaratsa da uzun vadede belirsizlik ortadan kaldırmaktadır. Taşımacılık hizmetleri ticaretindeki RCA2 ve RCA5 değerlerindeki artış eğilimi uzun vadede karşılaştırmalı üstünlüğün elde edileceğini göstermektedir.

Türkiye ile AB arasında hizmetlerin serbest dolaşımının sağlanması durumundaki yorumlar RCA2'ye göre yapılmaktadır. AB ile Türkiye arasında hizmetlerin serbest dolaşımında Türkiye genel olarak hizmetler ihracatında karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu için kazançlı çıkabilecektir. Fakat karşılaştırmalı

üstünlüğün düzeyi giderek gerilemektedir. Türkiye ve AB ele aldığı 2003 yılında Türkiye'nin RCA2 değeri, karşılaştırmalı dezavantaja sahip ülkelerden hemen önce gelmektedir. 2003 yılında tüm ülkelerin verileri olmadığı için 2002 yılına göre yorum yapıldığında, Türkiye başta Yunanistan olmak üzere Lüksemburg, Danimarka, İspanya, Avusturya gibi ülkelerin gerisinde kalırken, Almanya, Finlandiya, Çek Cumhuriyeti, Slovakya, Macaristan, Hollanda, İrlanda, Portekiz, İsveç, Litvanya gibi ülkelerin önünde yer almaktadır. Bunların da ötesinde Türkiye'nin 2002 yılı RCA2 değeri 1.287 olup, 2003 yılındaki değerinde gerisindedir. 2002 yılından 2003 yılına bir artış gözlenmesine rağmen, 1990-2003 döneminde Türkiye'nin RCA2 değerinde genel eğilim azalma yönündedir.

Sonuçta her üç RCA değerindeki (RCA2, RCA5 ve RCA6) gelişmeler, Türkiye'nin uluslararası hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu göstermekte fakat bu üstünlüğün giderek zayıfladığını işaret etmektedir. Türkiye'nin RCA5 ve RCA6 değerlerinin eşik değerlere yakın ve azalma eğiliminde olması kısa ve orta vadede uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinde Türkiye'nin ekonomik ve sosyal açılardan olumsuz şekilde etkileneceğini güçlendirmektedir. Uzun vadede ise belirsizlikler devam etmektedir. Bu noktada Türkiye'nin alacağı tedbirler belirsizliği ortadan kaldıracaktır. Türkiye'nin uluslararası hizmetler ticaretindeki ağırlığı büyük ölçüde seyahat hizmetlerine dayanmaktadır. Seyahat hizmetleri (turizm) ticaretinin gelişimi ekonomik, sosyal ve siyasal yapıdaki gelişmelere karşı oldukça hassastır. Bu alanlardaki herhangi bir olumsuzluk Türkiye'nin turizm gelirlerini önemli miktarda düşürecektir.

Uluslararası hizmetler ticaretinin küresel ve bölgesel olarak serbestleştirilmesi sonucunda elde edilecek kazanç ve kayıplarda Türkiye'nin yanı sıra diğer ülkelerin RCA değerleri de önemlidir. Uluslararası hizmetler ticaretindeki serbestleşmeden genel olarak RCA değerleri eşik değerlerin üzerinde olan ülkelerin lehine olacaktır.

Türkiye'nin uluslararası hizmetler ticaretindeki serbestleşmeden elde edeceği kazançları sürekli kılabilme ve söz konusu serbestleşmeden olumsuz yönde etkilenmemek; ülke ekonomisinin içsel ve dışsal ekonomik, sosyal ve siyasal istikrarsızlıklara karşı direncini arttırabilme için sadece turizm gelirlerine bağlı kalmaması gerekmektedir. Bu nedenle Türkiye'nin bilgi ve teknoloji yoğun hizmetlerde

karşılaştırmalı üstünlük elde etmeye yönelik politikaları etkin şekilde uygulaması önemlidir.

Türkiye'nin hizmet alt sektörlerindeki karşılaştırmalı üstünlükleri/dezavantajları, serbestleşmenin alt sektörler temelinde Türkiye'ye etkileri takip eden başlıklarda incelenmektedir. Verilerin alındığı Dünya Bankası'nın yaptığı sınıflandırma doğrultusunda ticari hizmetler ticareti ve onun alt sektörlerini oluşturan seyahat hizmetleri, taşımacılık hizmetleri, bilgisayar, iletişim ve diğer ilgili hizmetler ile sigorta ve finansal hizmetler ele alınmaktadır.

Tablo: 40 Türkiye ve AB Ülkelerinin Uluslararası Hizmetler Ticaretinde RCA2 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	1.974	1.942	2.015	2.051	1.879	2.169	1.681	2.084	2.337	1.873	2.101	1.561	1.287	1.41
Almanya	0.736	0.666	0.675	0.675	0.642	0.667	0.678	0.683	0.645	0.636	0.648	0.643	0.686	0.692
Avusturya	1.794	1.874	1.873	1.891	1.857	1.861	1.89	1.673	1.54	1.552	1.613	1.589	1.527	1.597
Belçika	1.003	1.058	1.082	1.133	1.235	0.928	0.889	0.944	0.96	1.128	1.256	1.229
Çek Cum.	1.162	1.201	1.2	1.317	1.169	1.089	1.002	0.938	0.834	0.73	0.672
Danimarka	1.323	1.384	1.284	1.208	1.223	1.198	1.228	1.108	1.171	1.434	1.675	1.682	1.632	1.672
Estonya	0.426	0.616	0.881	1.492	1.848	1.773	1.69	1.758	1.533	1.568	1.535	1.595
Finlandiya	0.737	0.731	0.797	0.75	0.757	0.779	0.73	0.679	0.638	0.639	0.591	0.574	0.596	0.641
Fransa	1.459	1.477	1.551	1.542	1.255	1.203	1.136	1.096	1.066	1.041	1.068	1.062	1.043	1.069
GKRY	3.429	3.29	3.624	3.528	3.599	4.083	3.856	4.017	4.322	4.544
Hollanda	0.899	0.966	1.07	1.052	1.046	0.964	0.966	1.035	0.987	0.97	0.972	0.972	1	..
İngiltere	1.17	1.136	1.24	1.196	1.214	1.227	1.239	1.276	1.369	1.44	1.458	1.442	1.498	1.606
İrlanda	0.63	0.642	0.609	0.536	0.537	0.494	0.494	0.471	1.067	0.888	0.99	1.105	1.173	..
İspanya	1.658	1.577	1.653	1.571	1.539	1.523	1.486	1.431	1.464	1.526	1.559	1.584	1.576	1.595
İsveç	0.95	1.026	1.107	0.939	0.873	0.801	0.805	0.844	0.81	0.88	0.904	1.04	1.06	1.13
İtalya	1.125	1.055	1.222	1.117	1.058	1.039	1.006	1.059	1.019	0.923	0.917	0.887	0.883	0.929
Letonya	0.355	0.785	1.493	1.593	2.101	1.75	1.689	1.661	1.765	1.652	1.522	1.569
Litvanya	0.152	0.403	0.647	0.924	0.961	1.04	1.219	1.021	0.911	0.917	0.968
Lüksemburg	2.692	2.885	2.938	2.784	2.985	3.36	3.148	3.091	3.333
Macaristan	1.381	1.116	1.424	1.314	1.252	1.291	1.306	1.118	0.882	0.799	0.802	0.839	0.777	0.756
Malta	1.88	1.814	1.717	1.837	1.821	1.721	1.799	1.904	1.827	1.746	1.518	1.695	1.578	1.636
Polonya	0.933	0.993	1.17	1.008	1.379	1.656	1.361	1.182	1.156	0.977	1.105	0.903	0.827	0.764
Portekiz	1.067	1.043	0.998	1.407	1.268	1.271	1.173	1.204	1.212	1.202	1.246	1.241	1.236	..
Slovakya	1.208	1.179	1.052	0.894	0.875	0.823	0.719	0.771	..	0.757	0.632
Slovenya	0.755	0.883	1.029	0.98	0.989	0.949	0.868	0.844	0.868	0.825	0.85	0.867
Yunanistan	2.13	2.231	2.348	2.419	2.513	2.318	2.092	1.892	0	2.904	3.305	3.314	3.407	3.457
EPB Ülkeleri	1.106	1.083	1.148	1.134	1.067	1.018	1.001	1.003	0.971	1.003	1.043	1.035	1.046	1.082

Tablo: 41 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Uluslararası Hizmetler Ticaretinde RCA5 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	0.685	0.668	0.706	0.724	0.635	0.781	0.524	0.742	0.859	0.633	0.749	0.449	0.254	0.347
ABD	0.315	0.328	0.356	0.335	0.336	0.344	0.342	0.309	0.313	0.35	0.344	0.321	0.354	..
Almanya	-0.335	-0.446	-0.428	-0.426	-0.479	-0.441	-0.421	-0.411	-0.474	-0.488	-0.465	-0.476	-0.407	-0.399
Arjantin	-0.195	-0.223	-0.032	-0.121	-0.178	-0.267	-0.292	-0.336	-0.318	-0.24	-0.268	-0.384	-0.689	-0.513
Bangladeş	0.045	0.011	-0.016	-0.179	-0.067	-0.166	-0.424	-0.417	-0.535	-0.499	-0.496	-0.703	-0.537	-0.439
Brezilya	-0.719	-0.793	-0.756	-0.905	-0.792	-0.577	-0.893	-0.739	-0.465	-0.486	-0.318	-0.419	-0.471	-0.493
Bulgaristan	-0.51	-0.9	0.07	0.291	0.318	0.201	0.194	0.074	0.35	0.384	0.423	0.292	0.291	0.376
Çek Cum.	0.15	0.184	0.184	0.277	0.157	0.085	0.002	-0.064	-0.182	-0.316	-0.399
Çin	-0.866	-0.859	-0.742	-0.674	-0.55	-0.575	-0.547	-0.563	-0.616	-0.59	-0.64	-0.654	-0.7	-0.787
Endonezya	-0.864	-0.889	-0.853	-0.821	-0.711	-0.669	-0.605	-0.58	-0.869	-0.83	-0.925	-0.848	-0.691	-0.932
Fas	0.372	0.154	0.378	0.327	0.252	0.184	0.33	0.235	0.3	0.329	0.359	0.542	0.515	0.635
Fransa	0.408	0.421	0.474	0.465	0.242	0.197	0.135	0.097	0.068	0.043	0.069	0.064	0.044	0.07
G. Afrika	-0.49	-0.562	-0.53	-0.597	-0.512	-0.409	-0.358	-0.333	-0.294	-0.313	-0.398	-0.471	-0.498	-0.341
G. Kore	-0.446	-0.523	-0.52	-0.459	-0.336	-0.273	-0.314	-0.275	-0.276	-0.332	-0.336	-0.282	-0.38	-0.382
Hindistan	0.006	0.037	0.096	-0.131	-0.106	-0.144	-0.146	-0.003	0.182	0.27	0.347	0.459	0.413	0.399
İngiltere	0.167	0.136	0.228	0.189	0.206	0.217	0.228	0.260	0.337	0.391	0.403	0.391	0.432	0.505
İrlanda	-0.464	-0.446	-0.499	-0.626	-0.625	-0.709	-0.709	-0.757	0.065	-0.12	-0.01	0.102	0.162	..
Japonya	-0.469	-0.5	-0.469	-0.489	-0.463	-0.414	-0.342	-0.338	-0.368	-0.466	-0.431	-0.36	-0.389	-0.312
Malezya	-0.252	-0.208	-0.235	-0.249	-0.166	-0.142	-0.13	-0.138	-0.272	-0.335	-0.279	-0.263	-0.218	-0.345
Meksika	-0.148	-0.005	0.061	0.021	0.028	-0.033	-0.03	-0.052	-0.019	-0.066	-0.077	-0.094	-0.109	-0.133
Mısır	1.841	1.996	1.96	1.856	1.725	2.017	2.001	1.594	1.702	1.709	1.3	1.133	1.117	1.123
Nijerya	-0.957	-0.864	-0.987	-0.607	-1.711	-1.412	-1.561	-1.45	-0.942	-1.019
Norveç	0.297	0.31	0.256	0.257	0.226	0.198	0.107	0.161	0.27	0.189	0.089	0.078	0.109	0.145
Panama	0.155	0.04	-0.101	-0.139	-0.131	-0.047	0.024	-0.014	0.069	0.169	0.214	0.171	0.343	0.491
Romanya	-0.757	-0.434	-0.771	-0.475	-0.398	-0.271	-0.266	-0.329	-0.491	-0.434	-0.347	-0.325	-0.391	-0.339
Rusya	-1.006	-0.795	-0.461	-0.384	-0.367	-0.685	-0.896	-0.739	-0.649	-0.673
Senegal	0.56	0.433	0.558	0.484	0.447	0.507	0.301	0.349	0.36	0.297	0.378	0.302	0.341	..
Venezuela	-1.194	-1.039	-0.909	-0.941	-0.866	-0.923	-1.214	-1.374	-1.038	-1.253	-1.782	-1.458	-1.777	-1.822
Yunanistan	0.76	0.807	0.859	0.888	0.927	0.845	0.742	0.641	..	1.074	1.204	1.207	1.234	1.25

Tablo: 42 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Uluslararası Hizmetler Ticaretindeki RCA6 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	1.266	1.189	1.192	1.383	1.030	1.308	0.951	1.023	0.979	0.734	1.079	0.757	0.798	0.898
ABD	0.441	0.479	0.560	0.619	0.638	0.660	0.660	0.627	0.614	0.677	0.670	0.634	0.659	..
Almanya	-0.311	-0.316	-0.406	-0.482	-0.573	-0.545	-0.542	-0.534	-0.570	-0.598	-0.567	-0.590	-0.529	-0.532
Arjantin	-1.031	-0.703	-0.367	-0.402	-0.391	-0.569	-0.519	-0.482	-0.450	-0.484	-0.602	-0.775	-1.228	-0.914
Bangladeş	0.232	0.171	0.042	-0.084	-0.100	-0.289	-0.118	-0.211	-0.223	-0.244	-0.383	-0.384	-0.235	-0.236
Brezilya	-0.842	-0.831	-0.817	-0.995	-0.759	-0.567	-0.739	-0.636	-0.481	-0.547	-0.448	-0.552	-0.583	-0.673
Bulgaristan	0.457	-0.256	0.076	0.168	0.043	0.178	0.005	0.058	0.227	0.311	0.342	0.323	0.327	0.358
Çek Cum.	0.250	0.171	0.433	0.398	0.385	0.307	0.203	0.263	0.266	0.110	0.076
Çin	0.113	0.380	-0.059	0.049	-0.038	-0.355	-0.188	-0.363	-0.359	-0.348	-0.301	-0.285	-0.293	-0.276
Endonezya	-0.939	-0.875	-0.942	-1.001	-0.897	-0.834	-0.797	-0.863	-1.206	-1.260	-1.371	-1.298	-1.168	-1.414
Fas	0.555	0.378	0.585	0.495	0.390	0.387	0.568	0.478	0.499	0.556	0.640	0.724	0.662	0.748
Fransa	0.314	0.316	0.273	0.193	0.242	0.220	0.167	0.119	0.124	0.157	0.233	0.310	0.139	0.097
G. Afrika	-0.343	-0.390	-0.429	-0.517	-0.395	-0.267	-0.166	-0.148	-0.096	-0.213	-0.269	-0.273	-0.270	-0.222
G. Kore	-0.004	-0.057	-0.152	-0.134	-0.054	-0.057	-0.102	-0.091	-0.295	-0.222	-0.189	-0.207	-0.318	-0.305
Hindistan	-0.075	-0.147	-0.186	-0.209	-0.257	-0.285	-0.315	-0.197	-0.081	-0.025	-0.054	-0.052	0.327	0.539
İngiltere	0.286	0.238	0.272	0.260	0.210	0.246	0.246	0.267	0.277	0.279	0.260	0.275	0.308	0.303
İrlanda	-0.475	-0.485	-0.651	-0.728	-0.806	-0.951	-1.004	-1.073	-0.725	-0.706	-0.691	-0.600	-0.635	..
Japonya	-0.846	-0.853	-0.904	-0.903	-0.899	-0.829	-0.743	-0.729	-0.824	-0.859	-0.723	-0.629	-0.671	-0.557
Malezya	-0.362	-0.320	-0.361	-0.361	-0.220	-0.187	-0.151	-0.157	-0.348	-0.453	-0.377	-0.332	-0.295	-0.484
Meksika	-0.167	-0.006	0.078	0.030	0.041	-0.057	-0.061	-0.111	-0.044	-0.164	-0.188	-0.239	-0.279	-0.327
Mısır	0.958	1.085	0.885	0.836	0.764	0.966	0.964	0.730	0.796	0.815	0.601	0.547	0.544	0.540
Nijerya	-1.109	-1.148	-0.540	-0.755	-2.098	-2.051	-2.436	-1.962	-1.428	-1.164
Norveç	-0.124	-0.134	-0.117	-0.096	-0.142	-0.112	-0.137	-0.119	-0.007	-0.152	-0.304	-0.332	-0.328	-0.340
Panama	0.382	0.362	0.296	0.273	0.249	0.337	0.435	0.308	0.461	0.523	0.561	0.552	0.543	0.631
Romanya	0.214	0.058	-0.052	0.096	-0.051	0.017	0.057	0.000	-0.099	-0.114	0.012	0.137	0.137	0.199
Rusya	-0.774	-0.752	-0.508	-0.445	-0.534	-0.901	-1.161	-1.041	-0.934	-0.953
Senegal	-0.076	-0.163	-0.027	-0.067	0.017	0.060	0.166	0.160	0.156	0.170	0.227	0.221	0.221	..
Venezuela	-1.416	-1.166	-1.044	-1.177	-1.394	-1.254	-1.651	-1.357	-0.997	-1.419	-1.897	-1.483	-1.948	-2.122
Yunanistan	1.243	1.300	1.276	1.275	1.222	1.170	1.187	1.020	..	0.903	0.813	0.777	0.909	1.102

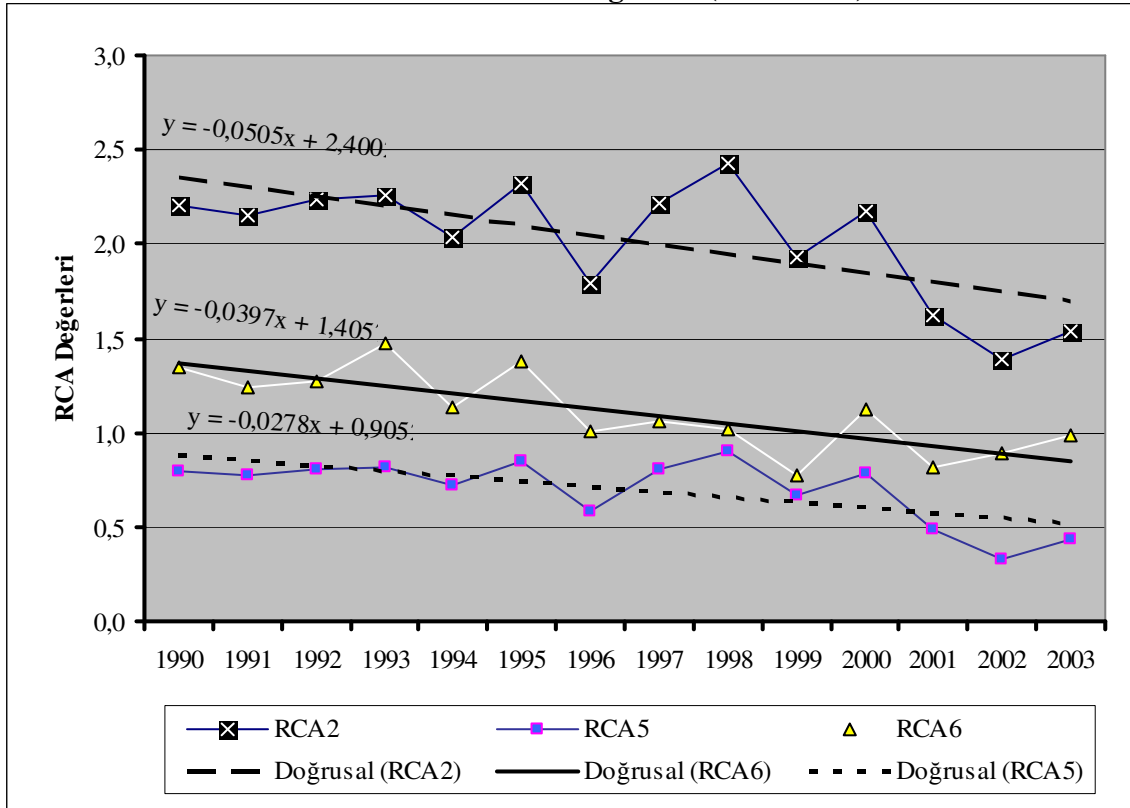
5.2.Ticari Hizmetler Ticareti

Uluslararası hizmetler ticaretinin içinde yer alan ticari hizmetler ticaretinde de Türkiye'nin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü vardır. Fakat ticari hizmetler ticaretindeki bu üstünlükte zaman içinde azalma eğilimi söz konusudur. Şekil: 7'de görüldüğü gibi RCA2, RCA5 ve RCA6 için β katsayısının sırasıyla -0.0505, -0.0278 ve -0.0397 gibi negatif değerler alması Türkiye ticari hizmetler ticaretindeki açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğünün giderek azaldığını göstermektedir.

Şekil: 7 ile Tablo: 43, 44 ve 45'de görüldüğü gibi Türkiye'nin ticari hizmetler ticaretindeki RCA değerleri uluslararası hizmetler ticaretindeki RCA değerlerine benzemekte ve aynı yönde gelişme göstermektedir⁴⁴⁴. Türkiye'nin ticari hizmetler ticaretindeki hesaplanan RCA2, RCA5 ve RCA6 endeks değerleri uluslararası hizmetler ticaretindeki endeks değerlerinden genelde büyüktür. Türkiye'nin ticari hizmetler ticaretindeki açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü büyük ölçüde seyahat hizmetleri ticaretinden kaynaklanmaktadır.

⁴⁴⁴ Uluslararası hizmetler ticaretinden kamu hizmetleri çıkartıldığında ticari hizmetler elde edilmektedir. Kamu hizmetleri ise Türkiye'nin hizmetler ihracat ve ithalatında çok fazla öneme sahip değildir. Dolayısıyla hizmetler ticareti ile ticari hizmetler ticaretinin değerleri birbirlerine oldukça yakındır.

Şekil: 7 Ticari Hizmetler Ticaretinde Türkiye'nin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Değerleri (1990-2003)

Tablo: 43 Türkiye ve AB Ülkelerinin Ticari Hizmetler Ticaretinde RCA2 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	2.205	2.151	2.236	2.255	2.041	2.322	1.79	2.218	2.432	1.93	2.169	1.625	1.392	1.533
Almanya	0.675	0.619	0.647	0.656	0.625	0.66	0.676	0.688	0.64	0.634	0.649	0.641	0.7	0.711
Avusturya	1.992	2.09	2.078	2.074	1.993	1.979	2.003	1.774	1.585	1.597	1.671	1.652	1.633	1.716
Belçika	1.069	1.121	1.139	1.179	1.268	0.951	0.912	0.974	0.969	1.145	1.281	1.256
Çek Cum.	1.282	1.302	1.28	1.4	1.239	1.119	1.028	0.968	0.869	0.786	0.731
Danimarka	1.492	1.569	1.442	1.336	1.329	1.283	1.31	1.19	1.227	1.497	1.751	1.766	1.773	1.827
Estonya	0.474	0.67	0.95	1.596	1.974	1.898	1.766	1.83	1.598	1.638	1.66	1.716
Finlandiya	0.822	0.815	0.88	0.82	0.817	0.832	0.778	0.722	0.662	0.66	0.611	0.597	0.638	0.692
Fransa	1.624	1.647	1.717	1.687	1.358	1.285	1.209	1.165	1.106	1.078	1.108	1.108	1.122	1.159
GKRY	3.422	3.155	3.59	3.442	3.566	4.051	3.822	3.945	4.154	4.391
Hollanda	0.993	1.065	1.179	1.144	1.115	1.012	1.018	1.084	1.009	0.988	0.996	0.998	1.058	..
İngiltere	1.268	1.228	1.341	1.282	1.289	1.288	1.304	1.346	1.41	1.48	1.501	1.486	1.597	1.718
İrlanda	0.683	0.694	0.651	0.567	0.564	0.511	0.515	0.495	1.102	0.917	1.023	1.151	1.264	..
İspanya	1.864	1.769	1.842	1.729	1.664	1.627	1.586	1.525	1.524	1.582	1.619	1.653	1.694	1.729
İsveç	1.058	1.138	1.223	1.021	0.934	0.85	0.853	0.894	0.835	0.908	0.933	1.081	1.139	1.222
İtalya	1.25	1.173	1.357	1.231	1.146	1.114	1.071	1.128	1.053	0.951	0.949	0.922	0.945	0.999
Letonya	0.399	0.867	1.619	1.715	2.254	1.868	1.762	1.727	1.815	1.708	1.631	1.693
Litvanya	0.17	0.441	0.695	0.981	1.02	1.077	1.263	1.061	0.948	0.988	1.05
Lüksemburg	2.83	3.026	3.094	2.866	3.074	3.475	3.271	3.323	3.61
Macaristan	1.456	1.182	1.514	1.429	1.338	1.379	1.392	1.191	0.917	0.827	0.828	0.871	0.834	0.817
Malta	2.049	1.978	1.887	2.001	1.953	1.82	1.903	2.004	1.875	1.793	1.561	1.748	1.675	1.745
Polonya	1.06	1.128	1.319	1.122	1.499	1.783	1.459	1.267	1.207	1.016	1.155	0.947	0.898	0.834
Portekiz	1.202	1.17	1.112	1.555	1.376	1.36	1.251	1.28	1.256	1.238	1.284	1.284	1.321	..
Slovakya	1.345	1.266	1.136	0.96	0.933	0.856	0.745	0.798	..	0.815	0.684
Slovenya	0.755	0.883	1.029	0.98	0.989	0.949	0.868	0.844	0.868	0.825	0.85	0.867
Yunanistan	2.403	2.506	2.629	2.674	2.728	2.485	2.233	2.018	0	3.023	3.444	3.468	3.682	3.764
EPB Ülkeleri	1.154	1.132	1.204	1.181	1.096	1.066	1.048	1.051	0.994	1.027	1.071	1.066	0.997	1.039

Tablo: 44 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Ticari Hizmetler Ticaretinde RCA5 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	0.797	0.771	0.811	0.820	0.719	0.850	0.587	0.805	0.899	0.663	0.782	0.489	0.333	0.431
ABD	0.352	0.367	0.383	0.343	0.335	0.328	0.319	0.29	0.261	0.308	0.322	0.309	0.386	..
Almanya	-0.429	-0.524	-0.475	-0.457	-0.508	-0.451	-0.424	-0.404	-0.483	-0.492	-0.464	-0.479	-0.386	-0.371
Arjantin	-0.145	-0.198	0.044	-0.059	-0.134	-0.229	-0.253	-0.298	-0.304	-0.232	-0.257	-0.371	-0.628	-0.445
Bangladeş	-0.108	-0.086	-0.104	-0.268	-0.319	-0.488	-1.349	-1.294	-1.545	-1.529	-1.510	-1.783	-1.477	-1.251
Brezilya	-0.606	-0.681	-0.657	-0.811	-0.721	-0.52	-0.863	-0.755	-0.493	-0.489	-0.332	-0.437	-0.471	-0.491
Bulgaristan	-0.382	-0.772	0.19	0.398	0.408	0.279	0.268	0.123	0.385	0.41	0.446	0.32	0.356	0.452
Çek Cum.	0.250	0.265	0.248	0.338	0.215	0.113	0.027	-0.032	-0.141	-0.242	-0.315
Çin	-0.756	-0.747	-0.637	-0.583	-0.475	-0.534	-0.473	-0.493	-0.569	-0.55	-0.605	-0.618	-0.624	-0.704
Endonezya	-0.736	-0.761	-0.733	-0.733	-0.646	-0.615	-0.552	-0.530	-0.853	-0.819	-0.911	-0.824	-0.63	-0.872
Fas	0.429	0.201	0.421	0.336	0.27	0.188	0.284	0.192	0.246	0.266	0.341	0.529	0.536	0.657
Fransa	0.527	0.541	0.586	0.564	0.327	0.268	0.202	0.162	0.107	0.08	0.108	0.109	0.121	0.156
G. Afrika	-0.397	-0.478	-0.453	-0.537	-0.475	-0.377	-0.328	-0.296	-0.282	-0.304	-0.385	-0.448	-0.436	-0.281
G. Kore	-0.369	-0.427	-0.422	-0.388	-0.281	-0.225	-0.273	-0.236	-0.258	-0.319	-0.318	-0.266	-0.334	-0.33
Hindistan	0.131	0.161	0.208	-0.037	-0.017	-0.068	-0.079	0.049	0.174	0.278	0.355	0.484	0.427	0.389
İngiltere	0.254	0.219	0.312	0.264	0.270	0.269	0.283	0.318	0.369	0.421	0.435	0.424	0.502	0.579
İrlanda	-0.384	-0.367	-0.431	-0.571	-0.576	-0.676	-0.668	-0.708	0.098	-0.087	0.023	0.143	0.238	..
Japonya	-0.334	-0.398	-0.375	-0.407	-0.396	-0.354	-0.285	-0.28	-0.329	-0.433	-0.399	-0.323	-0.316	-0.242
Malezya	-0.285	-0.246	-0.27	-0.272	-0.174	-0.151	-0.137	-0.145	-0.28	-0.354	-0.297	-0.283	-0.234	-0.375
Meksika	-0.240	-0.101	-0.023	-0.061	0.055	0.001	0.002	-0.029	-0.009	-0.063	-0.072	-0.088	-0.11	-0.135
Mısır	1.593	2.055	1.954	1.753	1.812	2.151	2.186	1.842	1.797	1.811	1.389	1.267	1.307	1.273
Nijerya	-0.829	-0.737	-0.868	-0.499	-1.621	-1.334	-1.487	-1.378	-0.896	-0.976
Norveç	0.401	0.412	0.357	0.344	0.289	0.261	0.167	0.221	0.306	0.221	0.126	0.12	0.184	0.225
Panama	0.097	-0.009	-0.156	-0.223	-0.222	-0.127	-0.038	-0.07	0.042	0.156	0.241	0.203	0.409	0.566
Romanya	-0.630	-0.306	-0.651	-0.368	-0.328	-0.206	-0.199	-0.273	-0.465	-0.41	-0.319	-0.289	-0.317	-0.259
Rusya	-0.916	-0.717	-0.386	-0.312	-0.32	-0.642	-0.851	-0.71	-0.577	-0.592
Senegal	0.320	0.146	0.317	0.156	0.249	0.242	0.192	0.298	0.257	0.171	0.262	0.207	0.264	..
Venezuela	-1.120	-0.979	-0.874	-0.919	-0.857	-0.934	-1.222	-1.403	-1.092	-1.324	-1.85	-1.512	-1.798	-1.839
Yunanistan	0.882	0.924	0.973	0.989	1.009	0.915	0.807	0.706	..	1.114	1.246	1.253	1.313	1.336

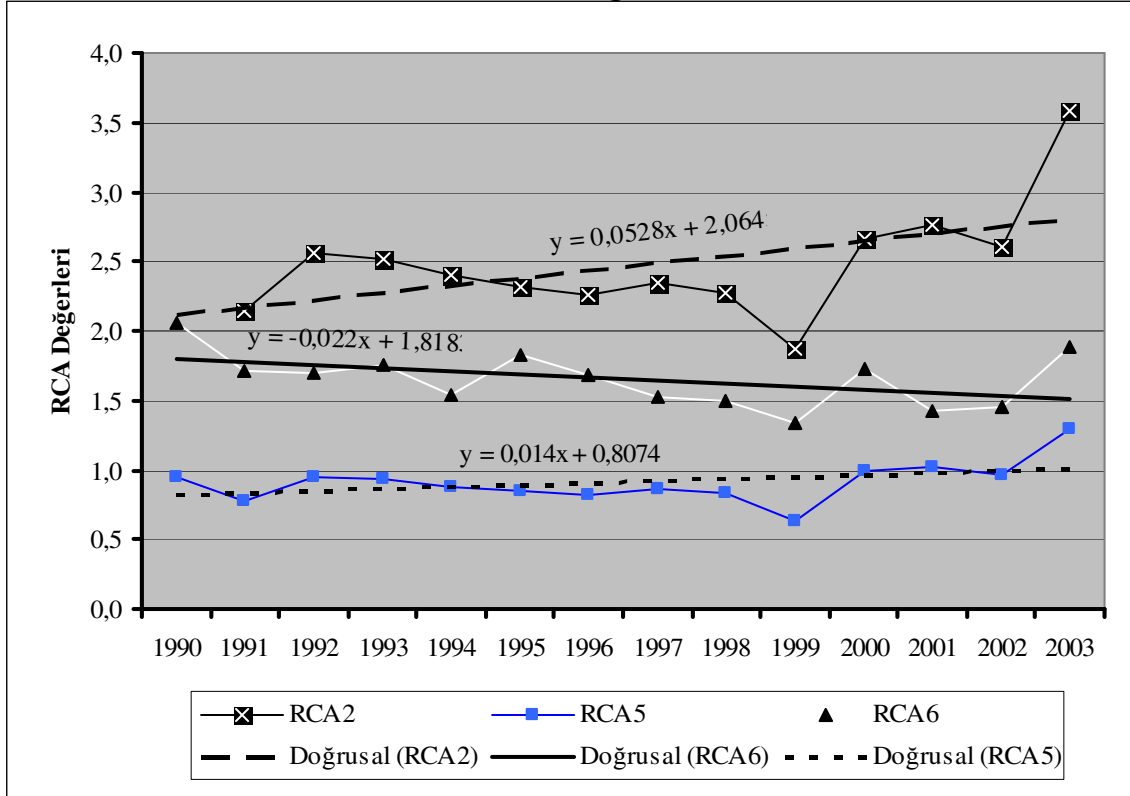
Tablo: 45 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Ticari Hizmetler Ticaretinde RCA6 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	1.347	1.244	1.277	1.470	1.133	1.381	1.003	1.065	1.014	0.770	1.119	0.811	0.888	0.989
ABD	0.539	0.547	0.609	0.645	0.655	0.663	0.660	0.629	0.604	0.674	0.673	0.650	0.707	..
Almanya	-0.520	-0.529	-0.568	-0.607	-0.674	-0.620	-0.609	-0.592	-0.618	-0.642	-0.612	-0.645	-0.591	-0.596
Arjantin	-1.025	-0.758	-0.362	-0.408	-0.392	-0.567	-0.512	-0.481	-0.458	-0.499	-0.615	-0.791	-1.214	-0.897
Bangladeş	0.186	0.158	0.035	-0.101	-0.255	-0.433	-1.017	-1.076	-1.218	-1.264	-1.387	-1.454	-1.195	-1.079
Brezilya	-0.744	-0.737	-0.723	-0.963	-0.728	-0.549	-0.739	-0.664	-0.498	-0.539	-0.446	-0.550	-0.596	-0.698
Bulgaristan	0.459	-0.270	0.075	0.172	0.051	0.182	0.008	0.049	0.227	0.289	0.318	0.306	0.315	0.349
Çek Cum.	0.246	0.170	0.429	0.399	0.389	0.298	0.193	0.255	0.265	0.110	0.078
Çin	0.154	0.396	-0.051	0.075	-0.013	-0.364	-0.177	-0.355	-0.351	-0.337	-0.314	-0.300	-0.296	-0.281
Endonezya	-0.911	-0.859	-0.917	-0.993	-0.889	-0.830	-0.791	-0.858	-1.219	-1.280	-1.392	-1.313	-1.176	-1.435
Fas	0.916	0.626	0.820	0.818	0.687	0.656	0.766	0.674	0.681	0.709	0.790	0.873	0.836	0.874
Fransa	0.324	0.311	0.279	0.205	0.268	0.240	0.186	0.137	0.135	0.158	0.237	0.314	0.139	0.097
G. Afrika	-0.337	-0.406	-0.437	-0.524	-0.400	-0.271	-0.167	-0.147	-0.096	-0.221	-0.280	-0.281	-0.274	-0.228
G. Kore	-0.034	-0.082	-0.154	-0.144	-0.061	-0.068	-0.118	-0.107	-0.306	-0.242	-0.210	-0.234	-0.346	-0.337
Hindistan	-0.051	-0.140	-0.179	-0.198	-0.229	-0.262	-0.304	-0.202	-0.112	-0.054	-0.083	-0.070	0.050	0.189
İngiltere	0.330	0.264	0.300	0.284	0.248	0.274	0.285	0.294	0.290	0.301	0.267	0.279	0.315	0.315
İrlanda	-0.514	-0.542	-0.700	-0.774	-0.833	-0.987	-1.031	-1.091	-0.733	-0.721	-0.709	-0.614	-0.645	..
Japonya	-0.851	-0.899	-0.935	-0.928	-0.913	-0.839	-0.753	-0.735	-0.824	-0.870	-0.737	-0.639	-0.676	-0.575
Malezya	-0.367	-0.337	-0.373	-0.362	-0.214	-0.186	-0.149	-0.154	-0.346	-0.462	-0.386	-0.341	-0.294	-0.486
Meksika	-0.255	-0.113	-0.028	-0.083	0.076	0.002	0.003	-0.061	-0.020	-0.153	-0.172	-0.218	-0.266	-0.311
Mısır	0.874	1.088	0.839	0.768	0.772	1.009	1.024	0.855	0.857	0.866	0.630	0.617	0.619	0.583
Nijerya	-1.069	-1.136	-0.502	-0.736	-2.082	-1.998	-2.371	-1.956	-1.401	-1.122
Norveç	-0.138	-0.161	-0.129	-0.107	-0.148	-0.116	-0.139	-0.121	-0.006	-0.159	-0.308	-0.338	-0.332	-0.347
Panama	0.232	0.205	0.155	0.120	0.109	0.220	0.335	0.220	0.422	0.500	0.577	0.574	0.567	0.658
Romanya	0.216	0.044	-0.054	0.099	-0.022	0.019	0.066	0.008	-0.101	-0.124	0.011	0.136	0.141	0.200
Rusya	-0.766	-0.748	-0.505	-0.442	-0.533	-0.907	-1.169	-1.031	-0.921	-0.943
Senegal	0.165	-0.038	0.095	0.000	0.130	0.079	0.012	0.046	0.032	0.021	0.081	0.096	0.097	..
Venezuela	-1.409	-1.201	-1.092	-1.223	-1.435	-1.300	-1.684	-1.418	-1.039	-1.488	-1.971	-1.556	-2.032	-2.154
Yunanistan	1.324	1.356	1.343	1.371	1.322	1.255	1.283	1.119	..	0.942	0.836	0.802	0.938	1.142

5.3. Seyahat Hizmetleri Ticareti

Türkiye RCA2, RCA5 ve RCA6 değerlerine göre seyahat hizmetleri ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Şekil: 8’de görüldüğü gibi seyahat hizmetleri ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükte RCA2 ve RCA5 değerleri için β katsayısı 0.0528 ve 0.014 olduğu için artma eğilimi var iken, RCA6 değeri için β katsayısı -0.022 azalma eğilimi söz konusudur. 2003 yılında RCA2’ye (Tablo: 46’da) göre Türkiye’nin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksi değeri 3.577’dir.

Şekil: 8 Seyahat Hizmetleri Ticaretinde Türkiye’nin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Değerleri (1990-2003)

2003 yılında Türkiye ve AB arasında en yüksek RCA2 değerine sahip olan ülke Yunanistan’dır. Bu ülkeyi Türkiye ve Malta (3.257) izlemektedir. Tablo: 47’de görüldüğü gibi ister karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olsun ister karşılaştırmalı

dezavantaja sahip olsun çoğu ülkenin RCA5 değeri 1990-2003 döneminde artma eğilimindedir.

RCA5 değeri dikkate alındığında, seyahat hizmetleri ticaretinin küresel olarak serbestleşmesi, Türkiye'nin turizm gelirini arttıracaktır. Buna bağlı olarak istihdam, ekonomik büyüme ve cari işlemler dengesi bir çok makro ekonomik büyüklük olumlu yönde etkilenecektir. Türkiye'ye ek olarak en yüksek açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeks değerlerine sahip Mısır ve Yunanistan gibi ülkeler de seyahat hizmetleri ticaretinin serbestleşmesinden yarar sağlayacaklardır.

Türkiye'nin yanı sıra Malta, GKRY, Yunanistan, Portekiz, İspanya, Avusturya, Estonya ve Slovenya gibi ülkeler seyahat hizmetleri ihracatında açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Söz konusu ülkeler seyahat hizmetleri ihracatında Türkiye'nin rakipleridir. Buna karşılık turizmde Türkiye'ye talebin artmasını sağlayan fiyatın uygunluğu, tesislerin kalitesi ve doğal güzellikler, turizm gelirlerinde Türkiye'nin bir çok rakip ülkeyi geride bırakmasını sağlamaktadır.

Seyahat hizmetleri ticaretinin küresel ve bölgesel olarak serbestleşmesi durumunda, Türkiye bu sektördeki yüksek açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük nedeniyle kazançlı çıkacaktır. Türkiye bu kazancı giderek artırma imkanına da sahiptir. Bu Çalışma'da yapılan analizlerde (Tablo: 46, 47 ve 48'de hesaplanan RCA değerlerine göre), Türkiye'nin yanı sıra birçok GYÜ'de seyahat hizmetlerindeki serbestleşmeden kazançlı çıkacağı sonucuna varılmıştır.

Tablo: 46 Türkiye ve AB Ülkelerinin Seyahat Hizmetleri Ticaretinde RCA2 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	..	2.151	2.565	2.521	2.401	2.322	2.263	2.352	2.28	1.87	2.659	2.762	2.604	3.577
Almanya	..	0.525	0.513	0.521	0.478	0.486	0.457	0.479	0.46	0.456	0.481	0.449	0.429	0.474
Avusturya	..	3.483	3.118	2.928	2.579	2.444	2.238	2.042	1.882	1.797	1.725	1.707	1.686	1.888
Belçika	..	0.442	0.436	0.451	0.522	0.475	0.402	0.443	0.454	0.608	0.62	0.67
Çek Cum.	1.244	1.685	1.619	2.099	1.914	1.818	1.477	1.374	1.274	1.065	1.121
Danimarka	..	1.141	1.188	0.982	0.938	0.905	0.809	0.793	0.805	0.889	0.847	0.942	1.029	1.035
Estonya	0.195	0.296	0.503	1.925	2.555	2.071	1.987	2.116	1.752	1.692	1.767	1.773
Finlandiya	..	0.741	0.75	0.675	0.601	0.539	0.527	0.547	0.517	0.495	0.454	0.497	0.515	0.554
Fransa	..	1.347	1.414	1.39	1.318	1.247	1.209	1.2	1.21	1.314	1.394	1.367	1.375	1.429
GKRY	..	6.309	7.391	6.984	7.237	6.911	6.183	6.575	6.75	7.136
Hollanda	..	0.484	0.555	0.505	0.426	0.447	0.419	0.427	0.442	0.463	0.482	0.433	0.478	..
İngiltere	..	1.005	1.025	0.981	0.948	1.023	0.959	0.938	0.969	0.925	0.872	0.793	0.824	0.916
İrlanda	..	0.905	0.824	0.75	0.73	0.691	0.667	0.645	0.689	0.487	0.462	0.46	0.449	..
İspanya	..	3.538	3.629	3.305	3.181	3.062	2.939	2.82	2.904	3.016	3.03	3.141	2.951	3.169
İsveç	..	0.655	0.684	0.661	0.577	0.575	0.552	0.569	0.627	0.596	0.602	0.721	0.735	0.693
İtalya	..	1.421	1.636	1.593	1.585	1.54	1.449	1.538	1.481	1.456	1.5	1.383	1.372	1.498
Letonya	0.035	0.076	0.143	0.151	1.259	1.076	0.881	0.648	0.644	0.569	0.684	0.847
Litvanya	0.055	0.272	0.327	1.154	1.082	1.414	2.013	1.266	1.043	1.115	1.19
Lüksemburg	1.332	1.246	1.219	1.075	0.961	0.897	0.981	1.286	1.444
Macaristan	..	1.575	1.737	1.807	1.85	2.352	2.498	2.382	1.949	1.784	1.656	1.654	1.291	1.199
Malta	..	4.136	3.662	4.002	3.79	3.427	3.359	3.583	3.34	3.195	2.82	3.088	2.756	3.257
Polonya	..	0.137	0.155	0.099	1.543	1.153	1.416	0.999	1.509	1.206	2.049	1.515	1.246	1.001
Portekiz	..	2.554	2.223	2.744	2.509	2.36	2.244	2.366	2.473	2.36	2.609	2.696	2.556	..
Slovakya	0.791	0.968	0.869	0.932	0.706	0.562	0.559	0.515	..	0.684	0.593
Slovenya	1.377	1.532	1.686	1.672	1.812	1.788	1.533	1.401	1.488	1.471	1.397	1.512
Yunanistan	..	2.734	2.938	3.224	3.45	3.143	2.627	2.507	..	5.007	5.332	5.433	5.939	5.521
EPB Ülkeleri	..	1.167	1.204	1.146	1.096	1.066	1.048	1.051	1.025	1.091	1.14	1.102	1.03	1.108

Tablo: 47 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Seyahat Hizmetleri Ticaretinde RCA5 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	0.957	0.771	0.949	0.932	0.883	0.85	0.825	0.865	0.834	0.631	0.988	1.028	0.968	1.293
ABD	0.453	0.544	0.584	0.578	0.473	0.464	0.456	0.431	0.407	0.383	0.473	0.426	0.386	..
Almanya	-0.666	-0.699	-0.72	-0.701	-0.79	-0.776	-0.836	-0.784	-0.831	-0.839	-0.777	-0.853	-0.902	-0.8
Arjantin	-0.011	-0.111	0.471	0.477	0.437	0.358	0.367	0.351	0.424	0.48	0.439	0.358	-0.11	0.145
Bangladeş	-1.872	-1.791	-1.839	-1.849	-2.237	-2.405	-2.167	-1.655	-1.966	-2.05	-2.053	-2.189	-1.966	-2.014
Brezilya	-0.55	-0.743	-0.966	-1.042	-1.253	-1.277	-1.619	-1.363	-1.017	-0.777	-0.772	-0.844	-0.771	-0.635
Bulgaristan	-0.3	-1.871	-0.341	0.13	0.249	0.249	0.074	-0.042	0.927	0.915	0.925	0.749	0.835	1.022
Çek Cum.	0.22	0.524	0.485	0.747	0.653	0.602	0.392	0.32	0.244	0.064	0.115
Çin	-0.912	-0.717	-0.498	-0.345	-0.19	-0.204	-0.079	-0.088	-0.053	-0.013	-0.034	-0.012	-0.089	-0.461
Endonezya	0.179	0.238	0.247	0.291	0.421	0.452	0.496	0.569	0.273	0.306	0.248	0.368	0.337	0.088
Fas	1.095	0.926	1.146	1.001	0.936	0.823	0.993	0.887	1.002	1.051	1.173	1.35	1.279	1.402
Fransa	0.242	0.321	0.372	0.352	0.295	0.235	0.202	0.194	0.203	0.291	0.352	0.332	0.338	0.38
G. Afrika	0.076	0.139	0.048	0.033	0.062	-0.03	0.137	0.218	0.262	0.259	0.191	0.197	0.292	0.527
G. Kore	-0.369	-0.558	-0.693	-0.74	-0.769	-0.622	-0.715	-0.797	-0.394	-0.492	-0.621	-0.536	-0.683	-0.906
Hindistan	0.102	0.303	0.534	0.2	0.095	0.044	0.059	0.018	0.003	-0.147	-0.194	-0.216	-0.451	..
İngiltere	0.052	0.005	0.026	-0.021	-0.056	0.024	-0.044	-0.068	-0.033	-0.082	-0.144	-0.244	-0.203	-0.092
İrlanda	-0.154	-0.101	-0.195	-0.29	-0.317	-0.373	-0.408	-0.442	-0.376	-0.725	-0.779	-0.783	-0.81	..
Japonya	..	-1.858	-1.864	-2.035	-2.18	-2.32	-2.065	-2.03	-2.042	-2.143	-2.263	-2.151	-2.177	-1.186
Malezya	0.069	0.112	0.09	0.067	0.316	0.303	0.275	0.16	0.013	0.166	0.364	0.583	0.542	0.328
Meksika	0.047	0.358	0.443	0.384	0.463	0.455	0.412	0.412	0.424	0.287	0.259	0.272	0.227	0.303
Mısır	1.655	1.801	2.207	1.616	1.6	2.07	2.406	2.946	2.368	3.349	3.537	3.036	2.61	2.782
Nijerya	-3.287	-2.848	-3.297	-2.928	-4.049	-3.763	-3.405	-2.929	-2.753	-2.833
Norveç	-0.6	-0.529	-0.404	-0.482	-0.353	-0.438	-0.658	-0.644	-0.527	-0.543	-0.83	-0.891	-0.773	-0.699
Panama	-0.515	-0.51	-0.639	-0.705	-0.658	-0.476	-0.306	-0.348	-0.333	-0.175	-0.058	-0.021	0.11	0.3
Romanya	-1.352	-0.759	-0.489	-0.675	-0.166	-0.043	-0.199	-0.214	-0.84	-0.932	-0.708	-0.8	-1.113	-0.953
Rusya	-1.076	-0.528	0.064	0.129	0.191	-0.392	-0.701	-0.645	-0.577	-0.662
Senegal	0.526	0.693	0.798	0.501	0.461	0.545	0.578	0.694	0.642	0.597	0.613	0.737	0.722	..
Venezuela	-0.89	-0.691	-0.789	-0.616	-0.393	-0.434	-0.637	-1.049	-0.55	-0.918	-1.595	-1.001	-1.361	-1.526
Yunanistan	1.016	1.012	1.085	1.178	1.247	1.152	0.971	0.925	..	1.627	1.69	1.709	1.799	1.726

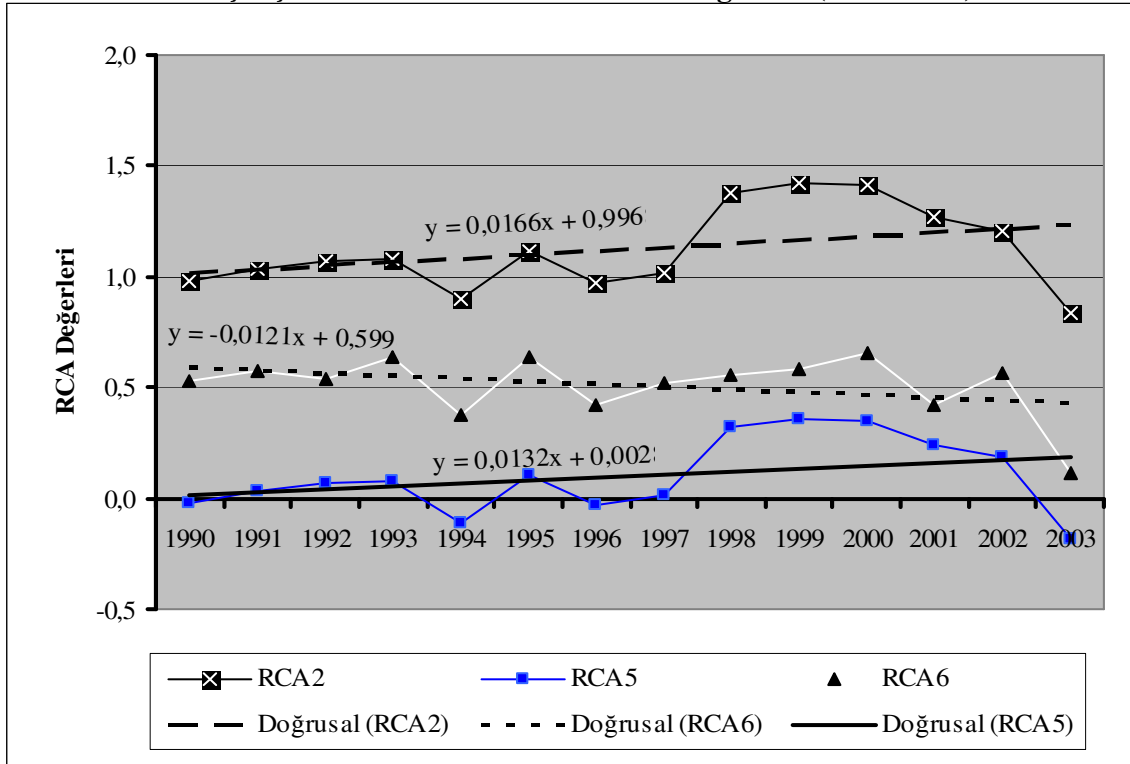
Tablo: 48 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Seyahat Hizmetleri Ticaretinde RCA6 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	2.061	1.716	1.704	1.759	1.545	1.820	1.681	1.532	1.495	1.342	1.733	1.421	1.454	1.887
ABD	0.446	0.588	0.614	0.645	0.626	0.629	0.627	0.593	0.609	0.677	0.748	0.728	0.666	..
Almanya	-1.164	-1.122	-1.233	-1.306	-1.401	-1.403	-1.450	-1.354	-1.283	-1.277	-1.218	-1.292	-1.390	-1.372
Arjantin	-1.109	-1.035	-0.404	-0.393	-0.251	-0.399	-0.311	-0.263	-0.151	-0.249	-0.434	-0.569	-1.317	-0.869
Bangladeş	-0.720	-0.789	-1.067	-1.243	-1.842	-1.911	-0.966	-0.743	-0.770	-1.124	-1.474	-0.976	-0.549	-0.811
Brezilya	-0.280	-0.276	-0.559	-0.753	-0.883	-1.128	-1.646	-1.511	-1.115	-0.527	-0.702	-0.582	-0.451	-0.278
Bulgaristan	0.572	-1.161	-0.286	0.293	0.363	0.879	0.476	0.342	0.593	0.645	0.732	0.805	0.759	0.850
Çek Cum.	1.013	0.369	0.573	0.368	0.442	0.694	0.735	0.831	0.799	0.529	0.544
Çin	1.101	1.330	0.259	0.571	0.800	0.703	0.662	0.085	0.041	0.075	0.041	0.083	0.070	-0.037
Endonezya	0.867	0.901	0.825	0.698	0.817	0.905	0.924	0.940	0.454	0.339	0.126	0.158	0.131	-0.029
Fas	2.084	1.873	1.967	1.782	1.599	1.633	1.775	1.551	1.504	1.561	1.690	1.926	1.776	1.816
Fransa	0.521	0.591	0.566	0.512	0.495	0.434	0.331	0.241	0.338	0.440	0.481	0.435	0.319	0.321
G. Afrika	0.167	0.211	-0.082	-0.235	-0.037	0.043	0.266	0.241	0.327	0.191	0.086	0.119	0.230	0.415
G. Kore	0.133	-0.040	-0.133	-0.237	-0.299	-0.245	-0.380	-0.440	0.363	0.137	-0.198	-0.268	-0.731	-0.797
Hindistan	1.476	1.528	1.673	1.532	1.052	0.987	1.195	0.777	0.673	0.478	0.212	0.209	-0.052	..
İngiltere	-0.103	-0.188	-0.250	-0.272	-0.316	-0.243	-0.260	-0.345	-0.359	-0.478	-0.623	-0.709	-0.779	-0.745
İrlanda	0.079	0.197	0.060	0.055	-0.050	-0.136	-0.105	-0.126	-0.061	-0.214	-0.173	-0.235	-0.539	..
Japonya	..	-2.211	-2.316	-2.442	-2.587	-2.769	-2.459	-2.369	-2.347	-2.507	-2.526	-2.309	-2.415	-1.440
Malezya	0.087	0.154	0.129	0.109	0.509	0.511	0.458	0.294	0.030	0.348	0.688	0.735	0.713	0.465
Meksika	0.026	0.202	0.281	0.283	0.402	0.520	0.550	0.560	0.635	0.485	0.418	0.405	0.319	0.390
Mısır	2.566	2.069	1.218	0.976	0.974	1.051	1.155	1.341	1.327	1.685	1.701	1.458	1.189	1.164
Nijerya	-3.431	-3.337	-2.460	-2.127	-4.411	-4.035	-4.222	-3.770	-3.488	-2.488
Norveç	-1.043	-0.930	-0.825	-0.865	-0.758	-0.847	-1.057	-1.051	-0.871	-0.986	-1.330	-1.348	-1.391	-1.437
Panama	0.409	0.605	0.500	0.507	0.655	0.821	0.862	0.778	0.773	0.771	0.846	0.946	0.962	0.891
Romanya	0.426	0.225	0.279	0.181	-0.058	-0.048	-0.055	-0.144	-0.300	-0.347	-0.068	-0.052	-0.156	0.066
Rusya	-1.296	-1.182	-0.621	-0.543	-0.568	-1.201	-1.634	-1.457	-1.492	-1.585
Senegal	1.383	1.410	1.478	1.140	1.169	0.926	1.193	1.204	1.366	1.316	1.348	1.597	1.690	..
Venezuela	-1.445	-1.085	-1.098	-1.360	-1.269	-0.978	-1.538	-0.657	-0.198	-0.906	-1.533	-0.895	-1.521	-1.805
Yunanistan	1.265	1.383	1.366	1.528	1.528	1.429	1.415	1.273	..	1.078	0.941	1.012	1.290	1.729

5.4. Taşımacılık Hizmetleri Ticareti

Türkiye'nin taşımacılık hizmetleri ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe mi yoksa açıklanmış karşılaştırmalı dezavantaja sahip olduğu belirsizdir. RCA2'ye göre (Tablo: 49'da) 1990, 1994, 1996 ve 2003 yılları dışında Türkiye'nin taşımacılık hizmetleri ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu görülmektedir. Fakat bu değerler RCA2'de açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler için eşik değer olan 1'e çok yakındır (1999 ve 2000 yılları hariç). 1990-2003 döneminde Türkiye'de RCA2 değerindeki değişim ortalama olarak artma yönündedir. Şekil: 9'da görüldüğü gibi 1990-2000 yıllarında RCA2 değerinin eğilimi $\beta = 0.0166$ olduğu için artma yönündedir.

Şekil: 9 Taşımacılık Hizmetleri Ticaretinde Türkiye'nin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Değerleri (1990-2003)

Tablo: 49’da görüldüğü gibi Türkiye 2000 yılından sonra taşımacılık hizmetleri ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğünü (RCA2’ye göre) kaybetmeye başlamıştır. Taşımacılık hizmetleri ticaretinde 1990-2003 döneminde Türkiye’nin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü kaybettiği ve/veya kaybetmeye başladığı yıllar 1994 ve 2001’dir. Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğün kaybedildiği yıllarda Türkiye’de yaşanan ekonomik krizlerin önemli etkisinin olduğu rahatça görülebilir.

Türkiye taşımacılık hizmetleri ticaretinde RCA5’e göre 2003 yılında karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir. Şekil: 9’da görüldüğü gibi 1990-2003 döneminde Türkiye’nin RCA5 değeri eğilimi $\beta=0.0132$ olduğu için artma yönündedir. Fakat RCA5 değerleri eşik değer olan sıfıra her iki yönden oldukça yakındır.

İhracat ve ithalat verilerini dikkate alan RCA6 endeks değerine göre Türkiye taşımacılık hizmetleri ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Bu üstünlük 1990 yılında 0.530 iken, 2003 yılında 0.117 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye taşımacılık hizmetleri ticaretinde RCA6’ya göre var olan açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğünü giderek kaybetmiştir. Şekil: 9’da görüldüğü gibi $\beta = -0.0121$ olması RCA6 değerinin azalma eğiliminde olduğunu göstermektedir. Tablo: 50 ve 51’de görüldüğü gibi taşımacılık hizmetleri ticaretindeki serbestleşme, Panama ve Süveyş kanallara sahip olan Panama ve Mısır ile birlikte Yunanistan, Norveç, Romanya, Japonya ve G.Kore’yi olumlu yönde etkileyecektir.

Türkiye ile AB arasında hizmetlerin serbest dolaşımı dikkate alındığında, Türkiye’nin 2003 yılında taşımacılık hizmetleri ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı dezavantaja sahip olduğu görülür. Taşımacılık hizmetleri ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük açısından Türkiye, 2003 yılında başta Yunanistan olmak üzere Letonya, Danimarka, Estonya, Malta, Litvanya, İngiltere, İrlanda ve İspanya gibi ülkelerin gerisinde kalmaktadır. Türkiye ile AB arasında taşımacılık hizmetleri ticaretinin serbestleşmesi Türkiye’yi kısa vadede olumsuz etkileyebilir. Fakat RCA2 değerindeki artma eğilimi orta ve uzun vadede olumlu etkileri beraberinde getirebilecektir.

Taşımacılık hizmetleri ticaretine alt sektörler açısından bakıldığında ise Türkiye’nin karayolu taşımacılığında deniz ve havayolu taşımacılığının aksine fiziki ve teknik imkanları ile bazı üstünlükleri vardır. Bunlardan en önemlisi dünyanın sayılı karayolu taşımacılığı filosuna sahip olmasıdır. Mal ve hizmetler üretiminde ürünü

pazarlara ulaştırma önemli olduğu için, etkin bir taşımacılık hizmetleri hem mal ve hem de hizmetler ticareti için gereklidir.

Türkiye'nin taşımacılık hizmetlerinde karşılaştırmalı üstünlüğe mi yoksa dezavantaja mı sahip olduğunu gösteren RCA2, RCA5 ve RCA6'da ortak nokta, değerlerin eşik değerlere oldukça yakın olmasıdır. Taşımacılık hizmetleri ticaretinde küresel veya bölgesel bir serbestleşmede Türkiye'nin hangi yönde etkileneceğini kesin bir şekilde ifade etmek zordur. Bununla birlikte sektörde fiziki ve teknik altyapıda modernizasyona gidilmez ve hizmet kalitesi ve fiyatında iyileşme olmaz ise, Türkiye'nin özellikle deniz ve havayolu taşımacılığında olumsuz etkilenmesi muhtemeldir.

Türkiye'de ulaşım ağlarında yoğun bir trafik bulunması ve bazı ulaşım ağlarının standartların altında olması, taşımacılık hizmetlerinde fiziki sermayesinin etkin kullanımını olumsuz yönde etkilemektedir. Denizyolu taşımacılığı ise Türk ticaret filosunun azlığı ve diğer nedenlerle taşımacılık hizmetleri sektöründen önemli bir pay alamamaktadır. Türkiye karayolu taşımacılığında fiziki sermaye bakımından iyi olan durumunu altyapının iyileştirilmesiyle birleştirirse, bu sektördeki serbestleşmeden daha fazla kazanç sağlayabilir. Diğer yandan Türkiye proje ve/veya gerçekleştirme aşamasında olan petrol ve doğalgaz boru hatlarıyla taşımacılık hizmetleri gelirlerini arttıracak potansiyele sahiptir.

Tablo: 49 Türkiye ve AB Ülkelerinin Taşımacılık Hizmetleri Ticaretinde RCA2 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	0.98	1.035	1.073	1.083	0.898	1.115	0.969	1.017	1.375	1.427	1.415	1.271	1.202	0.836
Almanya	0.725	0.665	0.75	0.761	0.725	0.713	0.733	0.716	0.723	0.689	0.705	0.697	0.859	0.808
Avusturya	0.443	0.464	0.998	0.996	1.036	0.95	1.001	1.035	1.102	0.972	1.017	1.077	1.262	1.326
Belçika	1.108	1.121	1.139	1.132	1.268	1.103	1.102	1.137	1.137	1.145	1.225	1.147
Çek Cum.	1.385	1.25	1.126	0.991	0.981	0.876	0.983	0.884	0.793	0.894	0.93
Danimarka	1.768	1.859	2.019	2.298	2.393	2.309	2.402	2.479	2.561	2.473	3.426	3.456	3.304	3.654
Estonya	1.421	1.822	2.507	2.746	3.291	3.955	3.686	3.74	3.334	3.418	3.547	3.509
Finlandiya	1.156	0.996	1.056	1.016	0.98	0.932	0.876	0.782	0.892	0.804	0.718	0.7	0.754	0.818
Fransa	1.324	1.342	1.373	1.417	1.249	1.285	1.209	1.165	1.154	1.125	1.108	1.06	1.122	1.159
GKRY	1.901	1.986	2.01	2.065	1.997	3.241	3.185	3.287	3.431	3.437
Hollanda	1.655	1.697	2.028	1.923	1.829	1.62	1.739	1.851	1.711	1.718	1.516	1.519	1.539	..
İngiltere	1.174	1.092	1.234	1.128	1.135	1.082	1.032	1.066	1.103	1.03	1.044	0.969	1.016	1.172
İrlanda	0.784	0.746	0.729	0.589	0.541	0.449	0.429	0.392	0.479	0.359	0.356	0.3	0.345	..
İspanya	1.174	1.048	1.031	0.968	0.998	0.976	0.991	1.017	0.994	0.963	1.056	1.078	1.155	1.179
İsveç	1.41	1.391	1.566	1.43	1.233	1.088	1.102	1.229	0.981	0.908	0.893	1.128	1.139	1.167
İtalya	0.972	0.955	0.977	0.886	0.825	0.802	0.759	0.752	0.733	0.661	0.701	0.601	0.688	0.635
Letonya	1.517	2.773	5.957	6.312	5.916	5.449	5.056	5.255	5.287	4.902	4.669	4.618
Litvanya	0.57	1.128	1.668	1.88	1.828	1.874	2.032	2.168	1.897	2.021	2.386
Lüksemburg	0.792	0.756	0.902	0.872	0.936	1.058	0.996	1.208	1.313
Macaristan	0.108	0.088	0.061	0.114	0.107	0.441	0.348	0.397	0.399	0.324	0.324	0.341	0.379	0.483
Malta	1.745	1.612	1.887	1.761	1.796	1.82	1.983	2.087	2.201	2.183	1.9	2.28	2.285	2.062
Polonya	2.239	2.213	2.215	2.199	2.218	2.068	1.702	1.848	1.417	1.281	1.205	1.153	1.348	1.365
Portekiz	0.712	0.607	0.667	1.057	0.826	1.034	0.938	1.013	1.038	0.915	0.949	1.005	1.14	..
Slovakya	1.292	1.216	1.182	1.24	1.321	1.265	1.199	1.561	..	1.556	1.338
Slovenya	0.783	1.258	1.214	1.053	1.018	0.975	1.066	1.071	1.022	0.978	1.089	1.203
Yunanistan	0.445	0.371	0.526	0.749	0.546	0.398	0.372	0.168	..	4.074	6.139	6.333	6.695	7.7
EPB Ülkeleri	1.026	1.006	1.108	1.086	1.008	0.98	1.004	1.007	0.951	0.982	1.025	0.974	0.952	0.992

Tablo: 50 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Taşımacılık Hizmetleri Ticaretinde RCA5 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	-0.020	0.035	0.071	0.08	-0.108	0.109	-0.031	0.017	0.321	0.358	0.349	0.242	0.185	-0.180
ABD	0.396	0.321	0.333	0.242	0.181	0.228	0.16	0.129	0.033	0.015	0.028	-0.049	0.08	..
Almanya	-0.352	-0.447	-0.315	-0.298	-0.349	-0.368	-0.338	-0.361	-0.352	-0.403	-0.376	-0.39	-0.166	-0.233
Arjantin	0.494	0.516	0.49	0.09	-0.02	-0.152	-0.172	-0.218	-0.261	-0.19	-0.215	-0.511	-0.541	-0.445
Bangladeş	-0.839	-1.079	-1.021	-1.185	-0.974	-0.999	-0.943	-0.945	-1.069	-1.109	-1.179	-1.518	-1.167	-1.452
Brezilya	-0.317	-0.167	-0.001	-0.289	-0.107	0.026	-0.574	-0.675	-0.37	-0.792	-0.696	-0.801	-0.73	-0.639
Bulgaristan	-0.346	-0.156	0.822	0.791	0.591	0.616	0.557	0.472	0.507	0.676	0.712	0.586	0.7	0.762
Çek Cum.	0.327	0.224	0.12	-0.009	-0.02	-0.134	-0.017	-0.124	-0.233	-0.113	-0.072
Cin	-0.196	-0.675	-0.721	-0.915	-0.754	-0.867	-0.949	-1.196	-1.412	-1.499	-1.265	-1.123	-1.016	-0.968
Endonezya	-2.936	-2.961	-2.857	-3.956	-0.95	-1.13
Fas	-0.566	-0.205	-0.026	0.061	-0.059	-0.035	-0.062	0.009	-0.057	-0.037	0.039	0.226	0.389	0.455
Fransa	0.302	0.316	0.341	0.374	0.237	0.268	0.202	0.162	0.153	0.125	0.108	0.062	0.121	0.156
G. Afrika	-0.602	-0.73	-0.414	-0.537	-0.475	-0.418	-0.462	-0.43	-0.373	-0.348	-0.342	-0.325	-0.436	-0.377
G. Kore	-0.106	-0.028	0.105	0.188	0.32	0.307	0.225	0.363	0.335	0.371	0.396	0.469	0.468	0.596
Hindistan	-0.121	-0.141	0.033	-0.037	0.097	0.046	0.076	-0.039	-0.192	-0.297	-0.389	-0.463	-0.274	..
İngiltere	0.171	0.093	0.223	0.128	0.134	0.083	0.034	0.067	0.104	0.031	0.046	-0.033	0.017	0.167
İrlanda	-0.245	-0.295	-0.317	-0.532	-0.617	-0.805	-0.851	-0.943	-0.742	-1.033	-1.041	-1.213	-1.075	..
Japonya	..	0.024	0.102	0.014	-0.005	0.007	0.055	0.026	0.085	0.099	0.106	0.209	0.235	0.25
Malezya	-0.604	-0.581	-0.487	-0.459	-0.534	-0.481	-0.423	-0.475	-0.548	-0.587	-0.614	-0.699	-0.685	-0.732
Meksika	-0.465	-0.478	-0.39	-0.407	-0.483	-0.466	-0.033	0.005	0.014	0.002	-0.028	-0.059	-0.069	-0.054
Mısır	3.52	3.441	4.383	4.128	4.203	3.861	2.739	2.136	2.635	2.192	1.739	1.956	2.239	1.971
Nijerya	-2.74	-1.635	-1.379	-0.885	-2.201	-1.781	-2.363	-2.072	-1.467	-1.627
Norveç	1.366	1.377	1.287	1.272	1.232	1.203	1.101	1.12	1.213	1.109	1.014	1.081	1.155	1.197
Panama	0.977	0.84	0.737	0.654	0.655	0.75	0.846	0.848	0.969	1.1	1.185	1.13	1.309	1.502
Romanya	-0.013	-0.106	-0.826	-0.003	0.064	0.041	0.235	0.213	0.161	0.144	0.158	0.291	0.307	0.34
Rusya	-0.299	-0.348	-0.267	-0.231	-0.196	-0.278	-0.372	-0.126	0.053	-0.012
Senegal	-0.032	-0.205	-0.011	-0.118	-0.331	-0.269	0.15	-0.107	-0.239	-0.662	-0.571	-0.85	-0.524	..
Venezuela	-0.701	-0.445	-0.121	-0.399	-0.361	-0.515	-0.904	-1.146	-1.009	-1.058	-1.43	-1.213	-1.393	-1.266
Yunanistan	-0.812	-0.993	-0.645	-0.29	-0.607	-0.924	-0.991	-1.786	..	1.417	1.834	1.866	1.922	2.066

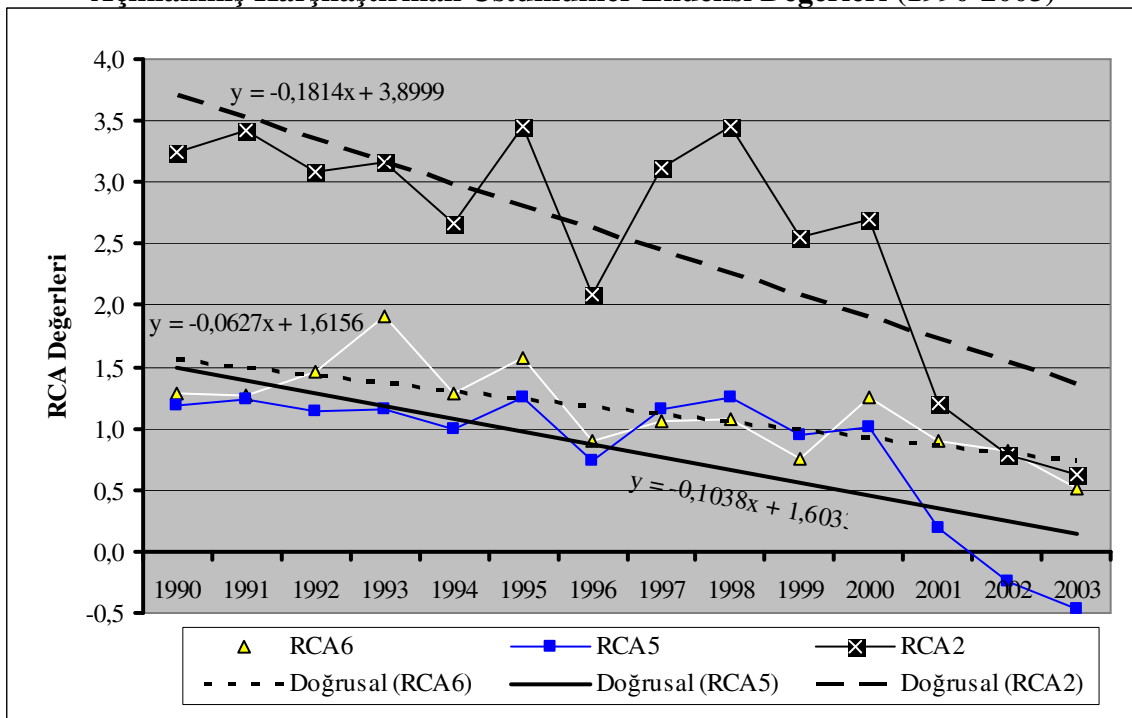
Tablo: 51 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Taşımacılık Hizmetleri Ticaretinde RCA6 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	0.530	0.575	0.537	0.634	0.375	0.640	0.421	0.519	0.554	0.583	0.651	0.425	0.563	0.117
ABD	0.447	0.361	0.451	0.435	0.427	0.490	0.385	0.352	0.255	0.258	0.259	0.168	0.313	..
Almanya	0.018	-0.025	0.038	0.052	-0.015	0.022	-0.040	-0.067	-0.103	-0.111	-0.103	-0.116	-0.187	-0.182
Arjantin	-0.417	-0.194	0.052	-0.225	-0.311	-0.490	-0.534	-0.535	-0.555	-0.493	-0.536	-0.893	-0.912	-0.692
Bangladeş	-1.342	-1.637	-1.730	-1.807	-1.668	-1.718	-1.571	-1.673	-1.739	-1.813	-1.916	-2.184	-1.959	-2.316
Brezilya	-0.776	-0.686	-0.582	-0.829	-0.501	-0.391	-0.646	-0.780	-0.547	-1.015	-0.811	-0.951	-0.856	-0.767
Bulgaristan	0.247	-0.004	0.323	0.251	0.024	0.183	-0.035	-0.055	0.008	0.066	0.132	0.083	0.109	0.148
Çek Cum.	0.730	0.642	0.931	0.990	1.004	0.865	0.807	0.933	0.763	0.860	0.784
Çin	-0.197	-0.262	-0.590	-0.713	-0.771	-0.966	-1.161	-1.315	-1.156	-1.248	-1.010	-0.879	-0.835	-0.753
Endonezya	-3.499	-3.543	-3.451	-4.455	-1.674	-1.730
Fas	-0.674	-0.442	-0.270	-0.064	-0.193	-0.038	-0.076	0.016	0.036	-0.012	0.105	0.036	0.139	0.096
Fransa	0.205	0.158	0.108	0.088	0.109	0.138	0.078	0.029	0.069	0.093	0.165	0.123	0.139	0.137
G. Afrika	-0.767	-0.964	-0.662	-0.735	-0.664	-0.602	-0.732	-0.713	-0.631	-0.734	-0.668	-0.626	-0.825	-0.860
G. Kore	0.003	0.033	0.031	0.064	0.272	0.222	0.150	0.234	-0.035	0.124	0.304	0.265	0.275	0.352
Hindistan	-0.905	-1.038	-1.071	-0.948	-0.764	-0.798	-0.904	-0.974	-1.103	-1.053	-1.215	-1.221	-0.923	..
İngiltere	0.215	0.138	0.211	0.183	0.184	0.199	0.074	0.006	0.026	-0.007	0.000	-0.052	-0.084	0.029
İrlanda	-0.086	-0.125	-0.127	-0.275	-0.303	-0.482	-0.516	-0.552	-0.565	-0.554	-0.505	-0.264	-0.062	..
Japonya	..	-0.477	-0.421	-0.507	-0.521	-0.479	-0.331	-0.304	-0.369	-0.338	-0.307	-0.222	-0.280	-0.232
Malezya	-0.584	-0.587	-0.480	-0.534	-0.652	-0.555	-0.489	-0.548	-0.658	-0.725	-0.753	-0.797	-0.772	-0.824
Meksika	-0.821	-0.877	-0.697	-0.839	-0.907	-0.974	-0.112	0.020	0.061	0.010	-0.156	-0.319	-0.385	-0.305
Mısır	1.175	1.183	1.483	1.451	1.416	1.303	1.024	0.845	0.928	0.810	0.689	0.746	0.821	0.694
Nijerya	-3.040	-2.409	-1.583	-1.187	-2.479	-2.133	-2.215	-2.088	-1.508	-1.472
Norveç	0.479	0.447	0.587	0.636	0.529	0.587	0.486	0.497	0.667	0.495	0.326	0.251	0.283	0.334
Panama	0.372	0.238	0.144	0.120	0.095	0.234	0.331	0.325	0.674	0.714	0.845	0.753	0.833	0.998
Romanya	0.108	-0.150	-0.517	0.254	0.216	0.141	0.248	0.494	0.325	0.260	0.353	0.456	0.438	0.431
Rusya	0.261	0.258	0.315	0.270	0.058	-0.077	0.009	0.082	0.491	0.456
Senegal	-0.815	-1.067	-0.927	-0.985	-1.038	-1.074	-0.857	-1.138	-1.212	-1.611	-1.531	-1.742	-1.459	..
Venezuela	-1.051	-0.996	-0.701	-0.829	-0.870	-0.913	-1.291	-1.520	-1.375	-1.591	-1.981	-1.747	-2.059	-1.950
Yunanistan	-0.431	-0.684	-0.339	0.126	-0.226	-0.585	-0.680	-1.407	..	1.244	1.143	0.945	0.971	1.211

5.5.Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler Ticareti

Türkiye bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler ticaretinde 1990-2003 döneminde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğünü giderek kaybetmiştir. Şekil: 10 ile Tablo: 52 ve 53'te görüldüğü gibi Türkiye 2003 yılında bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler ticaretinde RCA2 ve RCA5 göre açıklanmış karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir. RCA6 değerleri (Tablo: 54'te) ise Türkiye'nin bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğünü işaret etse de, bu değer sifıra çok yakındır. Sonuçta çalışmada temel alınan RCA2 ve RCA5 değerleri açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğün bulunmadığını göstermektedir. Şekil: 10'da görüldüğü gibi RCA2, RCA5 ve RCA6 için β katsayısının negatif değerler (-0.1814, -.1038 ve -0.0627) alması, söz konusu RCA değerlerindeki azalma eğilimini göstermektedir.

Şekil: 10 Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler Ticareti ve Türkiye'nin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Değerleri (1990-2003)

RCA5 değerlerine (Tablo: 53'te) göre bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler ticaretinde daha çok gelişmiş bazı ülkeler (ABD, Fransa, İrlanda ve Japonya) ile GYÜ'lerden Hindistan, Mısır ve Senegal açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptirler. Tablo: 52'de görüldüğü gibi AB ülkeleri arasında Avusturya, Belçika, Danimarka, Estonya, Fransa, İngiltere, İrlanda, İspanya, İsveç ve Lüksemburg RCA2'ye göre açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Bu değerler Türkiye ile AB arasında hizmetlerin serbestleşmesi durumunda bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler sektöründe Türkiye'nin kayıplarının kazançlarından daha çok olacağını göstermektedir.

Bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler sektörünün bilgi yoğun olması ve nitelikli işgücü gerektirmesine karşılık, Türkiye'nin beşeri sermaye endeks değeri oldukça düşüktür. Bu nedenle bilgi yoğun hizmet sektörleri ihracatında Türkiye'nin karşılaştırmalı dezavantaja sahip olduğu söylenebilir. Uygulanan eğitim politikalarının yüksek nitelikte işgücü yetiştirme amacını tam olarak gerçekleştiremeyişi, AR+GE harcamalarının düşüklüğü, katma değer yaratan yeniliklerin ve verilen patentlerin azlığı ve daha birçok nedenle Türkiye bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir.

İletişim, pek çok üretimde ara girdi olmanın yanı sıra mal ve hizmetlerin dağıtımında etkin rol oynamaktadır. Uluslararası hizmetler ticaretindeki rekabette üstünlük sağlamak tüketiciyi tatmin etmek, dağıtım ve enformasyon hizmetlerinin etkinliği ile mümkündür. Ayrıca haberleşme, enformasyon ve dağıtım hizmetlerinin kalitesinin artmasını ve e-ticaretin geleceğini de etkileyecektir. Bu noktada GYÜ'ler ve Türkiye, gelişmiş ülkelere göre oldukça geridedir. Fakat bu açık, diğerlerine göre daha kısa sürede kapatılabilir.

Bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler sektörünün çok sayıda hizmet alt sektöründen oluşması ve söz konusu alt sektörlerle ilişkin verilerin eksikliği, kesin sonuçlara ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Buna karşılık hesaplanan RCA2 ve RCA5 endeks değerleri dolaylı olarak Türkiye'nin bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler ticaretinde ister küresel ister bölgesel serbestleşme olsun büyük olasılıkla kayıplarının kazançlarından daha fazla olacağını işaret etmektedir.

Tablo: 52 Türkiye ve AB Ülkelerinin Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler Ticaretinde RCA2 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	2.36	2.48	2.396	2.718	1.946	2.77	1.253	2.068	2.312	1.364	1.952	0.714	0.437	0.251
Almanya	0.865	0.747	0.799	0.749	0.712	0.83	0.827	0.855	0.775	0.754	0.806	0.789	0.772	0.838
Avusturya	1.992	2.151	2.078	2.133	2.159	2.374	2.503	2.109	1.71	1.899	2.123	2.033	1.884	1.892
Belçika	1.336	1.385	1.407	1.347	1.268	1.032	1.039	1.053	1.045	1.083	1.142	1.16
Çek Cum.	1.136	1.085	1.243	1.205	0.904	0.765	0.805	0.785	0.691	0.605	0.45
Danimarka	1.818	1.892	1.57	1.221	1.108	1.136	1.274	0.901	1.001	1.739	1.846	1.766	1.864	1.827
Estonya	0.167	0.306	0.396	0.73	0.823	0.667	0.697	0.742	0.734	0.798	0.809	1.012
Finlandiya	0.924	0.911	1.035	0.96	0.976	1.142	1.081	0.976	0.784	0.874	0.826	0.75	0.802	0.87
Fransa	1.827	1.792	1.464	1.687	1.433	1.358	1.243	1.196	1.106	1.02	1.048	1.08	1.064	1.099
GKRY	1.497	1.577	1.689	1.672	1.684	2.315	2.336	2.346	2.733	2.848
Hollanda	1.21	1.316	1.387	1.406	1.394	1.273	1.244	1.289	1.195	1.175	1.292	1.254	1.384	..
İngiltere	1.149	1.228	1.42	1.282	1.289	1.325	1.376	1.382	1.521	1.72	1.745	1.753	1.925	2.071
İrlanda	0.533	0.572	0.556	0.469	0.517	0.467	0.501	0.508	1.508	1.413	1.687	1.889	1.977	..
İspanya	0.641	0.676	0.704	0.79	0.739	0.79	0.793	0.783	0.802	0.898	1.007	1.017	1.13	1.152
İsveç	1.091	1.205	1.295	1.167	1.116	1.044	1.066	1.063	0.989	1.276	1.312	1.413	1.577	1.755
İtalya	1.562	1.104	1.357	1.055	0.892	0.923	0.863	0.945	0.942	0.822	0.821	0.898	0.873	0.973
Letonya	0.035	0.421	0.18	0.147	0.939	0.404	0.649	0.7	0.883	0.832	0.794	0.825
Litvanya	0.024	0.171	0.457	0.354	0.524	0.454	0.41	0.459	0.462	0.481	0.404
Lüksemburg	1.617	1.765	1.589	1.509	1.329	1.409	1.342	1.278	1.666
Macaristan	2.775	1.877	2.716	2.204	1.896	1.221	1.083	0.644	0.434	0.425	0.582	0.692	0.834	0.859
Malta	0.256	0.291	0.388	0.343	0.434	0.468	0.687	0.758	0.691	0.679	0.633	0.672	0.73	0.716
Polonya	0.928	1.293	1.978	1.411	1.041	2.088	1.256	0.993	0.636	0.659	0.593	0.51	0.484	0.513
Portekiz	0.488	0.447	0.523	0.889	0.764	0.7	0.625	0.588	0.529	0.602	0.555	0.56	0.609	..
Slovakya	2.191	1.653	1.396	0.827	0.882	0.946	0.725	0.712	..	0.606	0.491
Slovenya	0.526	0.421	0.687	0.632	0.531	0.495	0.454	0.475	0.538	0.488	0.591	0.557
Yunanistan	4.129	4.423	4.407	3.972	3.94	3.692	3.411	3.109	..	1.062	0.838	0.889	0.85	0.965
EPB Ülkeleri	1.298	1.199	1.204	1.181	1.096	1.096	1.077	1.051	0.994	0.971	1.042	1.066	0.972	1.039

Tablo: 53 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler Ticaretinde RCA5 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	1.186	1.240	1.138	1.161	0.989	1.252	0.743	1.152	1.258	0.948	1.003	0.190	-0.243	-0.466
ABD	0.274	0.293	0.346	0.235	0.335	0.328	0.319	0.290	0.293	0.436	0.419	0.429	0.564	..
Almanya	-0.160	-0.322	-0.247	-0.314	-0.369	-0.204	-0.208	-0.171	-0.278	-0.307	-0.232	-0.257	-0.281	-0.193
Arjantin	-1.415	-1.529	-1.288	-1.219	-1.235	-1.302	-1.354	-1.514	-1.641	-1.448	-1.305	-1.145	-1.115	-0.931
Bangladeş	0.821	0.819	0.789	0.596	0.504	0.339	-1.171	-1.267	-1.572	-1.502	-1.336	-1.618	-1.312	-0.820
Brezilya	-0.938	-1.073	-1.007	-1.323	-0.839	-0.899	-0.662	-0.413	-0.197	-0.127	0.086	-0.037	-0.162	-0.241
Bulgaristan	-0.414	-0.635	0.129	0.454	0.538	0.189	0.349	-0.087	-0.421	-0.429	-0.275	-0.299	-0.418	-0.440
Çek Cum.	0.128	0.082	0.219	0.188	-0.102	-0.269	-0.217	-0.243	-0.372	-0.505	-0.802
Çin	-1.281	-0.808	-0.667	-0.555	-0.805	-0.916	-0.502	-0.466	-0.624	-0.578	-0.721	-0.852	-0.795	-0.580
Endonezya	-1.806	-2.210	-2.316	-2.683	-3.541	-3.482	-2.754	-3.453	-3.801	-3.740	-3.832	-3.798	-3.199	-2.929
Fas	0.007	-0.929	-0.622	-0.736	-0.675	-0.729	-0.816	-0.855	-0.828	-0.782	-0.968	-0.498	-0.357	-0.118
Fransa	0.659	0.635	0.411	0.564	0.385	0.328	0.232	0.190	0.107	0.021	0.049	0.081	0.066	0.100
G. Afrika	-1.380	-1.522	-1.680	-1.898	-1.864	-1.044	-1.141	-1.136	-1.283	-1.352	-1.513	-1.715	-1.905	-1.750
G. Kore	-0.401	-0.521	-0.484	-0.478	-0.369	-0.255	-0.191	-0.209	-0.498	-0.639	-0.601	-0.602	-0.708	-0.703
Hindistan	0.429	0.324	0.048	-0.192	-0.168	-0.190	-0.263	0.200	0.547	0.833	1.003	1.151	1.095	..
İngiltere	0.148	0.219	0.373	0.264	0.270	0.299	0.341	0.347	0.451	0.586	0.599	0.604	0.708	0.785
İrlanda	-0.632	-0.562	-0.591	-0.760	-0.663	-0.766	-0.696	-0.681	0.417	0.351	0.531	0.648	0.696	..
Japonya	..	0.058	0.122	0.099	0.099	0.210	0.189	0.202	0.101	-0.054	-0.018	0.000	0.007	-0.024
Malezya	-0.315	-0.310	-0.411	-0.503	-0.420	-0.305	-0.324	-0.189	-0.373	-0.574	-0.568	-0.654	-0.521	-0.624
Meksika	-0.324	-0.232	-0.196	-0.183	0.185	0.044	0.038	-0.006	-0.008	-0.017	0.014	-0.007	-0.068	-0.106
Mısır	0.485	1.661	0.305	0.495	0.533	1.543	2.066	1.042	1.431	0.926	0.051	0.078	0.271	0.351
Nijerya	0.240	0.170	0.014	0.317	-0.785	-0.507	-0.639	-0.594	-0.138	-0.179
Norveç	-0.181	-0.231	-0.285	-0.327	-0.529	-0.529	-0.426	-0.175	-0.039	-0.061	-0.053	-0.251	-0.188	-0.147
Panama	-0.885	-1.051	-1.118	-1.214	-1.321	-1.381	-1.425	-1.485	-1.198	-1.259	-1.174	-1.159	-0.953	-1.020
Romanya	-0.800	-0.095	-0.567	-0.368	-1.140	-0.626	-0.605	-0.840	-0.702	-0.410	-0.374	-0.426	-0.292	-0.185
Rusya	-1.324	-1.140	-1.030	-0.836	-0.917	-1.077	-1.206	-1.157	-0.986	-0.824
Senegal	0.492	-0.245	0.049	0.067	0.450	0.325	-0.096	0.213	0.203	0.197	0.458	0.181	0.289	..
Venezuela	-1.878	-2.309	-2.099	-1.990	-2.832	-2.699	-3.198	-1.923	-1.735	-1.891	-2.283	-2.232	-2.518	-2.558
Yunanistan	1.430	1.499	1.496	1.389	1.381	1.315	1.235	1.142	..	0.060	-0.178	-0.118	-0.163	-0.036

Tablo: 54 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler Ticaretinde RCA 6 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	1.277	1.265	1.459	1.906	1.288	1.571	0.906	1.060	1.069	0.751	1.259	0.893	0.815	0.511
ABD	0.949	0.795	0.892	0.890	0.965	0.960	0.948	0.910	0.949	1.040	1.018	1.041	1.117	..
Almanya	-0.287	-0.327	-0.375	-0.464	-0.501	-0.374	-0.393	-0.389	-0.443	-0.516	-0.497	-0.561	-0.544	-0.388
Arjantin	-2.157	-1.511	-0.997	-0.775	-0.765	-0.883	-0.762	-0.882	-1.015	-0.934	-1.021	-1.016	-1.280	-0.923
Bangladeş	2.471	2.227	2.448	2.063	1.987	1.619	1.108	1.149	0.575	0.765	0.579	0.270	0.663	1.045
Brezilya	-1.042	-1.030	-0.938	-1.310	-0.815	-0.442	-0.237	0.046	0.010	-0.231	-0.160	-0.321	-0.502	-0.745
Bulgaristan	0.683	-0.068	0.113	0.086	-0.083	-0.142	-0.163	0.091	0.038	0.289	0.291	0.105	0.088	0.004
Çek Cum.	-0.333	-0.302	0.118	0.220	-0.008	-0.324	-0.432	-0.363	-0.318	-0.409	-0.623
Çin	1.122	0.913	0.252	0.384	0.115	-0.585	-0.145	-0.141	-0.258	-0.248	-0.136	-0.222	-0.224	0.086
Endonezya	-2.074	-2.277	-2.620	-3.211	-4.098	-3.934	-3.248	-4.094	-4.429	-4.525	-4.666	-4.585	-3.982	-3.809
Fas	1.156	0.478	0.759	0.535	0.466	0.007	-0.110	-0.085	-0.216	-0.023	-0.303	0.117	0.214	0.479
Fransa	0.456	0.405	0.457	0.272	0.205	0.239	0.156	0.136	0.135	0.128	0.150	0.433	0.030	-0.038
G. Afrika	-0.717	-0.816	-0.903	-1.025	-0.929	-0.048	-0.255	-0.110	-0.256	-0.295	-0.387	-0.394	-0.501	-0.542
G. Kore	-0.098	-0.143	-0.246	-0.204	-0.210	-0.156	-0.121	-0.188	-0.791	-0.716	-0.700	-0.648	-0.720	-0.763
Hindistan	0.279	0.056	-0.129	0.010	-0.177	-0.189	-0.263	0.203	0.347	0.326	0.408	0.258	0.460	..
İngiltere	0.539	0.523	0.622	0.495	0.421	0.471	0.471	0.588	0.632	0.689	0.626	0.676	0.738	0.773
İrlanda	-1.264	-1.302	-1.495	-1.583	-1.559	-1.734	-1.734	-1.755	-1.073	-0.952	-0.959	-0.841	-0.909	..
Japonya	..	-0.666	-0.662	-0.580	-0.576	-0.401	-0.457	-0.478	-0.585	-0.576	-0.444	-0.399	-0.435	-0.357
Malezya	-0.522	-0.508	-0.643	-0.544	-0.393	-0.284	-0.237	-0.129	-0.302	-0.567	-0.595	-0.799	-0.674	-0.802
Meksika	-1.134	-0.948	-0.782	-0.835	0.591	0.168	0.199	-0.027	-0.046	-0.091	0.091	-0.060	-0.553	-0.955
Mısır	0.246	0.768	0.119	0.187	0.203	0.846	1.025	0.513	0.718	0.522	0.024	0.046	0.149	0.202
Nijerya	-0.062	0.529	0.756	-0.414	-1.511	-1.635	-2.065	-1.350	-0.770	-0.793
Norveç	-0.462	-0.669	-0.522	-0.612	-0.601	-0.553	-0.264	-0.226	-0.105	-0.195	-0.269	-0.401	-0.430	-0.373
Panama	0.606	0.550	0.713	0.834	0.427	0.296	0.201	-0.009	0.085	-0.011	-0.250	0.077	0.135	0.003
Romanya	0.841	0.256	0.164	-0.042	-0.381	0.035	-0.003	-0.377	-0.310	-0.177	-0.125	-0.001	0.115	0.274
Rusya	-1.205	-0.898	-1.058	-0.878	-0.849	-1.061	-1.270	-1.395	-1.246	-1.120
Senegal	0.827	0.147	0.348	0.516	0.650	0.798	0.795	0.773	0.644	0.826	0.970	0.935	0.582	..
Venezuela	-1.677	-1.897	-1.845	-1.568	-3.209	-2.939	-3.194	-1.851	-1.437	-1.810	-2.116	-1.895	-2.409	-2.493
Yunanistan	2.262	2.139	1.965	1.712	1.663	1.684	1.866	1.613	..	0.323	0.109	0.239	0.212	0.415

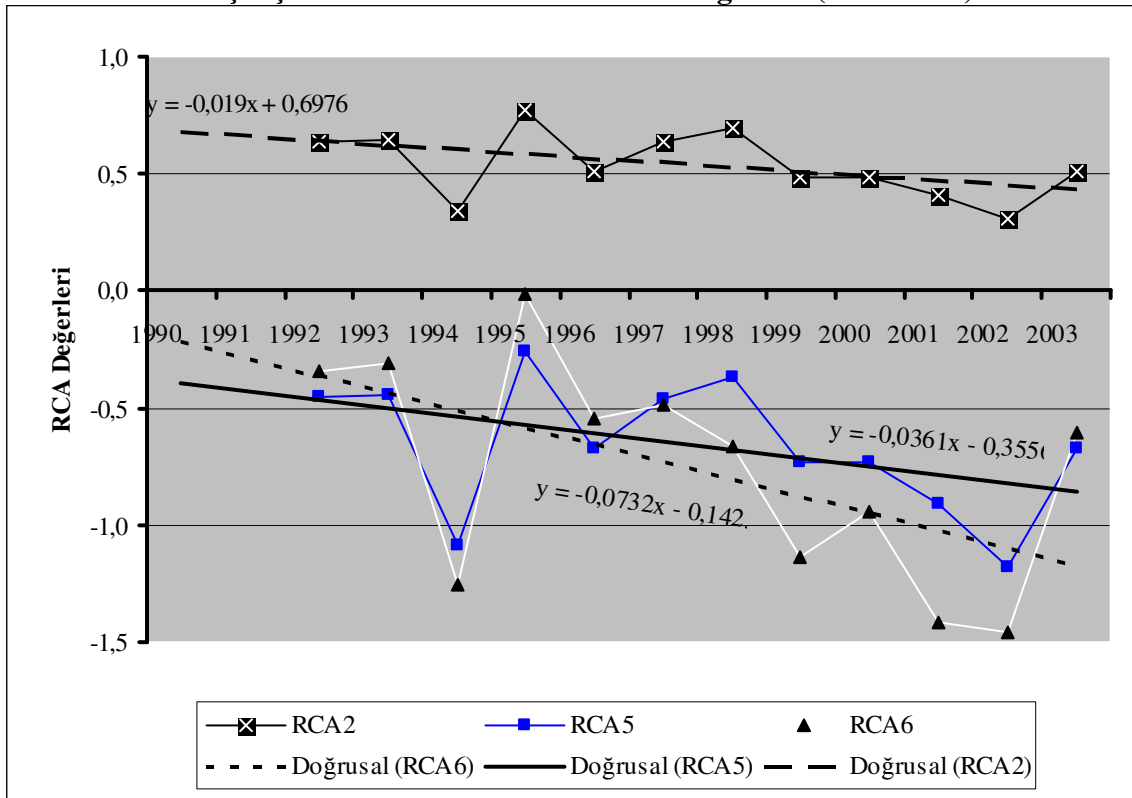
5.6.Sigorta ve Finansal Hizmetler Ticareti

Türkiye sigorta ve finansal hizmetler ticaretinde RCA2, RCA5 ve RCA6 endeks değerlerine göre karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir. Şekil: 11’de görüldüğü gibi her üç RCA değeri zaman (t) içindeki gelişimlerini göstermekte olan $RCA_j = \alpha_j + \beta_j t$ modelinde β katsayısının -0.019, -0.0361 ve -0.0732 gibi negatif değerler alması, RCA2, RCA5 ve RCA6’daki azalma eğilimini göstermektedir. Dolayısıyla bu sektörde Türkiye’nin karşılaştırmalı dezavantajı giderek artmaktadır. Buna karşılık Tablo: 56 ve 57’de görüldüğü gibi sigorta ve finansal hizmetler ticaretinde küresel temelde ABD, İrlanda, Panama ve İngiltere açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. Bölgesel temelde ise Tablo: 55’te görüldüğü gibi EPB ülkelerinin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükleri vardır.

Sigorta ve finansal hizmetler ticaretinde küresel ve bölgesel temeldeki serbestleşme Türkiye’nin kayıplarını arttıracak ve istihdam, ekonomik büyüme, cari işlemler dengesi ve bir çok değişken serbestleşmeden olumsuz yönde etkilenebilecektir. Buna karşılık verimlilik ve teknoloji açısından olumlu gelişmeler yaşanabilecektir.

Finansal hizmetler ekonomik büyüme açısından önemlidir. Bu nedenle sigorta ve finansal hizmetler ticaretinde serbestleşmenin altyapısı için söz konusu piyasaların uyumlu hale getirilmesi önemlidir. Uyumlu hale getirilmiş finansal piyasalar, tasarrufları etkin bir şekilde yatırıma dönüştürecektir. Bunlar gerçekleşmez ise Türkiye ile bir çok EAGÜ ve GYÜ finansal krizlerle karşılaşacaktır. Finansal krizler ülkeyi ekonomik, sosyal, siyasal ve pek çok açıdan olumsuz etkileyecektir.

Şekil: 11 Sigorta ve Finansal Hizmetler Ticaretinde Türkiye'nin Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Endeksi Değerleri (1990-2003)

Tablo: 55 Türkiye ve AB Ülkelerinin Sigorta ve Finansal Hizmetler Ticaretinde RCA2 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	0.639	0.644	0.34	0.774	0.511	0.634	0.695	0.483	0.482	0.406	0.309	0.511
Almanya	0.185	0.375	0.521	0.55	0.676	0.589	0.457	0.634	0.36	0.481	0.856	0.711
Avusturya	0.891	1.185	1.329	1.319	1.43	1.013	1.132	1.198	1.3	1.239	1.089	1.144
Belçika	3.092	3.874	5.284	2.377	1.954	2.366	2.353	3.722	4.126	4.396
Çek Cum.	1.832	0.434	0.213	0.4	0.531	0.479	0.385	0.646	0.326	0.262	0.162
Danimarka
Estonya	0	0	0	0	0.282	0.271	0.252	0.229	0.178	0.205	0.184	0.191
Finlandiya	0.126	0.117	0.272	0.277	-0.111	-0.103	0	0	-0.068	-0.075	0	0.077
Fransa	5.395	4.098	1.131	1.071	0.691	0.666	0.474	0.404	0.369	0.277	0.374	0.386
GKRY	1.35	1.638	2.254	2.374	3.293
Hollanda	0.168	0.163	0.186	0.169	0.291	0.155	0.144	0.247	0.221	0.25	0.235	..
İngiltere	3.065	3.114	3.654	3.434	3.353	4.038	3.826	3.886	3.67	4.274	4.259	4.391
İrlanda	2.834	1.949	1.932	2.59	3.23	..
İspanya	1.579	1.235	1.387	1.085	0.906	0.872	0.871	0.791	0.72	0.827	0.753	0.768
İsveç	2.097	0.438	0.467	0.283	0.244	0.383	0.477	0.568	0.622	0.676	0.506	0.679
İtalya	1.357	1.407	1.337	1.3	1.224	1.45	0.752	0.238	0.211	0.346	0.315	0.333
Letonya	0	0	0.27	0.572	0.966	1.068	1.007	0.863	0.807	1.068	1.087	1.317
Litvanya	0	0.116	0.14	0.292	0.308	0.158	0.118	0.237	0.11	0
Luksemburg	26.886	25.072	26.519	24.977	25.746	27.029	27.807	24	24.872
Macaristan	0	0	0	0.689	0.796	1.021	0.393	0.31	0.276	0.326	0.185	0.272
Malta	0.809	0.858	0.976	0.607	0.544	0.573	0.536	0.448	0.347	0.437	0.372	0.194
Polonya	0.565	0.641	0.749	2.377	1.667	1.811	2.415	1.143	0.385	0.474	0.299	0.278
Portekiz	0.159	0.666	0.688	1.134	0.715	0.549	0.538	0.619	0.571	0.321	0.293	..
Slovakya	0.844	0.947	0.686	0.666	0.367	0.279	0.177	..	0.272	0.152
Slovenya	0.122	0.14	0.187	0.175	0.152	0.145	0.13	0.11	0.1	0.108	0.205	0.105
Yunanistan	0	0	0	0	0	0	..	0.756	0.383	0.434	0.409	0.418
EPB Ülkeleri	1.72	1.518	1.279	1.243	1.048	1.051	0.994	1.155	1.19	1.2	0.997	1.039

Tablo: 56 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Sigorta ve Finansal Hizmetler Ticaretinde RCA5 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	-0.450	-0.441	-1.082	-0.257	-0.674	-0.459	-0.366	-0.732	-0.733	-0.905	-1.178	-0.675
ABD	-0.612	-0.112	-0.582	-0.308	-0.141	-0.145	-0.076	-0.108	0.077	-0.035	0.02	0.148	0.088	..
Almanya	-2.435	-2.373	-1.776	-1.044	-0.7	-0.644	-0.424	-0.567	-0.837	-0.492	-1.077	-0.781	-0.17	-0.371
Arjantin	-1.314
Bangladeş	-1.503	-1.63	-1.699	-1.529	-1.915	-2.253	-2.065	-1.369
Brezilya	-1.456	-1.782	-1.507	-0.356	-1.416	0.531	-0.729	-1.093	-0.831	-0.623	-0.45	-0.726	-0.724	-1.082
Bulgaristan	-1.230	0.256	-0.869	-1.671	-1.752	-1.067	-1.842	-1.747
Çek Cum.	0.609	-0.837	-1.548	-0.919	-0.635	-0.738	-0.957	-0.439	-1.125	-1.343	-1.822
Çin	-1.319	-0.931	-0.976	-1.148	0.047	-0.012	-2.433	-2.456	-1.835	-2.646	-2.82	-2.717	-2.845	-2.926
Endonezya
Fas	-1.519	-0.493	-0.427	-0.918	-0.829	-1.605	-0.971	-1.756	-1.702	-1.816	-1.857	-1.553	-1.664	-1.543
Fransa	1.425	1.547	2.007	1.611	0.131	0.072	-0.387	-0.426	-0.778	-0.939	-1.028	-1.32	-1.016	-0.983
G. Afrika	0.058	-0.478	-0.453	-0.692	-0.186	0.137	0.03	-0.043	0.076	-0.08	-0.385	-0.581	-1.025	-0.87
G. Kore	-2.378	-2.345	-2.086	..	-2.234	-2.199	-2.22	-1.719	-1.43	-1.666	-1.445	-1.848
Hindistan	-0.719	-0.942	-0.642	-0.887	-1.12	-0.764	-0.93	-0.803	-1.085	-1.116	-1.853	-1.608	-1.784	..
İngiltere	1.185	1.250	1.239	1.258	1.455	1.376	1.354	1.598	1.530	1.545	1.461	1.653	1.649	1.672
İrlanda	1.063	0.679	0.67	0.974	1.206	..
Japonya	-2.404	-2.237	-2.193	-0.638	-1.159	-1.204	-1.442	-1.236	-1.038	-1.151	-0.85
Malezya	-0.327	-0.255	-0.157	-0.315	-0.231
Meksika	-0.477	-0.101	-0.019	-0.584	-0.674	-0.498	-2.705	-3.026	-2.641	-2.723	-2.409	-2.434	-2.358	-2.341
Mısır	-0.562	-0.182	-0.147	-0.293	-0.127	-0.466	-0.332	-0.225	-1.327	-0.978	-1.255	-1.144	-1.212	-1.088
Nijerya	..	-2.529	-2.815	-2.446	..	-3.127	-3.056
Norveç	0.017	0.004	-0.121	-0.149	-0.173	-0.634	-0.548	-0.767	-1.387	-0.868	-0.634	-0.593
Panama	-0.464	-0.192	-0.311	-0.56	-0.404	-0.127	-0.192	-0.225	0.294	0.379	0.241	0.203	0.778	0.854
Romanya	-0.784	-0.712	-1.905	-0.928	-0.174	-0.389	-0.536	-0.61	-0.62	-1.104	-0.437	-0.422	-1.129	-1.359
Rusya	-2.715	-2.516	-2.341	-2.267	-2.273	-2.727	-3.054	-2.102	-2.088	-2.103
Senegal	-1.627	-1.646	-1.629	-1.79	-1.543	-1.55	..	-1.648	-0.59	-1.216	-1.242	-0.774	-1.24	..
Venezuela	-3.349
Yunanistan	-0.281	-0.963	-0.838	-0.896	-0.874

Tablo: 57 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Sigorta ve Finansal Hizmetler Ticaretinde RCA6 Değerleri

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	-0.342	-0.305	-1.259	-0.015	-0.547	-0.489	-0.661	-1.141	-0.939	-1.416	-1.456	-0.606
ABD	0.027	0.273	0.017	0.198	-0.031	0.190	0.265	0.231	0.241	0.151	0.214	0.060	-0.255	..
Almanya	-0.639	-0.490	0.179	-0.018	0.120	0.365	0.142	-0.007	-0.225	-0.200	0.099	0.379	0.951	0.453
Arjantin	-1.255
Bangladeş	-1.682	-1.818	-1.778	-1.552	-1.926	-2.058	-1.916	-1.197
Brezilya	-0.896	-1.142	-0.721	-0.665	-0.909	-0.016	-0.196	-0.592	-0.137	-0.673	-0.409	-0.839	-1.103	-1.407
Bulgaristan	-0.207	-0.223	-0.844	-1.386	-1.544	-0.522	-1.323	-1.156
Çek Cum.	-0.248	-0.708	-1.184	-0.675	-0.278	-0.707	-0.791	-0.404	-0.564	-1.533	-1.654
Çin	0.693	0.396	0.462	0.209	-0.389	-0.924	-0.330	-2.131	-1.774	-2.591	-2.529	-2.399	-2.516	-2.625
Endonezya
Fas	-1.032	-0.474	-0.280	-0.591	-0.750	-0.732	0.206	-0.580	-0.573	-0.273	-0.155	0.045	-0.110	0.061
Fransa	-0.128	-0.032	-0.028	-0.284	-0.122	0.044	-0.212	-0.028	-0.327	-0.439	-0.028	-0.539	-0.648	-0.551
G. Afrika	-0.580	-0.814	-0.690	-0.968	-0.703	-0.612	-0.216	-0.303	0.108	-0.152	-0.280	-0.549	-1.221	-0.936
G. Kore	-0.151	-0.297	-0.243	..	-0.268	-0.259	-0.461	0.165	0.643	0.331	-0.187	0.245
Hindistan	-0.902	-1.242	-0.874	-1.204	-1.515	-0.958	-0.971	-0.869	-0.961	-1.038	-1.726	-1.305	-1.595	..
İngiltere	2.400	1.720	1.812	1.701	1.667	1.805	1.548	1.766	1.645	1.619	1.650	1.673	1.627	1.714
İrlanda	-0.295	-0.478	-0.320	-0.151	-0.146	..
Japonya	-2.175	-2.197	-1.506	-0.662	-1.174	-1.264	-1.443	-0.679	-0.762	-1.153	-0.687
Malezya	-1.156	-1.043	-0.474	-1.646	-1.009
Meksika	-0.594	-0.113	-0.027	-0.602	-0.571	-0.543	-1.724	-2.782	-1.946	-1.991	-1.677	-1.772	-1.931	-1.990
Mısır	-0.895	-0.304	-0.263	-0.489	-0.107	-0.605	-0.522	-0.402	-1.384	-0.815	-1.573	-1.468	-1.584	-1.486
Nijerya	..	-2.746	-2.111	-1.988	..	-3.095	-2.507
Norveç	-0.470	-0.603	-0.899	-0.525	-0.479	-0.566	-0.451	-0.449	-0.968	-0.473	-0.585	-0.465
Panama	-0.840	-0.265	0.155	-0.623	-0.410	-0.186	-0.225	-0.709	-0.427	0.030	0.443	0.122	-0.212	0.080
Romanya	-0.093	-0.179	-0.747	-0.055	-0.050	0.019	-0.088	-0.147	-0.073	-0.635	-0.107	0.157	-0.671	-0.766
Rusya	-0.943	..	-0.655	-1.289	-1.380	-2.294	-2.518	-1.567	-1.576	-1.754
Senegal	-2.187	-2.118	-1.984	-2.101	-1.998	-1.867	..	-2.306	-1.422	-1.877	-1.780	-1.647	-1.859	..
Venezuela	-3.653
Yunanistan	0.243	-0.522	-0.438	-0.708	-0.596

SONUÇ

Ekonomi literatüründe hizmetler sektörünün çok farklı alt sektörlerden oluşması bu sektörün tanımı, kapsamı ve sınıflandırmasındaki uzlaşmayı engellemektedir. Bu durum, hizmetler sektörü ve hizmetler ticaretine ilişkin düzenli ve tutarlı verilerin toplanmasını zorlaştırmaktadır. Bu farklılıklar, hizmetler ticaretinin önündeki önemli engeller arasındadır. Ayrıca hızla değişen teknolojik yeniliklere ve bireylerin artan ihtiyaçlarına paralel olarak yeni hizmet sektörleri doğmakta ve hizmetler sektörünün kapsamı da genişlemektedir.

Uluslararası hizmetler ticareti, doğası gereği genelde üretim ve tüketimi eş anlı olmaya zorunlu kılmaktadır. Bu nedenle uluslararası hizmetler ticareti, sınır ötesi arz, yurt dışında tüketim, ticari varlık ve gerçek kişilerin varlığı olmak üzere dört farklı şekilde yapılmaktadır. Bu ve diğer nedenlere bağlı olarak uluslararası hizmetler ticareti sınır önlemleri ile kontrol altına alınamamaktadır. Uluslararası hizmetler ticaretinde daha çok tarife dışı engeller kullanılmaktadır.

İletişim ve teknolojide sağlanan gelişmelerle birlikte bazı hizmet sektörlerinin ticareti de daha kolay yapılabilir hale gelmiştir. Ayrıca bazı hizmetlerin ticaretinde fiziksel yakınlık sorunu ortadan kalkmıştır. Ancak taşımacılık ve inşaat hizmetleri gibi bazı sektörler için fiziksel yakınlık önemini korumaya devam etmektedir.

Fizyokratlardan klasik iktisatçılara kadar, hizmetler sektörü verimsiz faaliyetler olarak görülmüştür. Bunda, hizmetlerin ekonomide katma değer yaratmadığı görüşünün önemli rolü vardır. Neo-klasik iktisatçıların hizmetler konusundaki tartışmaları ile birlikte sektörün önemi anlaşılmıştır. Modern yaklaşıma göre hizmetler sektörü, ekonominin ayrılmaz bir parçasıdır.

2000'li yıllarda hizmetler sektörü, tüm ülkelerin GSYİH'larına ve istihdamlarına önemli oranda katkı sağlamaktadır. Bu yapısal değişim hizmet devriminden çok sanayileşmenin bir ileri aşamasıdır. Dolayısıyla ekonomik kalkınmada hizmetler sektörü çok önemlidir. Hizmetler sektörünün gelişmesinde, sanayileşmenin ve buna bağlı olarak kişi başına gelir artışının, teknolojik yeniliklerin ve diğer etkenlerin önemli katkısı vardır. Bunlara ek olarak hizmetler sektörü ile diğer sektörler arasındaki sınır giderek ortadan kalkmaktadır. Bir imalat işletmesi aynı zamanda hizmet işletmesi de olabilmektedir.

Uluslararası hizmetler ticaretinin uluslararası mal ticaretinden farklı olması, dış ticaret teorilerinin hizmetler ticareti için geçerliliğini ortadan kaldırmamaktadır. Sapir ve Winter (1994), Sapir ve Lutz (1981), Sazanami ve Urata (1990) ile Alan Deardorff (1985) çalışmalarında karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin hizmetler ticaretine uygulanabileceğini öne sürmüşlerdir. Hindley ve Smith (1984) ise, hizmetler ticaretinin karşılaştırmalı üstünlükler teorisinin mantığına uymadığını belirtmektedirler. Fakat her iki iktisatçı da tamamiyle karşılaştırmalı üstünlükler teorisini red etmemişlerdir. Kierszkowski (1984) H-O Teorisi'ne dayanan bir model ile, Wood ve Mayer (2001) ise beşeri sermaye ile fiziki sermaye üzerinde durarak, Van Marrewijk (1997) ölçek ekonomileri ile uluslararası hizmetler ticaretini açıklamışlardır.

Uluslararası hizmetler ticaretinin dünya ticaretinden aldığı pay giderek artmıştır. Uluslararası hizmetler ticaretinde ise bilgi ve teknolojiye dayanan hizmetlerin (beşeri sermaye ağırlıklı hizmetlerin) payı artarken, emek ve nispeten fiziki sermaye yoğun hizmetlerin (seyahat ve taşımacılık hizmetleri gibi) payı azalmaktadır.

Uluslararası hizmetler ticaretinde gelişmiş ülkelerin önemli ağırlıkları bulunurken, GYÜ'lerin payları gelişmiş ülkelere göre oldukça düşüktür. GYÜ'lerin payının az olması ya da azalmasının önemli nedenlerinden biri, bu ülkelerin daha çok emek yoğun ve nispeten fiziki sermaye yoğun hizmetlerde uzmanlaşmış olmalarıdır. Bununla birlikte bazı GYÜ'ler bilgi ve teknoloji ağırlıklı hizmetlerin ihracatında giderek önemli hale gelmektedir. Bu ülkeler nitelikli işgücü yetiştirmeye yönelik tutarlı ve başarılı eğitim politikaları uygulamaktadırlar. Hindistan, bu konuda başarılı bir örnek ülkedir. Fakat Hindistan'da nüfusun önemli bir kısmının eğitim seviyesinin düşüklüğü göz önünde bulundurulursa, bir çelişki ortaya çıkmaktadır.

Uluslararası hizmetler ticaretinin artan önemi ile birlikte söz konusu ticaretin serbestleştirilmesi gündeme gelmiştir. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi yönelik çabalar sonucunda GATT Uruguay Turu'nda Hizmetler Ticareti Genel Anlaşması (GATS) kabul edilmiştir. Anlaşma uyarınca, taraf ülkeler uluslararası hizmetler ticaretine ilişkin taahhütlerini sunmuşlardır.

GATS'a taraf ülkelerin taahhüt listeleri uluslararası hizmetler ticaretinde arzu edilen serbestleşmeyi gerçekleştirmekten uzak kalmıştır. Bunun nedenleri gelişmiş ülkelerin özellikle kendilerinin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlerde daha fazla serbestleşmeye taraftar olmaları, gelişmiş ülkelerin GYÜ'lerin ve EAGÜ'lerin

karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlerde taahhütte bulunmaması (taahhütte bulunsalar bile istisnalarla verilen taahhütlerin içlerinin boşaltılması) veya çok az serbestleşme istemeleri şeklinde sıralanmaktadır. GATS hükümlerindeki çelişkiler ile yetersiz ve belirsiz ifadelerin yanı sıra diğer nedenler de arzu edilen serbestleşmenin gerçekleştirilememesinde etkilidir.

GATS'ın dışında çeşitli bölgesel ekonomik bütünleşme ve işbirliği örgütleri de uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesini amaçlamaktadır. Bunlar içinde AB'nin malların, sermayenin, hizmetlerin ve kişilerin serbest dolaşımını sağlayarak oluşturduğu tek pazar, başarılı bir örnektir. Bu serbest dolaşım Birliğe aday olan Türkiye için de önemlidir.

AB'nin, Türkiye ile imzaladığı Ankara Anlaşması ve Katma Protokol, malların ve sermayenin yanı sıra kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımını da kapsamaktadır. Fakat bu belgelerde hizmetlerin ve kişilerin serbest dolaşımını konusunda bağlayıcı hükümler yoktur. Bu, Birlik ile Türkiye arasında söz konusu alanlarda ilerleme sağlanmasını engellemektedir. Bu noktada ekonomik, sosyal ve siyasal kaygılar ile diğer nedenler de önemlidir. Diğer yandan, Türkiye-AB Ortaklık Konseyi ve AB Adalet Divanı'nın aldığı kararlar kişilerin ve hizmetlerin serbest dolaşımında az da olsa ilerleme sağlanmasına neden olmuştur. Fakat, serbest dolaşım ancak Türkiye'nin Birliğe tam üyeliğinden sonra aşamalı olarak sağlanabilecektir. Bu süreçte, Birliğin izleyeceği tutumun yanı sıra Türkiye'nin sektörler temelinde ayrıntılı çalışmalar yapması ve üyelik müzakerelerinde buna göre strateji belirlemesi gerekir.

Uluslararası hizmetler ticaretinin bölgesel ya da küresel temelde serbestleşmesi ile birlikte GYÜ'lerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlerde ekonomik büyüme, istihdam, verimlilik, milli gelir ve refah, cari işlemler dengesine katkı, teknolojik yenilik açısından olumlu gelişmeler olabilecektir. Bu olumlu gelişmelerin diğer makro ekonomik büyüklükleri de etkilemesi muhtemeldir.

Uluslararası ticaretin serbestleşmesinin GYÜ'leri olumlu yönde etkileyeceğini belirten görüşlere karşılık, bu serbestleşmenin GYÜ'leri olumsuz etkileyeceğini savunan görüşler de vardır. Her iki görüşün öne sürdükleri argümanlar, ticaretteki serbestleşme etkilerinin, ülkeden ülkeye ve/veya sektörden sektöre değişiklik göstereceği yönündedir.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesi sonucunda artan rekabet seviyesi hizmetlerde kalite ve çeşitliliği arttıracak, düşük fiyatlar tüketicilerin refahını yükseltecektir. Artan rekabet ile birlikte yerli hizmet sağlayıcılarının verimliliği de olumlu yönde etkilenecektir. Verimliliğin artması, ekonominin diğer sektörlerinde de pozitif dışsal ekonomiler yaratacaktır. Buna karşılık uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesi ile artan seyahat ve taşımacılık hizmetleri ticareti çevre üzerinde olumsuz etkiler yaratabilecektir.

Serbestleşme ile birlikte devletin bazı hizmetlerin ticaretinden aldığı vergi ve benzeri etkileri olan fonlar ortadan kalkacağı için, devlet gelir kaybına uğrayacaktır. Bu kayıp, hizmetler ticaretinin serbestleşmesi ile birlikte yurt içinde üretim yapan yabancı hizmet sağlayıcılarından alınacak vergilerle telafi edebilir.

GYÜ'lerin karşılaştırmalı dezavantajlarının bulunduğu sektörlerde olumsuz gelişmeler meydana gelmesi mümkündür. Bu sektörlerde, serbestleşme ile birlikte yerli hizmet sağlayıcılarının üretiminde gerileme ile istihdamda (sektörel ya da toplamda) daralma görülecek ayrıca yabancı hizmet sağlayıcılarının egemenliği söz konusu olabilecektir. Uluslararası hizmetler ticaretindeki serbestleşmenin farklı alt sektörlerde yaratacağı olumlu ve olumsuz etkiler sonucunda, gelir eşitsizliği de giderek artacaktır.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesi ile artan finansal hizmetler ticareti ve uluslararası sermaye hareketleri GYÜ'ler için önemli fırsatların yanı sıra büyük sakıncalar yaratmaktadır. Herhangi istikrarsızlık veya belirsizlik durumunda dolaylı yabancı sermaye yatırımlarının (sıcak paranın) GYÜ'leri terk etmesi veya ani sıcak para giriş-çıkışlarının artması, bu ülke ekonomilerini olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle söz konusu uluslararası finansal hareketlerin (sermaye hareketlerinin) ülke ekonomilerine olumsuz etkilerini en aza indirecek ekonomik, sosyal, hukuki ve diğer tedbirlerin alınması önemlidir.

Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesinde GYÜ'ler için çıkar yol aşamalı serbestleşme olup, serbestleşmenin de bu ülkelerin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlerden başlamasıdır. Ayrıca DTÖ, GATS'taki aşamalı serbestleşmeye ek olarak ülke grupları arasında çok vitesli serbestleşmeyi denemelidir. Uluslararası hizmetler ticaretinde serbestleşmeye istekli olan ülkelerin kendi aralarında kuracakları ve başarılı olacakları bir serbestleşme hareketi, diğer ülkeleri teşvik edebilir.

DTÖ GATS'ın daha adil bir anlaşma biçimine sokmak için gelişmiş ülkelere daha fazla sorumluluk yüklemelidir. DTÖ ve diğer uluslararası kuruluşlar gelişmiş ülkeler ile işbirliği yaparak GYÜ'lere ve EAGÜ'lere hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesinin altyapısını hazırlamak için destek programları hazırlamalıdır. Bu sürece GYÜ'lerin daha etkin katılımı için ilk başta bu ülkelere verilen teknik yardımlar daha etkin hale getirilmelidir. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesinde gelişmiş ülkelerin GYÜ'lere ve EAGÜ'lere serbestleşme yönünde baskı uygulamalarını önleyecek temsil sistemi geliştirilmesi önemlidir.

GATS'ın temel unsurlarından milli muamele ve piyasaya girişle ilgili çeşitli açıkların yanı sıra net olmayan hükümler gözden geçirilmelidir. Ayrıca GATS'ta tarife dışı engellerle ilgili belirsizlikleri ortadan kaldıracak önlemler alınmalıdır. DTÖ, GATS'la ilgili taahhütlerin yurt içi düzenlemelerle uyumlu olmasını sağlamalı ve ülkelerin birbirine benzer düzenlemeler yapmasını teşvik etmelidir. GATS'ta yurt içi düzenlemelere ilişkin genel kurallar mümkün olduğu kadar geniş kapsamlı olmalıdır. Uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi müzakerelerinin esasını belirleyen GATS, GYÜ'lerin içinde buldukları bütün şartlar dikkate alınarak gözden geçirilmelidir.

Ülkeler ile küresel ve bölgesel ekonomik bütünleşmelerin bir araya gelerek mevzuatlarını birbirlerine yaklaştırmaya çalışmaları önemlidir. Bölgesel veya küresel olarak mevzuatların yaklaştırılması, tanım, istatistik, engeller ve diğer konulardaki ayrılıkların ortadan kaldırılması, serbestleşmenin altyapısını sağlamlaştırır. Mevzuatların şeffaf ve benzer olması tarife ve tarife dışı engellerin neler olduğunu daha net ortaya koyacağı için serbestleşme daha kolay sağlanır.

Uluslararası hizmetler ticaretindeki kısıtlamaların çoğunlukla tarife dışı engellerden oluşması, serbestleşmenin sonuçlarını net olarak tahmin etmeyi zorlaştırmaktadır. Bu nedenle uluslararası hizmetler ticaretinde bölgesel ve küresel serbestleşmenin etkileri açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler endeksi (Balassa Endeksi ve T. L. Vollrath'ın formülasyonlarına göre) ile dolaylı olarak tahmin edilmektedir. Ülke eğer uluslararası hizmetler ticaretinde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip ve bu üstünlük zaman içinde artma eğiliminde ise, serbestleşme ülkenin ihracatını arttıracaktır. Buna bağlı olarak ülkenin üretimi, istihdamı, verimliliği ve diğer ekonomik değişkenleri olumlu yönde etkilenecektir. Serbestleşmenin hizmetler sektöründe söz

konusu etkileri yaratabilmesi için ülkenin ayrıca hukuki, teknik ve bilimsel altyapısının da zamanın şartlarına göre ayarlanabilir olması gereklidir.

Açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler için Bela Balassa ve T. L. Vollrath'ın formülasyonları ele alınmıştır. Balassa Endeksi'ne göre RCA2 endeks değeri 1'in üstünde ise i ülke j malı (hizmeti) ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahiptir. T. L. Vollrath'ın geliştirdiği formülasyonlara göre RCA değerleri (RCA5 ve RCA6), 0'ın üstünde ise i ülkesinin j malı (hizmeti) ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü vardır.

Yapılan RCA2, RCA5 ve RCA6 hesaplamaları ve diğer analizler 1990-2003 döneminde Türkiye'nin uluslararası hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu göstermektedir. Türkiye'nin uluslararası hizmetler ticareti ile ticari hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü, daha çok seyahat hizmetleri ve nispeten taşımacılık hizmetlerinden kaynaklanmaktadır. Buna karşılık söz konusu dönemde Türkiye'nin uluslararası hizmetler ticareti ile ticari hizmetler ticaretindeki açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükleri azalma eğilimindedir.

RCA değerleri ve bu değerlerin zaman içindeki gelişimine göre Türkiye'nin seyahat hizmetleri ve taşımacılık hizmetlerinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü vardır. Türkiye'nin seyahat hizmetleri ticaretindeki açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü artma eğilimindedir. Seyahat hizmetlerinin serbestleştirilmesi Türkiye'yi ekonomik açıdan olumlu etkilerken, çevresel açılardan bazı olumsuzluklar yaratabilecektir.

Türkiye'nin taşımacılık hizmetleri ticaretindeki açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü eşik değerlere yakın olup, RCA2 ve RCA5 değerlerinde artma ve RCA6'da azalma eğilimi vardır. Bu nedenle serbestleşme olumlu etkilerinin yanı sıra olumsuz etkiler de yaratacaktır.

Türkiye, bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler ile sigorta ve finansal hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı dezavantaja sahiptir. Bu dezavantaj giderek artmaktadır. Bu nedenle serbestleşme genel olarak bu sektörlerde olumsuz etkiler yaratacaktır. Buna karşılık söz konusu sektörlerde serbestleşme ile verimlilik ve teknolojik yenilikler açısından olumlu etkilerin meydana gelmesi olasıdır.

Hizmetler sektörü birbirinden farklı alt sektörlerden oluşmaktadır. Özellikle alt sektörle ilgili ayrıntılı verilerin bulunmaması veya bu verilerin tutulmaması ayrıntılı ve kesin bir değerlendirme yapmayı engellemektedir. Bu ise uluslararası hizmetler

ticaretinin bölgesel ve küresel temelde serbestleşmesinin Türkiye'yi nasıl etkileyeceği konusunda belirsizlikler arttırmaktadır.

Uluslararası hizmetler ticaretinde bölgesel ve küresel temelde serbestleşmenin Türkiye ve diğer GYÜ'lerin hizmetler sektöründeki alt sektörlerde farklı etkiler yaratacağı göz önüne alındığında, ülkelerin serbestleşme öncesi ve sonrasında izleyecekleri politikalar önemlidir. Türkiye ve diğer GYÜ'lerin açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükleri diğer hizmet sektörlerine yayacak eğitim, bilim ve teknoloji politikaları izlemeleri gerekir. Söz konusu ülkelerin, hizmetler sektörünü daha etkin hale getirecek reformlar yapması ve devam ettirmesi, verimli altyapı yatırımlarına (haberleşme, iletişim, enerji, taşımacılık ve benzeri alanlarda) ağırlık vermesi ve beşeri sermaye yatırımlarına öncelik vermesi şarttır.

Türkiye'nin hizmetler ihracatının önemli kısmını, seyahat hizmetleri gelirleri oluşturmakta ve hizmet gelirleri içinde bu sektörlerin payı artmaktadır. Dünya'da hizmetler ticaretinde seyahat ve taşımacılık hizmetlerinin payı azalmaktadır. Buna karşılık bilgi ve teknolojinin yanı sıra fiziki ve beşeri sermayeye dayalı bilgisayar, iletişim ve diğer hizmetler ile sigorta ve finansal hizmetler ticaretinin payı artmaktadır. Bu şartlar altında Türkiye ve diğer GYÜ'lerin sadece seyahat hizmetleri ihracatı ile hizmetler ticaretindeki paylarını arttırmaları imkansızdır.

Sonuç olarak; Türkiye ve diğer ülkelerin RCA değerleri, bu değerlerin zaman içindeki gelişimleri, uluslararası hizmetler ticaretinin yapısındaki gelişmeler ve bu ticarete karşılaştırmalı üstünlüğü belirleyen değişkenler birarada değerlendirildiğinde uluslararası hizmetler ticaretinin serbestleşmesinin genelde gelişmiş ülkelerin lehine olacağı düşünülmektedir. Bu çalışmanın esasını oluşturan Türkiye'nin var olan şartlar altında kısa vadede, uluslararası hizmetler ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olması nedeniyle serbestleşmeden kazanç elde edebileceği sonuca ulaşılmıştır. Ancak orta ve uzun vadede Türkiye'nin serbestleşme sürecinden yeterince faydalanamayacağı düşünülmektedir. Bunun başlıca sebebi Türkiye'nin uluslararası hizmetler ticaretindeki açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğünün azalma eğiliminde olmasıdır. Ayrıca Dünyadaki eğilimin aksine Türkiye'nin hizmetler ihracatında bilgi yoğun hizmetlerin payı düşük düzeyde iken, seyahat hizmetlerinin payı artmaktadır. Bu ve diğer nedenlerle Türkiye'nin bilgi yoğun hizmetlerin ticaretinde açıklanmış karşılaştırmalı üstünlüğü bulunmamaktadır. Uluslararası hizmetler ticaretindeki

serbestleşmenin daha çok gelişmiş ülkelerin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu sektörlerden başladığı göz önünde tutulursa, Türkiye'nin serbestleşme sürecinden neden yeterince yararlanamayacağı anlaşılır.

EKLER

EK: 1 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Hizmetler İhracatı 1990-2003.....	249
EK: 2 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Hizmetler İthalatı 1990-2003.....	250
EK: 3 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Ticari Hizmetler İhracatı 1990-2003.....	251
EK: 4 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Ticari Hizmetler İthalatı 1990-2003.....	252
EK: 5 Türkiye ve Diğer Ülkelerin Seyahat Hizmetleri İhracatı 1990-2003.....	253
EK: 6 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Seyahat Hizmetleri İthalatı 1990-2003.....	254
EK: 7 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Taşımacılık Hizmetleri İhracatı 1990-2003.....	255
EK: 8 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Taşımacılık Hizmetleri İthalatı 1990-2003.....	256
EK: 9 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler İhracatı 1990-2003.....	257
EK: 10 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler İthalatı 1990-2003.....	258
EK: 11 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Sigorta ve Finansal Hizmetler İhracatı 1990-2003.....	259
EK: 12 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Sigorta ve Finansal Hizmetler İthalatı 1990-2003.....	260
EK: 13 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Mal ve Hizmetler İhracatı 1990-2003.....	261
EK:14 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Mal ve Hizmetler İthalatı 1990-2003.....	262

EK: 1 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Hizmetler İhracatı 1990-2003

(Cari Fiyatlarla, \$)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	8.016.000.000	8.371.999.744	9.406.999.552	10.652.000.256	10.801.000.448	14.606.000.128	13.429.999.616	19.910.000.640	23.879.000.064	16.881.000.448	20.429.000.704	16.058.999.808	14.785.000.448	19.086.000.128
ABD	146.460.000.256	162.589.999.104	175.471.902.720	184.010.997.760	198.344.998.912	217.352.994.816	237.615.005.696	254.317.002.752	261.126.995.968	280.170.004.480	296.347.369.472	284.811.198.464	290.596.749.312	304.091.987.968
Almanya	62.660.964.352	64.064.311.296	68.316.524.544	63.672.750.080	65.708.937.216	80.231.440.384	83.845.455.872	82.734.923.776	84.495.925.248	83.920.363.520	83.150.348.288	88.716.959.744	103.008.370.688	123.473.969.152
Arjantin	2.446.000.128	2.408.000.000	2.983.500.032	3.069.760.000	3.361.799.936	3.816.800.000	4.338.699.776	4.533.700.096	4.755.720.192	4.616.759.808	4.807.799.808	4.521.767.424	3.178.231.296	4.047.553.792
Avusturya	23.279.341.568	25.559.773.184	27.325.728.768	26.725.441.536	28.018.913.280	32.211.228.672	33.977.022.464	29.604.646.912	29.759.016.960	31.305.811.968	31.341.733.888	33.351.567.360	35.385.995.264	43.053.035.520
Bangladeş	391.568.096	431.049.184	483.351.808	529.414.592	589.796.992	698.193.856	604.835.328	687.296.000	723.926.784	777.661.824	815.083.392	752.200.832	848.651.840	1.011.675.072
Belçika	28.417.204.224	30.583.171.072	33.658.288.128	33.366.431.744	40.440.328.192	35.466.240.000	34.701.709.312	35.502.575.616	38.081.179.648	45.291.470.848	49.788.510.208	50.313.547.776
Brazilya	3.761.999.872	3.319.000.064	4.088.000.000	3.964.999.936	4.908.000.256	6.135.000.064	4.655.000.064	5.989.000.192	7.631.000.064	7.189.000.192	9.498.348.544	9.321.956.352	9.551.362.048	10.447.045.632
Bulgaristan	837.000.000	399.900.000	1.070.300.032	1.171.299.968	1.256.899.968	1.431.399.936	1.366.000.000	1.337.400.064	1.787.809.152	1.788.407.552	2.175.171.584	2.123.444.224	2.364.946.944	3.163.781.376
Çek Cum.	4.721.115.648	5.167.267.840	6.725.470.288	8.180.502.016	7.131.508.736	7.665.120.256	6.839.183.360	7.091.752.960	7.082.741.248	7.789.459.456
Çin	5.855.000.064	6.978.999.808	9.249.000.448	11.192.999.936	16.620.000.256	19.130.300.416	20.600.999.936	24.568.999.936	23.894.999.040	26.247.999.488	30.430.486.528	33.333.999.616	39.744.503.808	46.733.623.296
Danimarka	12.829.671.424	14.264.353.792	14.082.839.552	12.563.533.824	13.661.113.344	15.306.760.192	16.501.967.872	14.043.576.320	15.211.581.440	19.981.531.136	23.721.283.584	25.134.385.152	26.666.606.592	31.672.416.256
Endonezya	2.488.000.000	2.822.000.128	3.391.000.064	3.959.000.064	4.797.000.192	6.599.000.064	6.941.000.192	4.479.000.064	5.989.000.064	6.941.000.064	5.214.140.928	5.500.453.888	6.662.903.808	5.623.000.192
EPB Ülkeleri	330.316.939.264	342.949.756.928	389.874.810.880	368.364.257.280	379.281.637.376	426.610.655.232	441.718.374.400	437.584.494.592	466.698.174.464	468.548.386.816	477.355.868.160	499.319.144.448	543.618.400.256	650.605.428.736
Estonya	..	203.105.472	..	334.563.776	515.345.024	876.799.872	1.107.912.448	1.318.006.528	1.479.628.160	1.489.683.456	1.498.988.416	1.649.282.944	1.712.738.304	2.233.595.904
Fas	2.009.420.928	1.617.517.824	2.124.533.376	2.050.284.544	2.014.405.504	2.173.359.104	2.743.040.512	2.471.054.592	2.826.720.512	3.115.126.016	3.034.030.080	4.029.001.216	4.359.851.008	5.478.124.032
Finlandiya	4.649.220.096	4.101.004.032	4.656.388.608	4.412.091.904	5.490.284.032	7.414.691.840	7.128.997.888	6.640.256.000	6.698.008.576	6.521.529.856	6.176.835.584	5.832.157.184	6.490.472.960	7.893.475.328
Fransa	76.456.697.856	80.099.885.056	91.765.170.176	86.376.660.992	75.520.761.856	84.090.019.840	83.528.998.912	80.789.856.256	84.958.191.616	82.085.339.136	80.916.946.944	82.298.437.632	86.130.319.360	98.759.024.640
G. Afrika	3.407.062.272	3.191.023.872	3.353.351.168	3.277.558.528	3.750.650.368	4.618.686.976	5.068.660.224	5.394.482.176	5.395.955.712	5.209.872.384	5.045.602.304	4.650.268.672	4.671.017.472	7.515.678.208
G. Kore	9.636.899.840	10.014.000.128	10.721.599.488	12.949.900.288	16.805.399.552	22.827.300.864	23.412.299.776	26.301.300.736	25.564.600.320	26.528.800.768	30.533.599.232	29.054.900.224	28.387.700.736	32.702.199.808
GKRY	2.003.580.544	1.857.121.152	2.521.418.240	2.335.118.592	2.646.736.640	3.377.612.544	3.309.806.592	3.305.134.848	3.594.743.296	3.946.972.672	4.068.063.744	4.340.040.192	4.511.749.120	5.213.663.744
Hindistan	4.624.863.232	4.925.463.552	4.934.088.192	5.107.023.360	6.038.145.536	6.717.717.440	7.238.385.152	9.110.606.848	11.691.136.000	14.508.990.464	16.683.725.824	17.336.600.576	19.477.958.656	23.396.591.616
Hollanda	29.301.555.200	33.000.179.712	38.273.589.248	37.927.877.440	41.522.610.176	45.917.343.744	47.236.775.936	48.974.921.728	49.760.399.360	49.209.524.224	49.317.842.944	51.214.041.088	56.010.657.792	65.033.363.456
İngiltere	56.421.928.960	56.277.458.944	64.015.093.760	62.136.983.552	69.542.068.224	78.783.094.784	88.725.430.272	100.017.971.200	109.775.609.856	117.478.563.840	119.542.022.144	118.485.352.448	131.129.106.432	148.853.800.960
İrlanda	3.444.963.072	3.666.739.968	4.054.022.400	3.769.362.176	4.318.965.760	5.016.696.832	5.749.224.960	6.185.848.832	16.735.245.312	15.687.956.480	18.538.027.008	23.465.211.904	28.600.193.024	38.007.824.384
İspanya	27.936.974.848	29.170.874.368	33.921.343.488	30.446.393.344	33.859.381.248	40.208.928.768	44.387.217.408	44.160.667.648	49.307.754.496	53.418.262.528	53.539.512.320	58.201.374.720	62.681.808.896	76.881.272.832
İsviç	13.725.492.224	14.724.825.088	16.194.557.952	12.588.938.240	13.674.120.192	15.621.868.544	16.930.301.952	17.769.484.288	17.951.508.480	19.904.237.568	20.252.250.112	21.997.113.344	24.008.802.304	30.653.517.824
İtalya	49.666.211.840	46.910.910.464	58.544.766.976	52.284.493.824	53.680.783.360	61.619.490.816	65.659.523.072	66.991.198.208	67.548.917.760	58.787.909.632	56.556.142.592	57.676.312.576	60.439.228.416	71.216.939.008
Japonya	41.384.120.320	44.837.236.736	49.069.023.232	53.219.270.656	58.297.077.760	65.274.023.936	67.712.217.088	69.303.484.416	62.411.972.608	60.998.242.304	69.238.079.488	64.516.190.208	65.711.988.736	77.620.789.248
Letonya	290.529.504	533.388.000	657.113.984	720.067.008	1.125.520.000	1.032.985.024	1.108.400.000	1.024.200.000	1.172.643.584	1.181.559.424	1.243.774.464	1.514.489.600
Litvanya	197.800.800	321.931.648	485.217.504	797.527.488	1.031.847.488	1.108.974.976	1.091.542.528	1.058.750.016	1.156.999.936	1.463.712.768	1.877.999.232
Lüksemburg	10.619.138.048	11.929.562.112	12.582.806.528	14.083.803.136	17.134.168.064	20.300.969.984	19.945.201.664	20.181.690.368	24.889.960.448
Macaristan	2.884.181.760	2.525.621.760	3.405.413.888	2.835.793.920	3.116.958.976	5.146.109.440	5.865.840.128	5.792.765.952	5.400.951.296	5.213.488.128	5.900.762.624	7.028.907.520	7.416.983.552	8.692.800.512
Malezya	3.858.958.336	4.374.439.424	4.989.041.152	6.411.573.760	9.319.972.864	11.601.561.600	15.135.480.832	15.727.332.352	11.516.738.560	11.919.315.968	13.940.500.480	14.455.000.064	14.877.973.504	13.577.474.048
Malta	752.015.488	814.032.832	883.848.768	912.353.472	994.562.112	1.048.008.192	1.069.740.608	1.111.280.000	1.181.193.728	1.219.840.256	1.105.832.960	1.144.389.248	1.269.241.728	..
Meksika	8.094.000.128	8.869.000.192	9.274.999.808	9.516.999.680	10.321.219.584	9.779.519.488	10.723.178.496	11.183.217.664	11.661.391.872	11.734.004.736	13.755.574.272	12.701.053.952	12.740.009.984	12.712.376.320
Mısır	5.970.999.808	6.783.000.064	7.715.999.744	7.895.000.064	8.070.000.128	8.590.000.128	9.271.000.064	9.379.900.416	8.141.000.192	9.493.699.584	9.802.999.808	9.042.299.904	9.320.200.192	11.073.000.448
Norveç	12.764.951.552	13.330.350.080	12.692.411.392	12.158.786.560	12.246.630.400	13.672.390.656	14.819.141.632	15.707.668.480	15.542.384.640	15.878.074.368	17.262.931.968	17.603.375.104	18.689.286.144	21.666.404.352
Panama	1.092.099.968	1.216.400.000	1.225.400.064	1.297.400.064	1.403.699.968	1.519.399.936	1.592.000.000	1.720.700.032	1.891.500.032	1.847.500.032	1.994.400.000	1.992.800.000	2.277.900.032	2.556.600.064
Polonya	3.200.000.000	3.687.000.064	4.773.000.192	4.200.999.936	6.698.999.808	10.675.000.320	9.747.000.320	8.915.000.020	10.840.000.512	8.362.999.808	10.398.000.128	9.752.999.936	10.035.000.320	11.173.999.616
Portekiz	5.095.766.528	5.231.156.736	5.497.394.176	6.845.838.848	6.755.101.184	8.236.099.072	8.039.980.544	8.001.785.344	8.829.094.912	8.680.241.152	8.490.102.272	8.848.631.808	9.689.461.760	11.552.450.560
Romanya	610.000.000	680.000.000	659.000.000	799.000.000	1.044.000.000	1.494.000.000	1.563.000.064	1.523.000.064	1.226.000.000	1.364.999.936	1.747.000.064	2.032.000.000	2.347.000.064	3.028.000.000

EK: 2 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Hizmetler İthalatı 1990-2003**(Cari Fiyatlarla, \$)**

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	3.071.000.064	3.217.999.872	3.624.999.936	3.948.000.000	3.782.000.128	5.024.000.000	6.773.000.192	8.997.999.616	10.373.000.192	9.393.999.872	9.061.000.192	6.928.999.936	6.904.999.936	8.581.000.192
ABD	117.049.999.360	118.079.995.904	119.438.999.552	123.656.003.584	132.961.001.472	141.290.995.712	152.427.003.904	166.345.998.336	181.248.999.424	199.730.003.968	224.908.001.280	223.416.696.832	232.927.690.752	256.299.237.376
Almanya	85.125.292.032	90.062.315.520	104.716.402.688	101.983.518.720	112.170.803.200	132.522.835.968	134.354.747.392	129.646.526.464	135.119.642.624	141.000.818.688	137.253.502.976	141.915.521.024	144.812.589.056	172.083.920.896
Arjantin	3.120.000.000	4.007.000.064	5.539.999.744	6.393.699.840	7.137.760.256	7.233.699.840	7.865.299.968	8.941.700.096	9.245.899.776	8.767.899.648	9.130.399.744	8.432.391.680	4.738.908.672	5.495.714.304
Avusturya	14.196.524.032	15.332.875.264	17.956.382.720	19.185.995.776	20.743.458.816	27.703.322.624	29.330.956.288	28.569.473.024	27.398.133.760	29.421.488.128	29.652.795.392	31.436.632.064	34.995.691.520	41.391.034.368
Bangladeş	700.451.328	695.278.656	788.776.000	932.154.960	1.025.033.408	1.531.215.104	1.166.028.544	1.283.720.320	1.237.089.152	1.396.716.160	1.620.214.144	1.521.505.024	1.405.725.184	1.711.471.872
Belçika	26.581.078.016	28.788.826.112	30.999.222.272	29.995.433.984	36.500.209.664	33.134.168.064	32.069.480.448	31.663.788.032	34.411.130.880	39.167.119.360	41.867.759.616	43.315.830.784
Brezilya	7.522.999.808	7.209.999.872	7.430.000.128	9.555.000.320	10.254.000.128	13.630.000.128	12.714.000.384	15.297.999.872	16.675.999.744	14.172.000.256	16.660.378.624	17.081.269.248	14.508.552.192	15.378.149.376
Bulgaristan	600.000.000	485.800.000	1.165.200.000	1.229.299.968	1.246.099.968	1.277.900.032	1.245.900.032	1.171.000.064	1.415.174.656	1.474.101.504	1.669.639.040	1.721.343.488	1.883.385.472	2.564.204.032
Çek Cum.	3.708.557.056	4.685.318.656	4.881.755.136	6.263.808.000	5.388.795.904	5.749.524.480	5.849.672.192	5.435.983.360	5.567.397.888	6.439.441.920	7.319.518.720
Çin	4.352.000.000	4.120.999.936	9.434.000.384	12.035.999.744	16.298.999.808	25.222.819.840	22.584.999.936	27.967.000.576	26.672.001.024	31.588.999.672	36.030.611.456	39.267.000.320	46.527.991.808	55.306.268.672
Danimarka	10.217.702.400	10.420.242.432	10.735.654.912	10.466.568.192	12.066.952.192	14.039.921.664	14.770.612.224	13.726.717.952	15.778.984.960	18.401.521.664	21.062.672.384	22.120.943.616	24.305.145.856	28.254.199.568
Endonezya	6.056.000.000	6.563.999.744	8.099.999.744	9.845.999.616	11.416.000.512	13.539.999.744	15.139.000.320	16.606.999.552	12.088.211.456	12.376.064.000	15.637.083.136	15.880.142.848	17.044.883.456	17.400.399.872
EPB Ülkeleri	307.468.664.832	322.842.165.248	377.308.348.416	358.441.156.608	370.355.699.712	423.904.772.096	435.325.829.120	430.389.166.080	466.102.747.136	472.877.924.352	479.346.032.640	494.202.945.536	533.757.788.160	636.791.685.120
Estonya	160.384.976	259.358.752	410.205.728	497.706.816	589.643.328	726.597.056	910.141.120	917.606.272	936.323.648	1.069.172.800	1.126.103.168	1.382.859.648
Fas	1.445.018.112	1.426.741.888	1.570.648.448	1.593.339.920	1.729.706.880	1.889.760.512	1.782.264.960	1.724.133.120	1.962.847.104	2.002.770.304	1.892.281.984	2.118.486.528	2.413.338.624	2.861.388.544
Finlandiya	7.626.605.056	7.684.011.008	7.576.667.648	6.636.646.400	7.335.279.104	9.584.144.384	8.816.555.008	8.235.139.072	7.767.012.864	7.614.712.832	8.439.657.472	8.104.546.304	8.009.266.688	10.055.910.400
Fransa	61.052.116.992	63.689.777.152	72.646.795.264	69.535.703.040	57.674.743.808	66.116.968.448	67.275.169.792	64.163.807.232	67.727.785.984	63.524.245.504	61.043.986.432	56.860.987.392	68.906.876.928	82.863.448.064
G. Afrika	3.737.642.240	3.817.020.160	4.358.680.576	4.707.345.408	5.088.204.288	5.970.729.472	5.735.207.936	6.003.353.600	5.657.482.240	5.758.556.160	5.822.753.280	5.227.172.864	5.343.547.392	8.009.477.632
G. Kore	10.251.799.552	12.166.700.032	13.605.399.552	15.076.100.096	18.606.000.128	25.806.100.480	29.501.699.456	29.501.699.456	24.540.499.968	27.179.800.576	33.381.400.576	32.927.000.576	36.585.201.664	40.313.401.344
GKRY	673.899.904	729.068.096	883.997.888	764.969.920	862.063.680	1.312.717.824	1.407.214.592	1.401.544.576	1.497.608.448	1.559.634.432	1.585.291.648	1.614.610.688	1.764.217.856	2.277.888.512
Hindistan	6.089.548.288	5.945.075.712	6.735.101.440	6.496.558.592	8.199.772.672	10.267.794.432	11.171.035.136	12.442.708.992	14.539.896.832	17.271.285.760	19.186.653.184	20.099.266.560	21.040.859.136	25.709.862.912
Hollanda	29.708.130.304	33.814.315.008	38.450.958.336	38.003.638.272	41.303.310.336	44.770.123.776	45.277.945.856	45.699.080.192	47.285.108.736	49.471.148.032	51.337.355.264	53.713.014.784	57.188.007.936	66.221.318.144
İngiltere	48.736.690.176	48.999.534.592	54.523.019.264	52.306.550.784	59.774.824.448	65.414.627.328	72.615.641.088	78.043.947.008	87.739.990.016	96.204.832.768	99.133.865.984	99.434.741.760	107.735.801.856	123.322.761.216
İspanya	16.054.481.920	17.262.512.128	21.313.818.624	18.902.208.512	18.864.945.152	21.509.470.208	23.978.604.544	24.314.728.448	27.421.233.152	30.531.891.200	31.282.851.840	33.987.520.512	37.365.043.200	45.959.135.232
İsviç	17.057.725.440	17.352.138.752	19.089.524.736	13.354.640.384	14.689.843.200	17.216.065.536	18.755.186.688	19.523.880.960	21.720.834.048	22.616.743.936	23.440.214.016	23.019.819.008	23.957.768.192	28.770.592.768
İtalya	5.178.119.168	5.661.825.024	7.083.947.520	6.759.851.520	8.452.060.160	11.303.388.160	13.448.261.632	15.194.770.432	29.625.683.968	26.534.193.152	31.272.294.400	35.338.739.712	41.963.495.424	52.313.882.624
İtalya	46.795.034.624	44.378.853.376	58.134.396.928	48.938.729.472	48.237.875.200	55.049.740.288	57.604.665.344	59.227.054.080	63.379.034.112	57.707.433.984	55.600.791.552	57.752.530.944	63.166.398.640	74.543.202.304
Japonya	84.281.352.192	86.631.219.200	93.031.899.136	96.303.407.104	106.355.884.032	122.625.949.696	129.987.903.488	123.454.013.440	111.832.637.440	115.158.228.992	116.863.516.672	108.249.317.376	107.939.880.960	111.528.509.440
Letonya	156.408.656	204.778.000	296.655.008	245.986.000	741.676.032	662.409.984	805.603.008	688.499.968	696.046.976	672.378.432	706.505.600	937.952.512
Litvanya	252.872.800	376.470.272	498.129.984	676.737.472	897.369.984	868.462.528	786.057.472	678.667.520	700.324.992	914.968.128	1.263.607.168
Lüksemburg	7.518.917.632	8.483.127.808	8.683.412.480	9.946.774.528	11.839.797.248	13.580.620.800	13.707.907.072	13.167.602.688	16.475.997.184
Macaristan	2.399.689.216	1.991.383.424	2.640.827.136	2.619.559.168	2.958.115.840	3.838.869.504	3.979.343.360	4.049.240.320	4.198.132.224	4.360.379.392	4.774.571.008	5.550.436.864	6.848.694.272	9.115.740.160
Malezya	5.484.541.952	6.564.204.544	7.335.762.944	9.515.965.440	12.052.174.848	14.980.808.704	17.572.739.072	18.296.655.872	13.126.676.480	14.735.262.720	16.747.420.672	16.656.578.560	16.447.842.304	17.531.711.488
Malta	514.251.552	528.918.688	588.617.984	604.243.904	686.537.536	664.453.760	679.883.520	656.447.872	720.269.952	754.981.696	733.151.552	738.139.712	740.492.352	829.384.832
Meksika	10.323.000.320	10.958.999.552	11.959.000.064	12.046.000.128	13.042.610.176	9.715.380.224	10.818.292.736	12.613.713.920	13.008.279.552	14.471.321.600	17.359.996.928	17.193.994.240	17.659.961.344	18.141.626.368
Mısır	3.788.000.000	3.364.000.000	4.866.999.808	5.367.000.064	5.645.000.192	4.872.999.936	5.084.000.256	6.769.800.192	6.492.000.256	6.451.500.032	7.512.999.936	7.036.499.968	6.628.975.104	6.473.837.568
Norveç	12.358.294.528	12.700.578.816	12.210.473.984	11.471.880.192	12.064.708.608	13.147.014.144	13.344.761.216	14.233.185.280	14.820.113.408	14.881.667.072	14.465.427.456	15.103.932.416	16.909.568.000	19.937.589.248
Panama	689.200.000	847.900.032	917.100.032	976.400.000	1.064.300.032	1.087.800.064	1.034.000.000	1.293.200.000	1.253.299.968	1.146.300.032	1.140.800.000	1.102.899.968	1.309.799.936	1.302.499.968
Polonya	2.847.000.064	2.993.999.872	4.044.999.936	3.631.000.064	3.859.000.064	7.137.999.872	6.343.000.064	5.743.000.064	6.624.000.000	6.982.000.128	8.993.000.448	8.965.999.616	9.185.999.872	10.647.000.064
Portekiz	4.004.693.504	4.419.524.608	4.731.715.584	5.481.287.680	5.486.182.400	6.610.977.280	6.635.567.104	6.571.872.256	6.903.041.536	6.814.378.496	6.728.027.136	6.481.098.240	6.723.202.560	7.816.959.488
Romanya	787.000.000	819.000.000	946.000.000	914.000.000	1.215.000.064	1.819.000.064	1.904.000.000	1.904.000.000	1.828.999.936	1.784.999.936	1.992.999.936	2.152.999.936	2.337.999.872	2.958.000.128
Rusya	15.434.999.808	20.206.000.128	18.665.000.960	20.024.999.936	16.455.999.488	13.351.999.488	16.229.000.192	20.711.667.712	23.497.052.160	27.122.165.760
Senegal	675.592.320	622.636.288	654.194.816	581.291.520	395.844.064	391.689.216	442.927.744	391.689.216	442.927.744	430.357.920	405.038.784	413.592.192	474.437.024	..
Slovakya	1.666.343.680	1.599.669.888	1.838.007.296	2.027.508.480	2.094.251.904	2.275.524.864	1.844.010.880	1.805.399.168	..	2.350.944.256	3.056.105.984
Slovenya	1.037.800.000	1.017.400.000	1.164.729.984	1.444.220.032	1.494.189.952	1.404.790.016	1.523.820.032	1.521.799.936	1.437.939.968	1.457.539.968	1.735.629.696	2.188.867.840
Venezuela	2.534.000.128	3.431.000.064	4.263.00											

EK: 3 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Ticari Hizmetler İhracatı 1990-2003

(Cari Fiyatlarla, \$)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	7.882.000.000	8.163.000.000	9.262.000.000	10.518.000.000	10.723.000.000	14.475.000.000	13.274.000.000	19.730.000.000	23.719.000.000	16.671.000.000	20.177.000.000	15.913.000.000	14.724.000.000	18.989.000.000
ABD	132.880.000.000	147.750.000.000	159.135.000.000	166.359.000.000	181.277.000.000	198.501.000.000	216.653.000.000	233.049.000.000	238.846.000.000	259.608.000.000	278.468.000.000	268.417.000.000	274.851.300.000	287.694.500.000
Almanya	50.561.240.000	52.452.880.000	58.050.410.000	55.543.010.000	58.471.680.000	73.574.840.000	77.633.000.000	77.524.960.000	79.956.500.000	80.169.830.000	79.659.250.000	84.272.310.000	96.649.040.000	116.031.500.000
Arjantin	2.264.000.000	2.174.000.000	2.856.800.000	2.931.660.000	3.213.400.000	3.666.700.000	4.188.100.000	4.381.600.000	4.603.220.000	4.455.360.000	4.647.600.000	4.364.067.000	3.111.228.000	3.966.763.000
Avusturya	22.754.790.000	25.095.760.000	26.913.610.000	26.325.730.000	27.493.780.000	31.691.550.000	33.424.930.000	29.214.310.000	29.225.240.000	30.864.960.000	31.060.080.000	33.000.560.000	34.834.860.000	42.352.130.000
Bangladeş	295.623.200	344.284.200	392.688.600	434.871.800	418.803.600	468.518.000	222.850.300	266.472.100	251.728.300	266.207.700	283.192.400	243.238.700	305.408.000	397.671.100
Belçika	26.645.680.000	28.537.320.000	31.437.520.000	31.182.670.000	37.960.660.000	33.619.400.000	33.063.790.000	34.097.270.000	36.687.490.000	44.072.710.000	48.556.220.000	48.970.240.000
Brezilya	3.706.000.000	3.268.000.000	4.002.000.000	3.911.000.000	4.817.000.000	6.005.000.000	4.453.000.000	5.488.000.000	7.083.000.000	6.873.000.000	8.960.929.000	8.717.944.000	8.789.967.000	9.570.270.000
Bulgaristan	837.000.000	399.900.000	1.070.300.000	1.171.300.000	1.256.900.000	1.431.400.000	1.366.000.000	1.306.600.000	1.766.223.000	1.759.557.000	2.128.796.000	2.080.894.000	2.323.682.000	3.123.115.000
Çek Cum.	4.678.578.000	5.120.330.000	6.637.583.000	8.071.278.000	7.032.904.000	7.518.125.000	6.927.632.000	6.751.098.000	7.033.638.000	7.024.173.000	7.754.127.000
Çin	5.748.000.000	6.864.000.000	9.108.000.000	10.992.000.000	16.354.000.000	18.429.960.000	20.567.000.000	24.504.000.000	23.879.000.000	26.165.000.000	30.145.950.000	32.901.000.000	39.381.250.000	46.374.840.000
Danimarka	12.731.040.000	14.235.970.000	14.034.380.000	12.478.920.000	13.578.260.000	15.170.750.000	16.341.050.000	14.043.580.000	15.211.580.000	19.981.530.000	23.721.280.000	25.134.390.000	26.666.610.000	31.672.420.000
Endonezya	2.488.000.000	2.822.000.000	3.391.000.000	3.878.000.000	4.680.000.000	5.342.000.000	6.462.000.000	6.792.000.000	4.340.000.000	4.452.390.000	5.060.709.000	5.361.454.000	6.519.009.000	5.143.200.000
EPB Ülkeleri	299.031.000.000	311.275.600.000	357.627.600.000	339.652.200.000	351.138.100.000	407.724.500.000	423.290.700.000	420.810.500.000	439.912.200.000	459.576.700.000	469.246.200.000	489.926.000.000	477.365.200.000	571.532.200.000
Estonya	..	200.247.400	..	326.468.400	508.145.300	868.348.600	1.099.274.000	1.313.638.000	1.476.283.000	1.485.821.000	1.494.721.000	1.640.399.000	1.705.086.000	2.199.263.000
Fas	1.871.232.000	1.491.980.000	1.967.820.000	1.857.247.000	1.876.620.000	2.020.436.000	2.432.687.000	2.202.872.000	2.557.574.000	2.803.124.000	2.853.561.000	3.786.684.000	4.098.340.000	5.125.571.000
Finlandiya	4.561.976.000	4.020.963.000	4.559.791.000	4.330.656.000	5.415.049.000	7.334.313.000	7.059.816.000	6.568.706.000	6.631.501.000	6.456.779.000	6.118.191.000	5.774.906.000	6.399.373.000	7.807.197.000
Fransa	74.948.230.000	78.596.530.000	90.110.080.000	84.862.950.000	74.687.680.000	83.108.130.000	82.584.510.000	79.914.340.000	84.163.530.000	81.438.570.000	80.329.820.000	81.775.100.000	85.297.270.000	97.968.010.000
G. Afrika	3.290.570.000	3.052.250.000	3.212.176.000	3.121.751.000	3.556.860.000	4.414.445.000	4.847.900.000	5.210.351.000	5.212.939.000	5.040.629.000	4.888.097.000	4.532.931.000	4.575.769.000	7.328.317.000
G. Kore	9.155.300.000	9.690.300.000	10.478.700.000	12.479.000.000	16.232.500.000	22.133.200.000	22.648.100.000	25.439.000.000	24.828.000.000	25.766.000.000	29.746.200.000	28.102.500.000	27.345.100.000	31.501.800.000
GKRY	1.760.173.000	1.567.518.000	2.216.668.000	2.045.013.000	2.397.850.000	3.101.542.000	3.046.678.000	3.021.615.000	3.297.346.000	3.654.864.000	3.798.145.000	4.066.760.000	4.217.599.000	4.849.812.000
Hindistan	4.609.502.000	4.905.450.000	4.893.301.000	5.034.395.000	6.031.261.000	6.763.272.000	7.179.007.000	8.925.527.000	11.066.920.000	14.005.990.000	16.030.050.000	16.798.680.000	19.125.110.000	23.091.500.000
Hollanda	28.477.590.000	32.041.850.000	37.436.100.000	37.054.480.000	40.486.010.000	44.645.630.000	46.218.870.000	47.727.440.000	48.570.330.000	48.021.300.000	50.087.200.000	50.087.200.000	54.573.080.000	63.074.240.000
İngiltere	53.830.060.000	53.553.350.000	61.418.150.000	59.827.070.000	67.546.510.000	76.536.180.000	86.736.260.000	98.230.310.000	107.901.100.000	115.754.700.000	117.750.500.000	116.293.500.000	128.758.000.000	145.767.200.000
İrlanda	3.285.786.000	3.492.445.000	3.849.539.000	3.574.088.000	4.145.264.000	4.798.623.000	5.562.173.000	6.046.241.000	16.504.490.000	15.525.870.000	18.325.750.000	23.266.470.000	28.369.050.000	37.732.080.000
İspanya	27.649.290.000	28.809.880.000	33.535.060.000	30.085.340.000	33.465.230.000	39.759.840.000	43.984.990.000	43.828.350.000	48.976.740.000	53.069.090.000	53.199.150.000	57.842.800.000	62.033.620.000	76.251.940.000
İsvç	13.452.550.000	14.382.460.000	15.877.420.000	12.297.850.000	13.382.700.000	15.335.570.000	16.669.400.000	17.504.860.000	17.674.770.000	19.691.340.000	20.014.450.000	21.758.380.000	23.756.710.000	30.337.330.000
İtalya	48.578.730.000	45.915.610.000	57.661.870.000	51.744.870.000	53.169.790.000	61.172.790.000	64.913.080.000	66.409.060.000	66.621.390.000	58.018.390.000	55.997.690.000	57.098.160.000	59.562.240.000	70.051.950.000
Japonya	41.384.120.000	43.465.390.000	47.621.480.000	51.610.910.000	56.776.010.000	63.966.350.000	66.374.460.000	68.137.410.000	61.794.970.000	60.312.630.000	68.302.940.000	63.670.700.000	64.909.300.000	75.933.310.000
Letonya	289.830.200	528.730.000	651.316.000	717.672.000	1.121.294.000	1.026.660.000	1.103.400.000	1.020.400.000	1.153.387.000	1.163.516.000	1.226.359.000	1.496.111.000
Litvanya	197.800.800	321.931.600	482.185.000	786.127.500	1.019.812.000	1.096.150.000	1.083.315.000	1.052.073.000	1.146.850.000	1.451.008.000	1.864.023.000
Lüksemburg	10.330.720.000	11.619.420.000	12.333.790.000	13.839.870.000	16.909.710.000	20.089.450.000	19.734.610.000	19.969.520.000	24.672.660.000
Macaristan	2.676.534.000	2.353.592.000	3.212.529.000	2.768.474.000	3.045.990.000	5.085.883.000	5.805.799.000	5.744.359.000	5.361.215.000	5.170.759.000	5.835.812.000	6.949.071.000	7.336.040.000	8.612.923.000
Malezya	3.769.490.000	4.284.987.000	4.880.302.000	6.294.251.000	9.199.558.000	11.438.250.000	14.966.160.000	15.568.790.000	11.400.290.000	11.799.610.000	13.811.760.000	14.330.530.000	14.753.050.000	13.458.530.000
Malta	721.240.400	781.456.600	861.633.400	892.282.300	974.962.800	1.026.000.000	1.050.602.000	1.089.015.000	1.156.880.000	1.200.431.000	1.087.206.000	1.085.687.000	1.118.774.000	1.238.586.000
Meksika	7.222.000.000	7.876.000.000	8.150.000.000	8.296.000.000	10.075.380.000	9.584.800.000	10.516.080.000	10.997.420.000	11.534.090.000	11.605.700.000	13.566.470.000	12.549.650.000	12.473.710.000	12.572.380.000
Mısır	4.812.500.000	6.140.000.000	7.054.000.000	7.076.000.000	7.693.000.000	8.262.000.000	9.079.000.000	9.096.400.000	7.832.000.000	9.276.000.000	9.687.000.000	8.815.200.000	9.127.000.000	10.837.400.000
Norveç	12.451.650.000	12.982.000.000	12.449.910.000	11.899.560.000	11.914.880.000	13.457.870.000	14.599.760.000	15.502.980.000	15.378.960.000	15.702.150.000	17.134.200.000	17.468.350.000	18.516.980.000	21.464.940.000
Panama	906.900.000	1.019.400.000	1.029.200.000	1.071.000.000	1.172.400.000	1.297.700.000	1.389.700.000	1.514.600.000	1.757.200.000	1.747.200.000	1.961.400.000	1.958.300.000	2.241.300.000	2.520.000.000
Polonya	3.200.000.000	3.687.000.000	4.773.000.000	4.201.000.000	6.655.000.000	10.637.000.000	9.700.000.000	8.898.000.000	10.810.000.000	8.331.000.000	10.395.000.000	9.745.000.000	10.030.000.000	11.170.000.000
Portekiz	5.053.701.000	5.169.986.000	5.432.640.000	6.795.381.000	6.700.987.000	8.160.690.000	7.964.125.000	7.922.001.000	8.735.126.000	8.565.227.000	8.369.248.000	8.719.950.000	9.551.832.000	11.386.700.000
Romanya	610.000.000	680.000.000	659.000.000	799.000.000	1.023.000.000	1.476.000.000	1.552.000.000	1.499.000.000	1.201.000.000	1.340.000.000	1.720.000.000	2.007.000.000	2.326.000.000	3.000.000.000
Rusya	8.425.000.000	10.568.000.000	13.283.000.000	14.079.000.000	12.375.000.000	9.071.				

EK: 4 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Ticari Hizmetler İthalatı 1990-2003

(Cari Fiyatlar, \$)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	2.793.999.872	2.931.000.064	3.276.999.936	3.591.000.064	3.417.999.872	4.654.000.128	6.381.000.192	8.576.999.936	9.953.999.872	8.894.000.128	8.531.999.744	6.464.000.000	6.272.000.000	7.768.999.936
ABD	97.949.999.104	99.959.996.416	103.734.001.664	109.679.001.600	120.653.996.032	129.108.000.768	139.185.995.776	152.369.004.544	166.734.004.224	184.035.000.320	209.049.141.248	206.130.708.480	211.271.614.464	228.534.878.208
Almanya	83.338.158.080	88.360.943.616	102.884.286.464	99.938.320.384	110.319.616.000	130.630.721.536	132.599.930.880	128.252.731.392	133.672.706.048	139.384.520.704	135.809.613.824	140.592.480.256	143.427.436.544	170.387.587.072
Arjantin	2.876.000.000	3.768.999.936	5.267.700.224	6.157.499.904	6.882.460.160	6.964.100.096	7.559.900.160	8.658.799.616	9.026.400.256	8.537.099.776	8.870.800.384	8.204.691.456	4.558.708.736	5.264.814.592
Avusturya	14.103.942.144	15.238.587.392	17.844.424.704	19.081.414.656	20.594.259.968	27.551.776.768	29.195.065.344	28.431.104.000	27.271.260.160	29.305.677.824	29.572.886.528	31.372.908.544	34.913.521.664	41.298.198.528
Bangladeş	554.490.112	555.160.448	644.371.072	781.586.560	856.647.360	1.192.179.456	1.058.670.592	1.184.178.688	1.164.182.912	1.317.845.888	1.523.358.592	1.423.339.904	1.317.890.688	1.594.949.760
Belçika	25.924.222.976	28.075.954.176	30.371.487.744	29.421.373.440	35.733.983.232	32.510.816.256	31.418.847.232	31.436.500.992	34.094.737.408	38.815.260.672	41.444.061.184	42.855.591.936
Brazilya	6.733.000.192	6.381.000.192	6.608.999.936	9.155.999.744	9.836.000.256	13.160.999.936	12.199.999.488	14.446.999.552	15.742.999.552	13.356.999.680	15.573.484.544	15.825.311.744	13.495.453.696	14.350.417.920
Bulgaristan	600.000.000	485.800.000	1.165.200.000	1.229.299.968	1.246.099.968	1.277.900.032	1.245.900.032	1.156.700.032	1.397.787.648	1.472.542.336	1.660.294.016	1.705.085.824	1.868.754.816	2.541.169.920
Çek Cum.	3.700.769.972	4.684.756.992	4.859.907.072	6.197.891.584	5.305.291.264	5.690.108.416	5.772.226.560	5.363.674.112	5.486.720.512	6.372.193.792	7.239.594.496
Çin	4.112.999.936	3.936.999.936	9.207.000.064	11.562.999.808	15.781.000.192	24.634.609.664	22.368.999.424	27.723.999.232	26.467.000.320	30.966.999.040	35.857.854.464	39.032.000.512	46.079.590.480	54.852.190.208
Danimarka	10.105.853.952	10.370.322.432	10.665.397.248	10.401.699.840	11.996.576.768	13.945.068.544	14.641.751.040	13.726.717.952	15.778.984.960	18.401.521.664	21.062.672.384	22.120.943.616	24.305.145.856	28.254.189.568
Endonezya	5.897.999.872	6.376.000.000	7.884.000.256	9.594.999.808	11.136.000.000	13.230.000.128	14.776.999.936	16.213.999.616	11.871.111.168	12.139.043.840	15.381.083.136	15.595.642.880	16.769.972.224	17.170.700.288
EPB Ülkeleri	292.824.645.632	307.889.930.240	360.528.412.672	341.541.322.752	353.294.450.688	412.935.749.632	424.187.527.168	420.219.486.208	451.297.116.160	465.600.544.768	472.764.940.288	487.147.175.936	480.968.966.144	574.569.775.104
Estonya	122.618.920	185.017.456	330.653.216	420.082.432	525.292.832	648.904.000	813.787.008	828.906.752	867.792.000	976.388.480	1.077.077.888	1.360.831.872
Fas	939.943.232	1.014.293.824	1.148.060.800	1.048.747.712	1.207.795.712	1.349.845.632	1.301.418.240	1.267.121.280	1.481.714.304	1.537.062.016	1.520.492.544	1.704.781.312	1.902.667.008	2.349.614.080
Finlandiya	7.431.515.136	7.513.597.440	7.424.136.192	6.468.669.952	7.093.745.152	9.418.406.912	8.612.221.952	8.039.056.896	7.642.595.840	7.491.023.360	8.323.282.944	7.993.541.120	7.899.797.504	9.924.816.896
Fransa	59.560.067.072	62.140.203.008	71.020.855.296	67.897.720.832	56.176.881.664	64.522.653.696	65.617.149.952	62.596.677.632	66.432.061.440	62.477.922.304	59.935.731.712	55.934.107.648	68.127.322.112	81.783.332.864
G. Afrika	3.594.064.384	3.660.033.280	4.203.149.056	4.887.733.760	5.756.013.056	5.507.733.504	5.809.646.080	5.464.813.568	5.580.474.368	5.656.911.872	5.103.607.808	5.243.348.480	5.243.348.480	7.803.143.168
G. Kore	10.049.599.488	11.902.499.840	13.288.899.584	14.725.000.192	18.247.800.832	25.394.200.576	29.157.599.232	29.036.900.352	24.111.599.616	26.772.899.840	32.956.801.024	32.473.200.640	36.131.598.336	39.861.301.248
GKRY	662.766.464	715.933.696	871.318.528	752.505.280	847.435.264	1.294.371.968	1.374.107.136	1.475.979.648	1.537.164.544	1.562.959.104	1.591.959.808	1.657.297.152	2.130.246.656	
Hindistan	5.942.595.072	5.796.636.672	6.614.564.352	6.356.161.536	8.030.392.320	10.062.141.440	11.000.427.520	12.277.011.456	14.191.837.184	17.044.739.072	18.896.250.880	19.792.336.896	20.777.916.416	25.510.696.960
Hollanda	28.995.201.024	33.201.403.904	37.799.342.080	37.240.860.672	40.315.691.008	43.618.131.968	44.127.244.288	44.314.431.488	46.252.441.600	48.134.430.720	49.939.423.232	52.165.648.384	56.475.979.776	65.175.977.888
İngiltere	44.712.566.784	44.938.207.232	50.878.791.680	49.456.947.200	56.521.539.840	62.261.985.280	68.732.788.736	74.999.963.648	85.238.071.296	92.320.866.304	96.279.379.968	96.593.641.472	104.889.663.488	119.020.601.344
İrlanda	5.144.957.440	5.629.548.544	7.049.867.264	6.724.346.880	8.404.142.592	11.252.076.544	13.416.338.432	15.158.350.848	29.458.946.048	26.474.475.520	31.212.298.240	35.281.448.960	41.899.323.392	52.237.033.472
İspanya	15.196.663.808	16.385.048.576	20.249.462.784	17.594.044.416	17.905.829.888	20.970.428.416	23.520.942.080	23.903.057.920	27.038.179.328	30.101.299.200	30.949.404.672	33.709.064.192	37.098.053.632	45.615.480.832
İsvç	16.958.798.848	17.239.465.984	18.975.678.464	13.254.813.696	14.593.971.200	17.111.894.016	18.650.769.408	19.427.024.896	21.620.226.048	22.511.433.728	23.367.464.960	22.920.271.872	23.855.486.976	28.646.805.504
İtalya	46.601.617.408	44.235.952.128	57.962.430.464	48.729.595.904	48.075.296.768	54.613.274.624	57.029.885.952	58.943.610.880	62.886.559.744	56.239.857.664	54.632.210.432	56.086.867.968	61.109.915.648	73.317.949.440
Japonya	84.281.352.192	85.947.023.360	92.323.053.568	95.487.754.240	105.448.546.304	121.547.481.088	128.700.432.384	122.079.256.576	110.704.443.392	114.173.239.296	115.685.556.224	107.027.283.968	106.611.957.760	110.262.353.920
Letonya	120.128.960	179.255.008	210.960.992	224.655.008	702.737.984	637.353.024	717.102.976	628.300.032	686.948.992	663.304.768	696.923.200	925.895.808
Litvanya	177.109.984	265.735.744	457.040.000	639.312.512	850.222.528	816.262.528	747.062.528	655.162.496	668.649.984	878.321.408	1.215.412.224
Lüksemburg	7.505.342.464	8.460.524.544	8.655.505.408	9.924.922.368	11.790.103.552	13.543.499.776	13.667.571.712	13.143.176.192	16.455.898.112
Macaristan	2.263.643.392	1.881.687.808	2.526.328.832	2.534.802.944	2.875.043.328	3.765.478.912	3.919.375.360	3.987.911.936	4.139.010.816	4.282.861.824	4.707.924.480	5.469.863.424	6.748.537.856	8.987.405.312
Malezya	5.393.964.544	6.454.752.768	7.248.222.208	9.370.672.128	11.918.041.088	14.821.489.664	17.405.802.496	18.114.656.256	12.972.511.232	14.621.447.168	16.602.631.168	16.538.684.416	16.248.262.656	17.323.079.680
Malta	499.452.480	503.408.416	564.032.128	587.970.880	667.911.936	664.315.328	663.916.032	628.610.432	686.251.584	715.132.672	707.954.304	713.458.112	711.606.976	795.681.344
Meksika	10.062.999.552	10.675.999.744	11.642.000.384	11.770.999.808	12.390.620.160	9.020.810.240	9.994.392.576	11.830.313.984	12					

EK: 5 Türkiye ve Diğer Ülkelerin Seyahat Hizmetleri İhracatı 1990-2003

(Ticari Hizmetler İhracatının Yüzdesi)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	41	33	39	38	40	34	43	35	30	31	38	51	58	70
ABD	38	38	40	41	38	38	38	37	36	34	35	33	31	29
Almanya	28	28	27	27	26	25	23	23	23	23	23	21	20	20
Arjantin	40	36	52	58	60	61	63	63	66	65	62	61	49	51
Avusturya	59	55	51	48	44	42	38	38	38	36	32	31	32	33
Bangladeş	6	6	6	7	5	5	15	23	21	19	18	20	19	14
Belçika	14	13	13	13	14	17	15	15	15	17	15	16
Brazilya	37	31	25	27	20	16	16	18	19	24	20	20	23	26
Bulgaristan	38	11	20	26	29	33	28	28	55	53	50	46	50	53
Çek Cum.	33	44	43	51	51	52	46	44	44	42	46
Çin	30	34	39	43	45	47	50	49	53	54	54	54	52	38
Danimarka	26	24	28	25	24	24	21	22	21	19	15	16	18	17
Endonezya	87	89	90	94	98	98	96	98	98	98	98	98	81	78
EPB Ülkeleri	33	34	34	33	34	34	34	33	33	34	33	31	32	32
Estonya	14	15	18	41	44	36	36	37	34	31	33	31
Fas	68	68	70	66	66	64	69	66	68	70	71	68	65	63
Finlandiya	26	30	29	28	25	22	23	25	25	24	23	25	25	24
Fransa	27	27	28	28	33	33	34	34	35	39	39	37	38	37
G. Afrika	56	61	56	60	58	48	54	55	55	56	55	57	64	71
G. Kore	35	29	26	24	21	23	22	19	28	27	23	23	22	17
GKRY	71	66	70	69	69	58	55	55	52	52	51	49	46	42
Hindistan	34	38	47	43	38	38	39	32	27	21	22	19	16	17
Hollanda	15	15	16	15	13	15	14	13	14	15	15	13	14	15
İngiltere	29	27	26	26	25	27	25	23	22	20	18	16	16	16
İrlanda	44	43	43	45	44	46	44	43	20	17	14	12	11	10
İspanya	67	66	67	65	65	64	63	61	61	61	58	57	54	55
İsveç	22	19	19	22	21	23	22	21	24	21	20	20	20	17
İtalya	34	40	41	44	47	47	46	45	45	49	49	45	45	45
Japonya	..	8	8	7	6	5	6	6	6	6	5	5	5	12
Letonya	3	3	3	3	19	19	16	12	11	10	13	15
Litvanya	11	21	16	40	35	42	51	37	33	35	34
Lüksemburg	16	14	13	12	10	8	9	12	12
Macaristan	37	44	39	43	47	58	61	66	68	69	64	60	51	47
Malezya	45	42	42	35	37	35	30	24	21	30	36	48	48	44
Malta	69	69	66	68	66	64	60	59	57	57	56	53	51	56
Meksika	77	76	75	74	63	64	64	67	65	62	61	67	71	75
Mısır	23	22	31	27	26	32	35	41	33	42	45	43	41	42
Norveç	13	13	16	15	18	17	15	14	14	15	12	11	12	12
Panama	19	20	21	21	22	24	26	25	22	23	23	24	23	23
Polonya	11	4	4	3	35	22	33	26	40	38	55	48	43	36
Portekiz	70	72	68	60	62	59	61	61	63	61	63	63	60	58
Romanya	17	21	40	25	40	40	34	35	22	19	21	18	14	15
Rusya	29	41	53	51	53	41	36	32	31	28
Senegal	43	57	55	48	42	46	50	49	47	49	44	51	49	..
Slovakya	20	26	26	33	25	21	24	20	..	26	26
Slovenya	55	53	51	54	58	58	54	51	51	51	47	48
Venezuela	44	44	37	46	54	56	61	47	55	48	40	50	48	42
Yunanistan	40	36	38	41	43	43	40	41	..	53	48	47	50	44
Dünya	35	33	34	34	34	34	34	33	32	32	32	31	31	30

Kaynak: World Bank, World Development Indicators verileri.

EK: 6 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Seyahat Hizmetleri İthalatı 1990-2003
(Ticari Hizmetler İthalatının Yüzdesi)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	19	20	24	26	25	20	20	20	18	17	20	27	30	27
ABD	39	36	38	38	37	36	36	35	35	33	32	30	29	26
Almanya	47	46	46	46	47	46	45	42	41	40	39	37	37	38
Arjantin	41	46	51	52	49	47	47	46	47	49	50	47	51	48
Avusturya	55	48	45	41	43	40	38	35	35	31	29	29	27	28
Bangladeş	14	15	17	20	23	20	13	15	13	16	19	12	9	10
Belçika	21	20	22	22	22	28	27	26	26	27	25	25
Brazilya	22	19	20	20	22	26	36	38	34	23	25	20	18	16
Bulgaristan	32	26	27	21	20	15	16	19	37	36	32	27	29	30
Çek Cum.	14	34	34	48	44	34	26	24	25	25	27
Çin	11	13	27	24	19	15	20	29	35	35	37	36	33	28
Danimarka	37	32	36	31	30	31	28	31	29	27	22	22	24	24
Endonezya	14	15	15	16	17	16	16	15	18	19	21	22	20	18
EPB Ülkeleri	32	31	32	32	33	33	33	31	30	30	29	28	27	27
Estonya	15	14	15	22	19	18	19	26	23	20	21	24
Fas	20	19	21	23	25	22	23	25	29	29	28	23	23	23
Finlandiya	37	36	32	24	23	24	27	26	27	27	22	23	25	25
Fransa	21	20	20	19	25	25	27	28	28	30	30	32	29	29
G. Afrika	31	32	37	41	38	32	32	34	35	36	37	37	35	37
G. Kore	28	27	24	24	25	25	26	24	14	18	22	23	29	25
GKRY	27	27	26	29	29	25	26	28	28	28	26	27	31	30
Hindistan	7	7	7	7	10	10	8	11	12	12	14	15	14	14
Hollanda	25	25	25	24	23	27	28	25	26	25	24	23	23	22
İngiltere	41	40	41	40	40	40	38	38	39	40	40	39	40	40
İrlanda	23	20	19	18	19	18	16	15	10	10	8	8	9	9
İspanya	28	28	28	27	23	21	21	19	19	18	18	18	18	18
İsveç	37	36	37	34	33	32	34	34	36	36	34	30	31	29
İtalya	22	28	34	33	29	27	28	28	28	30	29	26	28	28
Japonya	..	28	29	28	29	30	29	27	26	29	28	25	25	26
Letonya	11	16	15	11	53	51	43	43	36	34	33	35
Litvanya	7	19	23	42	33	36	46	39	33	37	39
Lüksemburg	16	14	13	13	11	10	11	16	16
Macaristan	26	26	26	29	33	40	38	37	36	36	35	33	32	29
Malezya	27	25	24	20	17	16	15	14	14	13	12	16	16	16
Malta	27	26	24	26	27	33	33	30	28	28	28	25	22	27
Meksika	55	54	52	47	43	35	34	33	33	32	33	35	36	36
Mısır	4	8	20	20	20	28	28	23	20	18	15	18	21	22
Norveç	30	27	30	29	31	32	34	32	32	33	32	29	31	33
Panama	15	13	14	13	12	12	14	13	15	17	17	16	14	17
Polonya	15	5	3	5	9	6	9	10	12	13	37	39	35	27
Portekiz	23	25	26	36	32	33	36	35	35	34	34	34	32	32
Romanya	13	17	27	21	39	39	35	37	26	23	22	21	17	16
Rusya	46	57	54	51	53	53	55	47	49	49
Senegal	12	13	13	14	14	18	14	14	12	13	12	11	9	..
Slovakya	13	18	18	24	21	21	19	17	..	19	19
Slovenya	27	30	34	40	41	37	37	36	36	37	35	35
Venezuela	43	38	35	48	43	37	48	20	23	26	25	25	26	26
Yunanistan	40	34	35	32	33	33	32	32	..	45	42	37	32	23
Dünya	33	31	32	31	32	31	31	30	31	31	30	29	29	28

Kaynak: World Bank, World Development Indicators verileri.

EK: 7 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Taşımacılık Hizmetleri İhracatı 1990-2003
(Ticari Hizmetler İhracatının Yüzdesi)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	12	13	12	12	11	12	13	11	13	17	15	18	19	12
ABD	28	26	24	23	22	23	21	21	19	18	18	17	17	17
Almanya	29	29	29	29	29	27	26	25	26	25	25	25	25	23
Arjantin	51	55	39	29	28	27	26	26	24	24	24	19	23	22
Avusturya	6	6	12	12	13	12	12	14	16	14	14	15	17	17
Bangladeş	13	10	10	10	13	15	36	34	37	35	32	30	30	18
Belçika	28	27	25	24	25	29	29	28	27	23	22	21
Brazilya	36	45	48	42	46	43	32	26	26	17	16	16	17	19
Bulgaristan	28	50	47	37	30	35	32	34	26	30	30	30	31	30
Çek Cum.	27	24	22	17	19	18	22	21	21	25	28
Çin	47	29	23	18	19	18	15	12	10	9	12	14	15	17
Danimarka	32	32	35	43	45	45	44	50	48	38	45	45	41	44
Endonezya	3	3	3	1	16	17
EPB Ülkeleri	24	24	23	23	23	23	23	23	22	22	22	21	21	20
Estonya	75	68	66	43	40	50	48	47	48	48	47	45
Fas	10	18	16	19	18	20	17	20	17	17	17	17	19	18
Finlandiya	38	33	30	31	30	28	27	26	31	28	27	27	26	26
Fransa	22	22	20	21	23	25	24	24	24	24	23	22	22	22
G. Afrika	22	21	26	25	25	24	21	21	21	22	24	26	22	17
G. Kore	35	40	42	44	45	42	39	43	41	45	46	47	48	54
GKRY	15	17	14	15	14	20	20	20	19	18	19	18	21	25
Hindistan	21	20	21	25	28	28	28	22	16	13	12	12	13	13
Hollanda	45	43	43	42	41	40	41	41	39	40	35	35	32	32
İngiltere	25	24	23	22	22	21	19	19	18	16	16	15	14	15
İrlanda	31	29	28	26	24	22	20	19	10	9	8	6	6	5
İspanya	17	16	14	14	15	15	15	16	15	14	15	15	15	15
İsveç	36	33	32	35	33	32	31	33	27	23	22	24	22	21
İtalya	21	22	18	18	18	18	17	16	16	16	17	15	16	14
Japonya	..	40	39	37	36	35	33	32	34	38	37	38	37	35
Letonya	95	80	92	92	63	70	66	70	67	66	63	60
Litvanya	84	64	60	46	43	40	37	47	46	45	50
Lüksemburg	7	6	7	7	7	7	7	7	7
Macaristan	2	2	1	2	2	8	6	8	10	9	9	8	10	12
Malezya	32	32	33	26	20	22	19	18	20	21	20	19	19	21
Malta	23	22	25	22	23	25	25	25	27	28	28	30	30	26
Meksika	12	11	12	11	11	12	13	13	12	12	10	10	9	9
Mısır	50	43	41	41	41	39	30	28	32	29	27	31	31	30
Norveç	69	69	62	62	63	63	60	58	56	55	55	59	57	57
Panama	65	63	61	60	60	60	58	60	58	59	59	58	54	56
Polonya	57	53	42	49	37	29	28	35	27	29	24	28	33	36
Portekiz	16	14	15	17	15	19	18	19	19	17	17	18	19	21
Romanya	50	33	21	36	37	32	37	39	43	40	37	41	41	40
Rusya	46	36	27	26	26	33	37	41	41	38
Senegal	19	19	18	19	14	15	23	16	14	10	10	8	10	..
Slovakya	24	24	26	31	34	34	37	45	..	42	43
Slovenya	23	32	27	25	23	23	27	28	26	26	26	28
Venezuela	41	46	53	42	41	38	33	31	25	30	35	31	33	39
Yunanistan	5	4	5	7	5	4	4	2	..	31	41	42	40	45
Dünya	27	27	25	25	25	25	24	24	23	23	23	23	22	22

Kaynak: World Bank, World Development Indicators verileri.

EK: 8 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Taşımacılık Hizmetleri İthalatı 1990-2003
(Ticari Hizmetler İthalatının Yüzdesi)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	32	29	30	33	28	30	27	22	24	24	29	31	31	35
ABD	36	35	33	33	32	32	31	31	30	30	31	30	28	29
Almanya	21	21	20	19	19	18	18	18	19	18	19	18	20	21
Arjantin	33	36	31	29	31	30	31	32	31	28	27	26	21	22
Avusturya	8	8	16	14	15	12	11	10	12	10	10	11	10	11
Bangladeş	71	69	70	66	64	65	73	72	73	71	66	73	76	75
Belçika	23	24	22	20	22	24	24	24	22	19	20	20
Brazilya	44	49	50	44	44	44	34	34	32	32	28	28	26	24
Bulgaristan	41	44	44	41	37	42	39	44	38	44	44	44	45	45
Çek Cum.	20	18	16	11	12	12	14	13	15	14	17
Çin	79	64	47	47	48	39	46	36	26	26	29	29	30	33
Danimarka	38	42	42	45	46	45	45	50	45	38	44	45	40	43
Endonezya	47	50	45	38	35	37	35	33	31	27	26	25	31	28
EPB Ülkeleri	25	26	24	23	24	23	23	22	22	21	21	20	20	20
Estonya	76	67	56	53	51	52	50	45	48	50	45	38
Fas	58	60	57	55	52	48	46	45	38	41	41	46	45	48
Finlandiya	26	23	22	23	26	23	24	24	27	29	31	32	28	28
Fransa	29	29	28	28	32	33	31	31	30	29	30	31	26	26
G. Afrika	40	42	39	37	39	40	43	43	42	43	43	42	45	44
G. Kore	40	41	42	43	39	38	35	36	37	37	34	34	31	34
GKRY	57	58	58	55	55	60	59	57	56	54	56	55	51	52
Hindistan	58	56	61	63	57	57	59	55	50	41	46	43	41	37
Hollanda	38	34	33	33	33	29	28	28	28	27	26	24	23	23
İngiltere	33	31	30	29	28	27	27	29	27	25	25	24	24	24
İrlanda	24	22	19	19	17	16	14	13	10	9	8	5	4	4
İspanya	31	29	25	23	27	27	27	28	27	26	26	26	25	24
İsveç	23	24	23	29	28	28	26	24	19	16	16	16	15	16
İtalya	24	26	21	21	24	24	24	23	22	24	24	21	22	22
Japonya	..	31	29	30	30	30	26	25	26	27	30	30	30	31
Letonya	82	73	65	68	25	32	31	30	31	31	33	33
Litvanya	91	74	64	47	42	33	29	34	35	34	42
Lüksemburg	9	9	9	8	7	6	7	5	4
Macaristan	9	7	5	6	7	13	11	14	15	14	15	14	16	16
Malezya	47	47	44	37	37	38	31	31	32	32	35	35	36	36
Malta	47	46	47	46	46	45	45	46	44	46	45	44	49	46
Meksika	25	27	28	28	35	38	17	14	13	12	12	13	12	11
Mısır	44	45	26	25	26	35	35	33	35	36	31	32	30	33
Norveç	45	44	37	36	39	38	38	37	34	34	36	39	37	36
Panama	67	70	74	72	73	71	68	63	53	56	55	57	49	49
Polonya	52	51	36	37	36	25	27	28	26	22	17	18	20	22
Portekiz	48	46	45	25	27	27	28	29	29	29	30	33	32	32
Romanya	66	46	40	37	35	34	36	28	33	32	32	35	36	39
Rusya	20	16	14	15	17	17	14	16	12	12
Senegal	60	61	60	61	54	57	64	61	57	60	61	59	56	..
Slovakya	17	10	17	20	17	20	21	24	..	26	30
Slovenya	42	39	37	31	28	26	27	25	25	22	21	22
Venezuela	34	43	43	34	28	31	26	40	41	39	43	44	40	39
Yunanistan	34	35	32	29	28	30	33	29	..	27	37	43	46	52
Dünya	32	32	30	30	30	30	29	28	27	27	28	27	26	27

Kaynak: World Bank, World Development Indicators verileri.

EK: 9 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler İhracatı 1990-2003

(Ticari Hizmetler İhracatının Yüzdesi)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	47	54	47	49	47	52	42	52	54	49	46	29	22	16
ABD	30	32	33	32	36	35	36	37	39	41	40	43	45	46
Almanya	41	41	42	40	41	44	44	46	46	44	46	48	44	47
Arjantin	9	9	9	11	12	12	12	11	10	11	13	20	28	27
Avusturya	32	35	34	36	39	42	45	44	41	44	47	48	45	43
Bangladeş	81	84	83	83	82	80	43	38	37	38	44	46	46	60
Belçika	40	42	42	40	36	38	41	40	41	35	33	36
Brazilya	23	23	24	21	32	24	44	52	51	53	56	58	53	50
Bulgaristan	31	39	32	37	41	32	39	30	17	16	18	21	18	16
Çek Cum.	31	30	34	31	27	26	29	30	31	30	24
Çin	19	32	33	36	26	24	35	38	36	36	33	31	33	44
Danimarka	39	41	37	32	30	31	35	28	31	43	39	39	41	39
Endonezya	11	8	7	5	2	2	4	2	2	2	2	2	3	5
EPB Ülkeleri	36	36	34	35	36	36	37	37	38	35	36	39	38	39
Estonya	12	16	15	16	15	13	15	15	17	19	19	23
Fas	21	11	12	12	14	14	12	13	13	13	10	14	16	18
Finlandiya	36	38	40	41	43	48	50	50	45	49	50	49	49	49
Fransa	36	37	29	35	38	37	37	38	38	35	35	38	37	37
G. Afrika	12	12	10	9	9	18	16	16	14	13	12	11	9	8
G. Kore	31	31	32	32	33	34	39	38	30	27	28	28	27	27
GKRY	14	17	16	17	17	20	22	22	25	24	25	28	29	28
Hindistan	43	40	29	30	31	31	30	43	55	64	63	65	66	66
Hollanda	39	42	40	43	45	44	44	44	45	44	48	49	51	50
İngiltere	29	34	36	35	36	36	38	38	41	43	43	46	47	48
İrlanda	25	28	29	29	33	32	35	38	52	57	61	64	61	61
İspanya	11	13	13	16	16	17	18	19	20	21	23	24	26	26
İsveç	33	36	36	40	43	43	45	44	45	52	52	51	54	56
İtalya	40	32	34	30	28	29	29	31	34	32	32	38	36	38
Japonya	..	52	54	56	57	59	56	58	57	53	53	53	53	48
Letonya	3	17	4	3	15	8	14	15	18	19	19	19
Litvanya	5	14	23	13	19	16	12	16	19	19	15
Lüksemburg	20	21	19	20	16	15	16	16	19
Macaristan	61	54	61	54	51	31	28	20	18	19	24	29	37	38
Malezya	23	26	26	39	43	44	51	58	59	46	41	30	31	33
Malta	4	5	7	6	8	9	13	14	14	14	15	15	17	16
Meksika	6	6	7	7	20	17	15	17	15	17	16	12	10	7
Mısır	26	34	27	31	31	28	34	30	34	27	27	25	27	26
Norveç	18	18	18	18	16	16	20	25	27	28	31	27	27	27
Panama	12	12	13	13	12	10	9	9	11	9	9	10	10	8
Polonya	28	39	51	44	25	41	31	29	20	24	19	21	21	24
Portekiz	13	13	16	20	20	18	18	17	16	18	16	17	18	19
Romanya	27	42	37	35	16	23	24	21	30	37	35	34	40	42
Rusya	24	23	19	22	21	24	26	25	26	32
Senegal	38	23	26	32	44	38	27	34	36	38	45	38	40	..
Slovakya	57	47	43	31	35	42	36	33	..	29	28
Slovenya	21	15	22	21	18	18	19	20	22	22	25	23
Venezuela	15	9	10	12	5	6	5	22	20	21	24	19	19	19
Yunanistan	55	60	57	52	52	52	55	57	..	13	9	10	9	10
Dünya	32	34	34	34	35	35	36	37	37	37	37	38	39	39

Kaynak: World Bank, World Development Indicators verileri.

EK: 10 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Bilgisayar, İletişim ve Diğer Hizmetler İthalatı 1990-2003

(Ticari Hizmetler İthalatının Yüzdesi)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	49	50	37	30	37	42	45	51	50	50	39	26	23	25
ABD	20	24	24	24	25	26	27	28	28	30	29	30	31	32
Almanya	32	32	33	33	32	34	35	37	38	39	40	43	40	38
Arjantin	27	18	16	15	16	16	15	16	17	17	19	22	26	25
Avusturya	32	38	34	40	37	43	45	50	47	53	54	55	56	54
Bangladeş	8	10	7	9	8	10	5	4	6	5	6	8	7	7
Belçika	41	41	41	41	35	38	38	38	39	34	34	37
Brazilya	30	29	28	28	32	21	26	25	30	39	41	45	47	51
Bulgaristan	24	30	29	38	43	43	45	28	20	16	18	25	22	22
Çek Cum.	52	44	45	36	39	47	54	54	54	49	47
Çin	7	18	23	25	21	29	33	30	32	33	27	28	30	30
Danimarka	24	24	22	24	24	24	27	19	26	36	33	33	36	34
Endonezya	34	31	36	43	45	43	45	49	48	51	51	51	48	52
EPB Ülkeleri	35	35	34	36	37	38	39	41	42	42	43	45	46	46
Estonya	8	15	26	21	25	25	27	27	27	29	32	37
Fas	16	12	12	15	16	26	28	27	31	27	29	29	29	26
Finlandiya	35	37	40	46	46	48	48	49	44	43	46	44	45	46
Fransa	31	32	23	31	37	36	37	37	37	36	37	33	41	40
G. Afrika	17	17	15	14	14	14	17	15	16	14	13	12	11	11
G. Kore	32	31	33	32	35	36	38	40	47	43	44	41	38	40
GKRY	10	10	10	10	10	8	8	8	9	10	10	11	12	14
Hindistan	30	31	26	23	27	28	28	28	34	44	29	29	33	43
Hollanda	36	40	40	41	42	41	41	44	43	45	47	49	50	50
İngiltere	23	25	25	27	28	29	31	28	29	30	30	31	31	30
İrlanda	51	56	60	61	62	65	68	71	70	71	75	77	76	77
İspanya	35	37	41	40	41	44	45	47	48	49	50	50	50	50
İsveç	32	30	29	35	36	38	39	40	43	46	46	51	51	52
İtalya	44	36	35	36	37	39	38	37	43	42	44	49	47	47
Japonya	..	39	39	38	38	38	41	44	44	40	39	41	41	38
Letonya	2	5	8	14	18	14	16	18	23	25	25	24
Litvanya	2	7	12	11	22	28	25	26	28	25	18
Lüksemburg	29	30	28	27	23	25	27	19	24
Macaristan	64	66	68	64	59	43	45	40	41	42	43	47	48	50
Malezya	26	29	32	44	47	47	54	55	55	51	49	46	44	44
Malta	9	10	10	14	14	15	15	17	19	19	20	22	24	20
Meksika	14	13	14	14	11	14	12	16	15	16	12	10	13	13
Mısır	47	44	52	52	50	32	33	41	38	38	48	43	42	37
Norveç	24	28	25	28	23	24	22	27	29	29	29	28	29	27
Panama	8	8	7	6	8	9	10	11	15	15	20	16	15	15
Polonya	32	43	60	57	45	55	49	43	44	51	39	35	39	45
Portekiz	23	24	24	31	32	31	31	32	32	32	30	30	30	31
Romanya	14	32	28	38	21	22	25	30	36	39	39	38	40	38
Rusya	34	26	32	33	28	28	28	35	35	36
Senegal	19	18	19	18	24	18	12	16	19	17	18	16	24	..
Slovakya	70	67	60	47	56	56	55	54	..	47	42
Slovenya	28	30	28	27	30	34	33	37	37	39	41	41
Venezuela	19	17	20	16	27	30	22	33	29	29	27	26	27	26
Yunanistan	21	26	29	35	34	33	30	34	..	24	18	17	18	20
Dünya	30	32	32	33	33	33	35	36	36	37	36	37	38	38

Kaynak: World Bank, World Development Indicators verileri.

EK: 11 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Sigorta ve Finansal Hizmetler İhracatı 1990-2003
(Ticari Hizmetler İhracatının Yüzdesi)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	2	2	1	2	2	2	2	2	2	2	2	3
ABD	3	4	3	4	4	4	5	5	6	6	7	7	7	8
Almanya	1	1	2	4	5	5	7	6	5	8	5	6	11	9
Arjantin	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Avusturya	3	3	3	4	4	4	5	4	5	6	7	6	6	6
Bangladeş	0	0	0	0	0	0	6	5	6	8	6	5	5	8
Belçika	18	19	19	23	25	15	15	17	17	26	29	28
Brazilya	3	2	3	11	3	17	8	5	5	7	8	6	7	5
Bulgaristan	3	8	2	1	1	2	1	1
Çek Cum.	10	2	1	2	3	3	3	6	3	3	2
Çin	4	5	5	4	10	10	1	1	2	1	1	1	1	1
Danimarka	2	2
Endonezya	0	0
EPB Ülkeleri	7	7	10	9	7	7	7	7	7	9	10	9	9	9
Estonya	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	1
Fas	1	3	3	2	2	1	2	1	1	1	1	1	1	1
Finlandiya	0	-1	1	1	2	2	-1	-1	0	0	-1	-1	0	1
Fransa	15	14	22	17	5	5	4	4	3	3	3	2	3	3
G. Afrika	11	6	7	6	8	10	10	9	10	10	9	7	5	4
G. Kore	0	0	1	1	1	0	1	1	1	2	3	2	3	2
GKRY	2	3	4	4	6	6	5	4	5
Hindistan	3	2	3	3	2	3	3	3	2	2	3	4	5	3
Hollanda	1	1	1	1	1	1	2	1	1	2	2	2	2	3
İngiltere	16	15	16	17	17	16	18	21	19	21	22	23	24	22
İrlanda	18	17	17	18	23	24
İspanya	4	5	6	5	5	4	4	4	4	4	4	4	4	4
İsveç	9	12	12	3	3	2	2	3	4	5	6	5	4	5
İtalya	6	6	7	8	7	7	8	9	5	2	2	3	3	3
Japonya	..	0	0	1	1	1	5	3	3	3	4	4	4	5
Letonya	0	0	1	2	3	4	4	4	4	5	6	7
Litvanya	0	1	1	2	2	1	1	2	1	0
Lüksemburg	57	58	60	61	67	70	68	66	63
Macaristan	0	0	0	0	0	3	4	6	3	3	3	3	2	3
Malezya	0	0	0	0	0	2	2	3	1	2
Malta	4	4	3	3	3	2	2	2	2	2	2	2	2	1
Meksika	5	6	6	7	7	7	8	3	7	9	13	11	10	9
Mısır	1	1	1	1	2	1	1	1	1	2	1	1	1	1
Norveç	0	0	5	5	4	4	5	3	3	3	2	3	4	4
Panama	4	5	6	5	5	6	6	6	9	10	9	8	13	12
Polonya	4	4	3	4	3	8	8	10	14	9	3	4	3	3
Portekiz	1	1	1	3	3	5	4	3	3	4	4	2	2	2
Romanya	6	4	2	4	7	5	5	5	6	4	8	7	4	3
Rusya	1	1	1	1	1	1	1	2	2	2
Senegal	1	1	1	1	1	1	0	1	3	2	2	3	2	..
Slovakya	4	5	5	5	3	3	2	..	3	2
Slovenya	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	1
Venezuela	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Yunanistan	0	0	0	0	0	0	0	0	..	2	1	1	1	1
Dünya	7	6	7	7	6	6	7	7	7	8	9	9	9	9

Kaynak: World Bank, World Development Indicators verileri.

EK: 12 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Sigorta ve Finansal Hizmetler İthalatı 1990-2003
(Ticari Hizmetler İthalatının Yüzdesi)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	10	10	9	8	8	8	9	10	12	16	16	13
ABD	4	5	5	5	6	6	6	6	7	7	8	10	12	14
Almanya	1	1	1	2	2	2	3	3	3	4	2	2	2	3
Arjantin	2	4	4	7	6	6	6	5	4	5	2	5
Avusturya	5	5	6	6	6	6	6	5	6	6	7	6	7	6
Bangladeş	7	6	6	5	6	6	10	9	9	8	8	8	8	8
Belçika	15	15	16	18	21	10	10	11	13	20	21	19
Brazilya	3	3	3	7	3	10	4	4	3	6	6	7	9	9
Bulgaristan	5	9	5	4	5	4	4	4
Çek Cum.	14	4	5	5	5	7	6	9	6	12	10
Çin	2	5	3	3	12	17	1	5	7	7	7	7	7	9
Danimarka	2	2
Endonezya	4	4	4	3	3	3	3	3	3	2	2	2	2	2
EPB Ülkeleri	8	8	10	9	6	6	6	6	6	7	7	7	6	7
Estonya	0	4	4	5	5	4	4	2	1	1	1	2
Fas	6	9	9	7	7	4	3	3	3	2	2	2	2	2
Finlandiya	2	4	6	6	5	5	2	1	1	1	0	1	1	1
Fransa	19	19	29	22	6	6	5	4	4	4	3	4	5	5
G. Afrika	12	9	9	8	9	14	9	9	7	7	7	8	10	8
G. Kore	0	0	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	2	1
GKRY	6	5	6	6	6	7	7	7	8	8	7	7	6	4
Hindistan	6	6	6	7	6	6	5	5	4	4	11	13	11	6
Hollanda	1	1	2	1	2	3	3	3	3	3	3	3	4	4
İngiltere	2	4	4	4	4	4	5	5	5	5	5	6	6	6
İrlanda	2	2	2	2	1	1	1	1	10	10	9	10	11	11
İspanya	6	6	7	9	9	8	7	6	7	8	6	7	7	7
İsveç	8	10	11	3	3	1	1	2	2	3	4	4	4	3
İtalya	10	10	10	10	10	10	10	11	8	3	3	4	4	4
Japonya	..	2	2	3	3	2	4	4	4	4	3	4	5	5
Letonya	5	6	13	7	4	3	11	9	10	10	9	8
Litvanya	0	1	1	3	3	1	2	4	4	1
Lüksemburg	46	47	51	52	59	59	56	59	56
Macaristan	1	1	1	1	1	5	6	9	9	7	7	6	4	5
Malezya	3	3	3	3	3
Malta	16	17	19	14	13	7	7	7	9	6	6	9	5	7
Meksika	6	6	6	10	11	12	37	37	39	40	43	43	39	41
Mısır	5	4	3	3	4	5	4	3	8	8	7	7	7	7
Norveç	2	1	7	7	7	6	6	4	4	3	3	3	4	4
Panama	10	8	6	9	7	9	9	13	18	12	8	11	22	19
Polonya	1	2	1	1	10	14	15	18	19	14	6	8	6	7
Portekiz	5	5	5	8	8	9	5	4	4	5	5	4	5	5
Romanya	7	5	4	4	6	5	5	5	5	5	7	6	7	7
Rusya	1	0	1	2	2	3	3	3	3	4
Senegal	9	8	8	7	7	7	10	9	11	10	10	15	11	..
Slovakya	5	5	9	6	4	5	5	..	8	9
Slovenya	2	2	2	2	2	2	3	2	2	2	2	2
Venezuela	4	2	2	2	2	3	3	8	6	6	5	6	7	8
Yunanistan	5	5	4	5	4	5	5	5	..	3	3	3	4	5
Dünya	6	6	7	6	5	6	6	6	6	6	7	7	7	8

Kaynak: World Bank, World Development Indicators verileri.

EK: 13 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Mal ve Hizmetler İhracatı 1990-2003

(Cari Fiyatlarla, \$)

Ülkeler	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	20.014.163.968	20.867.559.424	22.867.851.264	24.531.955.712	27.713.943.552	33.680.175.104	38.961.348.608	46.499.897.344	48.597.561.344	42.674.876.416	47.918.673.920	48.968.167.424	53.750.009.856	65.810.395.136
ABD	552.399.994.880	596.799.979.520	635.300.020.224	655.800.008.704	720.899.997.696	812.199.968.768	868.599.988.224	955.299.987.456	955.899.969.536	991.200.018.432	1.096.299.970.560	1.035.100.028.928	1.006.800.011.264	..
Almanya	419.449.110.528	465.739.546.624	495.691.923.456	445.593.288.704	493.214.400.512	601.938.067.456	603.054.342.144	589.363.871.744	622.640.889.856	624.728.342.528	632.098.783.232	654.559.281.152	713.005.858.816	864.029.376.512
Arjantin	14.643.449.856	14.561.091.584	15.095.292.928	16.358.135.808	19.364.200.448	24.896.999.424	28.301.199.360	30.834.100.224	31.045.799.936	27.751.200.768	30.936.899.584	30.976.999.424	28.255.004.672	32.361.609.216
Avusturya	63.964.540.928	66.020.859.904	71.492.239.360	66.763.280.384	72.746.778.624	86.543.605.760	87.681.048.576	86.105.423.872	91.908.292.608	95.495.102.464	95.737.053.184	99.897.982.976	108.386.983.936	131.108.356.096
Bangladeş	1.844.504.576	2.062.577.024	2.405.649.920	2.990.714.368	3.039.700.736	4.122.014.720	4.507.554.816	5.075.480.064	5.876.850.176	6.064.037.888	6.595.940.352	7.228.915.712	6.790.059.008	7.378.911.744
Belçika	139.598.020.608	139.904.319.488	152.353.832.960	139.127.799.808	157.871.947.776	191.053.643.776	190.433.869.824	182.951.067.648	188.726.378.496	190.126.784.512	195.318.775.808	194.898.427.904	205.175.980.032	248.060.952.576
Brazilya	37.880.000.512	35.344.592.896	42.447.749.120	46.035.779.584	51.963.252.736	54.395.191.296	55.187.099.648	60.752.723.968	57.613.987.840	55.178.915.840	64.160.595.968	67.226.730.496	71.294.181.376	82.998.050.816
Bulgaristan	6.864.383.488	4.756.129.280	4.887.912.960	4.138.043.392	4.409.124.864	5.853.308.416	5.487.669.248	6.041.619.456	5.994.749.440	5.772.644.532	7.022.428.160	7.554.669.056	8.271.866.368	10.569.891.840
Çek Cum.	15.768.952.832	13.495.267.328	16.314.114.048	19.195.279.360	20.742.817.792	28.024.641.536	30.286.606.336	29.694.734.336	33.484.849.152	33.341.972.480	35.908.460.544	40.470.540.288	45.375.361.024	56.382.287.872
Çin	67.970.527.232	78.908.776.448	94.198.071.296	102.642.999.296	137.377.652.736	167.974.322.176	171.677.990.912	207.239.004.160	207.425.142.784	220.963.995.648	279.561.109.504	299.409.178.624	365.395.312.640	485.003.231.232
Danimarka	47.781.244.928	49.885.093.888	53.717.962.752	49.133.547.520	53.867.872.256	63.903.506.432	65.527.271.424	61.692.936.192	61.778.444.288	65.965.281.280	69.774.467.072	71.138.074.624	76.418.359.296	92.104.376.320
Endonezya	28.982.530.048	33.063.804.928	38.801.526.784	42.274.398.208	46.896.631.808	53.185.314.816	58.717.204.824	60.106.039.296	50.555.727.872	67.620.258.560	67.620.974.592	62.625.558.528	62.625.558.528	73.109.200.896
EPB Ülkeleri	1.450.925.096.960	1.511.449.690.112	1.640.033.419.264	1.513.200.025.600	1.689.547.833.344	2.067.312.934.912	2.122.141.532.160	2.093.666.009.088	2.205.245.243.392	2.212.533.370.880	2.255.854.501.888	2.294.928.637.952	2.443.545.149.440	2.930.222.825.472
Estonya	2.333.933.824	2.563.087.872	2.821.536.000	2.938.930.688	2.924.627.968	3.617.405.184	4.165.680.640	4.011.371.264	4.819.015.168	5.007.929.344	5.217.668.608	6.809.693.184
Fas	6.829.988.864	6.711.707.136	7.134.039.552	6.985.836.032	7.554.981.376	9.044.567.040	9.629.137.920	9.510.160.384	9.970.433.024	10.624.031.744	10.452.239.360	11.170.839.552	12.198.277.120	14.140.393.472
Finlandiya	31.090.032.640	27.134.244.864	28.610.299.904	27.791.194.112	34.955.038.720	47.611.654.144	47.645.614.080	47.558.127.616	49.925.455.872	48.313.446.400	51.545.972.736	48.383.893.504	50.929.795.072	59.902.935.040
Fransa	258.337.554.432	262.413.680.640	289.815.363.584	264.554.086.400	290.152.415.232	349.550.542.848	358.717.784.064	358.607.552.512	379.154.989.056	374.563.176.448	373.535.113.216	368.811.638.784	388.294.737.920	453.583.536.128
G. Afrika	27.148.931.072	26.149.496.832	27.855.753.216	29.312.901.120	30.010.718.208	34.412.208.128	35.543.986.176	36.601.647.104	34.450.653.184	33.741.637.632	37.034.205.184	35.495.129.088	36.265.824.256	45.867.343.872
G. Kore	73.735.266.304	81.156.874.240	87.715.332.096	96.085.008.384	112.748.068.864	149.079.392.256	155.369.046.016	167.483.490.304	159.267.504.128	173.898.432.512	208.968.007.680	182.203.678.720	192.721.289.216	231.036.764.160
GKRY	2.880.087.552	2.731.887.104	3.409.113.856	3.125.640.960	3.546.068.736	4.136.832.000	4.187.254.528	4.004.167.168	3.953.891.584	4.119.127.296
Hindistan	22.646.966.272	22.985.490.432	21.962.360.832	27.465.527.296	32.360.359.936	39.083.343.872	40.804.057.088	44.451.471.360	46.417.211.392	52.546.228.224	63.519.494.144	64.493.346.816	77.659.709.440	90.567.999.488
Endonezya	160.589.381.632	165.334.745.088	175.310.782.464	170.303.750.144	191.431.163.904	238.300.856.320	238.501.953.536	230.230.409.216	239.817.818.112	240.121.462.784	250.075.545.600	250.803.585.024	262.026.166.272	..
İngiltere	237.725.499.392	239.753.084.928	252.879.962.112	245.410.922.496	276.259.569.664	321.144.061.952	349.405.609.984	381.511.139.328	381.474.013.184	386.335.539.200	404.005.158.912	391.115.603.968	409.577.324.544	450.626.945.024
İrlanda	26.949.851.136	27.648.751.616	32.631.113.728	33.186.533.376	38.769.848.320	50.787.373.056	56.723.537.920	63.851.720.704	74.631.151.616	83.636.584.448	92.267.364.352	101.063.090.176	114.020.327.424	..
İspanya	83.050.930.176	89.540.435.968	100.529.823.744	91.528.306.688	106.075.021.312	132.049.641.472	145.686.331.392	150.193.176.576	160.209.371.136	165.721.292.800	169.216.884.736	174.922.596.352	186.014.498.816	234.347.626.496
İsvç	71.208.689.664	69.455.314.944	71.648.583.680	63.339.028.480	75.547.951.104	97.484.193.792	102.642.556.928	102.407.757.824	105.439.059.968	107.147.796.480	110.463.213.568	100.641.587.200	105.975.701.504	131.867.983.872
İtalya	217.641.402.368	215.286.087.680	234.621.517.824	221.071.736.832	244.601.946.112	296.617.377.792	318.290.132.992	307.721.699.328	315.314.044.928	301.549.511.616	304.011.509.760	309.569.028.096	320.118.587.392	372.688.715.776
Japonya	316.750.528.512	346.440.826.880	373.372.387.328	396.671.516.672	433.134.272.512	480.866.402.304	455.607.746.560	463.453.028.352	420.540.645.376	448.994.279.424	512.742.031.360	432.547.332.096	445.250.732.032	507.783.348.224
Letonya	3.552.950.272	2.565.702.912	4.006.996.736	3.208.942.080	2.121.889.664	2.260.844.032	2.613.571.584	2.872.834.816	3.120.935.680	2.919.784.704	3.273.655.040	3.404.918.784	3.821.299.456	4.694.418.432
Litvanya	5.472.687.104	3.048.811.776	1.999.474.176	6.128.364.544	3.853.288.448	3.747.716.096	4.210.625.024	5.224.249.856	5.070.624.768	4.238.224.896	5.109.125.120	6.045.579.776	7.462.336.512	9.433.935.872
Lüksemburg	11.535.248.384	12.474.542.080	13.852.069.888	14.253.498.368	16.368.097.280	19.723.589.632	20.171.335.680	20.839.761.920	24.064.014.336	27.177.924.608	29.777.410.048	30.158.299.136	30.888.669.184	37.129.682.944
Macaristan	10.295.135.232	10.950.786.048	11.714.666.496	10.192.576.512	12.009.664.512	19.927.500.800	21.892.689.920	25.211.199.488	29.137.078.272	30.905.159.680	34.511.097.856	37.709.365.248	41.527.164.928	51.331.674.112
Malezya	32.816.369.664	38.238.973.952	44.945.432.576	52.793.597.952	66.400.563.200	83.582.901.264	92.355.821.568	93.446.963.200	83.538.395.136	96.106.056.320	112.369.483.776	102.435.790.848	109.221.052.416	118.576.840.704
Malta	1.971.051.008	2.171.720.448	2.521.480.192	2.345.721.088	2.633.474.560	3.045.338.624	2.901.498.368	2.841.068.288	3.075.952.640	3.308.212.224	3.589.228.544	3.154.410.240	3.447.909.376	3.768.516.096
Meksika	48.866.099.200	51.468.640.256	55.413.936.128	61.484.937.216	70.801.858.560	87.053.705.216	106.784.956.416	121.516.179.456	129.206.796.288	147.935.166.464	180.219.445.248	171.102.781.440	173.817.970.688	177.899.470.848
Mısır	8.646.611.968	10.283.582.464	12.149.675.008	13.071.248.384	11.903.915.008	13.506.340.864	13.649.764.352	14.778.760.192	13.754.427.392	13.653.789.696	16.174.958.592	17.120.304.128	14.514.257.920	17.881.026.560
Norveç	46.927.486.976	47.516.696.576	48.289.325.056	44.538.421.248	47.211.089.920	56.185.757.696	65.025.581.056	65.154.523.136	56.603.754.496	62.343.815.552	77.933.035.520	77.548.961.972	78.460.010.496	91.301.797.888
Panama	4.610.899.968	5.655.399.936	6.642.100.224	7.037.899.776	7.717.300.224	7.961.200.128	7.580.299.776	8.494.600.192	8.496.400.128	7.390.400.000	7.996.928.000	7.566.940.160	7.607.900.160	..
Polonya	16.895.684.608	17.977.606.144	19.985.180.672	19.962.296.192	23.416.340.480	32.243.730.432	34.931.060.736	36.700.835.840	44.615.680.000	40.525.975.552	46.371.250.176	51.438.727.168	56.724.844.544	71.138.525.184
Portekiz	23.538.460.672	24.285.972.480	26.978.467.840	22.987.195.552	25.686.551.872	32.417.406.976	33.443.463.168	32.350.828.544	34.656.944.128	34.528.284.480	33.581.168.640	33.918.926.848	36.916.715.	

EK:14 Türkiye ve Bazı Ülkelerin Mal ve Hizmetler İthalatı 1990-2003

(Cari Fiyatlarla, \$)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Türkiye	26.464.002.048	25.079.592.960	27.559.712.768	34.703.413.248	26.444.617.728	41.230.811.136	49.728.294.912	57.484.472.320	55.707.262.976	49.392.574.464	62.834.585.600	45.476.380.672	56.465.068.032	73.719.980.032
ABD	630.300.016.640	624.299.999.232	668.599.975.936	720.899.997.696	814.500.020.224	903.600.013.312	964.800.020.480	1.056.899.989.504	1.115.899.953.152	1.251.699.982.336	1.475.799.941.120	1.401.699.958.784	1.433.099.960.320	..
Almanya	420.382.146.560	469.911.601.152	500.663.746.560	442.198.032.384	486.549.356.544	586.078.879.744	578.268.758.016	560.410.525.696	590.585.724.928	607.660.343.296	625.170.448.384	617.655.500.800	627.677.396.992	763.340.849.152
Arjantin	6.546.483.712	11.531.201.536	18.606.153.728	22.050.752.512	27.288.760.320	25.997.500.416	30.123.399.168	37.405.900.800	38.658.801.664	32.701.800.448	32.738.199.552	27.434.399.744	13.061.346.304	18.404.679.680
Avusturya	62.154.907.648	64.862.932.992	70.028.550.144	65.949.368.320	73.521.381.376	88.426.774.528	90.265.534.464	89.287.966.720	93.170.073.600	97.301.192.704	96.902.520.832	99.356.598.272	103.913.046.016	127.250.898.944
Banglades	4.076.606.720	3.785.238.016	3.915.198.976	4.677.910.016	4.681.795.584	6.580.596.736	7.601.784.320	7.625.081.856	8.058.876.416	8.575.878.656	9.071.681.536	10.104.429.568	9.059.313.664	10.401.053.696
Belçika	135.884.840.960	135.835.803.648	146.045.173.760	131.450.560.512	148.395.229.184	179.177.619.456	179.450.167.296	172.169.592.832	178.052.907.008	179.240.353.792	188.316.745.728	187.604.467.712	196.259.168.256	240.424.386.560
Brezilya	32.160.000.000	32.236.486.656	32.749.375.488	39.867.924.480	50.043.838.464	66.815.168.512	71.123.755.008	81.899.257.856	78.269.440.000	63.454.515.200	73.260.982.272	72.274.853.888	61.808.877.568	64.610.009.088
Bulgaristan	7.612.328.448	4.289.032.448	5.491.993.600	4.962.898.432	4.470.297.600	6.062.208.512	4.952.249.856	5.567.024.640	5.965.426.688	6.520.294.912	7.697.244.672	8.584.396.288	9.302.251.520	12.506.834.944
Çek Cum.	14.849.886.208	11.697.255.424	16.045.277.184	18.670.462.976	21.843.668.992	30.407.421.952	33.932.781.568	32.694.710.272	34.168.467.456	34.045.777.920	37.625.372.672	42.013.831.168	46.886.481.920	58.373.107.712
Çin	55.537.324.032	65.338.646.528	86.751.887.360	111.776.079.872	127.209.963.520	151.882.317.824	154.127.007.744	164.415.995.904	163.588.997.120	190.322.999.296	250.687.635.456	271.324.954.624	328.012.660.736	448.924.254.208
Danimarka	41.016.709.120	42.003.906.560	43.997.945.856	39.683.678.208	45.750.714.368	56.530.235.392	56.519.737.344	55.756.681.216	58.300.055.552	57.678.393.344	60.347.760.640	60.862.328.832	66.673.209.344	78.178.877.440
Endonezya	27.157.276.672	30.891.188.224	34.721.071.104	37.555.937.280	44.869.881.856	55.882.280.960	60.116.979.712	60.700.151.808	41.249.710.080	38.402.068.480	50.264.539.136	49.354.956.800	51.638.390.784	54.913.409.024
EPB Ülkeleri	1.477.002.919.936	1.535.163.367.424	1.645.433.454.592	1.438.574.706.688	1.599.400.181.760	1.947.207.598.060	1.972.633.337.856	1.934.583.398.400	2.058.968.629.248	2.114.895.085.568	2.203.550.482.432	2.193.440.505.856	2.275.086.172.640	2.765.703.086.080
Estonya	2.105.691.392	2.719.585.280	3.229.755.648	3.266.761.472	3.426.930.432	4.151.955.968	4.711.447.040	4.266.927.616	5.029.191.680	5.215.246.848	5.718.765.056	7.538.744.320
Fas	8.373.834.240	8.284.695.552	9.043.186.688	8.594.127.872	9.377.002.496	11.243.196.416	10.861.758.464	10.627.091.456	11.425.483.776	11.959.413.760	12.537.191.424	12.282.314.752	13.313.157.120	15.913.145.344
Finlandiya	33.344.737.280	28.217.909.248	27.573.665.792	23.695.222.784	29.136.027.648	37.415.575.552	37.998.964.736	37.704.728.576	38.521.360.384	37.408.907.264	40.456.052.736	38.284.562.432	39.869.190.144	48.519.188.480
Fransa	270.148.173.824	268.037.439.488	282.030.964.736	245.383.364.608	272.175.087.616	328.248.131.584	332.906.790.912	316.566.634.496	340.644.888.576	341.825.060.864	357.302.370.304	347.838.021.632	361.404.104.704	431.828.434.944
G. Afrika	21.016.332.288	21.011.728.384	22.581.585.920	23.232.862.208	26.964.924.416	33.385.762.816	33.339.930.624	34.878.324.736	32.916.543.488	30.286.845.952	33.107.015.680	30.888.769.536	32.162.416.640	42.949.206.016
G. Kore	76.571.795.456	89.342.828.544	91.535.630.336	94.668.750.848	115.889.750.016	154.730.184.704	174.744.338.432	170.604.707.840	114.867.388.416	144.132.800.512	192.840.253.440	171.146.149.888	185.175.474.176	215.765.237.760
GKRY	3.193.654.528	3.312.581.376	4.179.974.400	3.154.180.096	3.575.602.432	4.422.336.512	4.737.875.968	4.428.353.024	4.638.791.680	4.472.068.608
Hindistan	27.140.691.968	22.983.446.528	23.818.223.616	27.418.341.376	33.348.620.288	43.334.488.064	45.358.436.352	49.598.812.160	53.420.916.736	61.316.743.168	66.999.894.016	67.475.443.712	79.601.442.816	96.589.996.032
Hollanda	149.670.821.888	153.433.522.176	163.681.697.792	152.246.091.776	170.151.346.176	213.661.810.688	214.854.909.952	207.877.799.936	218.511.441.920	222.818.025.472	230.712.180.736	230.663.094.272	240.648.404.992	..
İngiltere	263.240.417.280	250.548.502.528	266.161.815.552	255.136.464.896	283.524.628.480	326.733.463.552	354.787.819.520	379.749.498.880	395.558.125.568	412.087.025.664	433.586.012.160	430.873.772.032	456.713.142.272	503.528.161.280
İrlanda	24.762.929.152	25.270.884.352	28.539.998.208	27.849.400.320	33.352.296.448	43.183.964.160	48.227.192.832	53.727.195.136	64.885.051.392	70.859.472.896	79.942.877.184	85.639.372.800	91.298.701.312	..
İspanya	100.721.516.544	107.428.339.712	117.864.456.192	95.369.330.688	106.845.110.272	133.139.849.216	142.535.131.136	144.481.812.480	159.814.008.832	173.286.817.792	181.779.070.976	184.573.607.936	195.637.116.928	249.422.118.912
İsviç	69.968.240.640	65.287.307.264	67.117.174.784	55.941.877.760	65.879.732.224	80.756.310.016	84.805.246.976	84.465.287.168	89.849.307.136	91.687.649.280	96.526.491.648	86.849.388.544	90.410.598.400	111.787.843.584
İtalya	217.191.497.728	215.661.625.344	235.663.310.848	188.852.830.208	208.860.594.176	251.967.553.536	257.487.634.432	260.480.221.184	274.569.986.048	277.313.028.096	293.486.821.376	293.880.725.504	308.610.760.704	364.918.833.152
Japonya	287.928.582.144	290.415.411.200	291.276.128.256	299.857.543.168	336.439.083.008	406.895.198.208	432.268.705.792	415.866.814.464	348.396.879.872	379.706.048.512	444.858.499.072	406.428.418.048	394.114.269.184	438.899.015.680
Letonya	3.650.748.928	1.855.208.320	3.662.269.696	2.509.765.120	2.046.682.752	2.377.309.184	3.028.695.040	3.351.616.256	3.943.647.488	3.606.538.496	3.894.425.856	4.261.093.888	4.712.945.152	6.102.000.128
Litvanya	6.374.347.264	2.163.912.704	1.706.365.440	6.708.409.856	4.272.174.080	4.582.469.632	4.985.974.784	6.237.275.136	6.348.520.112	5.337.375.232	5.832.800.256	6.697.140.224	8.246.372.352	10.436.321.280
Lüksemburg	11.112.143.872	12.161.015.808	12.859.097.088	12.974.347.264	14.615.264.256	17.509.167.104	18.106.318.848	18.485.678.080	21.258.612.736	23.893.245.952	25.680.855.040	26.765.905.920	27.097.778.176	32.486.682.624
Macaristan	9.431.770.112	11.274.864.640	11.815.010.304	13.358.798.848	14.698.112.000	19.949.017.088	21.683.906.560	24.743.491.584	29.813.340.160	32.212.103.168	36.333.170.688	38.507.307.008	43.029.721.088	54.767.243.264
Malezya	31.883.249.664	40.037.453.824	44.143.050.752	52.860.416.000	67.594.784.768	87.077.543.936	90.958.708.736	92.531.638.272	67.663.257.600	76.187.893.760	94.350.000.128	86.253.944.832	91.820.793.856	96.821.051.392
Malta	2.287.287.808	2.448.019.968	2.715.585.024	2.583.617.024	2.910.487.296	3.488.807.168	3.365.149.952	3.123.152.896	3.270.597.376	3.510.766.080	3.971.017.728	3.305.043.200	3.404.019.456	4.028.139.008
Meksika	51.767.988.224	60.613.181.440	73.719.717.888	77.316.538.368	91.106.304.000	79.430.107.136	99.935.158.272	121.944.072.192	138.223.157.248	155.698.364.416	191.483.117.568	185.218.285.568	185.890.226.176	188.261.056.512
Mısır	14.109.376.512	13.233.865.728	13.324.848.128	14.488.415.232	14.603.796.480	16.543.792.128	17.561.911.296	19.528.022.016	21.812.279.296	21.144.203.264	22.779.977.728	21.801.850.880	20.357.058.560	19.432.544.256
Norveç	39.356.358.656	38.002.589.696	39.553.626.112	36.885.438.464	39.557.873.552	46.959.525.888	50.667.773.952	52.125.003.776	53.758.996.480	50.486.887.392	49.001.795.584	48.579.469.312	52.192.940.032	61.226.659.840
Panama	4.176.300.032	5.429.700.096	6.389.400.064	6.716.899.840	7.346.800.128	7.753.500.160	7.483.700.224	8.629.900.288	8.839.900.160	7.771.700.224	8.073.699.840	7.794.100.224	7.624.800.256	7.437.300.224
Polonya	12.684.210.176	19.445.432.320	18.691.731.456	18.855.780.352	21.291.636.736	29.258.784.768	37.168.033.792	42.910.937.088	52.917.768.192	50.385.281.024	57.258.188.800	58.272.550.912	63.129.059.328	76.357.353.472
Portekiz	28.195.612.672	30.122.381												

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- Archibugi, Daniele and Jonathan Michie. **Trade, Growth and Technological Change**. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Barth, Dietrich. **The Prospect of International Trade in Services**. Bonn: Friedrich Ebert Foundation, 1999.
- Bauman, Zygmunt. **Çalışma, Tüketencilik, ve Yeni Yoksullar**. Çeviren: Ümit Öktem. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1999.
- Bell, Daniel. **The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting**. New Yorks: Basic Books, 1976.
- Biçerli, M. Kemal. **Çalışma Ekonomisi**. İşletme-Ekonomi Dizisi: 114, Yayın No: 1049, 1. Bası. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, 2000.
- Chadha, Rajesh. "GATS and Developing Countries: A case Study of India" **Services in the International Economy**. Ed.: Robert M. Stern Ann Arbor: The University of Michigan Pres, 2001.
- Coleman, James S.. "Social Capital in the Creation of Human Capital", **Social Capital**. Washington: World Bank, 2000.
- Deardorff, Alan V. and Robert M. Stern. **Measurement of Nontariff Barriers**. Ann Arbor: University of Michigan Pres, 1998.
- Demir, Ömer. **Küresel Rekabette Etkin Devlet**. 1. Baskı. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003.
- Dick, R. and H. Dicke. "Patterns of Trade in Knowledge", **International Economic Development and Resource Transfer**. Ed.: Herbert Giersch Tübingen: J. C. B. Mohr, 1979.
- DİE. **Hizmet İstatistikleri**. Ankara, 1998.
- DPT. **Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi Özel İhtisas Komisyon Raporu**. DPT: 2543- ÖİK: 559. Ankara, 2000.
- DPT, **Bilişim Teknolojileri ve Politikaları**. Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Yayın No. 576. Ankara: 2001.
- _____. **Türkiye İçin Katılım Ortaklığı Belgesi**. Ankara: 2003.

- Drake, William J. and Kalypso Nicolaidis, “Ideas, Interests and Institutionalization: Trade in Services and the Uruguay Round”, **Knowledge, Power and International Policy Coordination**. Ed.: Peter Haas a special issue International Organization 45, 1992.
- Dura, Cihan ve Hayriye Atik. **Bilgi Toplumu, Bilgi Ekonomisi ve Türkiye**. Birinci Basım. İstanbul: Literatür Yayıncılık, 2002.
- Erol Kutlu. **Dünya Ekonomisi**. Eskişehir, 1997
- Esen, Erol. **Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi**. Genişletilmiş Yedinci Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş. , 2001.
- Galbraith, John Kenneth. **İktisat Tarihi**. Çeviri: Müfit Günay. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları. 2004.
- GATT Secretariat, **The Result of the Uruguay Multilateral Trade Negotiations**. 1994.
- Gershuny, Jonathan. **After Industrial Society? The Emerging Self-Service Economy**. London: Macmillan, 1978.
- Gönenç, Rauf. “Changing Economies of International Trade in Services”, **Technology in Services : Policies for Growth, Trade and Employment**. Ed.: Bruce R. Guile and James Brian Quinn National Academy of Engineering, 1988.
- Grönroos, Christian. **Service Management and Marketing: Managing the Moments of Truth in Service Competition**. Massachusetts: Lexington Books, 1990.
- Herekman, Aykut. **Kamu Maliyesi**. Tıpkı 2. Bası, Sevinç Matbaası: Ankara, 1989.
- International Trade Centre (ITC)ve Commonwealth Secretariat, **Dünya Ticaret Sistemi Rehberi**. İkinci Baskı. İstanbul: İKV Yayını, 2002
- İnce, Murat. **Elektronik Ticaret: Gelişme Yolundaki Ülkeler İçin İmkanlar ve Politikalar**. Ankara: DPT Yayını, 1999.
- Kalaycıoğlu, Sema. **Dış Ticarete Korumacılık ve Liberalizasyon: Teori ve Dünyadaki Uygulamalar**. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş., 1991
- Karagül, Mehmet. **Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu**. Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayın No: 37. Ankara: Anıt Matbaası, 2002.
- Karlık, S. Rıdvan. **Türkiye Ekonomisi**. Tıpkı 10. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş., 2005.

- Karluğ, S. Rıdvan. **Avrupa Birliği ve Türkiye**. Sekizinci Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş., 2005.
- _____. **Uluslararası Ekonomi: Teori ve Politika**. 8. Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayın Dağıtım A.Ş. , 2005.
- _____. **Uluslararası Ekonomik Mali ve Siyasal Kuruluşlar**. 5. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi, 2002.
- Koçel, Tamer. **İşletme Yöneticiliği**. Yenilenmiş 6. Bası, İstanbul: Beta Basım
- Lang, Tim and Colin Hines. **Yeni Korumacılık: Geleceği Serbest Ticarete Karşı Koruma**. Çeviren: Teoman Türün. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000.
- Larsson, Tomas. “Asya Korporatizm Krizi” **Kapitalizm ve Küresel Refah**. Çeviren: Metin Toprak, Murat Doğanlar ve Ekrem Erdem. Ankara: Liberte Yayınları, 2003.
- Linders, Gert-Jan. **Theory, Methodology and Descriptive Statistics on Services and Services Trade**. Den Haag: CPB Netherlands Bureau for Economic Policy Analysis Publications:, 2001.
- Low, Patrick and Aaditya Mattoo, “Is There a Better Way? Alternative Approaches to Liberalization Under the GATS”, **GATS 2000: New Directions in Services Trade Liberalization**. Washington: Harvard University Brooking Institution Press, 2000
- Madeley, John. **Trade and the Poor: The Impact of International Trade on Developing Countries**. Second Edition. Exeter: BPC Wheatons, 1996.
- McCulloch, Neil L. Alan Winters and Xavier Cirera. **Trade Liberalization and Poverty: A Handbook**. London: Centre for Economic Policy Research (CEPR), 2001.
- McGuire, Greg. **Trade in Services: Market Access Opportunities and the Benefit of Liberalization for Developing Countries**. Policy Issues In International Trade and Commodities Study Series No: 19, New York and Geneva: UNCTAD Publications, 2002.
- Mızrak, Nihal Yıldırım. “Uluslararası Hizmet Ticaretinin Gelişmesinde İnternet İle Elektronik Ticaretin Rolü ve Türkiye”, **Dünya Ekonomisinde Bütünleşme Hareketleri ve Türkiye**. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2004.
- Milli Prodüktivite Merkezi (MPM). **Verimlilik Raporu**. Ankara: MPM Yayınları, 2002.
- Nafgizer, E. Wayne. **The Economics of Developing Countries**. 3 rd Edition. New Jersey: Prentice Hall Inc., 1997.

- Naisbitt, John. **Global Paradoks**. Çeviri: Sinem Gül. İstanbul: Sabah Kitapları, 1994.
- Nusbaumer, Jacques. **Services in the Global Market**. Norwell: Kluwer Academic Publishers MA., 1987.
- OECD. **Trade in Services and Developing Countries**. Paris, 1989.
- _____. **OECD Employment Outlook**. Paris, 2000
- _____. **The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital**. Paris: 2001.
- Osberg, F.N. Wolf and W.J. Baumol. **The Information Economy: The Implications of Unbalanced Growth**. Halifax: Institute for Research on Public Policy, 1989.
- Ostrom, Elinor. "Social Capital: A Fad or a Fundamental Concept?", **Social Capital**. Washington: World Bank, 2000.
- Oulton, Nicholas. **International Trade in Service Industries: Comparative Advantage of EC Countries**. Wiston House: Trade Policy Research Center, 1984.
- Öztürk, Sevgi Ayşe. **Hizmet Pazarlaması**. 3. Baskı. Eskişehir: Birlik Ofset, 2002.
- Rivero, Oswaldo De. **The Myth of Development: The Non-Viable Economies of the 21st Century**. Global Issues, London and New York: Zed Books, 2001.
- Rodrik, Dani. **Yeni Küresel Ekonomi ve Gelişmekte Olan Ülkeler**. Çeviren: Sultan Gül. İstanbul: Sabah Kitapçılık San. Ve Tic. A.Ş., 2000.
- Savaş, Vural Fuat. **İktisatın Tarihi**. Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 1997.
- Seyidoğlu, Halil. **Uluslararası İktisat: Teori Politika ve Uygulama**. Geliştirilmiş 10. Baskı. İstanbul: Güzem Yayınları, 1994.
- TCMB. **Ödemeler Dengesi Raporu** (çeşitli sayılar)
- Togan, Sübidey. **1980'li Yıllarda Türk Dış Ticaret Rejimi Ve Dış Ticaretin Liberalizasyonu**. Türk Eximbank Araştırma Dizisi 1. Ankara: Türkiye İhracat Kredi Bankası, 1993.
- Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK), **Türkiye'nin Bilgi Ekonomisi Yarışındaki Yeri**. Yayın No: 230. Ankara: 2003.
- UNCTAD and World Bank. **Liberalizing International Transactions In Services: A Handbook**. UNCTAD/DTC17. New York and Geneva: United Nations Publication, 1994.

UNCTAD and World Bank. **Strengthening the Service Infrastructure: Uganda, Expansion of Foreign Direct Investment and Trade in Services.** UNCTAD/ITE/IIT/Mics.5, New York, 1997.

UNDP. **Human Development Report 1997.** New York and Oxford, 1997.

UNESCAP. **Implication of General Arrangement on Trade in Services for Asia-Pacific Economies.** Studies in Trade and Investment No: 37, ST/ESCAP/1926, 2000.

_____. "Trade in Services of Developing Countries and the New Round of Negotiation on Services", **The Future WTO Agenda and Developing Countries, Studies in Trade and Investment.** No. 41, ST/ESCAP/2047, UNESCAP Publications, 2000.

U.S. Congress Office of Technology Assessment (OTA). **International Competition in Services.** Washington: Government Printing Office, 1987.

U.S. Department of Commerce. **Leadership for the New Millenium: Delivering on Digital Progress and Prosperity.** 3 rd Annual Report, Washington: The US Government Working Group on Electronic Commerce, 2000.

Weisman, Ethan. **Trade in Services and Imperfect Competition.** International Studies in the Service Economy, Volume 2, Dordrecht and London: Kluwer Academic Publisher, 1990.

World Bank, **The Effects of Protectionism on a Small Country: The Case of Uruguay.** Washington, 1994.

_____. **Beyond Economic Growth.** Washington: 2001.

_____. **Lifelong Learning in the Global Knowledge Economy Challenges for Developing Countries.** Washington: 2003.

WTO. **Measuring Trade in Services.** Washington: November 2003.

_____. **Annual Report 1999.** Geneva: 1999.

_____. **International Trade Statisitcs 1999.** Geneva: 1999.

_____. **International Trade Statisitcs 2000.** Geneva: 2000.

_____. **International Trade Statistics 2003.** Geneva: 2003.

_____. **Annual Report 2000.** Geneva: 2000.

_____. **International Trade Statisitcs 2001.** Geneva: 2001.

MAKALELER

- Altinger, Laura and Alice Enders. "The Scope and Depth of GATS Commitments", **World Economy** 19, 3: 307-332, 1996.
- Balassa, Bela: "Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage" **The Manchester School of Economic and Social Studies** 33: 99-123, 1965.
- _____. "The Changing Pattern of Comparative Advantage in Manufactured Goods," **The Review of Economics and Statistics** 68: 315-319, 1979,
- Balasubramanyam, V. N. and Ahalya Balasubramanyam. "International Trade in Services: The Case of India's Computer Software", **World Economy** 20, 6: 829-844, 1997.
- Boddeyn, J. J., Marsha Baldwin Halbrich and A. C. Perry. "Service Multinationals: Conceptualization, Measurement and Theory" **Journal of International Business Studies** 17, 3: 41- 57, 1986.
- Broadman, Harry G. "GATS: The Uruguay Round Accord on International Trade and Investment in Services", **World Economy** 17, 3: 281-292, 1994.
- Burgess, David. "Is Trade Liberalization in the Service Sector in the National Interest?", **Oxford Economic Papers** 47, 1: 60-78, 1995.
- Chia, Ngee Choon and John Whalley. "A Numerical Example Showing Globally Welfare Worsening Liberalization of International Trade in Banking Services", **Journal of Policy Modelling** 19, 2: 119-129, 1997.
- Clark, Terry and Daniel Rajaratnam. "International Services: Perspectives at Century's End", **Journal of Services Marketing** 13, 4/5: 298-310, 1999.
- Coe David T., Elhanan Helpman and Alexander W. Hoffmaister. "North-South R and D Spillovers" **Economic Journal** 107, 440: 134-149, 1997
- Dedrick, Jason and eds. "Economic Liberalization and the Computer Industry: Comparing Outcomes in Brazil and Mexico", **World Development** 29, 7: 1199-1214, 2001.
- Dornbush, Rudiger. "The Case for Trade Liberalization in Developing Countries", **Journal of Economics Perspectives** 6, 1: 87-105, Winter, 1992.
- Ewing, A. F. "Why Free Trade in Services Is in the Interest of Developing Countries", **Journal of World Trade Law** 19/ 2, 1985.
- Falley, Rodney E. and Norman Gemmill. "Are Services Income-Elastic? Some New Evidence", **Review of Income and Wealth** 42, 3: 257-269, 1996.

- Falley, Rodney E. and Norman Gemmell. "Explaining Service Price Differences in International Comparisons", **American Economic Review** 81, 5: 1295-1309, 1991.
- Francois, Joseph. "Explaining the Pattern of Trade in Producer Services", **International Economic Journal** 7, 3: 23-31, 1993.
- _____. "Dynamics Effects of Trade in Financial Services", **International Economic Journal** 9, 3: 1-14, 1995.
- Francois, Joseph and Ian Wooton. "Market Structure, Trade Liberalizations and the GATS", **European Journal of Political Economy** 17, 2: 389-402, 2001.
- Gemmell, Norman. "Economic Development and Structural Change: The Role of the Service Sector", **Journal of Development Studies** 19, 1: 37-66 1982
- Harrison, Glenn W., Thomas F. Rutherford and David G. Tarr, "Trade Liberalization, Poverty and Efficient Equity", **Journal of Development Economics** 71, 1: 97-128, 2003.
- Hill, T. P. "On Goods and Services", **Review of Income and Wealth** 23, 4: 315-338, 1977.
- _____. "Tangibles, Intangibles and Services: A New Taxonomy for the Classification of Output", **The Canadian Journal of Economics** 32, 2: 426- 446, 1999.
- Hindley, Brian and Alasdair Smith. "Comparative Advantage and Trade in Services", **World Economy** 7: 369-390, 1984
- Hoekman, Bernard. "New Issues in the Uruguay Round and Beyond", **Economic Journal** 103, 421: 1528-1539, 1993.
- Jones, Ronald W. and Frances Ruane. "Appraising the Options for International Trade in Services", **Oxford Economic Papers** 42: 672- 687, 1990.
- Hoekman, Bernard and Aaditya Mattoo. "Services Economic Development and the Next Round of Negotiations on Services", **Journal of International Development** 12, 2: 283-296, 2000
- Karabıçak, Mevlüt. "Küreselleşme Sürecinde Gelişmekte Olan Ülke Ekonomilerinde Ortaya Çıkan Yönelim ve Tepkiler", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi** 7, 1:115-131, 2002.
- Karluk, S. Rıdvan. "Güney Kıbrıs'ın Gümrük Birliği'ne Katılım Sürecinde Karşılaşılan Sorunlar" **Ankara Üniversitesi ATAUM Dergisi**, 2005.

- Key, Sydney J. "Trade Liberalization and Prudential Regulation: The International Framework for Financial Services", **International Affairs** 75, 1: 61-75, 1999.
- Konyalı, Gonca ve Pınar Narin Emirhan. "Türk Cam Sanayi ve Seramik Sanayinin Avrupa Birliği Piyasasındaki Ticaret Yapısı ve İhracat Performansı", **Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 2004, 2: 27-40, 2004.
- Krueger, Anne. O. and Baran Tuncer. "An Empirical Test of the Infant Industry Argument", **American Economic Review** 72, 5: 1142-1152, 1982.
- Krugman, Paul. "New Theories of Trade Among Industrial Countries", **American Economic Review** 73, 2: 343-347, 1983.
- Landesmann, Michael A. and Pascal Petit. "International Trade in Producer Services: Alternative Explanations", **Service Industries Journal** 15, 2: 123-161, 1995.
- Langhammer, Rolf J. "Developing Countries as Exporters of Services: What Trade Statistics Suggest", **Journal of Economic Integration** 17, 2: 297-310, 2002.
- Liesner, H. H. "The European Common Market and British Industry", **Economic Journal** 68: 302-316, 1958.
- Loyatif, Mansour. "Investigating and Modelling GATS Impacts on the Developing Countries: Evidence from the Egyptian Banking Sector", **Journal of American Academy of Business** 4, 1/2: 496-502, 2004.
- Melvin, James R.. "Trade in Producer Services: A Heckscher-Ohlin Approach", **Journal of Political Economy**, 97, 5: 1180-1196, 1989.
- Mızrak, Nihal Yıldırım "Uluslararası Hizmet Ticaretinin Serbestleştirilmesi ve GATS: İktisat Politikası Sorunları ve Çözüm Önerileri" **İktisat, İşletme ve Finans** 206: 70- 87, Mayıs 2003.
- Miozzo, Marcella and Luc Soete, "Internationalization of Services: A Technological Perspective" **Technological Forecasting and Social Change** 67, 2/3: 159-185, 2001.
- Mukherjee, Neela. "Towards SAARC Preferential Trading Arrangement in Services", **Indian Economic Journal** 47, 3: 89-96, January-March 1999-2000.
- Peterson, John and Richard Barras. "Measuring International Competitiveness in Services", **Services Industries Journal** 7, 2: 131-142, 1987.
- Samiee, Saeed. "The Internationalization of Services: Trends, Obstacles and Issues", **Journal of Services Marketing** 13, 4/5: 319-328, 1999.

- Singh, Ranjit Ghuman and Davinder Kumar Madaan. "Indo-SAARC Trade Scenario: Emerging Trend and Trade-Off", **Indian Economic Journal** 47, 3: 97-104, January-March 1999-2000.
- Ulusoy, Ahmet. "Ticari Serbestleşmenin Bütçe Üzerindeki Olası Etkileri", **İktisat İşletme ve Finans** Sayı. 135, 1997.
- Vastine, J. Robert. "Liberalizing Trade in Services" **CATO Journal** 19,3: 397-402, 2000.
- Wood, A. and J. Mayer. "Africa's Export Structure in a Comparative Perspective," **Cambridge Journal of Economics** 25, 3: 369-393, 2001.
- [....]. "History and Measurement in the Service Sector: A Review", **Review of Income and Wealth** 41,4: 481-494, (1995).

RAPORLAR, ETÜDLER, BİLDİRİLER VE DİĞER KAYNAKLAR

- Andersen, Birgitte and Marva Corley. "The Theoretical, Conceptual and Empirical Impact of the Service Economy: A Critical Review", Paper presented at European Association for Evolutionary Political Economy Conference on "Comparing Institutions". Siena: November 2001.
- Andrew, Dale. "Services Trade Liberalization: Assessing the Environmental Effect", Paper presented at the Trade, Poverty and Environment Conference. November 17, 2000.
- Bender, Siegfried and Kui-Wai Li, "The Changing Trade and Revealed Comparative Advantages of Asian and Latin American Manufacture Export", **Economic Growth Center Discussion Paper Series**, No: 843, 2002.
- Bermejo, Luis Rubalcaba and Juan Ramon Cuadrado Roura. "Internationalization of Service Industries: A Comparative Approach" **Documento de Trabajo** No:4, 2001.
- Bhagwati, Jagdish N. "Trade in Services and the Multilateral Trade Negotiations", **World Bank Economic Review** 1, 4: 539-547 1987.
- Bosworth, Malcolm. Christopher Findlay , Ray Trewin and Tony Warren, "Measuring Trade Impediments to Services within APEC", Symposium on Evaluating APEC Trade Liberalization: Tariff and Nontariff Barriers U. S. International Trade Commission. Washington: September 11-12, 1997.
- Braga, Carlos. "The Impact of the Internationalization of Services on Developing Countries" **Finance & Development** 33, 1: 34-37, March 1996.

- Braga, Carlos., A. Carsten Fink and Bernard Hoekman, "Telecommunication Relate Services: Market Access, Deeper Integration and the WTO", **Institut für Wirtschaftstorschung HWNA Discussion Papers** No: 158, 2002.
- Brahmbhatt, Milan., T. G. Srinivasan and Kim Murrell, "India in the Global Economy", **World Bank Policy Research Working Paper** No. 1681, November 1996.
- Brown, Drusilla K., Alan V. Deardorff and Robert M. Stern. "Modelling Multilateral Trade Liberalization in Services", **School of Public Policy, University of Michigan Discussion Paper**, No. 378, 1995
- Brown, Drusilla K. and Robert M. Stern. "Measurement and Modelling of the Economic Effects of Trade and Investment Barriers in Services" **Tufts University Department of Economics Discussion Papers** No. 2000-01, 2000.
- Bujeri, Mustafa and Bazlul Khondker. "Poverty Implication of Trade Liberalization in Bangladesh: A General Equilibrium Approach", *Globalization and Poverty*, August 2002. <http://www.gapresearch.org/production/MustafaPov.pdf> (21.08.2004)
- Chauvin, Sophie and Guillaume Gaulier. "Regional Trade Integration in Southern Africa", **CEPII** No: 2002-12, 2002.
- Cockburn, John. "Trade Liberalisation and Poverty in Nepal: A Computable General Equilibrium Micro Simulation Analysis", **The Centre for the Study of African Economies Working Paper Series** No. 170, 2002.
- Çakmak, Erol. "Hizmet Sektörünün Ulusal Ekonomiler ve Uluslararası Ticaret İçindeki Yeri ve Gelişme Seyri". Yayınlanmamış Çalışma. Atatürk Üniversitesi, 1999.
- Çelik, Kenan. "Uluslararası E-konomi", **Banka ve Ekonomik Yorumlar Dergisi** 8: 53-63, 2000.
- Çelik, Kenan. ve Cemalettin Kalaycı. "Elektronik Ticarete Güvenlik ve Açık Anahtar Altyapısı", **Standart Dergisi** Sayı: 494, Şubat 2003.
- Deardoff, Alan V. "Tariffication in Services" **Research Seminar in International Economics Discussion Paper** No: 473, August 2001.
- _____. "International Provision of Trade Services, Trade and Fragmentation", **The World Bank Working Papers** No: WPS 2548, 2001.
- Dee, Philippa "Measuring and Modelling Barriers to Services Trade: Australia's Experience", Paper prepared for APEC funded workshop on Quantifying Non-Tariff Measures. Bangkok: 8-10 October 2003.
- Dias, Vivianne Ventura. "The World Trade Organization's General Agreement on Services" **Capitulos** No: 50, April-June 1997.

- Economic Commission for Latin America and the Caribbean, **The Development of Services in the Caribbean**, General LC/CAR/G.717, 17 January 2003.
- El- Agraa, Ali M. "The Enigma of African Economic Integration", **ACP-EU Trade Regional Studies**, 2002.
- El-Hadj, Sidya Ould, **Trade Liberalization and Its Implication for Labour Markets in the Caribbean**,
http://www.caribbeing.com/Caribbean/Globalization/el_hadj_paper.pdf
 (12.10.2004)
- European Commission. **The Job Potential of the Service Sector in Europe: Final Report 2000**. Directorate General for Employment and Social Affairs Unit EMPL/A.1, 2000.
- _____. "WTO Members' Requests to the EC and Its Member States for Improved Market Access for Services" Consultation Document, 2002.
- Funke, Norbert and Salesh M. Nsouli. "The New Partnership for Africa's Development (NEPAD): Opportunities and Challenges", **IMF Working Paper** WP/03/69, April 2003.
- Fertö, Imre and L. J. Hubbard. "The Dynamics of Agri-Food Trade Patterns: The Accession Countries' Case", Paper for presentation at the 78th Annual Conference of the Agricultural Economics Society, Imperial College, University of London. April 2-4, 2004
- Goldberg, Pinelopi K. and Nina Pavlenik. "The Response of the Informal Sector to Trade Liberalization", **NBER Working Paper** No. 9443, January 2003.
- Gündoğan, Naci. "Hizmetler Sektöründe İstihdam" **Kamu-İs Dergisi** 7/1 2002.
- Günfeld Leo A. and Andreas Moxnes. **The Intangible Globalization: Explaining the Patterns of International Trade in Services** No. 657, Norwegian Institute of International Affairs, 2003.
- Hafbauer, Gary and Tony Warren. "The Globalization of Services: What has Happened? What are the Implications?", **Institute for International Economics Working Papers**, October 1999.
- Heeks, Richard and Brian Nicholson. "Software Export Success Factors and Strategies in Developing and Transitional Economies" **University of Manchester, Development Informatics Working Paper Series** No. 12, 2002.
- Hindley, Brian. "Service Sector Protection: Considerations for Developing Countries", **World Bank Economic Review** 2, 2: 205-224, 1988.

- Hodge, James. "Towards an Understanding of World and South African Trade in Service", **TIPS Working Papers**, September 1997
- Hoekman, Bernard. "Towards a More Balanced and Comprehensive Services Agreement", Paper presented at conference preparing for the Seattle Ministreal, Institute for International Economics. Washington: October 26, 1999.
- Hodge, James. "Examining the Cost of Services Protection in a Developing Country: The Case of South Africa" Research on Trade in Services, World Bank, 2002.
- Hoekman, Bernard and Carlos Primo Braga. "Protection and Trade in Services", **World Bank Policy Research Working Paper** No: 1747, 1997.
- Hoekman, Bernard and Pierre Sauve. "Liberalizing Trade in Services" **World Bank Discussion Papers** No: 243, 1994.
- Hoekman, Bernard and Patrick A. Messerlin. "Liberalizing Trade in Services: Reciprocal Negotiations and Regulatory Reform", Paper presented at Conference Services 2000- New Directions in Services Trade Liberaliation. Washington: June 1-2, 1999.
- Hoekman, Bernard and Will Martin. "Some Market Access Issues for Developing Countries in a Millennium Round: Results from Recent World Bank Research", **Cuadernos de Economia** 36, 109: 947-978, 1999
- İyidoğan, Saadet. "Hizmetler Sektörü:Büyümenin Yeni Platformu" ERC/METU V nci Uluslararası Ekonomi Kongresi'ne sunulan bildiri. Ankara: 10-13 Eylül 2001.
- Japan Services Network. **Position Paper on WTO Negotiations for Liberalizing Trade in Services**. Geneva, November 2000.
- Karluk, S. Rıdvan. "Four Fundamental Freedoms in the European Union and Their Reflections Upon Turkey" Türkiye Barolar Birliği Sempozyumu'na sunulan bildiri. İstanbul: 31 Mart 2005.
- Katouzian, M. A. "The Developing of the Service Sector: A New Approach", **Oxford Economic Papers** 22, 3: 362- 382, 1970.
- Kırval, Levent. **Uluslararası Hizmet Ticareti ve Kamu Alımları Piyasaları: Türkiye ile Avrupa Birliği Arasında Hizmet Ticaretinin ve Kamu Alımları Piyasalarının Karşılıklı Olarak Serbestleştirilmesi**. Yayın No: 165. İstanbul: İKV Yayını, 2001.
- Kierzkowski, H. **Services in Development Process and 'Theory of International Trade**. Geneva: Graduate Institute of International Studies, 1984.

- Kim, Jong-Il and June-Dong Kim. "Liberalization of Trade in Services and Productivity Growth in Korea", **East Asian Bureau of Economic Research Trade Working Papers** No:139, 2000.
- Kirk, Robert and Matthew Stern. "The New Southern African Customs Union Agreement", **Africa Region Working Paper Series** No. 57, June 2003.
- Konan, Denise Eby and Keith E. Maskus "Quantifying the Impact of Services Liberalization in a Developing Countries" Universite Libre de Bruxelles International Conference on Policy Modelling. Bruxelles: 4-6 July, 2002.
- Krueger, Anne O. "The Developing Countries and the Next Round of Multilateral Trade Negotiations" **World Bank Policy Research Working Papers** No. 2118, 1999.
- Langhammer, Rolf J. "Trade in Services Between Brazil and The European Community", **Kiel Working Paper**, No. 464, February 1991.
- Laursen, Keld. "Revealed Comparative Advantage and the Alternatives As Measures of International Specialisation", **DRUID Working Paper**, No. 98/30, 1998.
- Low, Linda. "Competitiveness of Services: Transportation, Communication, Logistic and Telecommunication", **Department of Business Policy Working Papers**, Singapore, April 2000.
- Lücke, Matthias and Dean Spinanger. "Liberalizing International Trade in Services: Challenges and Opportunities for Developing Countries", **Kiel Discussion Papers**, No: 412, 2004
- Mai, Chiang. "Globalisation and Developing Countries: Regional Approaches to Economic Integration: NEPAD and the African Union" EU-Less Developed Countries Network in Collaboration with the Centre For European Studies (CES) at the Chulalongkorn University Conference on Improving Global Governance for Development: Issues and Instruments. December 7-10, 2000
- Majd, Nader. "The Uruguay Round and South Asia: An Overview of the Impact and Opportunities", **World Bank Policy Research Working Paper** No. 1484, 1995.
- Mark Twain Institute, **Globalization, Trade Liberalization and Benefits**. Maryland: July 2002
- Markusen, James and Anthony J. Venables. "Multinational Firms and the New Trade Theory", **Journal of International Economics** 46: 183-203, 1998.
- Markusen, James., Thomas F. Rutherford ve David Tarr, "Foreign Direct Investment in Services and the Domestic Market for Expertise", **World Bank Policy Research Working Paper**, No. 2413, 2000

- Mashayekhi, Mina. "GATS 2000 Negotiations Options for Developing Countries", **Trade Related Agenda Development And Equity (T.R.A.D.E) Working Papers**, No: 9, December 2000.
- Mathur, Somesh K.. "Trade Liberalization and the Poor: A Framework for Poverty Reduction Policies with Special Reference to Some Asian Countries Including India", **SSRN Working Paper**, 2003.
- Mason, Paul. "Globalization: Facts and Figures", **IMF Policy Discussion Paper** No. PDP/01/4, October 2001.
- Mattoo, Aaditya. "Shaping Future GATS Rules for Trade in Services", NBER Conference on Trade in Services. Seoul: June, 2000.
- Mattoo, Aaditya., Randeep Rathindran and Arvind Subramanian. "Measuring Services Trade Liberalization and its Impact on Economic Growth: An Illustration", **World Bank Working Paper** No. 2655 August 2001.
- Mattoo, Aaditya. and Sacha Wunsch. "Pre-empting Protectionism In Services: The WTO and Outsourcing", **World Bank Policy Research Working Paper** No. 3237, March 2004.
- Minges, Michel. "Counting the Net: Internet Access Indicators" Japan Inet Conference. Yokohama: 20-21 July 2000.
- Muhlis, Halis. "Hizmet İşletmelerinde Global Stratejilerin Geliştirilmesi", **Dış Ticaret Dergisi** Sayı: 21, 2001.
- NAFTA and Department of Foreign Affairs and International Trade. **The NAFTA at Five Years**, April 1999.
- Nikomborirak, Deunden and Sherry M. Stephenson. "Liberalization of Trade in Services: East and the Western Hemisphere Regional Trading Arrangements" Trade Policy Forum. Bangkok: June 12-13, 2001.
- OECS. "The OECS and Trade in Services: Multilateral and Hemisphere Imperatives", **Trade Policy Briefs**, OECS/CRNM OECS Vol. 3. [...].
- Parrinelli, Sergio. "The Myth of the Service Economy", **Universita Degli Studi Di Roma Dipartimento Di Economia Pubblica Working Paper**, No. 55, (2003).
- Prieto, Francisco Javier. The GATS Subregional Agreements and FTAA: How Much is Left to Be Done?" in Sherry Stephenson (editor), **Services Trade in the Western Hemisphere: Liberalization, Integration, and Reform**, Brookings Institution Pres, [...]

- Rajan, Ramkishan S. "Trade Liberalization and Poverty in Asia: Issues and Policy Options", Paper presented in "Assuring Benefits for the Poor in Liberalizing Sectors" Fourth Asia Development Forum, Asian Development Bank, Korea Development Institute, Korea Institute for International Economic Policy and the World Bank. Seoul: November 3-5, 2002.
- Robinson, Sherman., Zhi Wang and Will Martin. "Capturing the Implication of Services Trade Liberalization", Paper presented at the Second Annual Conference on Global Economic Analysis. Ebberuk (Denmark): 20-22 June, 1999.
- Sapir, Andre. "Trade in Services: Economic Determinants and Development-Related Issues", **World Bank Staff Working Paper**, No.480, 1981.
- Sapir, Andre and Ernst Lutz. "Trade in Services, Economic Determinants and Development Related Issues", **World Bank Staff Working Papers** No. 410, 1981.
- Sarewitz, Daniel. "Knowledge Flows and Knowledge Collectives: Understanding the Role of Science and Technology Policies in Development" **Knowledge Flows, Innovation and Learning in Developing Countries** Volume 1, Center for Science Policy and Outcomes (CSPO) Columbia University, June 2003.
- Sauve, Pierre. "Services, Developing Countries and the Millennium Round", Paper prepared for Developing Countries and the New Multilateral Round of Trade Negotiations a conference held at Harvard University. Cambridge: 5-6 November 1999.
- Shugan, Steven M. "Explanations for the Growth of Services", **Service Quality: New Directions in Theory and Practice**. Sage: Thousand Oaks, CA 1994.
- Siriwardana, Mahinda. "Effects of Trade Liberalisation in South Asia with Special Reference to Sri Lanka", Paper presented at the Third Annual Conference Global Economic Analysis. Melbourne: June 27-30, 2000.
- Snape, Richard H. "Regulating Services Trade: Matching Policies to Objectives" Eleventh Annual NBER East Asian Seminar. Seoul: June 22-24, 2000.
- Stephenson, Sherry M. "Approaches to Liberalizing Services" **World Bank Policy Research Working Papers** No: 2107, 1999.
- Stephenson, Sherry M.. **Multilateral and Regional Services Liberalization by Latin America and the Caribbean**. OAS Trade Unit Studies, Publication of the Organization of American States, March 2001.
- Stephenson, Sherry M. and Francisco Javier Prieto "Regional Liberalization of Trade in Services by Countries of the Western Hemisphere," Paper presented at the Conference on Multilateral and Regional Trade Issues Georgetown University and the OAS, Washington D.C., May 1998.

- Stern, Matthew. "Predicting South African Trade in Services", Trade and Industrial Policy Strategies (TIPS) 2002 Annual Forum at Glenburn Lodge. Muldersdrift, 2002.
- Stern, Robert M. "Quantifying Barriers to Trade in Services", **The University of Michigan School of Public Policy Discussion Papers** No. 470, 2000.
- Tohamy, Sahar. "Case Study of Egypt's Service Liberalization, Service Barriers and Implementation of the GATS Agreement", **Logec Working Paper** No. 9940, 2000.
- Tomlinson, Mark. "Services and Economic Development: A Network Approach", Paper for the 'Innovation in Services' workshop Massachusetts Institute of Technology. Massachusetts: October 27-29, 1999.
- UN and ECLAC. "Globalization and Development". Twenty-Ninth Session, Brasilia, Brazil, 6-10 May 2002.
- Urata, Shujro and Kozo Kiyota. "Service Trade in East Asia", prepared for the presentation at the Eleventh Annual East Asian Seminar on Economics titled Trade in Services. Seoul: June 22-24, 2000.
- Utkulu, Utku and Dilek Seymen. "Revealed Comparative Advantage and Competitiveness: Evidence for Turkey vis-a-vis the EU/15", Presented at the European Trade Study Group 6 th Annual Conference, ETSG 2004. Nottingham: September 2004.
- Verikios, George and Xiao-guang Zhang. "Sectoral Impacts of Liberalising Trade in Services", Paper presented to the Third Annual Conference on Global Economic Analysis. Melbourne: June 27-30, 2000.
- Vollrath, T. L. "A Theoretical Evaluation of Alternative Trade Intensity Measures of Revealed Comparative Advantage", **Weltwirtschaftliches Archiv**, s. 265-279, 1991.
- Warren, Tony and Christopher Findlay. "Measuring Impediments to Trade in Services" **University of Adelaide Centre for International Economic Studies Discussion Papers** No. 99/19, September 1999
- Weisbrot, Marl and Dean Baker. "The Relative Impact of Trade Liberalization on Developing Countries" **CEPR Briefing Paper**, June 12, 2002.
- Welsum, Desiree van. "International Trade in Services: Issues and Concepts", **London Birkbeck College, School of Economics, Mathematics and Statistics, Economics Working Paper** No. 04/03, September 2003.

- Wong, Clement Yuk Pang, Jinhui Wu and Anming Zhang. “A Matching Model of Liberalisation of Trade in Services”
<http://faculty.washington.edu/karyiu/confer/Sea01/papers/wong-match.pdf>
 (20.02.2003).
- WTO. “Ministrial Conference. Fourth Session”, WT/MIN (01)/ ST/ 9, Doha, 10 November 2001.
- _____. “Communication from Turkey: Initial Conditiona Offer” TN/S/O/TUR (03-4599) 3 September 2003.
- _____. Ministrial Conference. Fourth Session, WT/MIN (01)/ ST/ 10, Doha, 10 November 2001.
- _____. Ministrial Conference. Fourth Session, WT/MIN (03)/ ST/ 113, Doha, 12 November 2001.
- Yumusak, İbrahim Güran. “Elektronik Ticaretin Gelişmekte Olan Ülkelere Etkileri ve Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”,
http://www.ceterisparibus.net/ticaret/e_ticaret.htm (24.05.2003).

GAZETELER

- Radikal Gazetesi.** “Yazılımda Büyük Servet Yatıyor”, 9 Eylül 2002.
- International Herald Tribune,** “Trade Liberalization Can Reduce Poverty”, (13 September 2001).
- Jakarta Post,** “WTO must protect services in Third World: Indonesia” (04.10.2001).
- Stanford Report.** “Trade Liberalization doesn’t Cause Labor Chaos, Professor Fins” (June 12, 2002).

İNTERNET KAYNAKLARI

- http://www.sice.oas.org/tunit/studies/sru_lib/SRV1e.asp#II (12.02. 2003).
- <http://stats.unctad.org/restricted/eng/TableView/Wdsview/dispviewp.asp?ReportId=3265> (11.06.2005)
- <http://unstats.un.org/unsd/cr/registry/regcst.asp?Cl=8&Lg=1> (18.05.2005)
- <http://unstats.un.org/unsd/cr/registry/regcst.asp?Cl=8&Lg=1> (18.05.2005)
- <http://www.abs-cbnnews.com> (25.06.2003)

- <http://www.aseansec.org/5228.htm> “ASEAN Vision 2020” (03.11.2003)
- <http://www.ceim.uqam.ca/textes/Warren.pdf> (21.07.2003).
- <http://www.ciionline.org/news/ciineva/2002/jun/21/jun04.htm> (22.08.2002).
- http://www.commercialdiplomacy.org/articles_news/trade_services.htm (25 .06. 2003)
- http://www.ftaa-alca.org/ministrals/costa_e.asp (27.08.2003)
- http://www.ftaa-alca.org/ministrals/costa_e.asp (27.08.2003)
- http://www.ftaa-alca.org/ministrals/quito/minist_e.asp (27.08. 2003)
- <http://www.hazine.gov.tr/gats/baslangiectkliflerimiziliskinnot.htm> (11 05 2005)
- <http://www.hazine.gov.tr/gats/genelkonsey.htm> (11 05 2005)
- <http://www.hazine.gov.tr/gats/taahhutlistesihakkindanot.htm> (25.05.2005)
- <http://www.kobinet.org.tr/hizmetler/e-ticaret/e-ticaret-kutuphanesi/ba1.html>
(15.05.2003)
- <http://www.ntvmsnbc.com/news/218824.asp> “Hindistan’ın Bilişim İhracatı Yükselişte”
(04.06.2003).
- <http://www.ntvmsnbc.com/news/218824.asp> “Hindistan’ın Bilişim İhracatı Yükselişte”
(04.06.2003).
- <http://www.silvertoch.com/arts/gonzales1.htm> (20.06.2003)
- <http://www.theindubusinessline.com/bline/2003/06/24> (10.08.2003)
- <http://www.worldreport-ind.com/sudan/comesa.htm> (09.11.2003)
- http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min03_e/draft_decl_rev2_e.htm
(02.01.2004)
- http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min96_e/sing_state_e.htm (02.01.2004)
- http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min96_e/wtodec_e.htm (17.05.2005)
- http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min98_e/mindec_e.htm (17.05.2005)
- http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min99_e/english/press_e/press160_e.htm
(17.05.2005)
- http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/min99_e/english/state_e/d5229e.doc
(14.04.2003).

http://www.wto.org/english/thewto_e/minist_e/minist01_e/mindecl_e.htm (17.05.2005)

http://www.wto.org/english/tratop_e/dda_e/ddadraft_31Jul04_e.doc (15.06.2005)

<http://curia.eu.int/en/actu/communiques/index.htm> “Judgment C-374/03 Gürol”
(18.10.2005)

<http://devdata.worldbank.org/dataonline> (30.05.2005)